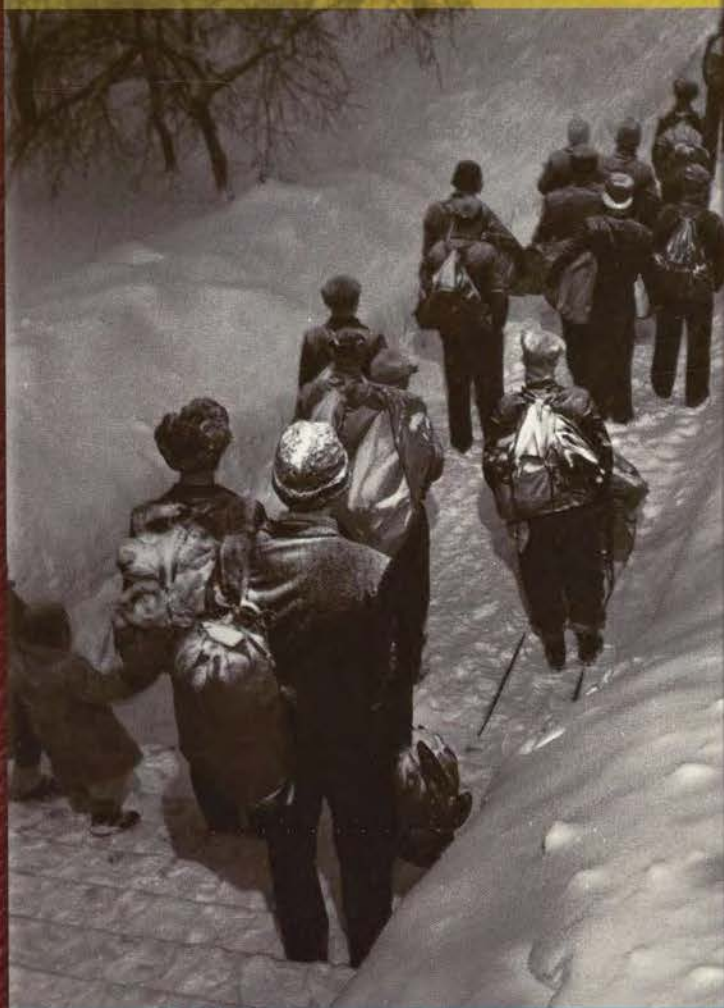

SVERIGE OCH JUDARNAS TILLGÅNGAR

BILAGA TILL
SLUTRAPPORT FRÅN
KOMMISSIONEN OM JUDISKA
TILLGÅNGAR I SVERIGE VID TIDEN
FÖR ANDRA VÄRLDSKRIGET

SOU 1999:20

Refk
Occ 50

Statens offentliga utredningar
1999:20
Utrikesdepartementet

Sverige och judarnas tillgångar

Slutrapport

Bilaga

Kommissionen om judiska tillgångar
i Sverige vid tiden för andra världskriget
Stockholm 1999

SOU och Ds som ingår i 1999 års nummerserie kan köpas från Fakta Info Direkt. För remissutsändningar av SOU och Ds som ingår i 1999 års nummerserie svarar Fakta Info Direkt på uppdrag av Regeringskansliets förvaltningsavdelning.

Beställningsadress: Fakta Info Direkt, Kundservice
Box 6430, 113 82 Stockholm
Tel: 08-587 671 00, Fax: 08-587 671 71
E-post order@faktainfo.se

Svara på remiss. Hur och varför. Statsrådsberedningen, 1993.
– En liten broschyr som underlättar arbetet för den som skall svara på remiss.

Broschyren kan beställas hos:
Information Rosenbad
Regeringskansliet
103 33 Stockholm
Fax: 08-405 42 95
Telefon: 08-405 47 29

Till statsrådet och chefen för Utrikesdepartementet

Regeringen bemyndigade genom beslut den 13 februari 1997 chefen för Utrikesdepartementet att tillkalla en kommission med uppgift att skapa största möjliga klarhet i vad som kan ha hänt i Sverige när det gäller egendom av judiskt ursprung som förts hit i samband med judeförföljelserna före och under andra världskriget (dir. 1997:31).

Med stöd av nämnda bemyndigande utsågs den 21 februari 1997 f.d. landshövdingen Rolf Wirtén till ordförande i kommissionen. Samma dag förordnades som ledamöter docenten Nina Einhorn, professorn Boel Flodgren, f.d. justitierådet Per Jermsten, advokaten Lennart Kanter, fil. dr Helène Löow och ambassadören Krister Wahlbäck.

Som sakkunniga förordnades samma datum fil. dr. Paul A. Levine och docenten Alf W. Johansson. Den senare entledigades på egen begäran från uppdraget den 17 april 1997. Den 11 april 1997 förordnades som sakkunniga även direktören Salomo Berlinger, f.d. ambassadören Sven Fredrik Hedin, professorn Mats Larsson, riksarkivarien Erik Norberg, f.d. bankdirektören P.G. Persson, avdelningsdirektören Hans Seyler, dr Israel Singer, direktören Göran Strömgren, docenten Kersti Ullenhag, avdelningsdirektören Göran Wikell och f.d. ambassadören Eric Virgin. Den 14 december 1998 entledigades Sven Fredrik Hedin på egen begäran från sitt uppdrag.

För att som experter biträda kommissionen förordnades den 11 april 1997 kanslirådet Bertil Ahnborg och departementsrådet Berndt Fredriksson.

Fr.o.m. den 14 april 1997 anställdes huvudsekreteraren i kommissionen hovrättsassessorn Gertrud Forkman och sekreteraren fil. dr Ingrid Lomfors. Fr.o.m. den 1 februari 1998 anställdes som sekreterare även hovrättsassessorn Peder Bjursten. Anställningarna varade för Ingrid Lomfors del t.o.m. den 14 december 1998, för Peder Bjurstens del t.o.m. den 28 februari 1999 och för Gertrud Forkmans del t.o.m. den 31 mars 1999.

Kommissionens uppdrag skulle enligt direktiven redovisas senast den 1 mars 1998.

Den 11 december 1997 biföll regeringen en begäran från kommissionen om förlängd uppdragstid. Därvid bestämdes att uppdraget skulle redovisas senast den 30 november 1998. Samtidigt fick kommissionen tilläggsdirektiv, som innebar att kommissionen med förtur skulle utföra och redovisa den del av uppdraget som avser Riksbankens guldaaffärer (dir. 1997:148).

Den 9 juli 1998 överlämnade kommissionen med anledning av tilläggsdirektiven sin interimrapport Naziguldet och Riksbanken (SOU 1998:96).

En begäran från kommissionen om ytterligare förlängd uppdragstid till den 1 mars 1999 bifölls av regeringen den 29 oktober 1998.

Den 3 mars 1999 överlämnade kommissionen sin slutrapport Sverige och judarnas tillgångar (SOU 1999:20).

Härmed överlämnas en bilaga till slutrapporten, vari publicerats ett antal forskningsrapporter vilka författats av uppdragstagare anlitade för att ta fram underlag till kommissionens bedömningar. Bilagan har redigerats av två av uppdragstagarna, nämligen biträdande professorn emeritus Sven Fritz och docenten Alf W. Johansson.

Stockholm den 1999-05-18

Rolf Wirtén

Nina Einhorn

Boel Flodgren

Per Jermsten

Lennart Kanter

Helène Lööv

Krister Wahlbäck

/Sven Fritz

/Alf W. Johansson

Förord

Som framgår av missivet innehåller denna bilagevolym ett antal forskningsrapporter som författats av uppdragstagare anlitade för att ta fram underlag för kommissionens bedömningar. Många av dessa rapporter innehåller empiriska resultat, uppslag för vidare forskning och analyser som inte kunnat redovisas i huvudrapporten

Inför publiceringen har rapporternas författare beretts tillfälle att överarbeta sina texter. Som grundvillkor för överarbetning har uppställts att denna inte finge förändra det sakinnehåll som redan inarbetats i kommissionens slutrapport. Författarna svarar själva för de synpunkter och analyser som framförs i deras rapporter.

Som redaktörer har undertecknade inte överarbetat texterna formellt. Vi har inte ändrat i texternas formuleringar och inte heller försökt likrikta de olika författarnas skilda system för underrubriker och referenser.

Sven Fritz

Alf W. Johansson

Innehåll

Översikter

<i>Alf W. Johansson</i> Regeringen och opinionen under andra världskriget	7
<i>Paul A. Levine</i> Swedish neutrality during th Second World War — A controversy still Unresolved	29
What dis Sweden know of the plunder of the Jews? A review of information in the private and public sectors in Sweden during the Nazi era	35
<i>Krister Wahlbäck</i> Neutrality, morality and the holocaust, the swedish experience	49

Specialundersökningar

<i>Sven Fritz</i> Sju forskningsrapporter om värdepappersaffärer	71
<i>Jan Glete</i> Rapport om översiktlig undersökning av Svenska Handels- bankens arkiv Mars 1998	201
<i>Alf W. Johansson</i> Uppgifter i Bagges dagbok (RA) om judiska flyktingar och naziguld	225
<i>Margareta Larsson</i> Arbetsrapport angående depositioner av judisk egendom vid svenska beskickningar i utlandet i samband med andra världskriget	231
<i>Henrik Lindberg</i> Rapport till Kommissionen om judiska tillgångar i Sverige — Inventering av kontakter mellan familjen Wallenberg och Ivar Rooth 1933-1946	249

Gunnar Lindqvist

Rapport rörande sådan konst som vid tiden för andra världskriget kan ha kommit till Sverige från Nazityskland och naziöckuperade länder och som kan ha konfiskerats eller plundrats från i första hand judar	265
Dito ovan - inriktad på enskild konsthandel och kompletterar den tidigare rapporten av den 28/9 1998.....	275

Heléne Lööw

Genomgång av säkerhetspolisens arkiv	281
--	-----

Sven Nordlund

Rapport angående gottgörelse av ariserade företag, patent och varumärken	289
---	-----

Sven Olof Olsson

PM om genomgång av SJ:s centralarkiv	305
--	-----

P G Persson

Banketik i Sverige under åren 1933 - 1945.....	309
Nazismens återspeglning i Sv. Juristtidning 1933-1945	327

Gunnar Richardson

Rapport över iakttagelser vid genomgång av Skandarkiv i Norrköping	343
---	-----

Hans Seyler

Konst och Flytkapitalbyrån. Rapport från genomgångar i Flytkapitalbyråns arkiv	359
---	-----

Miska Tarma

Sammanställning över förfrågningar till svenska bolag med dotterbolag i nazikontrollerade områden.....	365
---	-----

Kersti Ullenhag

Rapport avseende forskning i Wallenbergsarkivet augusti 1997	369
Rapport avseende forskning i Handels- respektive Industrikommissionens arkiv på Riksarkivet oktober 1998	381

Krister Wahlbäck

Marcus Wallenbergs dagboksanteckningar 1938 - 1943	401
--	-----

Översikter

Regeringen och opinionen under andra världskriget

Alf W Johansson

Före kriget

Det nazistiska Tyskland såg i Sverige en potentiell bundsförvant. Den nordiska tanken - föreställningen om en rasmässigt grundad ödesgemenskap mellan Tyskland och de skandinaviska folken - spelade en viktig roll i nazistisk ideologi.¹ Så mycket större blev besvikelsen över den ringa förståelse som nazismen mötte i de skandinaviska länderna. I januari 1940 konstaterade den tyska tidskriften *Der Norden* - organ för *Nordische Gesellschaft* i Tyskland - att "de nordiska länderna har icke förstått det nya Tyskland. De har inte svarat på den tyska appellen om en ödesgemenskap för Östersjöländerna". Några månader tidigare hade Hitler vid ett sammanträffande med den svenske upptäcktsresanden Sven Hedin sagt att han "skrivit av" de nordiska länderna. Tyskland hade där endast mött "otacksamhet och antipati".²

Den svenska pressen hade redan under trettioalet utgjort ett konstant irrationsmoment i de tysk-svenska relationerna. Tyska klagomål möttes med hänvisningar till att den svenska pressen stod fri. På tyskt håll ansåg man att svenskarna saknade "takt" i umgänget med Tyskland. Föreställningen i Sverige om en "tysk fara" uppfattades som sårande ur tysk synvinkel. När Tyskland i april 1939 erbjöd de nordiska länderna en icke-angreppspakt avvisades denna av den svenska regeringen. I svenskt

¹ Se Hans-Jürgen Luthhöft, *Der nordische Gedanke in Deutschland 1920-1940*, Stuttgart 1971

² Axel Huckstorf, *Internationale Beziehungen 1933-1939: Schweden und das Dritte Reich*, Frankfurt am Main 1997 s 113

samhällsliv blev den organiserade nazismen en marginell förteelse. 1938 ändrade det enda kvarvarande "riktiga" nazistpartiet namn till Svensk socialistisk samling (SSS). Swastikan byttes mot vasakärven i ett försök att frigöra sig från den belastning som anknytningen till den tyska nazismen utgjorde. Partiledaren Sven Olof Lindholm klagade i ett brev:

Vi kommer ingenstans /.../ Tyskland ligger oss i fatet så förbannat /.../ Det enda tänkbara om idéerna skall räddas blir att slopa både namn och symbol, för att inte tala om stövlar, koppel och Hitlerhälsning."³

De svenska nazistpartierna nådde aldrig över 1 procent i allmänna val. Högerpartiet markerade sitt avståndstagande genom att 1934 avskilja sig från sitt nazistfraterniserande ungdomsförbund. Från högern till socialdemokratin tog det demokratiska Sverige avstånd från nazismen, men avståndstagandet skedde på olika grunder. Socialdemokratin såg i nazismen en svuren motståndare till arbetarrörelse och demokrati. Hitler betraktades som en agent för kapitalistiska intressen. Nazismen uppfattades som en överhetersrörelse utan genuin folklig förankring. Liberalerna vände sig mot nazismens rasism och förnekande av demokrati och människovärde. Mera komplicerat var de konservativas förhållande till nazismen. Det fanns drag i nazismen som var ägnade att tilltala ett konservativt sinne: betonandet av hierarki och traditionella familjevärden, antikommunismen och fientligheten mot arbetarrörelsen och dess organisationer. Vad som stötte bort var nazismens plebejiska framtoning, dess brutalitet och förakt för rättstraditioner.⁴

³ Karl N.A Nilsson, Överklassnazism 1930-1945 Stockholm (Carlssons) u.å. s 247 Detta arbete innehåller material till belysningen av olika högernationella och nazistiska grupper i Sverige.

⁴ Se Karl Wistrand, Hört och upplevat, Stockholm 1962 s 192. Ivar Anderson, Från det nära förflutna, Människor och händelser 1940-1955 Stockholm 1969 s 57. Den svenska högern hade relativt sent (exempelvis i jämförelse med Norge) bejakat den parlamentariska demokratin. Även om en modernisering i anglosaxisk riktning skedde under mellankrigstiden dröjde vissa anti-demokratiska attityder kvar. Temat konservatism och nationalsocialism skulle förtjäna en utförligare behandling. Nationalsocialismen kan beskrivas som en högerextremistisk rörelse (med vissa vänsterinriktade inslag). Se Karl Wistrand, Hört och upplevat, Stockholm 1962 s 192. Ivar Anderson, Från det nära förflutna, Människor och händelser 1940-1955 Stockholm 1969 s 57. Den svenska högern hade relativt sent (exempelvis i jämförelse med Norge) bejakat den parlamentariska demokratin. Även om en modernisering i anglosaxisk riktning skedde under mellankrigstiden dröjde vissa anti-demokratiska attityder kvar. Temat konservatism och nationalsocialism skulle förtjäna en utförligare

Även nazismens rasistiskt grundade nationalism var främmande för konservativt tänkande.⁵ Kristallnatten 9/10 november 1938 blev en väckarklocka för många konservativa tyskvänner.⁶

Det parti som tydligast påverkades av idéerna söderifrån var bondeförbundet som i sitt partiprogram 1933 talade om försvaret av den svenska rasens renhet som en av partiets viktigaste uppgifter.⁷ Genom krisuppgörelsen 1933 mellan socialdemokratin och bondeförbundet ("kohandeln") sattes kapson på de agrarfascistiska stämningarna.

Över huvud taget är det viktigt att framhålla krisuppgörelsens betydelse för det politiska systemets legitimitet i Sverige. Det parlamentariska systemet visade en handlingskraft och krislösningsförmåga som ryckte undan grunden för en svensk nazism.⁸

Den svenska kulturen hade alltsedan 1870-talet erhållit starka impulser från Tyskland. Den akademiska kulturen i Sverige var präglad av tysk

---

behandling. Nationalsocialismen kan beskrivas som en högerextremistisk rörelse (med vissa vänsterinriktade inslag).

⁵Den konservativa nationalismen var i första hand knuten till monarki, kyrka försvar och historiska traditioner.

⁶Rasistiska attityder var utbredda vid denna tid. Begreppet ras var en allmänt accepterad tankekategori (den fanns exempelvis i skolans geografiläroböcker). När det gällde de färgade folken var rastänkandet befast och ofreflekterat. Däremot var antisemitismen en problematisk form av rasism som man inte kunde ge uttryck för utan att väcka skarpa motreaktioner. När publicistklubbens ordförande och chefredaktören för Nya Dagbligt Allehanda, Leon Ljunglund, 1934 gav uttryck för oförblommerade antisemitiska åsikter, ledde detta till att han tvingades avgå som Publicistklubbens ordförande.

⁷Se Bernt Hagtvedt, *Swedish fascism 1920-1945* i Stein Uglevik Larsen et al, *Who were the fascists, Social roots of European fascism*, Bergen-Oslo-Tromsø 1980 s 718 Det är betecknande att riksdagens ende öppne antisemit, den beryktade konsul Otto Wallén var bondeförbundare. Se Ingvar Svanberg, *Mattias Tyden, Sverige och Förintelsen Stockholm 1997*

⁸Se Ulf Lindström, *Scandinavian fascism 1920-1940*, Stockholm 1985. Åren 1933-1934 förelåg klart fascist- och nazistvänliga stämningar inom högern och bondeförbundet. Vid mitten av 30-talet hade dessa stämningar sjunkit tillbaka. Nationella ungdomsförbundet försök att omvandla sig till ett parti hade misslyckats, de svenska nazisterna hade ohjälpligt komprometterat sig genom inre stridigheter och brist på karismatiskt ledarskap. Kohandeln 1933 och högerns brytning med Nationella ungdomsförbundet 1934 innebar att partisystemet immuniserades mot inflytande söderifrån. Högerextremism och nazism marginaliserades.

vetenskap och forskning. I förvånansvärt ringa utsträckning övergick dock denna tyskorientering i öppen nazism. Däremot fanns det inom högern en tyskvänlig strömning som i första hand var geopolitiskt och historiskt inspirerad och som i ett starkt Tyskland såg ett bålverk mot Sovjetryssland. Moskvpakten i augusti 1939 innebar ett svårt slag för denna opinion: Nazitysklands renommé som antikommunismens banérförare skadades. Hitlerregimens passiva hållning under vinterkriget 1939/40 och anfallet mot Danmark och Norge 9 april 1940 bidrog ytterligare till att pressa tillbaka denna opinionsriktning. De häpnadsväckande tyska segrarna på kontinenten i maj/ juni 1940 skapade emellertid nytt utrymme för en tyskvänlig opinion.

Sammanfattningsvis kan sägas att Sverige mindre än de flesta andra länder i Europa påverkades av de ideologiska strömningarna från de fascistiska staterna. Vid krigsutbrottet 1939 fanns det i Sverige en bred *anti-totalitär* konsensus omfattande samtliga större riksdagspartier. Socialdemokratisk och liberal opinion var klart antinazistisk. Inom bondeförbundet fanns det en latent nazistisk potential, men partiets "progressiva" vändning 1933 (kohandeln) och senare (från 1936) koalition med socialdemokratin red spärr mot naziinflytande. Viktigt för förståelsen av opinionsläget är att även inom den svenska högern det nazistiska inflytandet var begränsat. Detta möjliggjorde krigsårens samlingsregering.

Betecknande för opinionsutvecklingen i Sverige under trettioalet är att vänsterkrafterna lyckades flytta fram sina maktpositioner medan demokratin i Europa i övrigt i land efter land ersattes med auktoritära regimer. Med sin progressivt/modernistiska välfärdsprofil var Sverige redan vid denna tid det tydligaste demokratiska alternativet till kommunism och fascism.

Kriget

Hitlerregimen insåg att den aldrig skulle kunna omvända Sverige till nazismen; den gick i stället in för att söka tysta den misshagliga opinionen. Genom kontinuerliga påtryckningar sökte Hitlertyskland tvinga de svenska statsmakterna att kväva den antinazistiska opinionen. I långa stycken var taktiken framgångsrik. Redan före kriget gick svenska regeringen ut med dämpande propåer till pressen. Tryckfrihetspolitiken under 1939-1941 innebar de facto ett accepterande av tyskarnas krav på att

även åsiktsbildningen i ett neutralt land skulle vara neutral.⁹ Statsmakten åtog sig ett ansvar för opinionsbildningen som var oförenligt med liberal pressideologi. En omfattande kontrollapparat byggdes upp. Den "beredskapslagsstiftning" som genomdrevs innebar en väldig förstärkning av exekutivens maktbefogenheter. Statsministern erkände själv att lagstiftningen "i händerna på en reaktionär regering" kunde bli "farlig för tryckfriheten och yttrandefriheten i vårt land".¹⁰ Regeringen krävde själv censur och ingrep med repressiva åtgärder mot opinionsbildare som vägrade anpassa sig. De organ som traditionellt bar upp den politiska offentligheten pressen, radion och riksdagen kom endast i begränsad utsträckning att spegla opinionsläget i Sverige. Det är omvittnat att under sommaren och hösten 1940 en avvaktande, lätt defaitistisk stämning rådde i Sverige: Tysklands maktställning tycktes orubblig. På nazistiskt och högernationellt håll vädrade man morgonluft och det kannstöptes ivrigt i dessa kretsar om konsekvenserna av det nya maktläget.¹¹ Även på socialdemokratiskt håll fanns de som ställde frågan om man missförstått nazismen? Representerade denna kanske trots allt framtiden?¹² De flesta höll dock inne med sina farhågor eller förhoppningar. En neutralitetsatmosfär bredde ut sig. Herbert Tingsten berättar hur han en gång i slutet av 1940 till en bekant uttryckte glädje över att Storbritannien hade haft vissa framgångar i kriget. Han fick svaret: "Jag vet inte riktigt vad du menar. Jag ser kriget uteslutande ur rent svensk synvinkel." Att se kriget ur "rent svensk synvinkel"¹³ - det var att vara neutral - att inte ta ställning till vare sig England eller Tyskland. Försvarsminister Skölds beryktade uttalande i mars 1941 om att Sverige inte hade intresse av någondera sidans seger var ett uttryck för denna opinionsströmning. En forskare har beskrivit förskjutningen i den offentliga diskursen som en övergång från "skarpt avvisande till försiktig objektivitet".¹⁴ T o m i Herbert Tingstens berömda tal till studenterna i Stockholm 30 oktober 1940 - ett svar på Fredrik Bööks lika berömda appell om knäfall för nazistvåldet vid Tegnérfesten i Lund några veckor tidigare - finns en återhållsamhet i formuleringarna som får föras tillbaka

⁹ Se Nils Funcke, *Tryckfriheten under tryck. Ordets män och statsmakterna*, Stockholm 1997

¹⁰ Socialdemokratiska Arbetarepartiets kongress 1940 Protokoll, Stockholm 1940 s 64

¹¹ Se Alf W Johansson, *Per Albin och kriget. Samlingsregeringen och utrikespolitiken under andra världskriget*. Stockholm 1995 (1985) s 183

¹² Se *ibid* s 185

¹³ Herbert Tingsten, *Argument*, Stockholm 1948

¹⁴ Åke Thulstrup, *Med lock och pock. Tyska försök att påverka svensk opinion 1933-1945*, Stockholm 1962 s 254

på tidsläget. Det gensvar som Tingstens anförande mötte belyser den uppdrivna förmågan vid denna tid att läsa mellan raderna.

Tyskvänligheten och tron på Tysklands seger var starkast inom militärledningen. I militärattachén vid tyska legationen i Stockholm, generalmajor Bruno von Uthmanns rapporter och handbrev till Berlin kan man avläsa en relativt initierad tysk iakttagares bedömningar av opinionsläget i Sverige.¹⁵ I november 1939 ansåg Uthmann att Sverige av de skandinaviska länderna var det till Tyskland mest negativt inställda landet.¹⁶ I april 1940 beskriver Uthmann den fientliga inställningen gentemot Tyskland som orubbad.¹⁷ I slutet av juni 1940 noterar han inflytandet av de tyska segrarna på kontinenten. Sverige, siar han, kommer i fortsättningen inte att bereda Tyskland några problem. Utrikesminister Günther och överbefälhavaren, general Thörnell, karaktäriseras som "*einwandfreie Deutschenfreunde*"; även försvarsminister Sköld sades visa "*erstaunliches Verständnis und Sympatie*" för Tyskland.¹⁸ I december 1940 når Uthmanns förhoppningar sin höjdpunkt. Han skriver nu att det inte kan råda något tvivel om att den svenska regeringen var "besluten att genomföra Sveriges inre omställning till det Tredje riket och nazismen".¹⁹ Uttalandet torde spegla stämningar bland de svenska militärer som utgjorde Uthmanns främsta interlokutörer. Föreställningarna om en *frivillig* svensk anpassning till det tyska storrummet skulle snabbt förflyktigas. Redan under våren 1941 blev den svenska politiken gentemot Tyskland stramare. Den pronorska opinionen framträdde som en motkraft till tyskvänligheten.²⁰ Uthmann uttrycker sig nu mera försiktigt i sina rapporter: i kriget mellan Tyskland och Storbritannien ville den svenska regeringen stå neutral, men men fick den klart för sig att Tyskland skulle gå mot öster, skulle attityden ändras, spädde han.²¹

¹⁵ Det rör sig framför allt om Bruno von Uthmanns handbrev till generalerna Toppelkirch och Matzy i arméhögkvarteret i Berlin, BA-MA, III H 1001/19 Militärarchiv, Freiburg in Br. Detta material har - med ett undantag - inte tidigare utnyttjats av forskningen

¹⁶ Uthmann till Toppelkirch 9.11.1939 Militärarchiv Freiburg in Br

¹⁷ Uthmann till Toppelkirch 23.4.1939 Militärarchiv Freiburg in Br

¹⁸ Uthmann till Toppelkirch 21.6.1940 Militärarchiv Freiburg in Br. Dessa uttalande stämmer endast vad gäller Thörnell.

¹⁹ Uthmann till Toppelkirch 17.12.1940 Militärarchiv Freiburg in Br.

²⁰ Ivar Anderson, Från det nära förflutna s 57

²¹ Uthmann till Matzky 9.4. 1941, Militärarchiv Freiburg in Br. På tyskt håll hade man i mars 1941 skrivit av förhoppningarna att kunna använda Sverige som

Opinionslinjer i samlingsregeringen

I den samlingsregering som bildades i december 1939 ingick de demokratiska partierna i riksdagen. De centrala opinionsströmningarna i det svenska samhället blev därmed direkt företrädare i regeringen. Den ideologiska skiljelinjen i samlingsregeringen kom att gå mellan högerpartiet och de övriga partierna. Något förenklat kan man tala om en socialistisk-liberal formering av socialdemokrater och folkpartister stående mot högerpartiet, främst representerat av partiledaren och ecklesiastikministern Gösta Bagge. Till högersidan anslöt sig i utrikespolitiska frågor oftast utrikesminister Christian Günther. Högersidans sammanhållande länk var önskan om en aktiv svensk politik gentemot Finland. Synen på kriget var maktpolitisk snarare än ideologisk. Man kan kalla denna linje för storsvensk. Den bars upp av en föreställning - särskilt tydlig hos Bagge - om en svensk "rikspolitik", som skulle hävda Sveriges ledande ställning i Norden.

Mot denna hållning stod den *lillsvenska* linjen. Den var isolationistisk, eller snarare anti-interventionistisk och med främsta mål att trygga freden; hållningen till utrikespolitiken var avvärjande, attityden till kriget övervintrande: det gällde att bevara det svenska välfärdsbygget så intakt som möjligt genom ofärdstiden. Som den tyske historikern Axel Huckstorf framhållit, låg i denna anslutning till ett progressivt samhällsideal ett slags moraliskt rättfärdigande av eftergiftspolitiken.²² Även bondeförbundet stod närmast denna linje. Bondeförbundet torde samtidigt varit det mest anpassningsbenägna partiet i samlingsregeringen.²³ Folkpartiledaren Gustaf Andersson i Rasjön framträdde i regeringen som en beslutsam företrädare för den lillsvenska linjen. Denna linjes främste representant var eljest statsministern Per Albin Hansson, som

---

transportland i samband med uppmarschen för operation Barbarossa. Hade det inte varit för Günthers emfatiska försäkringar inför den tyske diplomaten Schnurre i maj 1941, att i händelse av att tyskarna gick mot öster, Sverige skulle visa en helt annan vilja till tillmötesgående gentemot Tyskland, skulle förmodligen tyskarna aldrig krävt genomtransport av trupper (163:e divisionen). Se Alf W Johansson, Svensk medgörlighet Ljus över Günther och Per Albin inför operation Barbarossa, Historisk Tidskrift 1984 s 391ff

²² Huckstorf (1997) s 116

²³ Se Bagges dagbok 8 oktober 1940. Inom högerns riksdagsgrupp hade man det intrycket att "bondeförbundet kunde man få hur långt som helst ifråga om eftergifter för Tyskland" däremot var det omöjligt att få med partiet på en aktiv Finlandspolitik.

utifrån denna mittenposition höll samman regeringen. De övriga socialdemokratiska statsrådets inställning till den lillsvenska linjen var *inte* spänningsfri. Både Ernst Wigforss och Gustav Möller accepterade att svensk utrikespolitik borde undvika förvecklingar, åtminstone i österled, men de uttryckte ett starkare ideologiskt perspektiv på kriget än vad statsministern ville eller kunde göra. Man kan kalla denna linje för *den proallierade*.. Tron på att västmakterna skulle segra var levande. Nazismen sågs som ett större hot än kommunismen. Wigforss ansåg att man inte i onödan borde provocera Tyskland, men samtidigt menade han att regeringen inte skulle falla undan för tyska krav - endast böja sig inför ett direkt ultimatum.²⁴ Denna till synes paradoxala hållning speglar spänningen mellan ideologiska impulser och säkerhetspolitiska krav vid denna tid. Försvarsminister Per Edvin Sköld spelade en egendomlig roll i regeringens diskussioner; Han var en slags samlingsregeringens *libero* ; närmast anslöt han sig till den lillsvenska falangen, men han uppträdde även än på den proallierade och än den storsvenska sidan.

Regering och opinion 1940/41

Tidsandan 1940/41 var auktoritär och nationell. Det talades om "stramare andlig livsföring" och "nationell förnyelse". De traditionella institutionerna - monarki, kyrka och försvar - stärkte sina positioner. En statligt organiserad svenskhetspropaganda - . inåtvänd och kontemplativ - introducerades. "Allvarstid kräver samhällsanda, vaksamhet och tystnad" löd parollen - att inte ta ställning upphöjdes till patriotisk plikt. Allt som inte föll inom ramen för denna "neutralistiska" linje tenderade att betraktas som propaganda för endera parten i kriget.

Det som bestämde politiken 1940/41 var en (som det skulle visa sig) tillfällig koalition mellan den *lillsvenska* och den *storsvenska* linjen. Den lillsvenska linjens strävan att undvika allt som kunde tänkas provocera Tyskland förenades med den storsvenska linjens önskan om förbättrade

²⁴ I regeringsdiskussionen efter Thörnells berömda föredragning 21.4 1941 skall Wigforss ha sagt: "Han [Wigforss] ville hålla på den obrottsliga neutraliteten och ville inte dra sig för att därvid riskera att komma i krig". Bagges dagbok 21.4. 1941 s 394

relationer till Tyskland (som förutsättning för en svensk "rikspolitik" i österled).

Riksdagsvalen i september 1940 kan ses som ett folkligt förtroendevotum för den lillsvenska linjen. Vad man i vid mening skulle kunna kalla vänstersidan i svensk politik (s, fp, k) fick sammanlagt nära 70 procent av rösterna. Socialdemokraterna gjorde sitt bästa val genom tiderna och erhöll nära 54 procent. Denna förstärkta anslutning till socialdemokratin innebar ett verksamt stöd för dem som önskade en fast politik gentemot Tyskland. Det är betecknande att utrikesminister Günther i regeringen dagen efter valet talade om att detta inneburit en "överväldigande" framgång för ett "tyskfientligt parti", och att det därför var viktigt att skicka signaler till Berlin om att *samlingsregeringen* inte var tyskfientlig.²⁵

Under 1940/41 var den proallierade/antinazistiska opinionsriktningen tillbakapressad av det starka trycket från statsmakterna och de återkommande parollerna om solidarisk uppslutning bakom samlingsregeringen. De repressiva tryckfrihetsåtgärderna riktade sig visserligen främst mot den kommunistiska och syndikalistiska tidningarna, men indragningarna utgjorde samtidigt en varning till övrig press om var gränsen gick till "de goda människors sällskap".

Man måste emellertid vid bedömningen av opinionsläget vid denna tid skilja mellan det *manifesta* och det *latenta* opinionsläget. Till synes kunde Torgny Segerstedt och Ture Nerman - som framträdde som den proallierade/antinazistiska opinionens främsta talesmän i offentligheten - framstå som isolerade gestalter i svensk opinion; i själva verket uttryckte de dominerande attityder i det svenska samhället.²⁶

Det aktiva engagemang för Finlands sak som den *storsvenska* linjen eftersträvade, krävde - det var både Bagge och Günther överens om - en maktpolitisk anpassning till Tyskland "oavsett", som Bagge uttryckte det, "våra känslor för regimen".²⁷ Ett gott förhållande till Tyskland kunde inte

²⁵ Bagges dagbok 16.9.1940 Detta skulle ske genom att man på tyskarnas begäran drog in några nummer av Göteborgs- Handels och Sjöfartstidning

²⁶ En ett opublicerat manus av vice riksbankschefen Erik Karlsson (f.1918) med titeln Nazismen - det mörka hotet, som behandlar Karlssons reaktioner som ung arbetare i trettioalets Sverige, skriver denne om den proallierade "segerstedtska" opinionsströmningen: "Det Segerstedt skrev om nazismen var just vad vi, som fanns till vänster i Sverige tänkte och kände. I arbetarkretsar, särskilt i Göteborg där han verkade, var Segerstedt högt uppburen."

²⁷ Bagges dagbok 18.9.1940

uppnås om den svenska opinionen uppfattades som tyskfiendtlig. Tillbakapressandet av den antinazistiska opinionen måste således ses i ljuset av den aktiva Finlandspolitiken. Under våren 1941 uppstod en dragkamp i regeringen om Sveriges hållning i händelse av ett krig i öster. Överbefälhavaren, general Thörnells beryktade plädering den 21 april 1941 för ett svenskt militärt engagemang i Finland väckte häftiga reaktioner, särskilt från den *proallierade* falangen (Wigforss/Möller). Thörnells antydningar att Sverige borde bli medkrigförande på Tysklands sida och att opinionen borde förberedas för ett krig mot Ryssland, fick Wigforss att vitna av vrede. Men trots att den *storsvenska* falangen hade tidsandan i ryggen var dess ställning inte stark vare sig i regeringen eller i den bredare opinionen. Per Albin Hansson återkom ständigt till att opinionen i landet var fredsinriktad och att detta satte gränser för regeringens handlingsmöjligheter. Mot detta sökte Bagge framhålla att om regeringen enades om en aktiv politik så skulle den också dra opinionen med sig.²⁸ Den *storsvenska* falangens förhoppning var att om Finland drogs in i ett nytt krig, den starkt profinska opinion som framträtt under vinterkriget 1939/40 ånyo skulle flamma upp och skapa underlag för en aktiv svensk Finlandspolitik.

Regeringens politik under 1940/1941 formades i spänningen mellan den *storsvenska* linjens profinska, antikommunistiska och protyska (men därför inte pronazistiska) orientering å den ena sidan och å den andra den *proallierade* falangens motstånd mot varje form av aktiv politik som kunde tänkas innebära ett närmande till Tyskland. Mellan dessa flyglar befann sig ett *lillsvenskt* centrum (Per Albin Hansson, Andersson i Rasjön, bondeförbundsledaren Axel Pehrsson Bramstorp) som var motståndare till en aktiv Finlandspolitik, men samtidigt starkt präglad av det tyska hotet och därför i vissa situationer benäget att ansluta sig till den *storsvenska* falangens krav på tillmötesgående gentemot Tyskland. Ett exempel utgör indragningen av Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning i september 1940, där Günthers yrkande fick stöd av statsministern mot Wigforss och Möllers protester.

Midsommarkrisen 1941 betecknar brytpunkten mellan dessa opinionsströmningar. Beslutet att tillåta den s.k Engelbrechtdivisionens transport från Norge till Finland kan ses som en triumf för den *storsvenska* linjen, men framgången var endast skenbar. Genom att framhålla att det rörde sig om en *engångseftergift* markerade regeringen att medgivandet var påtvingat. Det var *eftergiften* till Tyskland mer än

²⁸ se ex Bagges dagbok 1.6. 1940, 28.12 1942

hjälpinsatsen för Finland som framhövdes. Detta betonande av beslutets negativa innebörd bidrog till att förhindra uppkomsten av en Finlandsopinion liknande den 1939/40. Finlands nya krig skulle lämna det svenska folket kallt.

Att midsommarbeslutet officiellt fastställdes som en *engångseftergift* var en seger i nederlaget för den vänsterinriktade *pronorska/proallierade* opinionen. En ny konsensus skapades, som innebar en gränsdragning gentemot Tyskland. Den *storsvenska* opinionen lyckades genom hot att spränga samlingsregeringen driva igenom transiteringsbeslutet, men fick samtidigt händerna bakbundna. De grupper, som hoppats att Sverige under intryck av Tysklands maktställning och Finlands utsatthet mer eller mindre frivilligt skulle inpassa sig i det tyska storummet såg sig besvikna. Det enda denna opinionsriktning nu hade att hoppas på, var att Tyskland skulle segra i öster och utifrån denna position kunna diktera villkoren för det "nya Sverige". Men då skulle det inte röra som om en *frivillig* svensk anpassning utan om ett underkuvande.

Reaktionen på transiteringseftergiften skapade nytt fäste för den proallierade/pronorska/antinazistiska opinionen. Avrättningen av två norska fackföreningsledare i september 1941 gjorde att denna opinion växte i styrka. Justitieminister Westman skrev i sin dagbok: "De svenska känslorna ta sig våldsamma uttryck i pressen. Liksom man och man emellan".²⁹

De trevande försöken från den protyska/ pronazistiska opinionen under sommaren 1941 att mobilisera en korstågsopinion i antikommunismens tecken kom snabbt av sig. Däremot framträdde en organiserad *antikorstågsopinion* inom arbetarrörelsen. Den socialdemokratiska ledningen tvingades aktivt gå in för att dämpa de antifinska/antinazistiska stämningarna inom det egna partiet: således den omvända situationen i förhållande till 1939/40! Det *storsvenska* försöket att nyorientera den svenska politiken i profinsketens och tyskorienteringens tecken hade lidit skeppsbrott. Günther själv betecknade i början av juli den svenska politiken som "dum".³⁰ Den borde, menade han, utnyttja den goodwill i Berlin som transiteringsmedgivandena skapat. Nu förlösade man i stället förtroendekapitalet.

²⁹ K.G. Westmans dagbok 15.9.1941 s 177

³⁰ Bagges dagbok 8.7.1941

Transiteringsmedgivandet 1941 blev inte inledningen till något nytt utan slutet på något gammalt: dödsstöten för den utrikespolitiska skola som i Finlands bevarande till västerlandet sett Sveriges historiska mission.

Besvikelsen på tyskt håll över svängningen i den svenska politiken sommaren 1941 speglas i brev från Uthmann till staben i Berlin. Sveriges ovilja att delta i kriget i öster, skrev han, ja dess öppna avståndstagande från denna kamp, gjorde att han frågade sig om han längre hade någon meningsfull uppgift att fylla i Sverige. "Det svenska folkets psyke", ansåg han, "skulle inte förändras förrän tyskarna vunnit kriget".³¹

Hösten 1941 präglades av stigande tysk-svenska spänningar som fick sin utlösning i den s.k februarikrisen 1942.³² De från tyskt håll spridda ryktena om ett förestående anfall på Sverige var emellertid inte en förberedelse för nya tyska framstötningar utan syftade endast till att få en bekräftelse på att den svenska neutralitetspolitiken fortfarande låg fast. Från våren 1942 var den tyska politiken i första hand inriktad på att bevara status quo i de svensk-tyska relationerna. Såsom kriget utvecklades blev tyskarnas främsta mål att bevara de svenska malmleveranserna.³³

Från hösten 1941 mötte försöken att pressa tillbaka den antinazistiska/pronorska opinionsbildningen allt hårdare motstånd.³⁴ USA:s inträde i kriget i december 1941 stärkte den proallierade opinionen ytterligare.

³¹ Uthmann till Matzky 7.9.1941, Militärarchiv Freiburg in Br.

³² Åke Uhlin, Februarikrisen 1942, Stockholm 1972. I december 1941 sade kungen(sic!) nej till en tysk propå (framförd av Schnurre) att få inrätta en permittenttrafik till Finland. Beslutet fattades utan att regeringen var inblandad! Det är emellertid betecknande att ingen av statsråden hade något att invända när kungen i konselj den 12 december meddelade vad som förevarit. Bagge antecknade i dagboken att beslutet utgjorde "en synnerligen hård press på vårt förhållande till Tyskland". Bagges dagbok 12.12.1941 s602f. Det är således den som "tyskvän" betraktade kungen som själv fattar detta beslut!

³³ Detta var det övergripande målet under hela kriget. Sverige hade primärt intresse för Tyskland som råvaruleverantör, allt annat: transiteringar, tidningspressen, nyordningssträvanden var sekundärt. Gösta Bagge noterade 5 oktober 1942 i sin dagbok: "Det förefaller ur militär synpunkt vara föga rationellt om Tyskland nu skulle skaffa sig Sverige på halsen. Vi ha nu fått en ganska hygglig försvarsförstärkning så att nog skulle det ta åtskilliga månader och dessutom inte så få tyska divisioner att underkiva oss. Ty detta kan man nog aldrig göra helt och hållet luftledes där vi ha vår svagaste punkt. Dessutom kan vi se till att gruvorna bli oanvändbara och det vet tyskarna säkert".

³⁴ Bagges dagbok 12.8. s 466 ,

Fredrik Böök, som var en av de få som öppet satsat på en tysk seger, skrev i ett brev 23 december 1941:

"Hela den svenska opinionen är ju inställd på en anglosaxisk seger, och de som i likhet med mig haft sina sympatier på tysk sida, kommer att få det mycket trångt." ³⁵

Indragningen i mars 1942 av 17 tidningar, som innehöll likalydande uppgifter om tortyr av norska motståndsmän, framstår närmast som ett desperat försök från den storsvenska/konservativa falangen i regeringen (Bagge, Günther, Westman) att stävja de frambrytande proallierade/pronorska stämningarna. I början av februari 1942 noterade högerledaren Gösta Bagge att hans regeringskollega och partibroder Fritiof Domö sagt att "folk var så tyskfiendliga att de inte tänkte på de svårigheter som kunde uppkomma för oss vare sig Tyskland eller England segrar"³⁶. Även högerpressen lämnade mycket övrigt att önska ur Bagges synvinkel, särskilt Svenska Dagbladet med "den desperata tysklandsfiendliga (Otto) Järte"³⁷. Några månader senare konstaterade Bagge att den finlandsfientliga stämningen inom socialdemokratin var så stark att det var föga hopp om att vinna regeringens bifall till materiell och ekonomiskhjälp till Finland. I en diskussion i juni 1942 deklarerade Wigforss utan omsvep att "vårt förhållande till Ryssland var viktigare än vårt förhållande till Finland"³⁸. "Norgehetsen" blev Bagges namn på den proallierade/pronorska opinionen. Den "hänsynslöshet" som de allierade visade Sverige i handelsförhandlingarna på hösten 1942 såg han som en direkt följd av opinionsförskjutningen i Sverige: de allierade var övertygade om att Sverige på grund av "den allmänna stämningen" i landet under inga förhållanden skulle närma sig Tyskland och att de därför kunde "behandla Sverige hur som helst". ³⁹

Under 1942 och i än högre grad 1943 blir det den proallierade/pronorska falangen (Wigforss, Möller, och även handelsminister Herman Eriksson) som anger tonen i regeringen. Den försvagade storsvenska sidan gjorde motstånd, men med föga verkan. Hösten 1943 hävdade Bagge att den svenska pressen svängt till den grad att man kunde tala om "tyskhets".

³⁵ Svante Nordin, Fredrik Böök, En levnadsteckning, Stockholm 1994 s 341f

³⁶ Bagges dagbok 23.2.1942

³⁷ Bagges dagbok 23.2.1942

³⁸ Bagges dagbok 7.5. 1942

³⁹ Bagges dagbok 4.12.1942

Tidningarna skrev som om Sverige befann sig i krig med Tyskland, ansåg han. När han föreslog att regeringen åtminstone borde statuera ett exempel med indragningsvapnet, avvisades han "fanatiskt" av Wigforss. Hösten 1943 avgick justieminister K.G. Westman och ersattes av folkpartisten Torvald Bergqvist. Denne vidtog omedelbart åtgärder för att avveckla krigsårens "beredskapslagstiftning" på tryckfrihetens område. Både Bagge och Günther protesterade högljutt. Utrikesministern menade att borttagandet av paragraferna om förhandscensur ur grundlagen kunde uppfattas som om regeringen nu ville göra bot för den tidigare politiken. Per Albin stödde emellertid den nye justitieministern: det var nödvändigt att regeringen handlade - annars riskerade den att bli överkörd av riksdagen.

Även om den proallierade falangen var pådrivande, behöll regeringens lillsvenska centrum kontrollen över politiken. Bagges och Günthers protester var inte helt ovälkomna för Per Albin Hansson. De hjälpte honom att hejda vänsterfalangens framstötter.

Per Albin Hansson ansåg inte att man kunde blåsa faran över. Även om Tyskland inte hade rationella skäl att anfälla Sverige kvarstod "desperationshotet": att Hitler i vrede över den svenska nålstingspolitiken skulle beordra anfall. Det gällde också att bevara ett minimum av förtroende i Berlin för att förhindra att Sverige omedelbart drogs in i krig om Norge ånyo blev krigsskådeplats. Günther övergav under 1943 sin tidigare samarbetspartner Bagge och närmade sig statsministern. Günther hade, klagade Bagge, "helt och hållet kastat sig i armarna på P.A". Opinionsutvecklingen fick under 1943 en alltmer allmänpolitiskt radikal prägel. Kommunisterna, som 1939/1941 hotats av utplåning, framträdde som en opinionsfaktor. Den skymtande allierade segern gjorde att alla nu ville demonstrera demokratiskt sinnelag. Det talades ironiskt om "roddare", som ivrigt lade om kursen till den rätta stranden. Bagges dagbok speglar en stigande frustration över folkmeningens utveckling. I mars 1944 konstaterade han:

"...högern börjar /... / förlora möjligheterna att fylla sin funktion som kristallisationspunkt för opinionen mot den radikala samhällsutvecklingen."⁴⁰

Från hösten 1942 började västmakterna, i synnerhet USA, att pressa Sverige allt hårdare. De västallierade kunde koordinera sina krav med

⁴⁰ Bagges dagbok 10.3.1944

opinionsutvecklingen i Sverige. Den proallierade falangen i regeringen önskade i princip gå de allierade till mötes. Wigforss hävdade att liksom Sverige tidigare gjort eftergifter mot Tyskland, borde det nu anpassa sig till västmakterna.⁴¹

Bagge avgick ur regeringen vid årsskiftet 1944/45. Han hade i hög grad varit en princippolitiker som med envishet, men föga framgång hävdade sina idéer. Den nye högerledaren, den pragmatiska Fritiof Domö, gick in för att närma sitt parti den välfärdsconsensus som alltmer framstod som basen för Sveriges politiska liv.

Den 7 maj 1945 jublade människomassorna i Stockholm över krigets slut. Men i motsats till andra folk hyllade svenskarna inte sina egna insatser under kriget - istället hyllades norrmännens. Det var den pronorska/proallierade opinionens slutliga triumf!

Avslutande reflexioner

Neutraliteten som politik och mentalitet.

Sverige hade redan maj 1938 aviserat sin avsikt att stå neutralt i händelse av ett nytt krig. Den 1 september 1939 förklarade sig Sverige neutralt i konflikten Tyskland-Polen, två dagar senare deklarerades neutralitet även i det utbrutna stormaktskriget. Neutralitetsförklaringarna innebar ett åtagande att anpassa politiken till neutralitetsrättens regler: de krigförande parterna skulle behandlas lika och i gengäld förväntades att dessa skulle respektera folkrättens bud. I neutraliteten låg således som förutsättning att Tyskland skulle behandlas enligt de sedvänjor och bestämmelser som reglerade relationerna mellan civiliserade stater. Det faktum att den tyska regimen i mångas ögon framstod som den värste kränkaren av folkrätten fick i princip inte spela någon roll. I neutralitetspolitiken låg också att Sverige hade rätt att upprätthålla handeln med de krigförande; men även att avbryta handeln med någon av de krigförande kunde uppfattas som ett

⁴¹ En som ivrigt bekämpade eftergifter mot västmakterna var dock försvarsminister Sköld, som menade att eftergifter skulle skada den framtida neutralitetspolitiken.

avsteg från den neutrala hållningen. Om Sverige stoppat malmexporten skulle detta kunnat uppfattas som om Sverige lämnat neutraliteten.

Andra världskriget var både en maktpolitisk och en ideologisk konflikt: å ena sidan en kamp om hegemonin i Europa, å andra sidan en fråga om vilken politiska ordning som skulle råda: demokrati eller diktatur. Ju längre kriget pågick desto tydligare blev dess ideologiska karaktär.

Sveriges hållning till Tyskland präglades av brytningen mellan maktpolitiska och ideologiska synpunkter. De som förfäktade ett maktpolitiskt synsätt såg i första hand Tyskland utifrån dess faktiska position i det europeiska statsystemet. Det ideologiska synsättet å andra sidan var moraliskt - det hävdade att Tyskland måste bedömas utifrån regimens karaktär.

Den neutrala hållningen implicerade ett maktpolitiskt synsätt med den saklighet, objektivitet och "mekanik" som präglade detta perspektiv. Detta synsätt kan i dagens perspektiv uppfattas som stötande. Det innebar exempelvis att man inte lade ideologiska synpunkter på olika typer av utbyte och kontakter; man såg exempelvis *inte* besök av svenska militärer och andra experter i Tysklands som fraternisering med fienden utan som protokollära rutiner och informations- och upplysningsverksamhet. Det kan hävdas att det låg inbyggt i den neutrala hållningen att sträva efter goda och förtroendefulla relationer med *alla* krigförande stater. Neutraliteten alstrade en mentalitet som lätt kunde slå över i indifferens eller utnyttjas i dolda ideologiska syften. Mycket av den kritik som riktats mot olika institutioners agerande under kriget måste föras tillbaka till den anda av utanförskap och kylig realism som neutraliteten skapade. I ett ideologiskt perspektiv var neutraliteten i sig stötande, men i det läge som Sverige befann sig i *före* kriget höjdes aldrig några invändningar. Inga andra alternativ tycktes föreligga.

Den ideologiska synen på kriget omfattades främst av socialdemokrater och liberaler, medan det maktpolitiska synsättet prioriterades inom högern. Perioden 1940/41 stod under maktpolitikens primat. Ett anläggande av ideologiska perspektiv uppfattades som ett säkerhetspolitiskt hot. Detta skapade en egendomlig klyvnad hos dem som i grunden omfattade ett ideologiskt synsätt. Det finns flera uttryck för detta i Per Albin Hanssons dagbok. Neutralitetens syfte att bevara freden befrämjade också en anpassningstendens. Om freden formade den allt bestämmande horisonten måste benägenheten att falla undan för hot öka. Även Wigforss böjde sig

för detta. Han accepterade att Sverige måste falla undan inför ett direkt ultimativt hot från Tyskland.

Sveriges tyskvänlighet

Den lundensiske historikern Sverker Oredsson har hävdad att Sverige var tyskvänligt fram till augusti 1943 (alltså tills dess att permittenttrafiken upphörde).⁴² Detta är en överdrift. Som framgått av denna framställning fanns det en tyskvänlig strömning i svensk opinion och politik, som under 1940/1941 nådde vissa framgångar. Att stämpla svensk politik som tyskvänlig från hösten 1941 fångar inte dennas karaktär. Tvärtom fick regeringspolitiken alltmer karaktär av motståndspolitik. På tyskt håll började man redan mot slutet av 1941 oroa sig för att Sverige skulle lämna neutraliteten och orientera sig mot de allierade. De tyska militärerna hade vid det här laget insett att Thörnell inte var representativ för svensk opinion.⁴³ I motsats till sina militärer hade Hitler en mer realistisk bild av den svenska politiken. Sveriges "härskande klass", sade Hitler i maj 1941, "var i grunden probrittisk". Tyskland kunde därför aldrig räkna med några verkliga eftergifter från Sverige. T o m Göring, menade Hitler, hade befriats från sin "Sverigekärlek".⁴⁴ Även Uthmann insåg att han missbedömt de tyskvänliga stämningarnas styrka i Sverige. I början av 1942 skrev han att Sverige aldrig skulle göra något frivilligt för att hjälpa Tyskland.⁴⁵ Det som bestämde svensk politik var tre omständigheter, menade han: 1) svenskarna ville profitera på kriget 2) de trodde inte på Tysklands seger 3) de stod avvisande till nationalsocialismen.

"Därför har man frisläppt Göteborgsskeppen [de s.k kvarstadsbåtarna], därför har man heller inte nämnt något i pressen om de förbättrade tysk-svenska relationerna [som ett resultat av den s.k februarikrisen] där hetzen

⁴² Sverker Oredsson, Sveriges både-och neutralitet Svenska Dagbladet 1.3.1998 (insändaravdelningen)

⁴³ I den ursprungliga planen för operation Barbarossa (18 december 1940) utgick de tyska militärerna från att det svenska transportnätet skulle stå till tyskarnas förfogande för uppmarschen - en helt orealistisk föreställning, förmodligen grundad på Uthmanns överoptimistiska rapporter i december 1940

⁴⁴ Walter Hewels dagbok 15 maj 1941 cit i David Irving, Hitler's War London 1977 s 252

⁴⁵ "Svenskarna skulle *aldrig* hjälpa oss att driva ut engelsmän och amerikaner från Norge", skriver han i mars 1942. Det som fått svenskarna att betona sin neutrala hållning i februari hade varit rädslan för tyska preventivåtgärder ingenting annat.

mot oss muntert fortsätter, därför fortsätter greuelpropagandan om Norge medan man undertrycker greuelpropagandan från Ryssland. Framför allt gäller det att förhindra att några sympatier uppstår för Tyskland! De tror inte ens på att det kommer en uppgörelse (eine Abrechnung) efter kriget."⁴⁶

Den tyska legationen i Stockholm med prinsen av Wied i spetsen ansåg Uthmann var defaitistisk, mera företrädande svenska än tyska intressen. I en sammanfattandet rapport från början av september 1942 skriver Uthmann.

"De inte obetydliga [svenska] medgivandena till Tyskland skedde som en följd av det tvång som den tyska inringningen av Sverige och Tysklands europeiska maktställning skapade - ingalunda till följd av vänskap! De [medgivandena] tjänade upprätthållandet av neutraliteten och [gynnade] därför tillfälligt de svenska intressena. Vid en mera långvarig försämring av Tysklands militära läge torde den svenska regeringen stödd på den absoluta socialdemokratiska majoriteten gå över till den anglosaxiska demokratin. Genom presshetsen gentemot nationalsocialismen är denna frontväxling grundligt förberedd. De i sig inte obetydliga tyskvänliga kretsarna i Sverige också i officerskåren är för närvarande på grund av presshetsen mot femte kolonnen och nationalsocialismen tystade och politiskt fullständigt förda åt sidan."⁴⁷

Att med Oredsson karaktärisera den svenska politiken som som tyskvänlig fram till augusti 1943 blir därför en överdrift. Den svenska regeringen var aldrig tyskvänlig i den bemärkelsen den var finlandsvänlig 1939/1940. Inte heller var den svenska borgerligheten tyskvänlig under andra världskriget på samma sätt som den varit det under det första. Det fanns i regeringen en tyskvänlig falang med Bagge och Günther som ledande namn, men dess tyskvänlighet var maktpolitiskt, inte ideologiskt betingad; den var tyskvänlig därför att den insåg att en aktiv svensk Finlandspolitik inte kunde drivas i konfrontation med Tyskland. Den storsvenska falangen kunde i skydd av Tysklands maktställning skjuta fram sina positioner under 1940/41 men när den på våren 1941 (i

⁴⁶ Uthmann -Matsky 2.4.1942 I ett brev 7.4. 1942 skriver Uthmann att den svenska regeringen var inriktad på att förhindra att det inte uppstod någon sympati för Tyskland hos det svenska folket Vid ett besök i Stockholm gav den tyske presschefen Paul Karl Schmidt ett träffande omdöme. Sverige var "ett neutralt land som egentligen (innerlich) stod på Englands sida". 7.8.1942. Uthmann - Matzy 7.8.1942

⁴⁷ Aktennotiz für O Qu IV Betr.: Etwaige operative Massnahmen Schwedens 4.9.1942, Militärarchiv, Freiburg in Br

Thörnells gestalt) gjorde en framstöt mötte den häftigt motstånd både från det proallierade och det lillsvenska lägret i regeringen.

Det fanns också mellan högern och den organiserade nazismen en tyskvänlig opinion av mera öppet nazistfraterniserande karaktär, som 1941 fick ett organ i i den tyskstödda tidningen *Dagsposten* (upplaga 1944 6.900 ex.). Här drömde man om ett svensk-tyskt vapenbrödraskap i antikommunismens och den storsvenska nationalismens tecken. Denna opinion attraherade högernationella kretsar (Sveriges Nationella förbund) och vissa akademiska grupper med kvardröjande nationella stämningar från tiden före 1914 (främst i Lund).⁴⁸

Avsaknaden av folklig förankring gjorde att dessa kretsar främst ägnade sig åt spekulationer om monarken, som man hoppades kunna vinna för sina syften. Denne förhöll sig dock avvisande.⁴⁹

Detta hindrar inte att det i svensk politik och opinion under 1940/41 fanns oroande tendenser. Den tryckfrihetspolitik som bedrevs, särskilt censurlagen (som främst genomdrivits av falangen Bagge, Westman, Günther), kan ses som en förberedande anpassning till ett nytt maktläge i Europa. Det låg också i förlängningen av den storsvenska linjen en föreställning om att Tysklands maktställning kunde förbli orubbad för lång tid framåt. Det oroande under denna period var inte de öppet pronazistiska ställningstagandena, som trots allt förblev relativt få, utan den tendens till tystnad som präglade det lillsvenska lägret. Även den proallierade opinionen intog under denna tid en dämpad hållning.

⁴⁸ Se Sverker Oredsson, Lunds universitet under andra världskriget.

Motsättningar, debatter och hjälpinsatser Lund 1996

⁴⁹ Kung Gustaf V har karaktäriserats som tyskvänlig. Detta är tveksamt. Han framstår närmast som en lillsvensk bondeförbundare: inga utrikespolitiska äventyrligheter, undvik konfrontationer med Tyskland, kläm åt kommunisterna. Kronprinsen har uppfattats som proallierad (genom sitt engelska giftermål), medan arvsprinsen Gustaf Adolf allmänt bedömts som tyskorienterad.

- På hösten 1941 spekulerades det livligt i nazistiska och högernationella kretsar inför en kommande tysk seger i öster. Den 20 oktober kunde Günther berätta i regeringen att "han blivit kallad till kungen, som sade honom att R[ütger] Essén och ett par andra från nazistsidan sänt en vädjan till kungen att han borde tillkalla en ministär av kraftfulla icke partibundna män och att han, kungen vore betänkt att kalla till sig Essén och säga honom, att så länge samlingsregeringen fortsatte vore han icke betänkt på ett sådant steg. Denna kungens formulering väckte rätt mycket uppseende, särskilt enligt statsministerns minspel" Westmans dagbok 20.201941 s 181

För att förstå Sveriges relationer till det nazistiska Tyskland måste man beakta att Sverige under mellankrigstiden utvecklats till ett av de mest modernistiskt-progressiva länderna i världen. I detta låg ett motståndskapande element gentemot nazistiskt inflytande. Den omfattande organisationsförankringen genom folkrörelserna och det puritanska etos som utgick från dessa rörelser var också motståndskapande faktorer. Nazismen framstod som en lösning på problem som Sverige lämnat bakom sig. Sverige var en nation som blickade framåt - nazismen förbands med reaktion och terror.

Redan vid denna tid var det i hög grad moderniteten som formade det svenska nationella självmedvetandet.⁵⁰ I och med att socialdemokratin efter valet 1940 hade majoritet i båda kamrarna och hade förtroendefulla relationer till folkpartiet och bondeförbundet blev högerkrafterna isolerade. De nazistiska grupperna var så medvetna om sin svaghet att de inte ställde upp i 1940 års val

Wilhelm Agrell har i en artikel i Dagens Nyheter "Dörren till Per Albins land öppnas" gått betydligt längre än Oredsson och hävdar att

"stora delar av det svenska samhället, institutioner, sociala skikt och enskilda strävade under åren 1940-1942 målmedvetet efter anpassning till den av segrarmakten Nazi-Tyskland påbjudna nyordningen".⁵¹

Detta påstående kan inte förenas med den bild som här givits. För det första var Tyskland aldrig entydigt en segrarmakt. Tyskland hade vunnit stora framgångar, men allt var i själva verket oavgjort - något som de flesta självklart uppfattade. Samhällsinstitutionerna erhöll vissa impulser i anpassningsriktning, vilka påverkade både rättsystem och propaganda, men den grundläggande karaktären på det svenska samhället förändrades inte. Den dominerande attityden i pressen till de tyska nyordningsplanerna var försiktigt avvisande. Även handelspolitiskt höll Sverige en stram linje. Så länge det parlamentarisk-politiska systemet inte bröts sönder, vilket kunde ha skett i juni 1941, fanns det starka spärar mot varje form av "målmedveten anpassning" från samhälls-

⁵⁰ Detta ser man i exempelvis den av Folkberedskapen (sektion inom Informationsstyrelsen) utformade korrespondenskurs Den svenska livsformen (1941/1942) som var en kurs i svensk nationell identitet. Den nationalism som presenterades var inte storsvensk - Karl XII berördes inte - det var den konstitutionella utvecklingen och välfärdsstaten som stod i centrum.

⁵¹ Wilhelm Agrell, Dörren till Per Albins land öppnas. Dagens Nyheter 97.12.17

institutionernas sida. Direkt felaktigt blir det när Agrell säger att "Sverige räddades inte av egen kraft ur denna [anpassnings]process...Det var kriget som vände trots det utbredda stödet i ord och handling för för den motsatta utvecklingen, en nazistisk slutseger". Som hävdats i denna framställning innebar midsommarbeslutet 1941 en vändpunkt i opinionsutvecklingen under kriget. Opinionsläget i Sverige försköts till förmån för de proallierade/pronorska krafterna. Från hösten 1941 blir dessa krafter dominerande. Högers (och bondeförbundets) misslyckade försök att genomdriva ett partiförbud mot kommunisterna (oktober/november 1941) var ett stort nederlag för den anpassningsvänliga opinionen. Den svenska politiken vände *innan* kriget vände.

Swedish Neutrality during the Second World War—A Controversy still Unresolved

Paul A. Levine

4 January 1999, revised, March 1999

a: Introduction

During the war and ever since, the foreign policy conducted by Sweden's coalition government during the Second World War has been the source of great controversy. Since the war the public debate in Sweden has been characterized by an almost reflexive defense of this policy—with certain exceptions. What can usefully be called the "standard interpretation" has been formulated in scholarly literature, articulated by the popular media, and used by politicians and others to defend Swedish actions during the war. In a very real sense, this interpretation has entered the collective memory of the Swedish people. It has, as historian Alf W. Johansson argues, become something more for the Swedish people than just a manifestation of foreign policy. "Neutrality", Johansson writes, was not only the country's chosen security policy...it also created a certain mentality, a particular state of mind."⁵²

The content of this interpretation may be found in the work of historians such as W. Carlgren, A. W. Johansson, K. Zetterberg and many others. Regarding the *Commission on Jewish Assets*, Ambassador Krister Wahlbäck has articulated this interpretation on numerous occasions on behalf of the *Commission*. He has done so in scholarly forums and most

⁵² A.W. Johansson, "Neutrality and Modernity: The Second World War and Sweden's National Identity", in S. Ekman and N. Edling, *War, Experience, Self Image and National Identity*, (Södertälje, 1997), p. 170.

notably, before the Congress of the United States in 1997. Draft texts on neutrality submitted for consideration to and by the *Commission* have also strongly reflected this position.

The following offers a different interpretation, one which the Commission should consider including in its review of Sweden's history during the Second World War if it is not to limit itself to the standard interpretation, and with that, a one-sided understanding of neutrality during the War. Regrettably, for reasons of space, this text must be presented mostly without normative scholarly apparatus. It primarily addresses the question of why I believe the controversies surrounding neutrality have not been resolved.

b: A Controversy unresolved

The controversies about Swedish "neutrality" remain with us not, as defenders of the standard interpretation would have us believe, because of the many concessions made to the Germans during the period between 9 April 1940 and (roughly) the summer of 1943. Nor are they unresolved in the public forum because of after the fact concern about Sweden's fully legal trade with Germany during that same period of time. *In fact, neutrality as such really is not the issue, it is the morality of how it was applied, which is.* Tellingly, there has never been a national debate because the government violated neutrality (in whatever slight fashion) to help the nations led by Winston Churchill and Franklin Roosevelt achieve their war aims. The very limited assistance given to the Allies has not been, nor will ever be, controversial.

The acute moral discomfort felt by the Swedish people for some two generations arises from and remains with us because the Swedish government economically collaborated with and thus aided militarily Germany's genocidal Nazi regime *far beyond reasonable necessity*. Rather, it is the selling of massive amounts of iron ore, ball bearings and other commercial connections which provided direct aid to Germany's warmaking ability—**from 1943 onward**—which lies at the very core of the controversy. Relations with Nazi Germany were controversial during the war, and will always be so, because assisting the war making capability of a genocidal regime creates, justifiably, deep moral concern for a democratic people such as the Swedes. The continuance of this trade with Germany may have had (during the first half of the war) some basis in realpolitik, but considerable evidence available about the collective historical memory of the Swedish people tells us that this direct aid to a

belligerent dictatorship is, *for a functioning democracy*, a severe violation of national morality. The offense is felt even more so when neighbors and friends understand, sense and remember, the same thing.

The issue is not that Sweden traded (as international law gave it every right to) with Nazi Germany during the first phase of the war, roughly from 1939- 1941. Neither then or now have few fair minded observers argued that this trade violated either legal or moral neutrality. To that date Sweden's policy was founded upon history, precedent and a morally tenable interpretation of international conduct. This is because during that period, Hitler's war was still considered by most to be a "normal" conflict. Nor is the enduring controversy centered in any real way on the so-called "mid-summer crises", or other relatively minor concessions granted the Germans during the period of Sweden's greatest vulnerability. Indeed, as eminent German historian Hans Mommsen said in response to the renewed academic debate about neutrality which took place at a conference in Stockholm in August 1995, "The aspect that I miss completely is this: It is not so important whether you [Sweden] sent (sic) one or two divisions from Sweden to Finland. The crucial point is that the German war industry was constantly supplied with iron ore from Sweden...[what] ...impact (did) the Scandinavian countries have on the Axis war economy?"⁵³ Nor does the controversy endure in the public mind because of the repressive press policy conducted by the government in response to German pressure during that same period. In fact it is not tenable from either a geo-political or moral standpoint to argue convincingly against the government's decision(s) to maintain normal relations with Germany through, at a minimum, the middle of 1942, perhaps even until the end of the year.

However, this changes after the beginning of 1943. It is by no means a coincidence that articulators and defenders of the standard interpretation rarely venture past this date in any substantive manner. For them, all policy made after 1943 seems to be a matter of looking at, and for, the end of the war. In this interpretation, continuing trade with Germany remains a matter of law and necessity. But it is precisely these months, beginning in early 1943, that the Allies began putting considerable pressure on Sweden to cease immediately and completely all trade and other commercial connections. This pressure lasted through the autumn of 1944.

It is after the Allied landings in North Africa, after Stalingrad and the final disappearance of any credible invasion threat *and most importantly for understanding the moral concerns of post-war generations*, after the Swedish government knew for certain that Hitler's Germany was murdering innocent Jewish men, women and children on an unprecedented and rapidly increasing scale, that we see the sources of the unresolved

⁵³ See H. Mommsen's contribution to the "Summing-up debate", in *Ibid.*, p. 216.

controversy. As historian Stig Ekman wrote in 1995. "Ultimately, indignation about Sweden's adaptation to Germany must be seen in the light of the fact of Swedish collaboration with the regime responsible for the Holocaust."⁵⁴

It is a documented fact that, in a variety of ways large and small, the political and commercial elites of Sweden materially aided a regime which they knew actively sought to eliminate the biological present and future of Europe's largest minority population, and they did so far longer than was necessary. *Indirectly to be sure*, but by trading with Germany as it did, Sweden (as did, not incidentally, all other such neutral and collaborationist nations) materially assisted the commission of genocide. This fact alone ensures that Sweden's relations with Germany, that is, the nation's "neutrality" during the war, will for generations to come remain a profoundly troubling issue.

Yet this problem, which is bad enough, is still more complicated than "only" contributing to genocide. *Contributing to one's own demise is perhaps worse*. For by aiding Germany far longer than reasonably necessary, Sweden's coalition government took very real steps towards ensuring its own destruction. Democracy, Hitler said many times, was (along with the Jews) the ideological enemy to be obliterated from the face of Europe. No one alive during the war, when viewing German occupation policies throughout the continent, could possibly have believed that Hitler favored the continuation of democratic political systems. Had Germany stabilized its hegemony over Europe, Swedish social democracy would not have been permitted to continue.

c: Conclusion

The choices made by Sweden's leaders still cause controversy because, in the first instance, political neutrality conducted by a functioning democracy during a war of authoritarian terror vs. democracy gives rise to many uncomfortable realizations, particularly if the democracy in question repeatedly made the conscious choice to assist the (terroristic) authoritarian side more than circumstances dictated. As historian Raul

⁵⁴ S. Ekman, "Skilful Realpolitik or Unprincipled Opportunism...", in *Ibid.*, p. 205.

Hilberg wrote, "Neutrality is a zero quantity that helps the stronger party in an unequal struggle."⁵⁵ When the war began in Europe, democracy was genuinely threatened, and this threat reached its height by the end of 1942/early 1943. Social Democratic Sweden did precious little to help diminish this threat. And since 1945, Swedes (particularly the younger generations) have had to struggle with the understanding that their "neutral" democracy materially assisted the dictatorship far more than it did the democracies whose young men were being killed and whose resources were being destroyed in the struggle to defend democracy.

It is this imbalance which formed the basis of Allied complaints against Sweden during the war, and it is the basis for the discomfiture felt since then by Swedes, a feeling which, in spite of the best efforts of the defenders of the standard interpretation, has only increased as each generation reflects upon the fact that their nation made virtually no contribution to fight for democracy. The issue is **not** that Sweden should have entered the war militarily on the side of the Allies. There was virtually no basis for this in political or public opinion in Sweden during the war, and in fact the Allies put little or no pressure on Sweden to make a military contribution. The issue rather is the continuing trade with Germany after 1943. "Business as usual" with Nazi Germany makes for moral discomfort.

Trading as it did with Germany may have been a proper reading of the nation's short term interest when this trade was needed for the country's survival, or when some could still credibly argue that a semblance of an invasion risk still existed. But it is not reasonable to argue that helping Germany win the war was in Sweden's long-term interests. Though Sweden's wartime leadership did not desire a German victory, for their allegiance to democracy is not in question. But it seems ever clearer today, and was in fact so to many contemporaneous observers, that the nation's long term interests would have been better served by different choices being made after the first few months of 1943.

The leaders of Sweden's government during the war made some serious errors, and the time has come to fully acknowledge them, debate them, and draw the appropriate conclusions. The "standard interpretation" gives little room for this important debate. That is why it is necessary that a newer interpretation be part of the public's debate, and thus part of the Commission's report.

⁵⁵ R. Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, revised and definitive edition, vol. 1, p. 309.

What did Sweden know of the plunder of the Jews? A review of information in the private and public sectors in Sweden during the Nazi era

Paul A. Levine

22 May 1998, revised 30 March 1999

One of the more important concerns before the Commission is the question of knowledge. What, if anything, did Swedes, in either and/or both the private and public sector know of the ever increasing plunder of Jewish property, wealth, capital, business and private possessions by the Nazis? This question is a critical one, for the answer to it—and its implications—overshadow much of the information gathered and subsequent judgments made by the Commission. The reason for this is simple. In a capitalistic society, the illegal seizure of private property—whether by government or other individuals—is generally considered to be an immoral act and one which can only undermine the basis of capitalistic, that is European and Western, society. Closely tied to the impropriety of the original theft is the troubling thought that those who traded with the Germans during the war did so knowing that at least a portion of German wealth transferred abroad in various forms was stolen property.⁵⁶ The deeply disturbing moral implications of the whole thing was, and is, made infinitely worse when one understands that the property was taken from literally millions of people subsequently murdered by the Germans and their collaborators.

⁵⁶ See, for instance, the editorial in *Dagens Nyheter* (12 March 1997???) accusing the wartime coalition government of *håleri*, or in English slang, "the fencing" of stolen goods.

The following section of the Commission's report endeavors to shed light on exactly what was known in Sweden about the plunder of the Jews, first in Germany and then throughout Europe, by Germany and other Europeans. Of course this knowledge is intimately tied up with knowledge of the various stages of what today we call the Holocaust, or "Final solution".

What is knowledge?

Merely to assert that relevant information was available is insufficient in considering the problem at large. For particularly with regard to first Nazi persecution of the Jews, followed by the actual murder of millions, there remains – then and now – a gap between information, knowledge and belief. The persecution of German Jewry between 1933 and 1939 was well known throughout the western world, but that it happened was hard difficult for many to believe. The continent-wide extermination of European Jewry between 1941 and 1945, a secret which became increasingly badly kept by the killers and known elsewhere, was scarcely imaginable – and virtually impossible for most contemporaries to grasp, both in the details and the scale. The following citation illustrates well the problem at hand.

The problem was put most succinctly by Judge Frankfurter [U.S. Supreme Court justice Felix...] in a meeting during the war with Jan Karski, a Polish emissary recently arrived, who told him about the mass slaughter in Europe. Frankfurter told Karski that he did not believe him. When Karski protested, Frankfurter explained that he did not imply that Karski had in any way not told the truth, he simple meant that he could not believe him – there was a difference.⁵⁷

The oft-heard phrase in this connection, "Beyond belief", is certainly an apt one. This gap between knowledge and belief was not only relevant during the war, it has affected the manner in which the world has reacted to the Holocaust since its commission during the Second World War. Reflective of this issue is the fact that the very subject of the

⁵⁷ Felix Frankfurter was a Jewish-American jurist of the highest intellect who had all the necessary preconditions to believe the unimpeachable testimony of Jan Karski, an authorized representative of the Polish underground. Frankfurter had every reason and desire to believe Karski, yet he simply could not. Cited in W. Laqueur, *The Terrible Secret; Suppression of the Truth about Hitler's "Final Solution"*, (New York, 1982), p. 3.

Commission's inquiry -- tracking which stolen Jewish assets made their way into Sweden and/or the possession of Swedes, literally burst into public view only in the last several years. Like the killings, its scale was for almost two generations hard to believe, and therefore more comfortably left alone. That Jews were despoiled of their possessions has been vaguely known and acknowledged for many years. Indeed, the lack of centrality of the issue and vagueness of its importance is reflected in the lack of scholarly literature on it.⁵⁸ The belated recognition of this economic angle of the Holocaust is of course one reason for the urgent demands made particularly since the middle 1990's by many, Jews and non-Jews, for reparation, restitution and economic justice. The scale of it, like the genocide itself, has been hard to believe and difficult to grasp for many years. Only now, in the second half of the 1990's, is Western society finally coming to grips with both the essential facts of the problem, its scale and the inevitable moral implications of involvement in what is increasingly called the greatest robbery in history.

What was known in Sweden?

Because what we call the Holocaust today occurred in identifiable stages, this review will be organized according to those stages. This organizational method is relevant also with regard to the connection between the persecution, plundering and then murder of the Jews. The subject to be concentrated on is what was known in Sweden about the illegal confiscation of Jewish assets, and by whom. An understanding of the manner in which the persecution of Germany's Jews was reported in the western world outside of Germany is essential to any charting of knowledge about the plundering. Yet though closely linked, there seems little question that knowledge of the killings of Jews loomed larger in the consciousness of those who even noticed. This is not surprising, given that murder was, then and now, still more disturbing than robbery.

The chronology will proceed in the following fashion

1933-1938: The first years of persecution, segregation and encroaching illegal possession of Jewish assets. Also known as "Aryanization".

1938-1939—*Anschluss*, the acceleration of "aryanization" through the start of World War II. 1939-1941- What was known about the occupation of first Poland and then Western Europe through the start of the planned genocide.

⁵⁸ On the other hand, literature discussing the level of knowledge about first the persecutions, and then the killings themselves, is extensive.

1940-1945—The destruction of European Jewry and the end of the war.

What was known, and when?

We may begin with a simple assertion. That is, since at least the publication of historian Walter Laqueur's *The Terrible Secret: Suppression of the Truth about Hitler's "Final Solution"*⁵⁹, no credible argument can be made that the leaders of the democratic West, the neutrals and their respective publics, at least from late 1942 forward, were in possession of solid information that a continent-wide campaign of deportation and murder was in full swing. Once again, the ability to believe and/or willingness (which is in and of itself another issue) to absorb and act upon the information is another matter.

Scholarship published in Sweden also makes impossible the argument that information about the on-going genocide was unavailable in the country.⁶⁰ Indeed, in many respects, people in Sweden had even greater and quicker access to information about the killings than did most others in the West. From Hitler's rise to power until virtually the very end of the

⁵⁹ W. Laqueur, op.cit., Although the literature revealing the Western world's knowledge of the genocide is older than Laqueur's book. Ssee, for example, A. Morse, *While Six Million Died; A Chronicle of Apathy*, (New York, 1967) and H. Feingold's, *The Politics of Rescue: The Roosevelt Administration and the Holocaust....*, (New Jersey, 1970) among many others. For a variety of reasons Laqueur's study had a considerable impact in both the scholarly world and the general public which previous studies did not.

⁶⁰ Literature describing the level of knowledge in Sweden about the Jewish genocide has been available for over two decades, and recently increased. See, for example, A. Thulstrup's *Med lock och pock, Tyska försök att påverka svensk opinion 1933- 1945* (Stockholm 1962), H. Lindberg's *Svensk flyktingpolitik under internationellt tryck 1936- 1941*, and S. Koblik's *Om vi teg skulle stenarna ropa, Sverige och Judeproblemet* (Stockholm 1987), published in English as *The Stones Cry Out*, (New York, 1988). P. A Levine's Master of Arts thesis, *The Swedish Press and the Holocaust, June 1941- October 1943* (Claremont Graduate School, May 1987) showed the extent of information publically available about both the persecution and then slaughter of the Jews. In 1996 Levine published *From Indifference to Activism; Swedish Diplomacy and the Holocaust, 1938- 1944*, which demonstrated that the "Final Solution" was known to Swedish UD officials as early as late summer of 1942. In 1997, I. Svanberg and M. Tydén published *Sverige och Förintelsen*, in which the vast extent of information available to Swedish newspaper readers was shown.

war, Sweden was in a most favorable position with regard to the gathering of information from throughout occupied Europe. From start to finish the country had diplomats, soldiers, journalists, businessmen and private individuals living in and traveling throughout Germany and the continent. That the government, with its restrictive policy regarding the publication in newspapers of information critical of Germany tried, particularly in the first years of the war, to suppress the information is another matter. Still living myths amongst the general public notwithstanding, it is impossible to gainsay the argument that Swedish consciousness of first persecution of the Jews and then the murder, was considerable. Nonetheless the important issue of the cognitive gap between knowledge and belief followed by action based on that belief must be kept in mind throughout.

January 1938- March 1938; From the Nazi takeover of Germany through *Anschluss*

Hitler and the National Socialist Party took control of Germany on 30 January 1933. The first acts of terror and repression were against the main political opposition—the Social Democrats and the Communist Party. Yet implementation of the party's declared antisemitic policies did not lag behind, and at the beginning of April 1933, in what was in fact one of the first economic measures taken against Jewish economic interests, the government called for a nation-wide boycott against Germany's Jewish businesses, professionals, retail shops, etc.⁶¹ As Svanberg and Tydén recently wrote in their detailed review of Swedish newspapers, "*ingen som regelbundet följde svenska tidningar kunde rimligen undgå att läst om nazisternas maktövertagande i Tyskland, om den upptrappade terrorn och om judeförföljerserna*".⁶² On 30 March *Dagens Nyheter* printed on the front page the headline "*Judeförföljesen i Tyskland har börjat*". And though the boycott—condemned internationally by many individuals and governments, but not by Prime Minister Per Albin Hansson's Social Democratic government—failed almost completely due to lack of support by the German people, on 6 April *Svenska Dagbladet*, under a headline which read "*Många tyska judar ha begått självmord. Läget är förtvivlat*", reported that,

Trots att den nationalsocialistiska partiledning inhiberat bojkotten mot judarna, är stämningen i judiska kretser förtvivlad. Tusentals judiska

⁶¹ The nature of National Socialist ideology, whether in the form of Adolph Hitler's *Mein Kampf* or as reported in Swedish newspapers during both his rise to power and the first years of his rule, was well known in Sweden.

⁶² I. Svanberg & M. Tydén, *op.cit.*, p. 75.

läkare och advokater ha förbjudits att utöva sina yrken, tusentals judiska affärsmän äro ruinerade och många tusen judiska anställda ha förlorat sina platser. Ett tydligt språk talar även de många självmord, som under den senaste tiden förekommit bland judar.”⁶³

This example is in fact typical of the type of reporting to be found in many Swedish newspapers throughout the Nazi era. It is accurate, it demonstrates an understanding of the fact that the Nazi Party, that is the legal German government, is leading the persecution, and gives full view to the implications of the information reported—in this case the reading is surely stimulated to think what might, or would happen to those losing their professions, businesses, jobs, etc. Not to mention what would happen to the families whose breadwinners killed themselves. Thousands of people, particularly highly educated professionals, loosing their jobs at one stroke in a capitalistic society as a result not of some abstract economic forces such as the (world-wide) Depression, but from a specific decision made by an internationally recognized government, was unquestionably noticed by all Swedish newspaper readers; government officials, private businessmen, bankers and industrialists, indeed, all who read a newspaper in the 1930's were fully aware of the increasingly desperate economic situation of Germany's Jews. And, as any proper capitalistic also surely thought—those economic assets, whether fixed, liquid or in whatever form, did not go up in smoke. Increasingly throughout the 1930's, these assets went into the hands of "aryan" Germans—both Party members and others.⁶⁴ Indeed, the loss of assets and jobs which of course was shortly followed by economic destitution was a conscious part of the Nazis increasingly successful attempt to segregate the country's approximately 500,000 Jews from the rest of society. This segregation—with the economic inevitably followed by social and then physical, was an absolutely necessary precursor to the subsequent deportations. And then, the distance from the train platform to the killing site was generally a very short.

That Swedish politicians, in and out of the Riksdag, were fully aware of this political and economic persecution is also a matter of record. "...flera talare [i andra kammaren] tog tillfället i akt att uttrycka sin avsky över den nazistiska antisemitism. Andra insåg att jdarnas istuation var en inre tysk angelägenhet some den svenska riksdagen inte skulle lägga sig i." On 6 May 1933, the influential Social Democrat Allan Vought said the

⁶³ *Ibid.*, pp. 79-80.

⁶⁴ S. Friedländer's book, *Nazi Germany and the Jews; The Years of Persecution, 1933- 1939*, (London, 1997), gives a full and frightening picture of the painful details of this process.

following. "Jag vill endast ännu en gång understryka, att vi stå här inför en allmänmänsklig, humanitär, klulturell solidaritetsplikt, som det svenska folket icke kan undgå att besinna...Det angelägna är...., att det från den svenska riksdagen sida kommer fram ett klart uttryck av medkänsla med offren för i ett främmande land vidtagna åtgärder, vilka måste väcka hela den civiliserade världens skräck och avsky." That same day another Social Democrat made even clearer, to himself, his party and all Swedes, that what was happening (and it can be pointed out again that this is extremely early in the Nazi era) was not a distant problem of no concern to the Swedish people.

Saken angår oss. Jag vill förklara vad jag menar. I vår tid håller världen på att bli allt mindre, avstånden försvinna, och den både materiella och andliga förbindelsen mellan folken underlättas och ökas för varje dag som går. Då kan det mycket väl uppstå krafter och idéer, som kunna på det mest avgörande, ibland på det mest ödesdigra sätt få betydelse för oss själva och vår kultur. Det i interpellationen nu påtalande rashatet är en sådan sak, som i allra högsta grad angår även oss.⁶⁵

There surely can be no doubt that all observers understood that throughout the 1930's the situation of the Jews only worsened—steadily and drastically. That these sentiments were not necessarily repeated with frequency, or that practical measures were not taken by the Swedish government to help any significant numbers of German Jews does not lessen the fact that the information was available, and that influential members of society were thinking about the fate of the Jews in Germany at a very early stage of the tragedy.

That Germany was Sweden's most important trading partner in the 1930's and 1940's is a well known fact. This meant of course extensive, frequent and high-level business contacts between important German government and business officials (both party members and not) and Swedish businessmen and government officials. They spoke a common language, understood each other well, were more than sympathetic to common problems and concerns and spoke with each other both formally and informally. An interesting example of a bit of information which is of the greatest importance, not least in hindsight, can be seen in a memo written by Swedish banker Jacob Wallenberg after a meeting on 20 December 1935 with *Reichsbank* president and later Minister of Economics Hjalmar Schacht, *Reichsbank* vicepresident Emile Puhl and Dauer (of the *Golddiskontobank*). After the formal meeting, Wallenberg retired for drinks with Puhl (who was an increasingly close friend of

⁶⁵ Both citations from Svanberg och Tydén, *op.cit.*, p. 87.

Wallenberg's) and Dauer. "*efter affärarna talade vi politik. De vore mycket imponerade av engelska opinionen, P. Trodde det skulle bli krig mellan Italien och England. Jag undrar om if the wish is the father of the thought. Det skulle passa tyskarna. Om endast tyskarna kunde återfå sina kolonier och därigenom köpa råvaror mot riksmark, så skulle de kunna återaga lånetjänsten på sina obligationer. Expansionen österut, förnekade han ej, men stod på framtiden.*" (emphasis added).⁶⁶ Although one must be careful with any analysis of the value of such information informally given, there can be no question that Jacob Wallenberg hearing of the intent to "expand eastward" from such a highly placed source, at such an early date, is of considerable importance in judging actions later taken.

The primary thrust of German anti-Jewish policy in the 1930's was to compel the Jews to emigrate. This, and not extermination, was Germany's "solution to its Jewish problem" until June 1941, when the systematic extermination of Jews under German control began. The contradiction of this policy was that as the Nazi government by impoverishing its Jews, it made it all the more difficult for Jewish families to emigrate. That is, when they could even find a country willing to give them shelter. Most countries in Western Europe and North America were forced to respond to what became known as the "refugee crises". Virtually all, Sweden included, responded with a patent lack of compassion and practical help.

Beginning with its ungenerous response to the Evian Conference, called by President Roosevelt in July 1938 in response to the increasing numbers of Jews (whose numbers increased considerably with the *Anschluss*, Germany's takeover of Austria) seeking to flee the Third Reich, Sweden became ever more restrictive in granting entry visas and refuge to Jewish refugees. Even those seeking only transit visas were regularly turned down. As Hans Lindberg established in his 1973 study of Sweden's policy towards German and Austrian Jewish refugees, the numbers of Jews permitted in were tiny, proportionally much less than most other European countries. At the start of the war, in a population of over 6 million, there were only some 2,000 Jewish refugees in Sweden.⁶⁷ The point of course is, that Swedish officials knew why Jews were fleeing the Nazis. The available documentation leaves no room for doubt in this matter.

Moreover, the documentation demonstrates that the Jews were fleeing not for purely economic reasons, but for economic reasons created by political policies implemented with increasing cruelty and efficiency by German officials. As is made crystal clear by scholarship of the period,

⁶⁶ M. Wallenberg, private memo, 20 December 1935. "Wallenberg Private Archive" *Tyskland Dossier Series, Direktionen II F1B, vol. 36.*

⁶⁷ H. Lindberg, *op. cit.*, p. 217.

German anti-Jewish policy was of the coarsest type of anti-semitism based upon a perverse "racial-biological" view of the world. Jews, the Nazis argued and practiced, were to be driven out for the sole reason that they were Jews. Swedish officials, on the other hand, worked actively to keep these refugees out of Sweden for the sole reason that they were Jews.⁶⁸

Newspapers and parliamentary debates make clear that official Sweden was aware of the problem and that at the same time that there were those calling for an easing of entry requirements, the more weighty voices calling for a very restrictive policy towards Jewish refugees won the debate. Lindberg concluded that UD's policies, "...*hade burit frukt. Den befarade flyktingströmmen till Sverige under 1938 kunde till en del ha bromsats upp genom de svenska myndigheternas åtgärder.*"⁶⁹ That important officials in the Swedish government were aware of "who won the refugee debate" is made clear by the statement given in an interview by Sigfried Hansson, chef för Socialstryelsen (and the Prime Minister's brother).

Vi kunna icke slå oss för vårt bröst och säga, att vi hjälpt flyktingarna på sådant sätt, att det motiverar talet om 'en öppen famn' -- Vi ha icke varit särskilt generösa med uppehållstillstånd för främlingar, som undan förfoljelse och terror sökt sig hit. De som klandra Socialstryelsen för att den skulle ha varit alltför frikostig i detta hänseende, ha kanske, när allt kommer omkring, mindre fog för sin klagan, än de som göra gällande, att styrelse fört en alltför restriktiv politik.⁷⁰

During the 1930's some 400 individual laws were "passed" by the German government which discriminated against Jews in some fashion. From the continuing loss of proper employment, to segregation of students in schools, to the banishment of Jews from park benches, cinemas, restaurants and more, there can be no question that any Swede who regularly read his or her newspaper could not doubt that Hermann Göring was right when he said, in November 1938, "I would not wish to be a Jew in Germany". Although, as shall be shown, "aryanization" increased in a rapid and concentrated fashion in March 1936, this had already picked-up considerable speed in Germany itself before that date. As Saul Friedländer wrote;

⁶⁸ On this, see P. Levine, *From Indifference to Activism....*, esp. Chap. 5. "Anti-semitism in Sweden and *Utrikesdepartementet*".

⁶⁹ H. Lindberg, *op.cit.*, p. 218.

⁷⁰ Cited in *ibid.*, p. 208.

...the liquidation of Jewish economic life in Nazi Germany had started at an accelerated pace in 1936, and by late 1937, with the elimination of all conservative influence, the enforced Aryanization drive had become the main thrust of the anti-Jewish policies, mainly in order to compel the Jews to emigrate. Thus what happened in Austria after the *Anschluss* was simply the better organized part of a general policy adopted throughout the Reich. The link between economic expropriation and expulsion of the Jews from Germany and German-controlled territories did continue to characterize **that stage** of Nazi policies until the outbreak of the war.⁷¹ (emphasis in the original)

In sum, all the major events which mark the ever increasing isolation of, terror against, and expropriation from Germany's Jews: passage of the Nuremberg Laws (September 1935), terror against Austrian Jews in the wake of *Anschluss* (March 1938), the massive acceleration of "aryanization" after *Anschluss*, and of course the largest pogrom against Jews in modern European history—*Kristallnacht* (November 1938), were reported to the Swedish government by its diplomats abroad, and to the Swedish public by its newspaper correspondents in Berlin, Vienna, Prague, Budapest and elsewhere.

March 1938- September 1939; Anschluss, the acceleration of "aryanization, and the start of the Second World War"

For a variety of reasons, the Nazi German takeover of Austria—the *Anschluss*—marked the rapid acceleration of the process of economic despolization called "aryanization". This was of course the pseudo-legal process by which Jews were forced to relinquish their property in favor of non-Jewish German citizens. Sometimes the property, which could take many forms, was sold near market price. Sometimes it was sold at a fraction of the cost, just so some assets might be taken abroad. Increasingly little reference was taken to any sort of fairness, and businesses, real estate, bank accounts, apartments confiscated, works of art, jewelry and uncounted personal possessions were simply left by Jews who obtained the chance to flee, and did so. Increasingly as well, even those Jews who didn't leave were deprived of their personal possessions.

Very soon after *Anschluss*, Reichsmarschall Herman Göring ordered that "quiet measures [be taken] for the appropriate redirecting of the Jewish economy in Austria". By mid-May, as Friedländer writes, almost five hundred people were working for the rapid "aryanization" of Austria's

⁷¹ S. Friedländer, *op.cit.*, pp. 247-248.

Jewish property.⁷² The figures, and rapidity with which the process "learned" in Germany proper occurred in Austria are shocking. "Within a few months, 83 percent of the handicrafts, 26 percent of the industry, 82 percent of the economic services, and 50 percent of the individual businesses owned by Jews were taken over in Vienna alone; of the eighty-six Jewish-owned banks in Austria's capital, only eight remained after this first sweep."⁷³ Leading Jewish businessmen were murdered, more or less openly, by Nazi thugs, and leading Jewish businesses were summarily confiscated by very well known German institutions. "The Deutsche Bank confiscated the Rothschild-controlled Kreditanstalt, while Pulverfabrik, its subsidiary, was taken over by I.G. Farben."⁷⁴

However, it is unclear precisely how much of this was known in Sweden. Although the newspapers did not let up at all in their coverage of the still apparent "refugee crises" and terror against the Jews remained in the picture, the more strictly economic aspects of Germany's anti-Jewish policies appear not to have been reported in the same way—either by newspapers or diplomats. Although for instance in the wake of *Anschluss* the newspaper *Social Demokraten* described what it called the "*ekonomiska förintelse, med avskedanden, yrkesförbud and beslag av judisk egendom....*", attention was perhaps naturally enough paid to the frightful scenes of often wide violence, degradation and even petty harassment which played itself out in the streets of Vienna and other Austrian cities.⁷⁵

UD reports make clear that there was an awareness of the importance of Jews in the German and other Central European economies, yet there seems to have been a general lack of understanding of the centrality of "aryanization" as "the main thrust" of German anti-Jewish policy in these years. Nonetheless, if we consider the vast trade network which existed at that time between Sweden and Germany, it is difficult indeed to believe that most Swedish businessmen trading with the German state, private firms and individuals were not at least more than generally aware of what was happening to the Jews. Businessmen are trained to seek out bargains, and there were bargains aplenty available in Germany and then Austria

⁷² *Ibid.*, p. 242.

⁷³ *Ibid.*, p. 243.

⁷⁴ *Ibid.*, p.243

⁷⁵ I. Svanberg & M. Tydén, cited in *Social Demokraten*, 27 June 1938, p. 99.

from 1937 until the start of the war. It was a process all knew was illegal, unfair, unprecedented and basically immoral—yet it was a vast process affecting the economy of all of the Third Reich. It is hard to imagine it didn't affect the economies of that country's main trading partners.

Reichskristallnacht was, as Friedländer puts it, "the final blow that destroyed all Jewish economic life in Germany came on November 12, when, just after the pogrom, Göring issued a ban on all Jewish business activity in the Reich."⁷⁶ Yet there is also evidence that German businessmen, although keen to take advantage of the evident opportunities, were also disturbed by the on-going final waves of "aryanization". In a letter from a businessman in Munich, an admirer of National Socialism and Hitler, one could read such sentiments as the following, "...As an old, honest and upstanding businessman, I can no longer stand by and countenance the way many 'Aryan' businessmen, entrepreneurs and the like...are shamelessly attempting to grab up Jewish shops and factories, etc. as cheaply as possible and for a ridiculous price. These people are like vultures swarming down, their eyes bleary, their tongues hanging out with greed, to feed upon the Jewish carcass."⁷⁷ It seems highly unlikely that Swedish businessmen on business in the Third Reich, or while being visited in Sweden by their German counterparts, were completely unaware of such sentiments.

1939- 1942; The Occupation of Poland, terror against Jews there and in Western Europe and the start of deportations and the commencement of genocide

Immediately upon the defeat of Poland, German treatment of Jews worsened considerably, both in the now occupied country and in German territory. Here it should be noted that by the time the invasion occurred, Nazi ill-treatment of Jews was a well-known fact for over six years. No one in Europe had any illusions of Germany suddenly changing, as it began its wave of conquest, its policies towards Jews. And it didn't.

Sven Grafström, a Swedish diplomat in Warsaw, noted the following in mid-November. The Germans, he wrote in his diary, were "...treating the Jews dreadfully...this is happening throughout Poland...and is an example

⁷⁶ S. Friedländer, op.cit., p. 258.

⁷⁷ *Ibid.*, p. 259.

of the meaningless racial sadism which is grafted onto Nazism and which naturally is in full bloom here."⁷⁸ Furthermore, as noted in Levine's dissertation, "Throughout 1940 reports about escalating brutality against Jews, the unceasing promulgation of antisemitic legislation, conditions in the now established ghettos in Poland, as well as the actual beginnings of the deportations of Jews into the Lodz and Lublin areas of Poland from elsewhere came into Stockholm with increasing frequency."⁷⁹ It can be pointed out that people deported from their homes carrying one bag of some 25 kilos leave everything else collected, earned and saved in a lifetime. These possessions went into the ownership of the German state—a well known fact throughout Germany, and thus Sweden.

As is well known, the systematic, planned mass murder of the Jews began on 22 June 1941. With Germany's invasion of the Soviet Union, persecution and expropriation now turned into mass slaughter on a scale previously unknown in European history. Perhaps surprisingly, it took only a short time before reports began to filter into Sweden of this change. From throughout Europe came reports of Jewish deprivation, deportation and destitution. In August *Aftonbladet* reported on the ghettoization and slaughter of thousands of Jews in Kaunas.⁸⁰ In September two Stockholm newspapers reprinted a report from the Italian newspaper *La Stampa*. "Italian newspaper asks; To where have 50,000 Jews in Croatia been taken?...When [the Ustashi] took power there were 50,000 Jews in Croatia...five months later there are none. Where have they been taken? Five months after a new government, none exist in the country...No one is said to know where they taken or to where they disappeared." Once again, it required (and requires) little imagination to reflect upon the fact that these people all engaged in normal economic life prior to their deaths. The confiscation of Jewish property was now a pan-European fact.

Even from Western Europe came reports of the ruin of Jewish lives. From France a Swedish diplomat wrote the following in September 1942. Thousands of Jews in France, Einar Hennings wrote

...are collected in concentration camps...and then transferred to the occupied zone after which no official information can be gained about their fate, but everything indicates that they will be transferred eastward to Poland and the occupied parts of Russia. Transport is in sealed cattle cars under extraordinarily revolting conditions....The International Red Cross as well as American Quaker and YMCA

⁷⁸ Sven Grafström, *Anteckningar...*, 15 November 1939, p. 171.

⁷⁹ P. Levine, *From Indifference to Activism...*, p. 115.

⁸⁰ *Aftonbladet*, 14 August 1941.

organizations have made efforts to at least save children and young females from the horrors of deportation, but the authorities have crushed these plans....⁸¹

By the late summer of 1942, there can be no question that the Swedish government was aware that literally hundreds of thousands of Jews from throughout Europe, soon to be millions, were being slaughtered by the Germans and their collaborators. As Levine concludes, "There is no question that diplomats in *UD* were in possession of large amounts of information detailing the shift from persecution to mass atrocities. They received it from a variety of sources, and while it was not all similar, little of it contradicted that earlier received. On the contrary, everything they were hearing after the start of Barbarossa indicated that something different was afoot...."⁸² Finally, because of the fact that Swedish diplomats were intimately involved in all aspects of Swedish commerce with occupied Europe, from banking to manufacture to fishing and agriculture—all the sectors of business which Jews had been involved in and were now no longer—there can be little or no question that Swedish businessmen closely connected with Swedish trade abroad were also aware that some very different than normal warfare was on-going across the Baltic Sea.

Finally, recent scholarship of Sweden's involvement with Germany, the War, the genocide and the on-going course of events in Europe from 1942-1945 confirms time and again that the flow of information about the persecution, expropriation, deportation and extermination of the Jews only increased. Private sources, newspaper reports, Allied government pronouncements, personal observations by churchmen, diplomats, businessmen, etc. only added to the amount and quality in Sweden of information about the fate of the Jews. Only those Swedes who didn't wish to know could claim ignorance. And if they did so, then they had other reasons for it than lack of information. To conclude—that which happened to the Jews of Europe, from start to finish, was remarkably, perhaps even shockingly well known in Sweden. Business and governmental decisions taken in the shadow of that information must be judged accordingly.

⁸¹ Cited in Levine, *op.cit.*, p. 126.

⁸² *Ibid.*, p. 131.

Neutrality, morality and the holocaust the Swedish experience

Krister Wahlbäck

Conference on "Neutrality, Morality and the Holocaust",
Washington College of Law, American University,
Washington, D.C., April 23, 1998

The theme of our conference - neutrality, morality and the Holocaust - suggests to most of us, I think, two things. First, that neutrality and morality are sometimes in conflict. Secondly, that this conflict is especially close at hand if the war in which some states are neutral is fought to save Europe from coming under the mastery of a power that is carrying out the Holocaust. For my own part, I agree on both points, but would like to add two qualifications.

First, while neutrality may sometimes be difficult to square with moral rectitude, to engage in warfare entails moral problems as well. The controversies surrounding Dresden and Hiroshima indicate one kind of such problems. Another one is illustrated by American uneasiness about the logic of warfare that made them support their Soviet ally even as Stalin was imposing his rule on the Poles and the Balts in 1944-45. Later on, I shall try to show the rather different way in which this dilemma presented itself to decision-makers in a small country such as Sweden.

Secondly, while Sweden's joining the war against Nazi Germany might have cut short the war and the Holocaust by some time, this is by no means certain. As one member of Sweden's Government observed in December 1939, "to choose preventive war is to try and peek at the cards held by Our Lord". Even at fifty years' distance it is not easy to gauge

thenet result of such an alternative course of action. I think many of us are familiar with some quite contentious attempts to engage in similar "counter-factual history". I shall discuss this issue, as well, in more detail later on.

The Swedish Commission for Jewish Assets

Now, moral issues such as these are not the first item on the agenda of the Swedish Commission for Jewish Assets at the Time of the Second World War, a body that was appointed by our Government in March 1997 and will present its report in November of this year. In fact, the terms of reference of the Commission make it clear that our task is a much more concrete one, namely to establish to what extent Jewish property, in whatever form, came into Swedish hands as a result of Nazi persecution. To the extent that Swedes took advantage of the plight of Jewish people it is of course unacceptable. And there is a unanimous opinion in Sweden that no stone should be left unturned in the efforts to establish what actually happened.

This is a quite extensive and complicated task, considering that we are looking for transactions which took place more than fifty years ago, and that surviving records in public and private archives are often incomplete. Also, we want to identify all kinds of transactions, whether they concern arts and antiques, bank accounts and safe deposits, patents and licenses, shares and looted gold - all of it to be investigated and clarified within a time-frame of eighteen months.

And that is not all. Our public debate in the media has brought up a lot of much wider issues concerning Sweden's policies during World War II, sometimes related to the situation of our Jewish community at the time, sometimes having to do with our foreign and trade policy in general. It is not excluded that the Commission will find it necessary to address these wider issues to some extent, even though it is against tradition for a Commission in Sweden to deal superficially, as it would have to be, with questions of great importance.

Whatever decision may be taken in this respect, it is obvious that the Commission shall have to confront the moral issues involved in the transfer of Jewish property to Sweden. Also, I think we will discuss the concept of neutrality, as it was understood at the time, in Sweden and internationally, in particular as it applied to a neutral state's foreign trade

and economic transactions with other countries. Thus, the dilemmas indicated in the heading of our conference today are certainly very much present in the minds of my colleagues in the Commission.

However, what I am going to say today does not in any way represent the views of the Commission. I am only one of seven members, and no texts dealing with these issues have yet been agreed upon. Thus, my remarks certainly cannot convey more than my personal views.

Transgressions of Neutrality Rules

The controversial aspects of Sweden's wartime policies were, for several decades after the war, primarily the government's two major departures in German favour from the rules of neutrality as laid down in the Hague conventions. The first happened in June-July 1940, when Germany was allowed to transport soldiers on leave from occupied Norway to Germany and back on Swedish railways. These transports, which continued on a daily basis until August 1943, saved the Germans the trouble of shipping their soldiers on leave by sea along the west coast of Sweden, but they were obviously of very limited significance from a military point of view.

The same is true for the much less numerous transports of German soldiers on the Swedish railway from Storlien (close to Trondheim in central Norway) to Riksgränsen (close to Narvik in northern Norway) and back. These transports, also granted in July 1940 and known in Sweden as the "horse-shoe traffic", eased the strain on German shipping along the Norwegian coastline, again in a marginal way.

The second departure occurred in late June 1941, as Germany was allowed to move an entire division, including its equipment, through Sweden from occupied Norway to Finland. Finland was, of course, at this time a co-belligerent of Germany in the attack on the Soviet Union. The German division would support the Finnish offensive to regain the territories which they had been forced to cede during the Winter War in 1940. Again, the effect of this "one-time concession", as the government put it, was that the Germans did not need to use their naval transport resources to ship the division through the Baltic Sea, as they had to do, six weeks later, when they came back with a similar request for yet another division, only to have it rejected by Sweden.

With regard to the soldiers-on-leave as well as the 1941 division, the real importance was political and psychological. To the Nazi regime, the concessions implied that Sweden was finally beginning to see the realities of power in the new Europe, and perhaps even to appreciate the Nazi design for pushing Liberalism out of Europe and exterminating Bolshevism. To many Swedes, on the other hand, the concessions signified a rather humiliating deviation from the rules of international law, enforced by German pressure.

With respect to the June 1941 transit, the government publicly acknowledged that this was a breach of the law of neutrality. As a practical matter, the government noted that the disfavoured party, the Soviet Union, delivered only a late and weak protest, and did not seem to have expected that Sweden would get away with such a relatively modest concession.

Concerning the soldiers-on-leave traffic, the government argued that the Hague conventions of 1907 did not really regulate military transit, through a neutral state, between a belligerent power and a country occupied by this power and in which hostilities had ceased. I am not sure about the validity of this argument in terms of international law. From a political point of view, it carried some weight in the summer of 1940, when there was much defeatism in Norway and a number of political leaders, including prominent Labour party politicians, were preparing an agreement with Germany which would have dumped the King and government in exile. In later years, however, when Norwegian resistance had picked up, the argument appeared casuistic.

Anyhow, the well-established concept of neutrality in international law seems to have served as a moral protection, as it were, for many Swedes who basically felt uneasy about just watching from the sidelines a battle which would decide the future of their own nation as a free democracy. If a posture of neutrality was fully accepted in international law, it must be all right. By fulfilling the obligations incumbent upon a neutral state in international law, our policy would not be merely national egoism and opportunism. By the same token, however, any departure from legal neutrality rules destroyed the moral protection they were looking for.

Thus these two decisions to deviate from strict observance of the neutrality rules stirred a growing opposition. In contrast, Swedish exports of iron ore and ball-bearings to Germany, which were much more important for Germany's military capabilities, but were perfectly all right from the point of view of neutrality law, did not arouse any significant objections. Only in

recent years have these exports become a target of criticism in our debate, but then often by people who believe that this trade was somehow in contravention to neutrality in international law.

This sensitivity to infractions of the rules of neutrality, even when they had little military importance, but indifference to a crucial strategic trade that came within these rules, may seem a strangely legalistic attitude. However, it was, I believe, part of the mindset of Swedish elites, developed in the course of a century-long tradition.

Neutrality and the Media

Another controversial aspect of the government's policy was its attitude towards the press. This attitude was a result of the German interpretation of the political concept of neutrality. Authoritarian and totalitarian regimes normally try to make the government of the neutral state responsible for the content of the country's press. Hitler was, of course, a master in conveying the impression that he might resort to violent means if offended by derogatory press comments in small countries within his reach.

The Swedish government did not feel able to dismiss such risks. In 1940 it revived an obsolete paragraph in the constitution, allowing the confiscation of an issue that contained a piece which had caused "misunderstanding" with a foreign power. By this and other measures, sometimes of dubious legality, the government managed to induce the papers to moderate their language in editorials and to suppress some news items objectionable to the Germans.

Thus the government failed to defend fully an important freedom granted to the neutral in international law. It seems likely that this did affect the "moral atmosphere" in 1940-42, in the sense that clear and ringing expressions of anti-Nazi views came to be regarded as unwise by many people who did not want to defy the government, or who were convinced that the government must know best. At the same time, it seems difficult to prove that any information of significance about the world war was withheld from the Swedish public. For instance, news about the persecution of Jews were freely published.

On the other hand, some of the minor Swedish concessions to Germany - a few of them questionable from a legal point of view, most of them intended to assist the Germans forces in Finland in the war against the

Soviet Union in 1941-43 - did not become known to the Swedish people until long after the event. However, this seems to have been due more to effective secrecy and lack of investigative journalism than to government pressure.

Attitudes to Nazi Germany

A large part of our public debate in recent years has focussed not on the government, but on the extent of pro-German or pro-Nazi sentiments among certain influential parts of Swedish society. It is true that when the Nazis tried their luck in parliamentary elections, they were singularly unsuccessful, more so in Sweden, I think, than in most European countries. In the elections of September 1940, they did not even dare to put up candidates. The Communists, who did, polled 3,5 % of the national vote, while the Prime Minister's party, the Social Democrats, attained a stunning 53,8 % and the three non-Socialist parties taking part in the national government got 42 %.

However, I don't think this is a sufficient reason to maintain that people who were more or less in sympathy with the Nazis were, in fact, much fewer in Sweden than in most other countries. Rather, the difference is that the special temptation to ambitious opportunists which German occupation presented in other countries never materialized in Sweden. Thus fewer persons exposed themselves, and only a handful were brought to justice as traitors or collaborators, since the Germans never asked for their services in anything like the same way as they did in the occupied countries. It should be noted, though, that no evidence has been found in German archives of Swedish Nazis emulating Quisling, i.e. encouraging a German attack and volunteering their support.

Those who had publicly defended Nazi Germany, even after the occupation of Norway and Denmark in April 1940, suffered mildly after the war by being excluded, as a practical matter, from public debate and political life. But a number of academics, officers, businessmen and farmers who had assimilated large parts of Nazi thinking, sometimes including anti-Semitism, but had been careful not to expose themselves publicly, were able to continue their careers as if nothing had happened. It is hard to see how this could have been prevented in a law-abiding democracy; but it did create, I think, a feeling among a good number of Swedes that something important had been left unfinished, unresolved in our country compared to most of Europe.

A special case is those people who believed that Germany would win the war and thought that Sweden had better make concessions to Berlin, but who did not have the least sympathy for Nazi Germany. Let me mention three examples.

The chairman of the Liberal party and Minister of Transport, a farmer who was completely alien to everything Nazi Germany stood for, took such a pessimistic and defeatist view in 1940. The editor of the main Social-Democratic paper in southern Sweden, an intellectual who was also an influential member of Parliament, argued in the summer of 1940 that Swedish and Danish Social Democrats should work together to avoid any conflict with Nazi Germany. In his view, they should prepare, prior to new German victories which would end the war, for a new course of positive exchange with Germany. The Foreign Minister, for his part, was a man of letters who voted with the Social Democrats at election time. However, as a diplomat of the realist tradition he was anxious to maintain a *modus vivendi* with Nazi Germany, which - he seems to have believed - would dominate Europe for many years.

Apparently the government as a whole never really addressed the issue whether one ought to face the fact that such an outcome of the war was indeed a possibility, and prepare mentally to save some measure of Swedish independence under such circumstances. Most members of the government seem to have refused to confront this issue, hoping that America and Russia would eventually be drawn into the war, and that meanwhile Britain would refuse any deal with Hitler, for as long as it would take. These hopes turned out to be well-founded. Thus the ultimate moral dilemma never materialized for Sweden.

Sweden and Nazi Persecutions

With regard to Swedish attitudes to the Holocaust and its preliminaries in the 1930's, let me give you a few examples which I find particularly illuminating.

First, Sweden could easily have received, say, ten thousand more Jewish refugees from Germany and Austria before the war without any serious difficulties, either in terms of relations with Berlin or in terms of employment at home. It choose not do so, mainly because political leaders did not want to challenge prevailing self-centredness and latent xenophobic or anti-Semitic feelings among the public.

This was shortsighted, partly because of the great benefits for Swedish intellectual and academic life which an infusion of Jewish talent would have entailed, but of course primarily from a humanitarian point of view. It is true that most other countries were equally reticent, and that no one could know for sure, even after the Kristallnacht in November 1938, what would ultimately happen. Still, this is in my view the most tragic of our failures in the World War II period.

Secondly, there are no signs that Swedish businessmen ever in the 1930's discussed the appropriate attitude to take to formerly Jewish enterprises in Germany which had been subjected to "Aryanization". For instance, they might have considered restricting credits or business contacts with such "Aryanized" companies that refused to account for the settlement reached with the former owners. Obviously, individual banks or companies cannot be expected to design and apply a "code of conduct" of this kind on their own. To be effective such a policy has to be worked out and agreed to by the organizations of the industry. In fact, in view of the political implications and the importance of trade with Germany for the Swedish economy in the 1930's, only the government could have assumed the responsibility for bringing this issue on to the agenda. This did not happen. There are not any signs that the issue was even considered within the government, in Parliament or by any major newspaper.

More surprisingly, perhaps, I have found no evidence that any similar ideas were discussed in London or New York, i.e. in powers which had much more economic clout vis-à-vis Germany and also a greater tradition of close links to prominent Jews in German banking and industry.

Third, with regard to heirless accounts and looted gold, one has to keep in mind that Sweden in the 1930's was not an international center for banking and finance. Sweden did not enjoy any reputation for safeguarding bank secrecy better than other countries. Nor was German a national language in our country. Thus, it is not surprising that out of some 650 heirless accounts and safe deposits identified in our review only a few dozen would seem to have been established by German Jews.

As for the amounts of monetary and private gold looted by the Nazis and received by the Bank of Sweden, this is currently under intense review by a special working group within our Commission. A few months ago, the government ordered us to give priority to presenting as soon as possible a separate report on this matter. This was after an account by an independent committee, appointed by the Bank of Sweden, detailing the information

available in the Bank's archives, had not answered all questions raised in our public debate. It did indicate, however, that the Bank of Sweden's role in German gold laundering was a relatively modest one, as one would expect. Yet it is of course a crucial task for our Commission to present a full and accurate picture in this separate report of ours, which will be published in early July 1998.

An important issue for us to analyze is to what extent the government knew about the Bank of Sweden's growing suspicions that gold received from the Germans might be monetary gold looted from the national banks of Belgium or the Netherlands. The account published by the Bank of Sweden committee contains fairly convincing evidence that this was indeed the case by early 1943. Moreover, it seems that the government at this time turned down a proposal by the Bank to officially ask the German Reichsbank for assurances that upcoming deliveries would not contain looted monetary gold.⁸³

Such a request would have annoyed the Germans, of course, and even in case of a positive reply it would obviously not have meant the slightest guarantee against German cheating. Still, what seems strange to me is the fact that the government's stand in this issue appears to have been supported, if not decided, by the Minister of Finance, Ernst Wigforss. He was a deeply committed Socialist and anti-Nazi who used to be the foremost opponent whenever the government considered concessions to Germany in political-military matters.

Yet he preferred not to put the Germans on the spot with regard to the matter of looted monetary gold. He took the same view even in the summer of 1944, when the Bank of Sweden for the first time suspected that a delivery of gold coins, proposed by the Reichbank, might contain gold looted from Jews. Perhaps this is but another sign of the Swedish inclination during the war to focus on neutrality rules in international law rather than to take into account moral considerations or economic factors which might affect the world war to a greater extent.

Perhaps it is also - to judge by the memoirs of the Minister of Finance - a matter of a certain Swedish aloofness with regard to the big powers, an attitude which I shall discuss later but which one would not have expected

⁸³ The report, published in July 1998 and now available in English translation (*The Nazigold and the Swedish Riksbank: Interim Report*, mimeo, 106 pp., Stockholm 1998), confirms the account tentatively presented here.

to encounter in a politician with such strong ideological commitment. For instance, writing in 1954, Ernst Wigforss states that "during the war, we hardly felt any need to justify our neutrality by any other argument than our own interest in avoiding the destruction of war... When sometimes we were told that fighting Nazism was a duty for democrats, the usual and natural reply was that we fulfilled this duty by defending our own country and keep democratic freedoms there intact as much as possible" (Minnen III, p. 438).

My fourth and last example of Swedish attitudes to the persecution of Jews is the German attempts in 1939-42 to induce Swedish businesses to ease out Jewish members of their boards, using hints that this would improve their prospects on the German market in the future. Some Swedish companies seem to have yielded to this temptation, according to documents in the archives of the Swedish security services, which apparently kept a close watch on such German activities.

Incidentally, the Wallenberg bank (Stockholms Enskilda Bank) was not among these companies. The bank had on its board a prominent Jewish publisher, Tor Bonnier. He was the favourite target of German and Swedish Nazis who wished to illustrate and condemn Jewish influence in Swedish society. He was re-elected during all war years, as was another Jewish member of the board, Josef Sachs. In his memoirs, Bonnier notes that there were only three board members recruited from outside "the family sphere": Sachs, himself and a third, non-Jewish industrialist. No wonder, he states that he did not notice any of the anti-Semitism of which some have accused the Wallenberg brothers.

This raises the wider issue of Swedish attitudes to our Jewish community during the war - a large subject on which many Jewish people will have diverging recollections. While this is of course a very minor matter compared to the Holocaust, it was important to those affected, and it does tell us something about the political climate in Sweden during these years. A prominent member of the Jewish community in Stockholm who grew up in Sweden during the war told me recently that while he did not meet open anti-Semitism, he did feel lack of support. Personally, I think this may be as fair as you can get it in a one sentence judgement.

Stuart Eizenstat's Theses

Today, the politically most important criticism of Sweden's attempt to reconcile neutrality and morality during the years of the Holocaust is of course the statements in Under-Secretary Eizenstat's introduction to his report on Nazi gold which was published in the spring of 1997. As we all know, a second report is to be published very shortly, but for the moment we have to accept the statements in the first report as an important expression of American views.⁸⁴ And they certainly raise issues which are crucial for the Swedish people as they try to form a considered opinion about our war-time policies.

Mr. Eizenstat states that before Stalingrad there was a legitimate fear of imminent German invasion. However, after that German defeat the Swedes in his view "cooperated with Nazi Germany for their own economic benefit", and "continued to profit from their trading links with Germany and thus contributed to prolonging one of the bloodiest conflicts in history".⁸⁵

I am not sure that these statements are quite fair, since they imply that Sweden had the option to do without any foreign trade or, alternatively, that Sweden preferred a profitable trade with Germany to a less profitable trade with other commercial partners.

However, for a small internationalized economy such as Sweden's, substantial exports were vital to avoid economic collapse, in particular since we don't have any coal or oil resources of our own and thus have to import all such energy products. As for other trading partners, ever since the German occupation of Norway and Denmark in April 1940 Sweden was cut off from the West, which normally accounted for some 70 % of our foreign trade.

⁸⁴ The second report was, of course, published in June 1998.

⁸⁵ In the second report, these theses are not repeated. Instead, the issue is presented as a question ("At what point did the threat of a Nazi invasion recede sufficiently so that with little risk, trade with Germany in critical commodities could have been sharply curtailed or stopped?"). Further, it is underlined that this is a difficult problem to which there are no easy or certain answers (p. X in Under Secretary Eizenstat's Foreword). In my view, these modifications exemplify the openmindedness with which an investigation of this kind should be conducted.

An exception was the so-called "safe-conduct" or "Gothenburg" traffic across the German and British blockade lines in Skagerrak which was launched in February 1941. This tiny and tenuous link to the West was significant for the limited import of some crucial products it did allow, but it was perhaps even more important as a morale booster and a political signal of Western support. However, the traffic depended upon the granting of permission by both Germany and Great Britain. It was often interrupted or used as a means of pressure and could not change the fact of Sweden's encirclement.

Thus, after the spring of 1940, we were utterly dependent upon Germany and countries under German control to get coal and coke for our industry and artificial fertilizers for our agriculture. Without this trade, our economy would fairly soon have been close to a break-down, with fatal consequences for our capacity to stand up to German pressure as well as for our efforts to modernize and strengthen our defence forces.

With respect to the profit motive, to the extent that Swedish private companies were making profits out of their transactions with Germany, I find it hard to fault them, since if they had not tried their best, they would in effect have been knowingly subsidizing the German war effort. In any case, from the point of view of the government and the Swedish economy as a whole, for the reasons I have indicated foreign trade during World War II was not really a question of profit, but of survival.

It is true, of course, that trade benefits both parties, and that Sweden's efforts to keep its own economy going inevitably had the effect of assisting the economic basis for the German war effort. This was one of the many moral dilemmas of Swedish neutrality in a war in which our own survival as an independent nation and a free democracy presupposed the defeat of Nazi Germany.

However, if we had cut down our exports to Germany for political and moral reasons, and Hitler had reacted to such a challenge by occupying Sweden or subduing us by other means, it is possible that the Germans would have been able to exploit our industrial and other resources with such ruthless efficiency as to extract a more important contribution to their war effort than was now the case. As I said in my introduction, it is seldom easy for historians to gauge the net result of an alternative course of action.

After Stalingrad

Such had been our foreign trade situation since the spring of 1940, and I am not sure that Stalingrad made much of an immediate difference. In fact, in September 1943 the United States and Great Britain acknowledged that Sweden had to conduct a substantial trade with Germany. They concluded an agreement with Sweden which specified the quantities of Swedish exports to Germany that the Western Allies accepted for the coming year, 1944. This agreement meant a reduction in Swedish exports to Germany, but allowed for sufficient quantities to safeguard Sweden's indispensable imports.

Mr. Eizenstat suggests that if Sweden and other neutrals had cut off all exports to Germany some time after Stalingrad, World War II would have ended earlier. However, at the time the Allies certainly realized that Nazi Germany was still capable of striking fiercely at any country within its reach, as evidenced by its actions against Italy in September 1943 and against Hungary in March 1944.

To be sure, after Stalingrad Germany's leeway for such actions was constantly shrinking. On the other hand, if Sweden had challenged Germany by cutting off its exports for political and moral reasons, Hitler did not necessarily have to launch a war of occupation to retaliate in a way which would have made the position of the Swedish government impossible. Let us consider Hitler's options!

First, it would have been easy for Berlin to undermine national unity in Sweden by having the German propaganda machine putting the blame on the Swedish government for the provoking the conflict by abandoning neutrality. In fact, a Swedish trade boycott would have run against the law of neutrality, which did not allow economic sanctions for political reasons (except in case of decisions taken by the League of Nations). It would also have run against consistent Swedish declarations since before the war that our trade policy would be dictated only by the interests of our national economy. Thus, the Germans would have some fairly good arguments for telling the Swedish people that their own government was responsible for the hardships that would ensue.

Second, while such hardships would have come fairly soon, as German exports of coal to our industry were cut off, there was also the option of inflicting them very rapidly, for instance by air strikes against a few major Swedish cities. These were all within easy reach of German bombers, and

our air defences were still far too weak to prevent such attacks. I don't know how much of such destruction a small country can stand if it is unable to strike back and other powers are unable to give effective assistance.

A third option was a more subtle one. The Germans could force the Swedish government to continuous mobilization of the armed forces by staging minor but ominous troop movements in surrounding occupied countries. Two such mobilizations, in the spring of 1941 and in February 1942, which were not caused by German designs to wear us down but by somewhat alarmist Swedish interpretations of German moves, proved very costly for the national economy. Political leaders and ordinary Swedes at the time took these weeks of tense waiting without any visible strain, but what if the crises had been repeated many times?

I think these examples suffice to show that a small country which is encircled by a big power has to consider carefully, before challenging him, the many forms of reprisals at the disposal of the big power.

The Swedish government was under no illusions concerning Hitler's fundamental distrust of Sweden. The cancellation of favors granted to Germany in 1940-41 and the increasingly open anti-Nazi attitude of Swedish public opinion had caused suspicions in Berlin that the Swedes might join the Allies if really pressured. Hitler feared an Allied invasion in Norway not least because it would create precisely such a pressure on Sweden, and also provide the Swedes with credible prospects for effective Allied military support against Germany. Hitler dispatched substantial military resources to Norway and even had his military consider a preventive strike against Sweden.

It was in the interest of the Allies to encourage speculation about an invasion in Norway in order to bring about some dispersion of the German forces poised to meet the "real" invasion in France. As late as June 9, 1944 - three days after D-day - the American and British ministers to Stockholm surprised the Swedish government by demanding renewed assurances that Sweden would indeed fight if attacked by Germany.

This approach was probably a move intended to foster Swedish expectations of a subsidiary Allied invasion in Norway. The idea seems to have been that Swedish military preparations for such a scenario would affect German perceptions and induce Germany to keep substantial troops in Norway rather than moving them to France. However that may be, in

the spring of 1944 the Swedish government could not exclude that Germany might still be tempted to make a preventive strike against Sweden in order to consolidate its control of Scandinavia. Another powerful incentive might be that only by occupying Sweden could the Germans get their Finnish co-belligerent under tight control and preempt any attempt by Finland to make a separate peace with the Soviet Union.

This risk of a preventive strike might increase if Sweden were to make a unilateral decision to curtail 1944 trade below the quantities agreed with Germany in January 1944 in accordance with Sweden's deal with the Allies in September 1943. In fact, in April 1944 the Allies asked for just such large cutbacks, primarily regarding ball bearings.

The ball-bearing issue was settled in direct contacts between U.S. representatives and the SKF company in June 1944. In August and September 1944 the Swedish government took decisions which as a practical matter put an end to nearly all trade between Germany and Sweden. By this time, Sweden had succeeded in building up sizable stocks of crucial raw materials and was less dependent upon German deliveries, in particular as the end of the war was now finally within sight.

Swedish-German Relations in Retrospect

I have tried to account for the reasons which made the Swedish government proceed with great circumspection in its trade policies towards Germany. In retrospect, knowing what we now know, my personal view is that Sweden could have taken a somewhat tougher line without running excessive risks. The effect would have been pretty marginal, of course, but at least we would have felt more comfortable today with our war-time record.

However, Mr. Eizenstat's suggestion of a Swedish boycott of trade with Germany in 1943 is quite another matter. No doubt, this suggestion reflects a changed awareness in recent years. Today, as we have come to realize fully how much of the Holocaust as well as of other suffering and destruction actually took place in the final stage of the war, it is natural that we look for alternative developments that might have shortened the war. With regard to the Holocaust, we are all aware, for instance, of the debate about the effects on the Nazi annihilation program if the Allies had used their air superiority to strike at transportation lines to Auschwitz and

other extermination camps. A neutral country like Sweden cannot expect to be unaffected by these perspectives.

But those who made the wartime decisions in Sweden did not think in these terms. After the war, the notion that Sweden had had in its power to shorten the world war by breaking off trade with Germany in 1943 was simply absent in the Swedish debate for a very long time. Not only because most Swedes were still quite conscious of the trade imperatives during the war and of Sweden's vulnerability to the brute force of Nazi Germany. Not only because they lacked much of today's awareness of the terrible destructiveness of the last year of World War II. There were also some other factors at play, a set of painful recent experiences that had shaped the Swedish view of the country's proper place in European politics.

As a small democracy located close to Nazi Germany, the Swedish people were prepared to go to war with Germany in order to defend vital Swedish interests, and perhaps also to run some risks in order to assist her Nordic neighbours to maintain or regain independence. But the idea of trying to play a role in 1943-45 in shortening the immense war between the great powers was simply alien to a small nation which had adhered to neutrality largely out of frustration with the great powers of Europe.

In fact, at the outbreak of World War II, the mood in Sweden was one of disillusioned isolationism with regard to the great powers. My quotes above from the Wigforss memoirs reflect this attitude. The reasons are fairly clear.

Sweden had joined the League of Nations in 1920. Woodrow Wilson's idea of collective security had gained the upper hand over our strong tradition of neutrality ever since the end of the Napoleonic wars. Sweden had accepted that it was mandatory for us to take part in economic sanctions against an aggressor, and that we had to prepare to apply military sanctions in some situations as well. Sweden had ceased to refer to itself as a "neutral" country.

The decision of the League of Nations in 1935 to apply the collective security system for the first time against a fairly big European power had been greeted with enthusiasm in Sweden. However, the British and French policies of avoiding such sanctions as would really have an impact on the aggressor, and the fact that fascist Italy was not prevented from

conquering Ethiopia, destroyed much of Sweden's faith in international solidarity.

The appeasement policies towards Hitler further revived old skepticism in Sweden with regard to Europe's great powers. Just as France and Britain had imposed a flawed peace treaty in Versailles without caring about the views of other powers, they now switched to the opposite policy without regard to the effects on Germany's small neighbours. America, of course, had retreated from Europe when Woodrow Wilson's vision of a leading American role in the League of Nations was defeated in 1920.

In 1936-39, Sweden withdrew from Europe and pinned its hopes on the possibilities of keeping the Nordic region out of a coming war. In a Europe increasingly dominated by fascist and communist dictators facing illusionist democratic leaders such as Chamberlain and Daladier, the notion of a "Nordic neutrality" had great appeal. Based upon a measure of Nordic solidarity between four small democracies, it seemed promising to those Swedes who retained some ambition that our foreign policy ought to reflect values beyond mere isolationism or national egoism.

The Limited Ambitions of a Small Power

The first few months of World War II confirmed these modest objectives. When the Soviet Union attacked Finland in November 1939, Sweden did not intervene in the war, but it refrained from issuing any declaration of neutrality and used its status as non-belligerent to extend a quite considerable support to Finland. Above all, very large quantities of armaments were delivered. Finland survived, due to the heroic feats of its army, even if it had to cede a large part of its territory to the Soviet Union.

When Germany attacked Norway and Denmark a month after the Soviet-Finnish war had ended, a similar supportive Swedish policy proved impossible. The war in Norway was an integral part of the European war between Germany and the Western powers. The Germans demanded at least neutrality. Sweden was within immediate reach of the German war machine. The Norwegians were not successful in their struggle against the invader, nor were the British or the French in their attempt to throw out the Germans. Sweden reaffirmed its neutrality and avoided any support to the Norwegian government.

However, after the war had turned against the Germans in 1942-43, the Nordic agenda again became paramount to the Swedish government.

In the first place, Finland, which had joined the German attack against the Soviet Union in 1941 in order to regain the territories lost in 1940 (and maybe grab some more), had to get out of the war before it was too late. This would be impossible if Sweden were to be occupied by Germany or subdued by other means. The Finns would have to be able to rely on a friendly neighbour, if they were ever to be prepared to run the risk of breaking with Germany and seeking a precarious accommodation with the Soviet Union. Swedish support would be essential, not least to make up for German deliveries of grain and other products. The Finns did not switch sides until September 1944.

The importance for Sweden of sustaining an independent Finland, and avoiding the situation of having the Soviet Union as our immediate neighbour, can hardly be exaggerated. This was also a moral issue. As I said in my introduction, to engage in warfare may entail moral problems no less serious than to stay neutral.

In the case of Sweden after Stalingrad, to take the risk of provoking a German occupation might not have had irremediable consequences for Sweden, which in all likelihood would have been liberated by the Western Allies. For Finland, on the other hand, it would have meant the fate of Estonia. Even those Swedes who took a quite unsentimental view of Finland had to admit that from the point of view of Swedish interests, such an outcome would have been disastrous.

As for our neighbours to the West, it was essential that Norway and Denmark be liberated without being ravaged by renewed warfare or domestic violence at the very end of the world war. The Swedish government thought it might have a useful role both in training police troops recruited from the large Norwegian and Danish refugee communities in Sweden, and in persuading the commanders of the German troops in Norway and Denmark not to make a last-ditch resistance.

With regard to Finland as well as Norway and Denmark, there was in Swedish minds a blend of a sincere wish to help and an equally sincere self-interest. It would be an advantage for our Nordic neighbours as well as for ourselves if Northern Europe emerged from the war not in ruins and in social and political turmoil, as in much of Continental Europe, but in a reasonably stable condition.

In the Swedish view, such an outcome presupposed that Sweden succeeded in staying out of the war and concentrated its limited resources on trying to stabilize the Nordic region. This effort would be easier if Sweden managed to maintain normal diplomatic relations with Germany. It was not too difficult to foresee that some Germans in commanding positions might be susceptible to Swedish persuasion as Hitler's system approached collapse during the final months of the war.

These Nordic efforts were one part of what the Swedish government considered a reasonably ambitious role for a small country towards the end of the war. The other part was directly connected to the Holocaust.

The best known example is, of course, the actions of Raoul Wallenberg, who in July 1944 was sent to the Swedish Legation in Budapest by our government in cooperation with the American War Refugee Board and the World Jewish Congress. Estimates of the number of Jewish people he managed to save by unconventional methods vary, but 30,000 seems to be a conservative figure. Another example is Count Folke Bernadotte, who in the early months of 1945 succeeded in extracting from Himmler's concentration camps some 20,000 men, women and children, many of them Jewish.

It is also worth mentioning that almost the entire Jewish community in Denmark, some 8,000 people, managed to escape to Sweden in 1943, only days before they were supposed to be rounded up by the Nazis. The majority of the Norwegian Jews were also able to escape to Sweden.

To the Swedish government during the final years of the war, a natural "activist" or "moral" role for a country such as Sweden was not to take the risk of attack and occupation in order to shorten the world war. Rather, it was to assist its Nordic neighbours and use its status as a neutral for rescue missions on the Continent.

Was this role sufficient to compensate for the moral ambiguities inherent in a position of neutrality during World War II? Yes, in my view it was. This issue has been debated many times in Sweden, and today's concern about Nazi gold and Jewish assets will add yet another dimension to the discussion.

An additional factor is a project recently launched by the Swedish government. "Living History" is a series of informational activities about the Holocaust which does not explicitly address the issue of Swedish

attitudes during the Holocaust period. However, it is bound to raise additional interest in the moral dilemmas faced by neutral Sweden, not only in relation to Jewish sufferings, but to World War II as a whole.

In fact, it may well raise questions that extend to Swedish neutrality during the Cold War decades, and perhaps to the very notion of neutrality. Thus would be beneficial, I believe. To face these dilemmas squarely is important for the healthiness of Swedish society, intellectually as well as morally.

Specialundersökningar

Sju forskningsrapporter om värdepappersaffärer

Sven Fritz

Inledning

Av de tio forskningsrapporter som jag skrivit för kommissionen – förtecknade så när som på en i dess slutrapport Sverige och judarnas tillgångar, SOU 1999:20, bilaga 3 - har i denna utgåva medtagits sju som alla i första hand behandlar internationella värdepappersaffärer. De som utgått är den första i bilagans förteckning som gällde inventering i vissa myndigheters arkiv, den andra som utvidgades och ingår i nr 1 av de nu publicerade och den åttonde som inte presenterade mycket resultat av intresse för kommissionen. Den i bilaga 3 icke förtecknade rapporten som nu medtagits handlar om Stockholms Enskilda Banks värdepappersaffärer med firman Otto Wolf i Köln.

I princip återges de nu publicerade sju rapporterna oförändrade, men ingen regel utan undantag. Rapporterna har nummerats, och i korshänvisningar mellan dem anges endast dessa nummer. Vidare har små partier av den ursprungligen åttonde rapporten som inte tagits med lagts in i rapporterna 3 och 6. Eftersom kommissionens uppdragsrutiner lett till att vissa värdepappersaffärer stegvis blivit bättre kända, har slutligen avsnitt i tidigare rapporter utgått därför att de återkommer i en senare rapport. I synnerhet gäller detta vad som skrevs i rapport 1 och 2 om Riksbankens återköp av svenska statsobligationer från Holland 1941 och som rekapituleras i rapport 5. Tillägg och uteslutningar markeras tydligt i texten.

1. RAPPORT OM NAZITIDENS ÅTERKÖP FRÅN SVERIGE AV UTLÄNDSKA, FRÄMST TYSKA, STATSOBLIGATIONER, OCH FRÅN UTLANDET TILL SVERIGE AV SVENSKA VÄRDEPAPPER

Enligt avtal av 21/23 januari 1998 ålåg det mig att presentera vad jag "funnit rörande möjligheten att Stockholms Enskilda Bank, Skandinaviska Banken eller Handelsbanken genomfört eller övervägt transaktioner av innebörd att obligationer som banken innehaft återlösts med ersättning från Nazityskland". I rapporten skulle jag "precisera vilket material som genomgått, vad som där eventuellt återfunnits, min analys av vad som förekommit samt mina överväganden rörande behovet av ytterligare materialgenomgångar". Uppdraget redovisades i mars 1998 i "Rapport om tre storbankers affärer med utländska, främst tyska obligationer".

Enligt uppdragsavtal av 18/22 april 1998 ska jag:

- 1) Utveckla min tidigare rapport om obligationsaffärer genom att däri inarbeta källmaterial som är av intresse för frågan och som ingår i vad Paul A Levine och Henrik Lindberg enligt rapporter till kommissionen har identifierat i Enskilda Bankens arkiv respektive Riksbankens (Ivar Rooths) arkiv;
- 2) närmare undersöka bakgrunden till de uppgifter om återköp av svenska värdepapper från utlandet som återfinns i Ivar Rooths s k samtalsuppteckningar från 1941 och 1942;
- 3) tillhandahålla och kommentera den promemoria om Valutakontorets tillkomst och tidigaste verksamhet som upprättats av vice riksbankschefen Ferdinand Wallberg i juni 1940 och som återfinns i Rooths samtalsuppteckningar.

MATERIAL

Otryckt material

Bank- och fondinspektionens arkiv, Riksarkivet

Serie FIab. Undersökningsberättelser:

vol 86-90, 135-139, 145, Skandinaviska Banken 1934, 1936, 1938, 1940, 1942, 1944 och 1948;

vol 35, 154, 155, Stockholms Enskilda Bank 1933, 1935, 1937, 1939, 1941, 1943 och 1945/-46;

vol 102, 104, 106, 109, 162, 166 Svenska Handelsbanken 1933, 1935, 1937, 1939, 1941 och 1943.

(Citeras ub för respektive bank och årtal.)

Sveriges Riksbanks centralarkiv

Serie F1A, riksbankschefers arkiv:

vol 69-74 Ivar Rooths samtalsuppteckningar 1935-46;

" 75-76 Rooths korrespondens med svenska banker 1933-48;

" 123 Rooth, Korrespondens, pm och samtal 1930-46;

" 146 Rooth, Sverige-USA 1933-1953 diverse frågor;

Serie F5A, vol 6.

(De två serierna citeras respektive F1A och F5A jämte volym-nummer.)⁸⁶

Stockholms Enskilda Banks arkiv, hos Stiftelsen för ekonomisk historisk forskning inom bank och företagande

Direktionens dossierer serie II:

nr 20, 34, 36-40, 47-50, 54, 56-57.

(Citeras FIB/Dir II plus dossiernummer.)

Jakob Wallenbergs arkiv:

serie EI, korrespondens, vol 60, 62, 67 och 70.

(Citeras JW EI plus volymnummer.)⁸⁷

⁸⁶ Utgångspunkten för genomgången av riksbanksserierna har varit Henrik Lindbergs noggranna kronologiska förteckning över kontakter mellan Ivar Rooth och medlemmar av familjen Wallenberg under åren 1936-46 främst avseende affärer med guld och/eller tyska statsobligationer. (Lindbergs rapport till kommissionen 1997-12-11.) På förekommen anledning (återköpen av svenska värdepapper) har jag emellertid gått igenom alla Rooths samtalsuppteckningar i volymerna 71-74. Enligt muntligt uppdrag har jag också låtit kopiera en skrivelse från UD till Rooth i F5A:6.

⁸⁷ Genomgången av SEB-materialet har gällt av Levine i rapporter till kommissionen noterade handlingar som förefallit vara av intresse för mitt uppdrag. Den största delen av handlingarna har varit tillgängliga som kopior hos Stiftelsen för ekonomisk historisk forskning inom bank och företagande.

Tryckt material och rapporter till kommissionen

A Attman & U Olsson, *L M Ericsson 100 år*, II (1976)

Torsten Carlsson, *Skandinaviska Banken i näringsliv och samhälle 1939–1971* (1997)

Ron Chernow, *The Warburgs. A Family Saga* (1993)

Karl-Gustaf Hildebrand, *I omvandlingens tjänst. Svenska Handelsbanken 1871–1955* (1971)

Harold James, *Die Deutsche Bank und die Diktatur 1933–1945. – Die Deutsche Bank 1870–1995* (1995) (Även i engelsk version)

Håkan Lindgren, *Bank investmenbolag bankirfirma. Stockholms Enskilda Bank 1924–1945* (1988)

Ulf Olsson, *Bank, familj och företagande. Stockholms Enskilda Bank 1946–1971* (1986)

Riksbankens guldaffärer med Nazityskland. Rapport till Riksbanken av den särskilt tillsatta Arkivutredningen (1997) (Citeras Arkivutredningen.)

Ivar Rooths minnesanteckningar. Separat, opaginerad bilaga till Arkivutredningen (1997) (Citeras IRM jämte datum.)

SCA 50 år. Studier kring ett storföretag och dess föregångare (1979)

Ernst Söderlund, *Skandinaviska banken i det svenska bankväsendets historia 1914–1939* (1978)

Tyskmedelskommitténs betänkande, bilaga till proposition 1950:197

Rapporter till kommissionen av Gertrud Forkman, Jan Glete, Paul A Levine, Henrik Lindberg, P G Persson, Gunnar Richardson och Kersti Ullenhag.

Söderlunds framställning som slutar 1939 har ingenting att ge för denna undersökning, och Harold James tar inte upp några tyska affärer med svenska banker eller företag. De enda svenskar som figurerar är BIS-chefen Per Jacobsson och Zarah Leander, vars rekordhöga filmgager till två tredjedelar skulle utbetalas i svenska kronor. James' framställning är dock en nyttig läsning som ger översiktlig kunskap om det tyska bankväsendets utveckling under diktaturen och inblickar i bankvärldens relationer till naziregimen och i ariseringen av banker och andra större företag. Ariseringen av Hamburgfirman M.M. Warburg & Co, det största bankhuset i Tyskland som inte var en aktiebolagsbank, behandlas av Chernow.

Det genomgångna materialet från Bankinspektionen utgörs dels av själva undersökningsrapporten, dvs den systematiskt uppställda rapport om bankens aktiva och passiva som den inspekterande tjänstemannen skrev vid varje undersökningstillfälle, dels ett stort antal bilagor till berättelsen som bland annat innehåller specifikationer av tillgångar av skilda slag. I undersökningsberättelserna har jag gått igenom dels den inspekterandes

utdrag ur bankstyrelsens protokoll sedan föregående inspektion, dels det avsnitt som heter "Obligationer", dels de bilagor till detta avsnitt som förtecknar den undersökta bankens innehav av utländska obligationer vid senaste månadsskifte före inspektionen.

Noteringarna ur styrelseprotokollen inleder i regel varje undersökningsberättelse. I avsnittet obligationer redovisas summor för bankens innehav av a) svenska obligationer, b) utländska obligationer utställda i svenska kronor, c) utländska obligationer i utländsk valuta. Redovisningen omfattar dels de tre kategoriernas bokförda värde, dels deras beräknade dagsvärde eller marknadsvärde. Syftet härmed var att utröna om banken mot banklagen upptog tillgångar för högt eller om det i obligationsinnehavet förelåg en dold reserv.

Dessa aggregats förändringar mellan undersökningstillfällena säger givetvis inget om förändringarna i bankens innehav av obligationer ur skilda obligationslån, det som är av intresse här, och undersökningsberättelserna kommenterar mer undantagsvis sådana öknings- eller minskningar. Dessa kan man emellertid följa i de bilagor som post för post räknar upp innehavet av såväl svenska som utländska obligationer. För varje post anges lånets officiella beteckning och/eller gängse benämning, räntefot, emissionsår, postens nominella belopp i den valuta som obligationerna var utställda i (plus bokföringsvärde och dagsvärde i skr), t ex Tyska rikets internationella 5½ % 1930 (Young) nom (eller bara n) skr 2 500 000:-.

Användningen av IRM och Ivar Rooths samtalsuppteckningar har källkritiska problem som måste beröras något. IRM är ett häfte om 42 opaginerade sidor som presenterar ett urval ur tolv arkivkapslar handskrivna dagliga minnesanteckningar som Rooth gjort under åren 1939-45. (F1A vol 154 H-154 S. I arkivförteckningen kallas de I. Rooth. Dagboksanteckningar.) Handstilen i dessa "dagboksanteckningar" är att döma av fotokopior i IRM svårsläst, och innehållet i dem är svårtolkat, ty de är mycket kortfattade, delvis fragmentariska. De förefaller inte vara dagboksanteckningar i vanlig mening, dvs skrivna mot dagens slut (eller ännu senare), utan verkar vara noteringar som Rooth kastat ner vid samtal, föredragningar, sammanträden etc. "De har," som det heter i Arkivutredningen s 34, "nedtecknats för att vara just minnesanteckningar för Rooths eget bruk utan avsikt att andra skulle använda dem." De principer efter vilka urvalet gjorts redovisas varken i Arkivutredningen eller IRM, men förmodligen har urvalet bestämts av utredningens uppdrag "att göra en sammanställning av vad Riksbankens arkiv innehåller om Riksbankens förvärv av guld från Tyskland under andra världskriget", men urvalet innehåller också annat. Vad gäller identifieringen av uppträdande personer är Arkivutredningens personregister bra så långt det räcker, men det omfattar inte alla personnamn som förekommer i utredningen och dess

bilaga IRM. I dessa figurerande svenskers namn anges i regel med förkortningar, vanligen en initial, men de är med få undantag lätta lösa upp.

Arkivserien F1A vol 69-74 kallas i arkivförteckningen I. Rooth. Samtal med register. Om den första volymen i sviten anmärks i förteckningen: "Riksbankschefens personliga samtal med företrädare för banker, institutioner och enskilda. Dessa anteckningar innehåller ingående beskrivningar av riksbankschefens agerande i skilda ärenden." I de här nämnda volymerna finns emellertid också en del uppteckningar eller rapporter som Rooth fått av sina medarbetare i banken.

Dessa (samtals)uppteckningar – som jag här kallar dem till skillnad från IRM som kallas (minnes)anteckningar – har Rooth på grundval av och tidsmässigt i nära anslutning till minnesanteckningarnas stolpar redigerat ut och låtit renskriva/-renskrivit på maskin; i vissa fall har han för hand gjort korrigeringar i utskriften. Dessa har i regel en påteckning av typen 2 ex, 3 ex, 4 ex etc, vilket tyder på att de varit avsedda att läsas av andra inom eller utom riksbanken, men så vitt jag sett finns inga uppgifter om vilka de tilltänkta läsarna var.

Förfarandet och det antagna syftet med de utskrivna uppteckningarna, dvs att de var avsedda att läsas av andra aktörer, medför att man inte kan bortse från en risk att Rooth i något syfte tillrättalagt redogörelserna. I en del fall finns både notiser i IRM och en utskreven uppteckning om samma sak vilka kan läggas mot varandra. Resultatet av sådana jämförelser är givetvis i regel att uppteckningen är vida mer upplysande än stolparna i IRM, men någon gång har Rooth i en uppteckning utelämnat någon uppgift som står i IRM och kan vara av intresse. I många fall finns det i IRM anteckningar som är av intresse men som inte motsvaras av någon uppteckning.

Summan av dessa källkritiska betraktelser är alltså för det första, att Rooths utredgade uppteckningar i F1A:69-74 bara täcker av honom utvalda delar av hans agerande som riksbankschef under kriget och att de kan vara tillrättalagda i något syfte. För det andra måste det observeras att IRM är ett mycket litet urval efter okända principer ur ett mycket stort material, dvs att det finns en risk att för mitt uppdrag intressanta notiser inte medtagits i denna bilaga till arkivutredningen. Det är vidare så att de minnesanteckningar som jag beaktat är de där läsningen i utgåvan verkar rimligt riktigt och där jag – med begränsade kunskaper om denna tids historia – kunnat sätta in dem i ett sammanhang. I några fall tar jag upp anteckningar där det senare inte är fallet. Notiserna är begripliga men jag kan inte hänga upp dem på något annat.

Rapportens upplägging framgår av följande innehållsförteckning. Materialet; Utländska obligationer i Sverige. Försämrade lånetjänst. Valutakontroll; Återköp och förhandlingar om återköp av tyska statsobligationer under 1930-talets senare del; Svenska Handelsbanken; 1940 års återköp av Kreugerobligationer; Skandinaviska Bankens övriga utländska obligationer; STAB:s utländska obligationer; Stockholms Enskilda Bank; Återköp av svenska värdepapper från utlandet; Exportkrediter; Riksbankens och regeringens inställning till guldaaffärerna; Summering; Exkurs: notiser om kapitalflykt och arisering.

Genom utvidgningen har uppdraget blivit spretigare än det tidigare var, vilket på olika sätt kommer till synes i framställningen. Det finns sålunda ingen enhetlig grund för dispositionen. Det beror emellertid också på att det nya material som genomgått gjort det frestande att ta upp vissa saker som inte är av direkt relevans för kommissionen. Det är nämligen så att den finansiella sidan av krigshandelspolitiken och för den delen av hela den ekonomiska beredskapen under andra världskriget inte behandlats särskilt mycket i den historiska litteraturen. Det har också varit lockande att försöka utnyttja den svårtolkade källan IRM mer intensivt än arkivutredningen gjort, och det har bidragit till detaljrikedomen.

UTLÄNDSKA OBLIGATIONSÅN I SVERIGE. FÖRSÄMRAD LÅNETJÄNST. VALUTAKONTROLL

Efter återgången till guldmyntfot 1924 blev den svenska kronan under 20-talet övervärderad, vilket dels medförde svårigheter för Sveriges export, dels lockade till placeringar utomlands. Sedan Sverige 1931 lämnat guldmyntfoten anknöts kronan till pundet till en kurs som på sikt innebar att den blev undervärderad. Härigenom stimulerades å ena sidan exporten, men å andra sidan var det inte längre lockande att hålla kvar exportinkomster och andra tillgångar utomlands.⁸⁸

Valutaförhållandena och den starka tillväxten i det institutionella sparande som förräntades i obligationer bidrog till att åtskilliga utländska obligationslån under perioden 1924-1931 placerades i Sverige. I denna undersökning figurerar framför allt Tyska rikets tre stora internationella lån, av vilka stora andelar placerades i Sverige, men här placerades också trancher av internationella rekonstruktionslån som upptogs av andra kontinentala stater såsom Ungern och Österrike. De tre tyska statslånen kallades vanligen Daweslånet, Younglånet och Kreuger- eller

⁸⁸ Hildebrand, 230.

Tändstickslånet. Dawes-lånet upptogs 1924 och löpte med 7 % ränta. Younglånets av 1930 hade 5½ %:s räntefot. De benämndes efter ledarna av arbetet med de tyska ska-deståndsproblemen. Kreuger- eller Tändstickslånet av 1930 med räntefoten 6 % förmedlades av Ivar Kreuger mot monopol på tänd-sticksförsäljningen i Tyskland.⁸⁹

Under valuta- och finanskrisen i början av 1930-talet fick Tyskland svårigheter att fullgöra sin betalningsförpliktelser. I s k Stillhalteavtal mellan tyska regeringen och rikets långgivare omförhandlades räntebetalningar och amorteringar på de tyska utlandsskuldena. Efter Hitlers maktövertagande frångick Reichsbank i december 1933 Still-halteavtalen och reducerade skuldbetalningarna till utländska borgenärer. Den 1/7 1934 inställde naziregeringen ensidigt lånetjänsten för bland annat de stora utlandslånen, det s k transfermoratoriet. Räntebetalningar och amorteringar blev därefter en förhandlingsfråga på regerings- och centralbanksnivå. Genom separata avtal blev det efter hand möjligt för innehavare av tyska obligationer och skattkammar-växlar att erhålla räntebetalningar och amorteringar. Att sälja innehaven och ta hem valutan krävde tillstånd.⁹⁰ På tysk sida sköttes betalningstrafiken av Konversionskasse für deutsche Auslands-schulden.⁹¹

För Sveriges del ingicks samtidigt med 1934 års clearingavtal med Tyskland två avtal om återbetalning av vissa svenska fordringar med tyska överskottsmedel i clearing: Rikslåneavtalet avsåg räntebetalning på de tre stora statslånen, och transferavtalet gällde betalning av räntor och avkastning på privata krediter och andra placeringar som föll under transfermoratoriet. Fordringarna enligt transferavtalet hade ogynnsammare ställning än de fordringar som föll under rikslåneavtalet. Förutsättningen för att betalning skulle medges var enligt båda avtalen att certifikat på fordring utfärdats av clearingnämnden.⁹²

Det svensk-tyska clearingavtalet och de två andra betalningsavtalen ändrades under 30-talet flera gånger. En närmare genomgång härav finns i Tyskmedelskommitténs anförda betänkande (s 10-13). Bland annat döptes transferavtalet om till privatskuldsavtalet. Viktigare var dock att spärrade riksmarkstillgångar i viss utsträckning tilläts användas inom Tyskland. Vidare nedsattes under 30-talet räntesatserna på de stora statslånen: i slutet av 1938 Daweslånets från 7 till 5 % och Younglånets från 5½ till 4½ %. Vad gällde det förra skulle 2 % och det senare 1 % utnyttjas för amortering. Kreugerlånets räntefot hade 1934 nedsatts från 6 till 4½ % och sänktes enligt 1938 års svensk-tyska betalningsavtal till 4 %. Lånet

⁸⁹ Lindgren, 184 f; Olsson, 204 f.

⁹⁰ Carlsson, 77 f; Lindgren 370 f.

⁹¹ Tyskmedelskommitténs betänkande, bilaga till prop 1950:197, 10.

⁹² A a, 10.

skulle börja amorteras den 15/1 1941. Enligt avtalet sänktes också räntesatsen på Österrikes internationella 7 %-lån till 5 %.⁹³ I krigets slutskede upphörde både räntebetalningar och amorteringar.

Mot denna bakgrund är det föga förvånande att kurserna (noterade i procent av nominella värdet) på obligationer utgivna av Tyska riket, delstater, städer och företag sjönk mycket starkt. Enligt ett diagram i Olsson (s 204) föll de svenska börskurserna på Dawes- och Youngobligationer från respektive 70 och 60 % 1933 till respektive 20 och 10 % 1939. Åren 1936–38 hade fallet bromsats upp på 30-procentsnivån, och 1940–41 steg Daweskursen till 50 % och Youngnote-ringen till 30. När kriget vänt sjönk de åter snabbt och var 1945 nere på 10-procentsnivån.

Den svenska valutaregleringen under kriget har utretts av Gertrud Forkman i rapport till kommissionen av 26/1 1998. Här behöver endast erinras om att valutaförordningen av 25/2 1940 ytterligare inskränkte bankernas möjligheter att handla med värdepapper över gränserna. För utförsel av värdepapper som aktier och obligationer och för införsel av svenska betalningsmedel krävdes särskilt tillstånd av Valutakontoret. Redan i juni 1940 skärptes kontrollmöjligheterna väsentligt i det att Valutakontoret fick rätt att öppna och granska brev och försändelser till eller från utlandet för att upptäcka och förhindra brott mot valutaförordningens utförsel- och införselbud. Inte heller fick banker eller andra, utom Riksbanken och BIS, utan dispens från Valutakontoret exportera oarbetat guld. Däremot stod det dem lagligen fritt att importera oarbetat guld till dess att valuta- och guldhandels-regleringen i oktober 1944 skärptes. I realiteten etablerade dock riksbanksfullmäktige redan den 6/8 1942 ett monopol för Riksbanken på handel med guld över gränserna.

Forkmans redogörelse kan kompletteras med Ferdinand Wallbergs "PM angående valutakontorets hittillsvarande verksamhet" av 12/6 1940. (F1A:71) Vice riksbankschefens pm förklarar både konstruktionen av valutakontrollens centrala organisation och att valutaregleringen effektivt kunde träda i kraft samma dag som valutaförordningen utfärdades. På detta liksom på andra områden av kristidens ekonomiska regleringar främjades effektiviteten av att regleringen utformades och verkställdes i nära samarbete mellan staten och näringslivet.

Enligt Wallberg bidrog händelserna hösten 1938, dvs Münchenkrisen och Tjeckoslovariens delning, till att aktivisera den del av den ekonomiska krigsberedskapen som gällde Sveriges valutatillgångar. Inom finansdepartementet överarbetades ett från 1932 vilande förslag till lagstiftning om valutareglering, och Riksbanken började i växelverkan med departementsutredningen omedelbart utforma tillämpnings-

⁹³ 1938 Meddelande från Clearingnämnden nr 34, ett ex i FIB/Dir II, doss 39.

föreskrifter. I arbetet indrogs bankinspektören och Bankföreningens ordförande. Förslag till föreskrifter diskuterades under sträng sekretess med företrädare för banker, försäkringsbolag, rederier, exportörer och importörer.

Ledningen av valutakontrollen lades hos ett från Riksbanken formellt skilt, regeringen direkt underställt valutakontor med egen av regeringen tillsatt styrelse. Riksbanken fick dock ett starkt inflytande. Riksbankschefen blev styrelsens självskrivna ordförande och kontoret förlades av praktiska skäl till Riksbanken med funktionärer från denna på ledande poster. Orsaken till konstruktionen var Riksbankens konstitutionella ställning som ett riksdagens verk. Om Riksbanken fått i uppdrag att självständigt administrera valutakontrollen skulle enligt Wallberg enhetligheten i den av regeringen ledda ekonomiska regleringsapparaten ha brutits sönder. Dessutom krävde den för näringslivet viktiga valutaregleringen en snabb och smidig handläggning som inte kunde inpassas i Riksbankens "tunga administrationsformer". (I denna passus var det kanske den gamle Handels-banksdirektören Wallberg som tittade fram, ty Rooth har i marginalen till den skrivit ett deleatur-tecken.)

Till förberedelserna hörde också att utbilda personal för valutaregleringens organisation utåt. De fyra stora affärsbankerna ställde tjänstemän till Riksbankens förfogande och dessa jämte viss personal från riksbanken tränades för arbetet med valutakontrollen för att därefter svara för information om arbetet till affärsbanker, resebyråer, posten och tullen. Organisationsarbetet avslutades med att förseglade försändelser med instruktioner och blanketter att tas i bruk när regleringen påbjöds skickades till samtliga valutabankskontor, resebyråer, tull och postanstalter.

När Wallbergs pm skrevs var valutakontoret organiserat på ett sekretariat, en upplysnings- och licensavdelning, en kontrollavdelning och en arkivavdelning. 54 personer arbetade vid kontoret, varav fyra kom från Riksbanken, åtta från affärsbanker och 42 direkt engagerats. För att täcka kontorets utgifter uttogs vid försäljning av valutor en avgift på 1 o/oo. Avgiften hade till utgången av maj 1940 mer än väl täckt utgifterna, inklusive organisationskostnaderna.⁹⁴

⁹⁴ Den senare delen av promemorian behandlade problemet att Valutakontoret i strid med förarbetena till 1939 års valutalag men med regeringens tysta medgivande kommit att fungera som ett importbegränsande organ. Då det inte var tillfredsställande att såsom för närvarande flera olika statliga myndigheter utövade importreglerande funktioner, hade Valutakontorets styrelse hos finansministern begärt direktiv huruvida kontorets importbegränsande verksamhet skulle fortsätta som hittills.

ÅTERKÖP OCH FÖRHANDLINGAR OM ÅTERKÖP AV TYSKA STATSOBLIGATIONER UNDER 1930-TALET'S SENARE HÄLFT

Mitt uppdrag gäller primärt SEB:s, SHB:s och SkaB:s affärer med tyska obligationer under perioden 1933–45 och de behandlas, med undantag för det stora återköpet av Kreugerobligationer 1940, i rapportens avsnitt om respektive bank. Här görs ett försök att teckna bakgrunden till dessa affärer och ge en viss överblick över återköpen av tyska statsobligationer. Underlaget utgörs av material som påträffats vid genomgången av källserier i Riksbankens och SEB:s arkiv.

De svenska nominella innehaven av Kreugerkånets obligationer var sammantagna mycket större än innehaven av Dawes- och Youngobligationer. Vid 30-talets mitt var mer än 4/5 av lånets nominella belopp, \$ 125 miljoner, placerade i Sverige; resten ägdes av International Match Co. Det är därför tursamt att jag med hjälp av Levines rapporter till kommissionen i SEB:s arkiv påträffat två uppställningar av 17/7 1937 och 1/2 1939 över innehav och försäljningar av Kreugerobligationerna. Den tidigare återges i tabell 1 och de små förändringar som skett till början av

februari 1939 redovisas i texten.⁹⁵

Tabell 1. Nominella innehav av Tyska rikets 6 %-obligationer av 1930 i juli 1937. Mkr

Företag	Ej sålda	Sålda	Anmärkning
SEB	1,0		
SkaB	29,0		
STAB	48,7		
LM Ericsson	11,0		
Inteckningsbanken (Sigab)	0,5		
Vänersborgsbanken	0,1	0,8	0,1 del i STAB:s obl
International Match Co		21,0	Sålda genom SEB
Kreuger & Toll		3,0	Se anm 1 nedan
Skånska Banken		1,5	Sålda genom SEB till 30 5/8 %
Uplands Enskilda Bank		0,7	Se anm 2 nedan
Vermlands Enskilda Bank		0,5	Sålda á 33% sannolikt kv 1 36
Östergötlands Enskilda Bank		0,5	Sålda á 33% sannolikt kv 1 36
SHB	2,0	4,0	Sålda vid valbåtsaffär
?		0,7	

Källa: FIB/Dir II, doss 36.

Anm:

1) K&T. "Härav har en miljon i nov 35 sålts till 33 %, sannolikt genom Skånska Banken samt återstoden senare under 35, sannolikt till samma kurs".

⁹⁵ Uppställningarnas tillkomst och syfte är okända, men de torde ha högt källvärde. De flesta uppgifter som de ger stämmer med andra påträffade uppgifter, och Jakob Wallenberg och Enskilda Banken spelade som kommer att framgå på den svenska sidan en central roll i återköpsaffärerna.

Hur Kreugerobligationerna hamnat hos de olika innehavarna är här av underordnat intresse. En del poster har kanske övertagits redan vid lånets emission, medan andra erhållits vid uppgörelserna mellan fordringsägarna i Kreugerkonkurserna. Under Kreugerkoncernens kris 1931–32 hade stora poster av koncernens tyska obligationer ställts som säkerhet för moderbolagets och dess industriföretags krediter i svenska banker. (Gletes rapport till kommissionen) Innehaven hade som framgått blivit fastfrusna och sjunkit starkt i värde på grund av naziregimens valutapolitik och skötsel av statslånetjänsten.

2) UEB. "0,5 sålda genom genom Tunberg, sannolikt till 35 %. Återstående 0,2 milj har UEB gemensamt med STAB".

Uppställningen av den 1/2 1939 är identisk med den av 17/7 1937 utom på två punkter. 1) Om Intecknings-bankens innehav anmärks: Februari 1939 förhandlades ang försäljning till 33 %, exkl kupong 15/1 39. 2) SHB:s 6,0 miljoner står nu såsom sålda, men i anmärkningskolumnen står liksom tidigare endast att 4,0 milj sålts i samband med valbåtsaffär.

Vissa i tabellen återgivna uppgifter bekräftas och kompletteras av en uppteckning av Rooth av 28/12 1935. (F1A:69) Enligt uppteckningen hade en del Kreugerobligationer sålts till tyskarna: Kreuger & Toll 3 milj, Sydbanken 1 ½ milj, Uplandsbanken ½ milj och International Match 21 milj. Dessutom hade SHB och ett närstående bolag använd en del av sina 6 milj Kreugerobligationer till likvid för "inköpta båtar". Slutligen hade SEB beställt tankbåtar. Likviden hade lämnats i ena fallet med Youngobligationer och i det andra med spärmark. Youngobligationerna hade inte varit svenska utan inköpts i USA där de var billigare än i Sverige. En senare uppteckning av Rooth (20/9 1939, F1A:71) anger att LM Ericsson enligt Marcus Wallenberg jr hade \$ 11 milj Kreugerobligationer bokförda i 20 mkr, (dvs 51 % kurs efter 3,60 kr/ dol).

De två storbankernas av Rooth kända fartygsaffärer behandlas som sagts närmare i respektive banks avsnitt. Här ska endast tilläggas att i en SEB-pm av 15/1 1938 uppges att Uplandsbankens Kreugerobligationer och (återstoden av) Handelsbankens sålts genom förmedling av Dr Hans von Kessel, en "personlig vän till Dr Schacht".⁹⁶

Inga uppgifter utöver de i tabellen meddelade har däremot påträffats om Vänersborgs-, Wermlands- och Östgötabankernas försäljningar av Kreugerobligationer. Vad som hände med Inteckningsbankens post är oklart. Vid det stora återköpet av Kreugerobligationer i september 1940, som behandlas nedan, avböjde banken att delta. Då banken inom kort ångrade sig svarades från tyskt håll att man inte kunde räkna med snabb fortsatt behandling av frågan.⁹⁷

⁹⁶ Kopia av förtrolig PM till dir Hans Th Holm, Lm Ericsson, FIB/ Dir II, doss 36.

⁹⁷ Jacob Wallenberg till Hermann Abs, Deutsche Bank 8/10 40 och telegram från Abs till JW 30/11 40. FIB/Dir II, doss 36.

Enligt de ovan givna uppgifterna hade alltså Tyskland 1935–36 åter-köpt en dryg fjärdedel av Kreugerlånets nominellt \$ 125 miljoner, och ytterligare försök gjordes senare under 30-talet. I början av 1937 gjordes från tyskt håll en trevare om extra tysk kolexport till Sverige som skulle kunna betalas med till exempel Kreugerobligationer. Från SEB:s sida hade därvid framhållits att köpen av obligationer i så fall måste gå genom den, ty obligationsinnehavarna hade varit så överlupna av mer eller mindre otillförlitliga förmedlare att det vore nödvändigt att ett nytt närmande till dem skedde från seriöst håll. Ett knappt år senare vidarebefordrade SEB ett bud på nominellt fem miljoner av LM Ericssons \$ 11 miljoner Kreugerobligationer. Budet hade inkommit från bankir E Ågren och den ovan nämnde von Kessel, vilka erbjöd sig att förmedla försäljningen till 31 ½ % kurs mot en provision av 1/8 % av nominella värdet, dvs 22 500 kr vid gällande dollarkurs. Anbudet kommenterades inte i skrivelsen, men kanske har de kritiska synpunkter på den tyske förmedlaren som tecknats på SEB-kopian av skrivelsen till L M framförts muntligen till bolagets ledning.⁹⁸

Som framgår av tabellen och närmare behandlas nedan hade Jakob Wallenberg förmedlat försäljningen av International Matches \$ 21 miljoner och Skånska Bankens \$ 1,5 miljoner Kreugerobligationer. I juli 1935 hade han lagt ett icke accepterat bud på SkaB:s ännu större post. I slutet av året upptogs den frågan på nytt av den tyske riksbankschefen Hjalmar Schacht i ett brev till Wallenberg av den 18/12. Underhandlingarna med Schacht och andra ledande män i Reichsbank och dess dotterbolag Golddiskontbank den 20 och 21/12 sköttes av Marcus Wallenberg. "Slutresultatet" av det besök som "Dodde" gjorde hos Schacht blev enligt Rooths uppteckning 28/12 1935 (F1A:69) "ett underbud (ej ens 30 %)" som inte antogs.

Marcus W:s utförliga rapport till brodern Jakob om samtalen i Berlin är inte särskilt respektfull gentemot den vid denna tid mäktige och mycket uppmärksammade riksbankschefen och riksekonoministern och den har på flera sätt intresse.⁹⁹ Den har omedelbar bäring på den här aktuella upp-

⁹⁸ PM av R Calissendorff av 16/3 37, FIB/dDir II, doss 36; kopia av konfidentiell PM till dir Hans Th Holm, L M Ericsson 15/1 38, ibid. – På kopian har Calissendorff egenhändigt antecknat ett uttalande om von Kessel av Josef Anér, VD i Uplandsbanken: "Obskyr figur, dock icke obskyrare än att han förmedlat vår sista försäljning av Kreugerbond." von Kessels försök att få ut sin provision i förtid hade stoppats av UEB. "v K:s utseende är ej precis semitiskt men hans uppträdande i tal i hög grad", slutar anteckningen.

⁹⁹ MW:s egenhändiga rapport med rubriken "Schacht" sändes i brev till JW samma dag som underhandlingarna avslutades, FIB/Dir II, doss 36; P G Perssons rapporter till kommissionen 98-04-06 och 98-04-14. – Schacht hade varit Reichsbanks president 1923-30 och lett reorganisationen av det tyska penningväsendet efter valutans kollaps i början av 20-talet. Han blev åter riksbankschef 1933 och året därpå utnämnde Hitler honom till riksekonominister.

giften i det den återger hur Schacht motiverade återköpen av tyska statsobligationer, men Wallenbergs "reportage" redovisar också mer allmänpolitiska uttalanden av Schacht och dennes medarbetare.

Besöket hos Schacht tycks ha format sig till en propagandaföreläsning från denne. Det tyska valutaläget hade utvecklats sig bättre än han vågat hoppas. "Es geht uns sehr gut," hade han upprepat. Systemet fungerade. Trots att han blivit utskälld och klandrad av utländska vedersakare var han övertygad om att han skulle få uppleva att världen skulle erkänna att han handlat riktigt. Han hade varit emot den utländska skuldsättningen under sin första ämbetsperiod men inte förmått stoppa den, och han hade efter sin avgång 1930 protesterat mot Lee Higginson-krediten. "Emellertid hade han alltid hållit sitt ord. (Om detta betyder att han ej tänker betala fullt på LH-krediten, vågade jag ju ej blinka om.)"

Schacht sade sig vilja lösa Tysklands utländska skuld för att åter införa normala valutaförhållanden med England, Holland, Schweiz och Sverige och såg två vägar dit: a) en radikal räntenedsättning på de långfristiga skulderna i samband med två à tre års servicemoratorium och sedan en amortering över 25 år; b) fördelaktiga återköp av tyska obligationer i utlandet. Den förra vägen ansåg han oframkomlig och tänkte följa den senare som han redan slagit in på.¹⁰⁰ Han kunde visserligen köpa obligationerna billigare i USA än i Europa, och troligen skulle de bli ännu billigare, då dessa "hochintelligente Amerikaner" beslutat stryka alla tyska lån från notering på Stock Exchange. Han ansåg det dock utsiktslöst att komma överens om fortsatta affärer med "Roosevelt och hans judiska miljö". För att Tysklands skuldförhållande till Sverige och de andra nämnda länderna skulle bli "beroinigt" var han beredd till någon uppoffring i form av högre pris för obligationer i dessa länders ägo, och transaktioner med tyska staten skulle för dem vara en glänsande affär, förutsatt viss ny kredit, som inte skulle vara underkastad de tyska valutalagarna.

Men priset för Skandinaviska bankens obligationer var för högt. Rooth hade meddelat honom att de var bokförda till lägre kurs än 40 %, vilket Jakob Wallenberg uppgivit för honom.¹⁰¹ Det var honom likgiltigt vilken

---

Efter motsättningar till Göring och Hitler om rustningsutgifterna lämnade han posten som ekonomiminister 1937 och med alltmer försämrade relationer till Hitler avgick han som riksbankschef 1939. Schacht var enligt Chernow (s 462) en av de mycket få ämbetsmän i Tredje riket som vågade vråla tillbaka mot Hitler och ska ha begärt avsked som ekonomiminister efter ett våldsamt gräl med Hitler i dennes arbetsrum i Obersalzberg, ett gräl som genom de öppna fönstren åhördes av andra Hitlers gäster.

¹⁰⁰ Vad gällde Kreugerlånet hade han som framgått redan sänkt räntefoten ganska starkt, och 1938 följde räntenedsättningar på det och andra internationella statslån.

¹⁰¹ De var bokförda i 40 %, men SkaB hade gjort avsättningar till ett värderegleringskonto.

obligation som utbjöds bara den var billig. Puhl (direktor i Reichsbank) hade många förslag. "Och Puhl till-kallades och ungefär samma föreläsning avgavs och en upp-maning att SEB skulle förtjäna 'nicht nur angemessen sondern gut angemessen' och därmed avsked."

Om de fortsatta underhandlingarna med Puhl och ledande män i Golddiskontbank skriver Wallenberg: "Samma vals begyntes," men det gällde väl bara att priset för Kreugerobligationerna var på tok för högt, ty i övrigt talades om svårigheter att skaffa fram kompensationsaffärer, bristande tillgång på valutor och frånvaron av andra objekt för obligationsaffärer.

"Efter affärerna talades politik." Puhl trodde att det skulle bli krig mellan England och Italien, vilket enligt Wallenbergs kommentar nog var önsketänkande. Han hade också hävdad att om Tyskland kunde få tillbaka sina kolonier och därigenom köpa råvaror med riksmark, så skulle det kunna återta lånetjänsten på sina obligationer. "Expansionen österut förnekade han ej, men stod på framtiden."

Vid förhandlingar den 21/12 med Golddiskontbanks "stora prutmånsar" var visan densamma som föregående dag. Priset var för högt. Wallenbergs redan för Schacht framlagda argument att en så stor post obligationer inte kunde förvärvas i öppna marknaden utan väsentlig kursstegring, att "skandinaverna" inte satt i sjön och att 40 % kurs var det fördelaktigaste bud som kunde uppnås, kunde inte rubba motparten. På direkt fråga vilket bud de tänkt sig fick Wallenberg svaret 29 3/4 % inklusive senaste räntekupong.

Avslutningsvis måste konstateras att det material som gått igenom inte räcker för att ge en säker uppfattning om inställningen till återköpen av tyska statsobligationer vare sig på svensk eller tysk sida.

Under Schachts tid som chef för Reichsbank drevs i enlighet med hans uttalanden inför Marcus Wallenberg såsom framgått 1935–37 en aktiv politik för återköp av tyska statsobligationer, åtminstone från Sverige. Möjligt är att den vägen visat sig mindre framkomlig och att han därför slog in på den andra väg som han nämnt för Wallenberg, dvs en kraftig sänkning av räntesatserna på Tysklands internationella lån.

De därigenom minskade ränteutgifterna är kanske en del av förklaringen till att Schachts efterträdare Walter Funk 1939 inte ville prioritera frågan om återköp av vissa poster Dawes- och Youngobligationer som Jakob Wallenberg enligt en uppteckning av Rooth 1/4 1939 (F1A:71) fört på tal vid samtal med Funk. Denne hade uttryckt intresse för saken men ville först avveckla Stillhalteavtalen – vad det kan ha inneburit framgår inte. Därefter skulle han gärna börja diskutera med

svenskarna, men återköp kunde inte betalas kontant utan det krävdes ett nytt långt lån, vilket Wallenberg förklarat helt uteslutet. Det var omöjligt att placera ett nytt tyskt lån hos allmänheten.

I Sverige var riksbankschefen som framgått informerad om de tyska återköpen 1935–36, men inga uttalanden om hur han då såg på dem har påträffats. I slutet av 1938 deklarerade han emellertid en åsikt inför en liten krets ledande personer inom bankvärlden. Med anledning av Münchenkrisen överlade han den 17/10 1938 (F1A:70) med bankinspektören och cheferna för de fyra stora bankerna om åtgärder inom finanssektorn inför ett eventuellt krigsutbrott. Därvid framhöll han ett det var önskvärt att minska de stora svenska innehaven av Kreugerobligationer och att det var viktig att innehavarna samarbetade vid en eventuell försäljning. Uppmaningen besvarades av en av bankmännen med att innehavarna hade kontakt med varandra.¹⁰²

SVENSKA HANDELSBANKEN

SHB:s affärer med tyska statsobligationer inföll under den här behandlade periodens första fem år, dvs före 1938. Banken hade vid Ivar Kreugers död ett par krediter till Kreuger personligen på 27 mkr. Säkerheten utgjordes av nominellt 36 mkr Youngobligationer. Efter överenskommelse med konkursförvaltarna kunde banken ganska kort tid efter kraschen sälja obligationerna till ett pris som i ett litet längre perspektiv var gynnsamt för banken. Till vem obligationerna såldes framgår inte.¹⁰³ Enligt 1935 års undersökningsberättelse (s 41) hade obligationerna sålts 1932, men inte heller här omtalas vem som var köpare. Där uppges också att banken 1932 hade nominellt \$ 6,2 miljoner Kreugerobligationer.

Våren 1935 var SHB:s större tyska fordringar enligt VD, som i styrelsen meddelade att han hade ogynnsamma intryck från en resa i Tyskland, dels dess andel i Lee Higginson-krediten, dels Kreugerobligationerna, nominellt \$ 6,2 miljoner.¹⁰⁴ Samtidigt informerade han om planerna på det som senare kommit att kallas valfångstaffären. I denna såldes huvuddelen av bankens Kreugerobligationer. Initiativet var

¹⁰² Uppteckningen nämner ingenting om att förberedelser för en valutareglering skulle ha diskuterats. Jfr Wallbergs pm om Valutakontorets tillkomst ovan.

¹⁰³ Hildebrand, 329.

¹⁰⁴ Ub 1935, utdrag ur stp 8/4 35; Gletes rapport till kommissionen s 6.

norskt. Ett norskt valfångstbolag skulle bygga en ny fiskeflotta och frågade om SHB ville ta hand om den grundläggande finansieringen. I nära samverkan med ett engelskt valfångstbolag bildade det norska ett nytt bolag med namnet United Whalers Ltd. Detta köpte av ett av SHB för affären bildat bolag, AB Reserva, en fiskeflotta som Reserva i juli 1935 beställde på ett varv i Bremen och till större delen betalade med nominellt \$ 3,7 miljoner Kreugerobligationer, som det övertagit av banken. Obligationerna togs av varvet som betalning till en kurs som motsvarade mer än dubbla marknadsvärdet. United Whalers betalade 13,75 mkr för fiskeflottan, varav 8,2 mkr lån i SHB mot botteninteckning i valfångstfartygen och det mesta av återstoden aktier i företaget. Banken fick på det sättet en till rimlig kurs svårsåld post tyska obligationer utbytt mot engelska fordringar och tillgångar.¹⁰⁵

Den återstående posten Kreugerobligationer på \$ 2,5 miljoner ger Hildebrand inga uppgifter om. Enligt undersökningsberättelserna för 1937 (s 25) och 1939 (s 19) såldes den i december 1937 med en bokvinst på 2,8 mkr, men berättelserna innehåller inga andra uppgifter om affären. Enligt en SEB-uppgift förmedlades den som framgått Hans von Kessel, omnämnd som en personlig vän till Schacht. Möjligen hade den något samband med att det s k tyska fraktavtalet upphörde. En av SHB:s stora kunder var Svenska Cellulosa AB. SCA ägde nominellt 5,8 mkr Young-obligationer och en Kreugerobligation på \$ 500 000. År 1934 ingick det ett treårigt avtal med Hanseatische Rederie AG om befraktning av en väsentlig del av sin produktion. Enligt avtalet kunde SCA betala hälften av frakterna med sina och SHB:s räntekuponer till Kreugerobligationerna. Därvid höjdes den delen av frakterna med 15 %, men banken höll SCA skadeslöst för höjningen, ty den hade ju en fem gånger så stor obligationspost som SCA. Visserligen blev räntan på obligationerna genom arrangemanget 3,46 % mot de 4,5 % som Tyskland då satt ned räntefoten till, men fördelen var att räntan under fraktavtalets tid säkert utgick, även under tider då den svensk-tyska clearingen utföll illa för svenska innehavare av tyska obligationer.¹⁰⁶

Undersökningsberättelserna om SHB från åren efter 1937, då bankens Kreugerobligationer sålts redovisar mycket små innehav av utländska obligationer, "nästan helt" danska, finska och norska hette det i ub 1941 (s 19). I slutet av 1943 var det beräknade dags-värdet av de utländska obligationerna knappt 2,4 mkr av det totala beräknade marknadsvärdet på obligationskontot, 407 mkr. Danska, finska och norska obligationer

¹⁰⁵ Hildebrand, s 332 ff. – Ub 1935 innehåller en rad utdrag ur stp om valfångstföretaget. Enligt ub 1937, s 27 blev priset för de sålda obligationerna 66 % av pari.

¹⁰⁶ Ub 1935, utdr ur stp 18/12 34 och s 45. – I de följande ub:na har inga uppgifter om SCA:s innehav av tyska obligationer påträffats. *SCA 50 år. Studier kring ett storföretag och dess föregångare* har inte heller några uppgifter om vad som hände med den stora Youngposten.

svarade för tre fjärdedelar av de 2,4 miljonerna.¹⁰⁷ I slutet av 1944 kom så samma tillskott av utländska obligationer som SkaB fick, när de fyra stora intressentbankerna löste in Obligationskredits utelöpande svenska obligationer.

1940 ÅRS ÅTERKÖP AV KREUGEROBLIGATIONER

Som framgått ovan uppgick det 1939 återstående svenska innehavet av Kreugerobligationer till nominellt \$ 92 miljoner av lånets ursprungliga 125 miljoner. Nästan alltsammans, 89 miljoner, ägdes av SkaB, L M Ericsson och STAB. I september 1940 återköpte Tyskland SkaB:s 29 miljoner och LME:s 11 miljoner. Den för sin tid mycket stora affären var snabb, politiskt dramatisk och omgiven med stor sekretess. Förmodligen avspeglas denna i att det finns förbluffande lite att läsa om denna transaktion i monografierna om de två säljarna, vilket i sin tur åtminstone i bankens fall beror på att det interna källmaterialet är så magert.

I Carlssons historik om SkaB meddelas endast att obligationsposten såldes till tyska köpare, att affären förmedlades av Jacob Wallenberg och den tyske bankmannen Herman Abs, att den gav en bokvinst på 27,3 mkr och att 25 miljoner av likviden placerades i svenska försvarsobligationer.¹⁰⁸

Richardson, åter, har i bankens styrelseprotokoll för åren 1933–72 funnit bara tre noteringar om svensk-tyska penningtransaktioner (rapport till kommissionen), och två av dem gäller den stora obligationsaffären 1940. Den 17/9 1940 informerade stockholmskontorets VD Ernst C:son Herslow om pågående preliminära förhandlingar om försäljning av bankens Kreugerobligationer och bemyndigades sälja dem till en kurs av 40 %. Den 22/9 anmäldes i styrelsen att obligationerna sålts till denna kurs per 26/9

¹⁰⁷ Ub 1943, 27.

¹⁰⁸ Carlsson, 163. – Hänvisning görs endast till bankens stp 22/10 40 och till ett samtal med Abs 1986.

1940.¹⁰⁹ I A Attmans och U Ols-sons LM-monografi anges i en not till en tabell att Kreugerobligationerna såldes för 1 789 000 kr.¹¹⁰

Arkivutredningen (s 98-101, 106 f) ger mer om försäljningen av Kreugerobligationerna, men med hjälp av Rooths samtalsuppteckningar, IRM och handlingar i SEB:s arkiv kan en fylligare skildring ges av förloppet den 16–21/9 1940. Inte minst gäller detta diskussionerna i riksbanksfullmäktige den 18–20/9. Fullmäktiges s k särskilda protokoll registrerar endast ärendets bordläggning den 18 och 19 och fullmäktiges beslut den 20: "Herr Rooth bemyndigades träffa uppgörelse i enlighet med närmare angivna riktlinjer." IRM för den 18/9, 19/9 och 20/9, som i stolpform återger inlägg av olika fullmäktigeledamöter, har avtryckts i Arkivutredningen men underkastas ingen innehållsanalys.

Den 16/9, måndag morgon, läste Rooth ett brev från vicepresidenten i Reichsbank Emil Puhl. Brevet hade medförts till Stockholm av Jakob Wallenberg när han den 14/9 flög hem från förhandlingar i Berlin om försäljning av Kreugerobligationerna, varom Rooth inte var informerad. "10.05 Jag ringde Jacob och sade att jag fått ett brev från P. och hade att vänta besök av J. Jacob svarade. Det sa han inte åt mig. Han bad mig bara ta med brevet." (IRM)

10.30 var Wallenberg hos Rooth och rapporterade enligt dennes uppteckning om den händelserika måndagen att han den 11/9 anmodats komma till Berlin för förhandlingar om försäljning av SkaB:s och LM:s \$ 40 miljoner Kreugerobligationer. Före avresan hade han tagit kontakt med säljarna som förklarat sig villiga att sälja till 40 % kurs plus upplupen ränta. Enligt IRM hade han tydligen också framfört i Berlin att SkaB inte sålde mot guld och att det var "95 % sannolikhet för att RB ej tar guld". Underhandlingarna hade förts med dr Hermann Abs i Deutsche Bank.¹¹¹

¹⁰⁹ Enligt den tredje noteringen, av 19/9 39, orienterade Herslow om bankens innehav av tyska och ungerska obligationer. Dessa tre noteringar återfinns också i de utdrag ur stp som ingår i ub 1940 och 1942. Ub 1940 (s 23) redovisar också hur bokvinsten på försäljningen av Kreugerobligationerna var sammansatt: a) 19 mkr reserveringar av avkastningen, b) valutakursvinst på närmare 5 mkr genom kronans devalvering mot dollarn från 3,93 vid förvärvet av obligationerna till 4,20 vid försäljningen, c) upplupen kupongränta. Obligationerna hade övertagits till 40 % kurs och bokfördes vid övertagandet efter gällande dollarkurs (3,93 kr/dol) till 45,2 mkr.

¹¹⁰ *LM Ericsson 100 år*, band II, s 180. – Efter köpkursen 40 % och dollarkursen 4,20 kr blir obligationernas nominella belopp \$ 11,2 milj.

¹¹¹ Arkivutredningen återger ytterst summariskt den inledande delen av IR:s uppteckning daterad 16/9 40 (F1A:71), (som han enligt innehållet inte kan avslutat förrän den 17/9). Det som återges är IR:s överväganden för och emot RB:s medverkan vid överföringen av likviden

Av andra källor framgår att initiativet till affären togs av Abs och att ett avtal träffats mellan Abs och SEB om återköp av \$ 40,1 miljoner av Kreugerlånet.¹¹²

Brevet från Puhl innehöll en begäran att Riksbanken skulle medverka vid genomförandet av transaktionen med Kreugerobligationerna, och efter Wallenbergs rapport inledde Rooth intensiva sonderingar. Samtal efter samtal noteras, med medarbetare i banken, med ledamöter av fullmäktige, besök hos finansminister Ernst Wigforss och dennes statssekreterare Dag Hammarskjöld, besök av SkaB:s utlandschef Petrus Brundell, samtal med Marcus Wallenberg jr. Brundell framhöll att SkaB endast ville sälja mot likvid i kronor och ställde i utsikt att banken skulle köpa försvarsobligationer för en större del av betalningen. Han beklagade också att Riksbanken inte tidigare informerats och uppgav att JW:s kontakt med SkaB skett redan 4 eller 5/9. Marcus Wallenberg antydde att LM till skillnad från SkaB vore beredd att som betalning acceptera guld i Lissabon för försäljning i USA, men det skulle vara utbytt guld, ty det var osäkert om tyskt guld kunde säljas i USA.¹¹³

Mot kvällningen kom utrikesminister Christian Günther och handelförhandlaren, utrikesrådet Gunnar Hägglöf. De hävdade att en försäljning av obligationerna skulle vara till stor fördel för Sverige, särskilt för exporten till Tyskland, och hemställde att Riksbanken inte skulle ställa sig avvisande till att medverka. De gav också rekommendationer om hur Riksbanken borde förhålla sig gentemot USA för att undvika av Rooth

---

och acceptera guld som en del av denna, regeringens påtryckningar för att RB inte skulle ställa sig avvisande till att medverka samt samtal med Puhl och MW jr den 17/9.

Richardson har i Skandarkiv, dir E C.son Herslow, diverse handlingar S-Ö, funnit H:s uppteckningar av två telefonsamtal med Jacob Wallenberg den 14/9. Vid det första samtalet är JW i Berlin, vid det andra i Stockholm. Uppteckningen ger någon inblick i förhandlingarna i Berlin men är i detta sammanhang utan intresse. På den tidigare av uppteckningarna har H rutat in noteringen: "Deutsche Bank Blixtsamtal 117031 Abs."

¹¹² JW till Abs 8/10 40, FIB/Dir II, doss 36; kopia av UD-pm av 24/9 40, ibid

¹¹³ Det finns vissa avvikelser mellan IRM och IR:s uppteckning 16/9 40 vad gäller de personer Rooth överlade med. Värt att notera i sammanhanget är väl endast att en icke identifierad Olle L inte nämns i uppteckningen, men att han uttalat en del av de synpunkter som återkommer i uppteckningens redovisning av skäl för och emot transaktionen: "3.50 Olle L USA betraktar T[yskland] som fiende. Skulle hellre göra frågan i USA är vår bona fide god i USA mer elände om de enskilda gör det [tar emot guld] för att sälja i USA Det återfaller på Sverige ..."

befarade förvecklingar över den svenska neutralitetspolitiken om Riksbanken övertog guld som kom från Tyskland.

Den 17/9 talade Rooth enligt IRM med Puhl i telefon och fick besked att Reichsbanksdirektor Hans Treue skulle komma till Stockholm och att Reichsbank hade svårt att betala helt med dollar och därför ville att "något guld" skulle ingå i betalningen. Marcus Wallenberg bekräftade vid samtal att LM var villigt ta guld om "RB ville ge oss annat [guld än tyskt]". På förmiddagen sammanträdde också Valutakontorets styrelse, och på eftermiddagen var Rooth hos Hammarskjöld "om guld- Reichs-bank". Därefter hade han ett nytt samtal med Marcus Wallenberg som tydligen lekte med tanken att en del av likviden kunde göras i spärrmark som kunde användas i någon kompensationsaffär: "Dodde. Ev göra någonting i inlands-mark."

IRM för den 18-20/9 1940 upptas huvudsakligen av noteringar från riksbanksfullmäktiges sammanträden. Dessa är som nämnts avtryckta i Arkivutredningen. Här ska endast göras ett försök att teckna vissa huvuddrag i fullmäktiges diskussioner i Rooths återgivning. Första dagen gällde de fördelningen av likviden på guld och dollar, SkaB:s utfästelse att köpa försvarsobligationer och skäl för Riksbankens medverkan i transaktionen. Den 19 behandlades två av Treue för Rooth presenterade förslag till betalningsvillkor, riskerna med att föra över guld till USA, risken för prisfall på guld och framför allt om Riksbanken borde medverka. Mest tveksam var Ivar Andersson (h), och Edvard Björnsson (s) var inte obenägen att låta saken falla, medan ordföranden Adolf af Jochnick starkast ivrade för att Riksbanken skulle medverka.

Den 20/9 hade Treue återkommit med ett nytt förslag. Frågan om Riksbankens medverkan knöts nu till frågan om vem som skulle stå för 370 000 kr som det beräknades kosta att skeppa en del av guld till USA. Ivar Andersson upprepade att Riksbanken inte borde medverka. "RB gång på gång utsatt för påtryckningar. Vi kan stå för ett avslag." Enligt honom var det i första hand tyskarna och i andra hand de svenska säljarna som hade det största intresset av affären. Björnsson uttalade sig mot att indirekt ge de intresserade svenska företagen en subvention, och Conrad Jonsson (s) "delar BJ:s och IA:s mening". Ordföranden menade däremot att Riksbanken hade större intresse av att transaktionen genomfördes och talade liksom föregående dag för att saken ej skulle få falla. Rooth ingrep med inlägget att det vore "oklokt att ev. låta det falla på 370 000 kr". Petrus Gränebo (bf) fann det "tveksamt om det är nationalekonomiskt fördelaktigt att sälja obl." men tillstyrkte att "R[ooth] får fria händer". Anteckningen slutar med ordförandens "Intet beslut".

Tydligen återupptogs sammanträdet den 20. En andra serie anteckningar under detta datum inleds med ett obegripligt återgivnet ytterligare förslag från Treue, och förmodligen var det på den basen som

Rooth fick bemyndigande att träffa en uppgörelse. Uppgårelsen bekräftades av Treue den 21, men det framgår av Rooths uppteckningar och IRM att det även på den tyska sidan rått motsättningar. De tyska handelsförhandlingarna var tydligen irriterade över att Reichsbank dem ovetande skickat en representant för underhandlingarna med Riksbanken och de ansåg att uppgörelsen var för dyr.¹¹⁴ Vid sammanträde den 20 mellan de svenska och tyska regeringskommissionerna yrkades från tysk sida på sträng sekretess. Om uppgörelsen bleve känd och eventuellt föremål för publicitet skulle det kunna omöjliggöra vidare transaktioner av liknande slag.¹¹⁵ Den 26/9 godkände fullmäktige uppgörelsen som gick ut på att Reichsbank för försäljningen av nom \$ 40 miljoner Kreugerobligationer till köpare i Tyskland skulle inbetala köpeskillingen på ca 68 mkr till Riksbanken med 25 mkr i dollar och resten i guld. Den 3/10 meddelade Rooth i fullmäktige att transaktionen genomförts. (S 100 f)

Sammanfattningsvis anfördes enligt Rooth från den svenska regeringens sida främst handelspolitiska motiv: ökade möjligheter till export till Tyskland inom clearingens ram – exporten västerut hade ju genom Skagerackspärren nästan helt klippts av. I riksbanksfullmäktige tycks för anhängarna av transaktionen ett gott förhållande till och samarbete med Reichsbank ha varit huvudsaken. För de svenska ägarna innebar uppgörelsen att de kunde tillgodogöra sig den kursuppgång på tyska statsobligationer som skett 1939–40 och bli av med stora fastfrusna fordringar på Tyskland. "De tyska skälen" var enligt Rooth (IRM 18/9) "billigt, vinst på guldets som sjunker i pris och stor bokföringsvinst."

Det finns emellertid en annan omständighet som bidrar till att förklara att Reichsbanks intresse för affären var stort på hösten 1940. Enligt gällande betalningsavtal skulle som nämnts amorteringarna på Kreugerlånet börja 1941. Från och med den 15/1 skulle ränta och amortering erläggas halvårsvis i 80 annuiteter på ca 3,31 %. Om återköpet inte skett skulle den årliga annuiteten ha uppgått till \$ 5,9 miljoner. Efter återköpet blev den 3,2 miljoner. Köpeskillingen, motvärdet till 16 miljoner dollar (nom \$ 40 miljoner obligationer till 40 % kurs), skulle på mindre än sex år tjänas in i form av minskade utlägg för ränta och amortering.¹¹⁶

¹¹⁴ Rooth PM av 19/9 40, F1A:71; IRM 20/9 40.

¹¹⁵ i UD-pm av 20/9 40, återgiven Arkivutredningen s 99; kopia i FIB/Dir II, doss 36

¹¹⁶ Annorlunda uttryckt: På 40 års sikt minskades genom utlägget av motsvarande \$ 16 miljoner räntor och amortering med 108 miljoner. – R Calissendorff påpekade i en SEB-pm av 2/12 40 att det årliga räntebeloppet på Kreugerlånet före återköpet uppgått till nästan \$ 3,6 milj, medan den årliga annuiteten (ränta plus amortering) efter återköpet skulle uppgå till 3,2 milj. (FIB/Dir II, doss 36)

Genom att sätta ned räntefoten och missköta lånetjänsten på Tysklands internationella lån hade nazistregimen skaffat sig möjlighet återköpa lånens obligationer till mycket låga kurser.

I sin uppteckning av 16/9 om obligationsaffären anger Rooth Sveriges obligationsfordringar på Tyskland inklusive Lee Higginsonkrediten (som inte var ett obligationslån)¹¹⁷ till nominellt 600 å 625 mkr. Om den aktuella posten såldes skulle de minskas med 168 mkr (\$ 40 milj efter växelkurs 4,20 kr/dollar). Praktiskt taget alla därefter i Sverige befintliga Kreuger obligationer, något över 48 milj \$, skulle (som tabell 1 också visar) därefter komma att innehas av Tändsticksbolaget (STAB). Enskilda Banken hade ett dotterbolag som ägde nominellt 1 milj \$ och två andra banker hade sammanlagt 650 000 \$ Kreugerobligationer, tillade han.

SKANDINAVISKA BANKENS ÖVRIGA UTLÄNDSKA OBLIGATIONER

Sina nominellt \$ 29 miljoner obligationer av Kreugerlånet hade SkaB övertagit vid uppgörelsen med övriga fordringsägare i Kreugerkonkurserna. Banken övertog därvid även \$ 9,9 miljoner Ungerska reforminstitutets 5½ % obligationer av 1929. De bokfördes till 11,7 mkr. Tidigare hade banken i sin obligationsportfölj nominellt 8,25 mkr Youngobligationer med ett bokvärde av ca 3,5 miljoner.

Innehavet av utländska obligationer blev praktiskt taget oförändrat till den stora försäljningen av Kreugerobligationer. Youngobligationernas nominella belopp hade vid 1935 års undersökning av banken av obekant anledning sjunkit till 8,16 mkr och till 8,09 mkr vid 1937 års. I obligationsförteckningen per 30/9 1940 finns följdriktigt Kreugerobligationerna inte kvar, medan de nominella innehaven av Young- och ungerska obligationer kvarstår oförändrade. I förteckningen per 30/9 1942 upptas emellertid endast nominellt 5,48 mkr Youngobligationer och 31/7 1944 är de helt försvunna ur förteckningen. Endast de ungerska obligationerna fanns kvar.¹¹⁸ Under 1940 hade förts underhandlingar om försäljning av dem till ungerska staten till 15 % kurs. (Ub 1944 s 26.)

¹¹⁷ Lee Higginson-krediten, \$ 125 milj, lämnades Tyskland 1931 av ett internationellt bankkonsortium under ledning av Lee Higginson. Den svenska andelen var \$ 8,5 milj och SkaB:s 3,5 milj. Krediten förnyades årligen och avbetalades av och till genom olika arrangemang. Den svenska andelen var 1938 nere i motsvarande 30 mkr. 1940 hade SkaB:s andel minskats till en tredjedel av vad den var 1938. (Ub 1938, 73 och 1940, 21.)

¹¹⁸ Ub 1933 med bil 7b, 1936 med bil 15, 1938 med bil 14 och 15, 1940 med bil 16, 1942 m bil 15, 1944 m bil A19 och A20.

Försvinnandet av Younginnehavet, som efter börskurserna hade ett marknadsvärde på omkring 1 mkr, kommenteras inte i undersökningsberättelserna, och dessas utdrag ur bankens styrelseprotokoll nämner ingenting om det. Varken arkivutredningen eller det nu genomgångna Riksbanks- och SEB- materialet ger någon ledning.

SkaB:s sista kända större transaktion med tyska och andra utländska obligationer var en rent svensk affär. I slutet av 1944 övertog banken stora nominella innehav av sådana obligationer i samband med att Svensk Obligationenkredit AB upphörde med sin verksamhet. Bolaget hade bildats 1923 av ett bankkonsortium lett av SEB för kreditförmedling med utlandet. Det ägdes till lika delar av SEB, SHB, SkaB och Göteborgs Bank. Det övertog utländska obligationslån, bl a större delen av den svenska tranchen av Daweslånet, och emitterade med utländska obligationer som säkerhet egna obligationer på den svenska marknaden.¹¹⁹ Enligt en uppteckning av Rooth hade Obligationenkredit 1936 övertagit hela den svenska tranchen av Dawes-lånet, vilket han kommenterade med att företaget skulle råka i svårigheter om räntan på Daweslånet nedsattes, eftersom det emitterat ett 6 ½ %-lån på den svenska marknaden för att finansiera Dawes-köpet.(14/10 1936, F1A:69)

Obligationenkredit drabbades också av utvecklingen på marknaden för obligationer utgivna inom Stortyskland. För att möjliggöra en inlösning av dess utelöpande svenska obligationer köpte intressent-bankerna i december 1944 till höga överpriser större delen av dess utländska obligationsportfölj. Som undersökningsberättelsen för SkaB 1948 visar fick var och en för 5,9 mkr nominellt 10,1 mkr obligationer fördelade på 4,2 mkr Dawes, 3,6 mkr österrikiska och 2,3 mkr grekiska statsobligationer. Genom stora avskrivningar 1944–47 var Ska B:s innehav 1948 helt avskrivet.¹²⁰

Ett par försök att återköpa statsobligationer från Obligationenkredit har påträffats. Den 18/12 1940 skrev Rooth i en uppteckning (F1A:71) att det ifrågasatts att "tyskarna" skulle återköpa nom ca 8 mkr obligationer av Österrikiska statens 4,5 % lån av 1934. Obligationerna hade inköpts till 80-82 % kurs men var 10/12 noterade i 68-72 %. Av arkivutredningen (s 185 f) framgår att Jacob Wallenberg i augusti 1944 i samband med en tysk förfrågan om försäljning av guld till Sverige för ca 20 mkr hade sett en möjlighet att rädda Obligationenkredit. Om ungefär hälften av guldets användes för att till 60 % kurs köpa nominellt 15 mkr av Obligationenkredits Dawesobligationer – hur han nu skulle kunna få ut en så svindlande hög kurs – så skulle en av Obligationenkredits svenska obligationsserier inte behöva bli nödlidande. Idén hade emellertid avvisats av Rooth. Denne ville

¹¹⁹ Lindgren, 185; Olsson, 205.

¹²⁰ Ub 1948, 34 och bil 79a. – Carlsson, 394; Lindgren, 389.

inte att Riksbanken skulle köpa guld och råka ut för besvärligheter från de allierades sida för att "klara ut de enskilda svenska fordringarna".

Den 4/9 1944 hade Wallenberg enligt IRM framfört till Rooth att Obligationskredit ville köpa guld för egen räkning i utbyte mot Dawesobligationer. Vad Rooth svarat framgår inte av anteckningen, men han hade tydligen motsatt sig den idén, ty den 16/10 hade Wallenberg, synbarligen utan mycket hopp om framgång, gjort en ny försiktig trevare i frågan hos Rooth, som denne inte synes ha reagerat på, och dagen efter bemyndigade SkaB:s styrelse Stockholmskontoret att ställa till Obligationskredits förfogande det belopp som behövdes för att bolaget skulle kunna lösa in sina utelöpande svenska obligationer.¹²¹

STAB:S UTLÄNDSKA OBLIGATIONER

Undersökningsberättelserna om SkaB före 1944 redovisar att STAB hade nom \$ 48,7 miljoner Kreugerobligationer, ca \$ 38 milj Polska republikens, \$ 29 milj Rumänska monopolinstitutets obligationer samt sammanlagt \$ 6,8 milj lithauiska och ungerska obligationer och 6,7 mkr estniska statsobligationer. Enligt Ub 1944 hade nom \$ 946 000 staden Danzigs obligationer utbytt mot \$ 500 000 Kreugerobligationer, varför STAB:s innehav av dessa ökats från 48,7 till 49,2 milj \$. Av dessa utländska obligationer låg enligt undersökningsberättelserna \$ 40 milj Kreugerobligationer, \$ 20 milj rumänska och \$ 6,7 milj polska obligationer som säkerhet för STAB:s krediter i SkaB. Att döma av de siffror som Olsson presenterar var innehavet av Kreugerobligationer oförändrat även 1948. SEB hade då också kvar den miljondollarpost som Rooth talade om.¹²²

Under åren 1940–43 förekom enligt det genomgångna materialet resultatlösa förhandlingar om STAB:s utländska obligationer.

Tyskland hade som framgått av valutapolitiska skäl ett starkt intresse av att köpa tillbaka STAB:s stora post Kreugerobligationer. Frågan upptogs vid de svensk-tyska regeringskommissionernas handelsförhandlingar i senare delen av mars 1941, fastän de två förhandlarna Hägglöf och Ludwig i samband med att dagordningen gjordes upp markerade att en uppgörelse inte var sannolik.¹²³ Även i frågan om detta

¹²¹ Ub 1948, utdrag ur stp.

¹²² Olsson, 205 och 326 not 3. – O anför att enligt prop 1950:197 beräknades det totala tyska obligationsbeståndet i Sverige 1948 utgöra nom 336 mkr, varav ca 180 mkr Kreugerobligationer, "i stort sett helt" hos STAB. Efter kronans uppskrivning 1947 motsvarade 49 milj \$ efter 3,60 kr/dollar ca 176 mkr.

¹²³ Kopia av pm av Hägglöf av 8/3 41, FIB/Dir II, doss 51.

återköp var den svenska regeringen inkopplad. Den 21/3, dagen innan handelsförhandlingarna skulle börja, ägde ett sammanträde rum med deltagande av finansminister Ernst Wigforss, handelsminister Herman Eriksson, statssekreteraren Dag Hammarskjöld, inom kort blivande ordförande i riksbanksfullmäktige, Rooth och Hägglöf. Enligt Rooths uppteckning av 22/3 var alla eniga om att en försäljning av STAB:s Kreugerobligationer vore önskvärd. Dock borde inte STAB förmås att sälja. Alla var också överens om att STAB skulle ha större nytta av att uppgörelsen gällde både bolagets tyska tändsticksmonopol och obligationerna, inte enbart de senare. (F1A:72)

Enligt Rooths uppteckning av ett samtal med Jacob Wallenberg 28/3 1941 – uppteckningen säger en del om de svenska aktörernas syn på världsläget, när Tyskland ännu stod på höjden av makt – hade tyskarna bjudit 40 % kurs för obligationerna, medan STAB hade erbjudit sig att sälja en del av dem till 40 % och resten till pari med successiv betalning under tio år. Tyskarna hade förklarat att de endast kunde betala i guld, och enligt Rooth hade Riks-banken – trots de varningar han fått från Marcus Wallenberg jr om USA:s inställning till guld från Tyskland – i dåvarande läge inget emot att överta guld för köpeskillingen, som han uppskattade till 80–100 mkr. Jacob Wallenberg hade förklarat sig beredd att överta en del guld om han fick en mycket lång eller obegränsat exportlicens.¹²⁴

IRM 28/3 1941 visar att samtalet med Wallenberg utöver Kreugerobligationerna gällt ett flertal viktiga frågor, bland dem tyska fartygsbyggen i Sverige och export av trähus till Tyskland och eventuell kredit för "båtarna och trähus". Enligt minnesanteckningen hade tyskarna också velat köpa STAB:s monopol på tändsticksförsäljningen i Tyskland för att driva det för tyska statens räkning. Fabrikerna skulle STAB behålla med rätt att sälja och exportera tändstickor från Tyskland.¹²⁵

Rumänska nationalbanken var 1942 intresserad av att återköpa rumänska obligationer från svenska innehavare – STAB hade som framgått en stor post. Enligt Klas Böök, då bankråd i Riksbanken och biträdande direktör i Valutakontoret, var underhandlingarna på svensk sida av helt privat natur. Riksbanken hade ingen anledning att ingripa i dem, men både den och Valutakontoret såg gärna att en uppgörelse kom till stånd och skulle

¹²⁴ Arkivutredningen, 126 och 131. Den återger endast den del av uppteckningen som gällde Kreugerobligationerna. – Den beräknade köpeskillingen betyder att IR räknade med att mindre än hälften av STAB:s Kreugerobligationer skulle säljas kontant. Efter 40 %:s köpkurs och växelkursen 4,20kr/\$ motsvarade hela obligationsposten över 200 mkr.

¹²⁵ Anteckningen den 28/3 slutar med en av de helt fristående notiserna: "B[ö]k. Tyskl vill köpa danska obl i Sv. till 25 à 30 % för att sälja till ..."

lämna de tillstånd och den medverkan som kunde behövas för transaktionens genomförande. (Arkivutredningen s 144.)

I brev från STAB till Jacob Wallenberg uppges att rumänska förhandlare i augusti 1943 varit instruerade att bjuda STAB 36 mkr för det rumänska lånet och 23,3 mkr för att avstå från sitt tändsticksmonopol, och att STAB gärna skulle acceptera ett anbud på den basen, förutsatt att likviden kunde tillföras bolaget i effektiva svenska kronor. I november meddelades emellertid att rumänska Nationalbanken avböjt hela transaktionen. Den hade meddelat finansministeriet att återköpet inte "kunde göras vare sig med deviser eller normal export".¹²⁶

Utbytet av STAB:s Danzig-obligationer mot en Kreugerobligation på \$ 500 000 ingick i en affär som i och för sig inte var så stor, men i den ingick också en dellikvid i guld. Bekräftande brev av 14/7 1943 (kopior i F5A:6) mellan Jacob Wallenberg och ministerialrådet Koening i tyska finansministeriet anger följande riktlinjer för affären:¹²⁷

1) Hela STAB:s innehav av skuldförbindelser för "Danzigs tändsticksmonopolån av 1930", nom \$ 945 885,84 jämte förfallna räntekuponger skulle översändas till Golddiskontbank.

2a) Denna skulle i gengäld i utbyte mot nom \$ 500 000 skuldförbindelser av Danziglånet tillstålla STAB en obligation på \$ 500 000 av Kreugerlånet med löpande räntekupong, utan dröjsmål certifierad som svensk egendom;

2b) som likvid för det återstående kapitalbeloppet av Danziglånet i Reichsbank i Berlin i guld gottskriva STAB motvärdet av \$ 169 421 [dvs 38 % av nominella beloppet];

2c) som likvid för Danziglånets förfallna räntekuponger fr o m 1/8 1939 i Reichsbank i guld gottskriva STAB motvärdet av \$ 67 579.

3) STAB skulle slutgiltigt avstå alla anspråk som bolaget utifrån Danziglånet eller i sammanhang därmed kunde göra gällande.

Wallenbergs bekräftelsebrev hade dessutom ett PS enligt vilket han förutsatte att såväl den Kreugerobligation som skulle levereras enligt punkt 2a som det guld som skulle levereras enligt 2b – men inte enligt 2c – i rätt tid skulle erhålla erforderliga tyska utförseltillstånd.

Vad som hände med STAB:s guld tillgodohavande i Berlin är oklart. Rooth antecknade enligt IRM den 13/9 1943: "... Jacob W. En del av Danzig. tysk. betala i guld. Ska vi ta guld eller Stab Bern Malmö (?)" Innebörden förefaller vara att antingen skulle Riksbanken, "vi", köpa

¹²⁶ STAB till JW 10/8, 17/8, JWEI:70, och 12/11 43, FIB/Dir II, Svenska Tändsticks AB, vol 18. Enligt brev från Anders Perlinge till mig av 18/5 98 hade ännu 1946 ingen affär blivit av.

¹²⁷ Riktlinjerna för uppgörelsen återges stympat i Arkivutredningen (s 166). Jag tackar ambassadören Sven Fr Hedin som fäste min uppmärksamhet på detta förhållande.

guldet av STAB i Berlin eller skulle företaget ta hem guldet till Malmö via Bern.¹²⁸

STOCKHOLMS ENSKILDA BANK

När det gällde affärer i utländska obligationer var SEB den i särklass största av de här behandlade bankerna. Under senare delen av 1920-talet byggde den upp en stor organisation av bolag med AB Providentia i likvidation (sedan 1917) som moderbolag. Providentiagruppen var i förvaltning och affärer nära knuten till banken. Dennas vd Jacob Wallenberg ledde såsom ensam likvidator av Providentia helt suveränt gruppen med hjälp av ett par medarbetare i banken. Gruppen tjänade flera syften. Ett var att medge många slags affärer som Wallenberg inte kunde eller ville driva i bankens namn. Den del av verksamheten som vägde tyngst var emellertid obligationsaffärer som banken lagligen var oförhindrad att syssla med.¹²⁹

Under åren 1924–31 hade marknadsvärdet hos SEB:s och Providentiagruppens obligationsinnehav mer än fyrfaldigats. År 1931 uppgick det till närmare 200 mkr, varav 142 mkr obligationer i utländska valuta. En tredjedel av det totala innehavet utgjordes av tyska obligationer. Innehavet av Dawes- och Young-obligationer var betydande, men det fanns också mängder av smärre poster obligationer av delstats- stads- och industrilån. Under krisåren i 30-talets början skedde en stor avveckling av Providentiabolagens utländska portföljinvesteringar och åtföljande hemtagning av kapital. Om man räknar bort valutaförändringar och de poster utländska, främst tyska statsobligationer som Kreuger-kraschen tillförde

¹²⁸ Under 13/9 43 återges i IRM också följande svårtolkade anteckning. Av det nämnda beloppet att döma kan den ha gällt den vid denna tid aktuella försäljningen av STAB:s rumänska obligationer.

"4.45 Jacob. Låtsades ej om begränsningen då avtalet gjordes. (?)"

kände kanske ej till det. Då avtalet gjordes hade Stab meddelade Jacob att 29 m. återstod, att vårt guldpris var 4,726,16 och att Stab skulle be Reichsbank ..."

¹²⁹ Lindgren, 325-28, 389 ff. – Ett skäl till att bedriva obligationsaffärer genom utländska dotter- eller dotterdotterbolag till Providentia var fördelaktiga skattevillkor i vissa länder. Ett annat syfte med Providentiagruppen var att den tillät god förräntning av bankens medel utanför banken och möjliggjorde en fortlöpande, för bankens aktieägare osynlig konsolidering. Providentia i likvidation hade nämligen inga egna aktieägare, ty det hade löst in sina aktier och ägde sig själv så att säga. P:s bolagsordning stadgade att dess tillgångar skulle tillfalla SEB vid bolagets upplösning. Denna skedde, trots mångårigt krig med Bankinspektionen i frågan, först 1946.

gruppen, halverades marknadsvärdet av gruppens obligationstillgångar 1931–33.¹³⁰

Ett försök att följa förändringarna i SEB-gruppens innehav av utländska obligationer under perioden 1933–45 kompliceras dels av att innehavet var fördelat på banken och olika bolag i Providentiagruppen, dels av att obligationsförvaltningen inom denna flera gånger möblerades om. De omorganisationer som genomfördes gör det dock vid närmare påseende lite lättare att med hjälp av undersökningsberättelserna och Lindgrens bankmonografi följa förändringarna, i synnerhet förändringarna i innehavet av tyska statsobligationer som ställts i fokus.

År 1934 bildades ett bolag med hemvist i Luxemburg för förvärv och förvaltning av amerikanska obligationer.

År 1935 överfördes i enlighet med Bankinspektionens önskemål ett av Providentiabolagens obligationsportfölj till banken. I den låg stora poster Youngobligationer och ett par poster Dawes.

Vid årsskiftet 1935/36 delades en stor del av Providentiagruppens obligationsinnehav mellan två i Luxemburg skrivna bolag, ett för obligationer utställda i dollar och ett för obligationer utställda i europeiska valutor.

Det 1934 grundade bolaget för affärer med amerikanska obligationer var under senare delen av 30-talet livaktigt men inledde i januari 1940 en definitiv avveckling av sitt innehav på den öppna marknaden i USA. Under andra världskriget upphörde SEB-gruppens förvärv av utländska obligationer nästan helt.

Vid årsskiftet 1940/41, slutligen, delades SEB-gruppens utlandstillgångar i en europeisk del som övertogs direkt av banken och en amerikansk del som överfördes till i USA domicilierade företag.

Omräknat till 1939 års växelkurser reducerades SEB-gruppens totala innehav av utländska obligationer från nominellt 154 till 111 mkr mellan 1939 och 1945. Det nominella värdet av de tyska obligationerna minskades under samma tid från 74 till 60 mkr och av USA-bolagens från 21,5 till 5,1 mkr.¹³¹

Som nämnts finns bland undersökningsberättelserna bilagor förteckningar över bankernas obligationsinnehav post för post i nominellt, bokfört och beräknat aktuellt värde på marknaden, för SEB:s del även över de obligationsförvaltande Providentiabolagens innehav. Att i SEB-

¹³⁰ Lindgren, 352, 365 ff, 371 ff. – För Kreuger & Tolls förbindelser till SEB låg som säkerhet nom 10 mkr Youngobligationer, nom \$ 1 milj Kreugerobligationer och närmare 400 000 £ grekiska statsobligationer

¹³¹ Lindgren, 373, 375, 378 f, 389; ub 1937, 11 och 1941, 7.

gruppens fall följa förändringarna i innehavet av utländska obligationer post för post skulle vara utomordentligt arbetskrävande. Bland bilagorna till undersökningsberättelserna för åren 1937, 1939 och 1941 finns tack och lov sammanställningar över "större obligationsposter" i hela SEB-gruppen; den första i 1937 års berättelse jämför läget i februari 1935 och i mars 1937. I förteckningsbilagorna till undersökningarna 1943 och 1945 måste man dock leta rätt på de större posterna i listor över amerikanska, tyska, danska etc obligationer. I tabell 1 på nästa sida har sammanställts SEB-gruppens nominella innehav av obligationer tillhöriga de stora tyska rikslånen Dawes, Young- och Kreugerlånen.

I sin helhet visar de tvärsnitt med tvåårsintervall som tabellen återger små förändringar i SEB-gruppens nominella innehav av tyska rikslåneobligationer 1935–45, i Kreugerlånet inga alls. Under åren 1935–39 förändrades de nominella obligationsposterna i de olika valutorna helt marginellt utom i fråga om kronposten och pariserfrancposten av Youngobligationer. Ökningen med 2½ mkr mellan 1935 och 1937 noteras men kommenteras inte i 1937 års undersökningsberättelse(s 12), medan ökningen i pariserfrancs inte ens påpekas. (Så sker däremot med ett köp av 50 miljoner francs av ett franskt försvarslån.) Francobligationernas försvinnande efter 1937 kommenteras inte heller i någon senare undersökningsberättelse. Nedan kommer dock att framgå att tabellen döljer att SEB-gruppen före och under kriget gjorde en hel del korta affärer i tyska rikslåneobligationer.

Under krigsåren skedde egentligen inga förändringar förrän efter 1941 och framför allt efter 1943. Med börskurser ner mot 10 % av parivärdet kan minskningarna i det nominella innehavet

Tabell. SEB-gruppens innehav av större poster tyska rikslåneobligationer 1935–45. Nominella belopp i tusental.

Lån	Valuta	1935	1937	1939	1941	1943	1945
Dawes	\$	1041	1032	1039	1045	772	483
	£	266	266	266	252	230	220
	SEK						4179
Young	SEK	16746	19201	19051	19481	19420	17893
	\$	3982	3982	4041	4056	3873	3588
	£	223	223	223	223	196	171
	Hfl	1394	1394	1587	1565	1756	1649
	Pfrs	3700	11625				
Kreuger	\$	1000	1000	1000	1000	1000	1000

Källa: Ub 1937 bil 12 och 13 (febr 1935 resp mars 1937), ub 1939 bil 23 jan 1939, ub 1941, s 7 och bil 7 jan 1941, ub 1943 bil 11 aug 1943, ub 1945/46 bil 13 dec 1945.

Young- och Dawesobligationer grovt beräknas ha motsvarat något över en miljon kronor, vilket kan ställas mot att det beräknade dagsvärdet av hela obligationsportföljen 1945 var 397 mkr.

Två i 1943 års undersökningsberättelse medtagna utdrag ur bankens styrelseprotokoll tycks ha bäring på de förändringar i obligationsinnehavet före och kanske efter 1943 som tabellen visar. Den 30/5 1943 beslöts att banken skulle "sälja tyska obligationer till sådant antal att det inbragte 1 miljon kronor", och den 19/8 samma år noteras att banken sålt tyska obligationer för 400 000 kr, vilket stämmer rätt bra med förändringen i Dawes-innehavet. Men vem köpte?

Mer svårtolkad är en anteckning på obligationsförteckningen till 1941 års undersökningsberättelse. I listan över utländska obligationer i svenska kronor har någon, förmodligen den inspekterande, vid posten "Tyska rikets internat 5½ % 1930", dvs Younglånet, med blyerts skrivit: "Tyska obligationer med svenska certifikat delvis inköpta för tysk räkning och sedan levererade." Anteckningen är svår att koppla till någon av de korta affärer i tyska obligationer som redovisas nedan. Möjligen skulle den kunna sättas i förbindelse med att banken vid köpet av aktiemajoriteten i American Bosch Corporation i maj 1940 kunde fullgöra en del av likviden med nominellt \$ 3,6 miljoner tyska obligationer, varav till cirka en tiondel Young-obligationer.¹³² Anteckningen skulle i så fall betyda att SEB inköpte Young-obligationer (i dollar?) i Sverige och levererade dessa i stället för att ta av sitt eget innehav, som inte nämnvärt förändrades vare sig i dollar eller kronor mellan 1939 och 1941.

Den 1945 tillkomna Dawesposten i svenska kronor hade som ovan framgått köpts av Svensk Obligationsskredit.

Det bör också nämnas att i förteckningen över tyska obligationer i undersökningsberättelsen 1945/46 har inspektören med blyerts antecknat: "Huvudparten tillkommen före kriget. Kan riktiga innehavet bestridas? Nej! Clearingcertifikat finns för alla utom ett par småposter." Det kan tilläggas att i förteckningen står för var och en av de många posterna "cert" utom för tre poster Youngobligationer en på 23 000 kr, en på \$ 40 000 och en på 170 000 holländska floriner. Samma sak gäller även 1943 års förteckning över tyska obligationer.

Det var inte alldeles obetydliga innehav av utländska obligationer som i slutet av 30-talet avyttrades från de i Luxemburg domicilierade Providentiabolagen, innan deras återstående innehav i slutet av 1940 delades upp mellan bankens obligationskonto och de nya bolagen i USA. En indikation på storleken ger en jämförelse mellan de beräknade dagsvärdena per 31/3 1937 respektive 31/1 1939 som redovisas i undersökningsberättelsen för 1937 (s 12) respektive 1939 (s 11). 1937 var

¹³² Olsson, 24 f med not 21 s 301. N s 14.

summan närmare 74 mkr (40 mkr för dollarobligationer och 34 för obligationer i europeiska valutor). 1939 var summan 44 mkr, och dagsvärdet för obligationer i dollar hade minskat mindre både absolut och relativt än dagsvärdet för obligationer i europeiska valutor. Det var 26½ mkr för de förra och något över 17 mkr för de senare. För att se vilka obligationer och hur stora belopp som försvunnit måste man dock jämföra bilageför-teck-ningarna för de olika bolagen post för post vid båda tillfällena, och det har tiden inte räckt till för.

Av monografierna över SEB framgår att denna före och i början av kriget i några affärer kunde utnyttja spärrade riksmarkstillgångar och sälja en del tyska obligationer. Dessa framställningar har här kompletterats på grundval av material från Bankinspektionen, Riks-banken och SEB.

Ett par av dessa affärer liknade SHB:s valfångstaffär. Ett Providentiablag skrivet i Kanada beställde fartyg på ett tyskt varv och betalade fartygen med riksmark på spärrkonto som uppkommit genom försäljning av icke angivna belopp Young-obligationer. Fartygen såldes därefter på kredit till norska redare. Två sådana fartygsaffärer noterades av Bankinspektionen genom utdrag ur bankens styrelseprotokoll 24/10 och 27/11 1935.¹³³ Även riksbankschefen kände som nämnts till de två tankbåtsaffärerna. Enligt en uppteckning av 28/12 1935 hade likviden i det ena fallet lämnats i spärrmark och i det andra i Youngobligationer. Dessa hade inte varit svenska utan köpta i USA där de var billigare än på den svenska marknaden. (F1A:69)

I Bankinspektionens speciella utredning om Providentiagruppen, som utfördes i anslutning till 1945/46 års undersökning av banken, uppges att ett flertal sådana fartygsaffärer gjordes och att SEB:s krediter för dem uppgick till 12,7 mkr i april 1937. Enligt utredningen hade affärerna mindre gjorts för att nyttiggöra i Tyskland spärrade eller infrusna tillgångar än för att göra en vinst på skillnaden mellan anskaffningskostnad och försäljningspris. Vinsten förstörades dock genom "bankens inköp av av spärrmark och dellikvid med dessa och med nyanskaffade tyska obligationer".¹³⁴

Affärsidén belyses tydligt i ett brev från Rolf Calissendorff till Marcus Wallenberg jr av 18/12 1935 – vilket kanske var en briefing inför dennes underhandlingar med Schacht den 20/12. Brevet ger också exaktare besked om likviderna för tankbåtarna, en affär som förmedlats av Dresdener Bank. Den ena betalades med ca 1/4 i fria valutor och 3/4 i spärrmark "som vi

¹³³ Lindgren, 380; ub 1937.

¹³⁴ Ub 1945/46, 86.

köper". Det fattades för tillfället ca 400 000 mark, "men vi vänta med att köpa i förhoppning om fallande kurser". Den andra tankbåten skulle betalas med ca 1/4 i fria valutor och resten i amerikanska Youngobligationer "som avräknas till 90 % [kurs]", dvs ett gott stycke över marknadskursen. I brevet skrev Calissendorff också, under punkten "Automobilexport", att om SEB fick betala ca 35 % med obligationer, "som kunna fås till maximum 40 % [kurs] och övertagas av tyskarna till minimum 90 % så är det tillräckligt". Calissendorff rapporterade vidare att SEB till Bewag sålt Obligationsintressenters och sina egna Bewagobligationer inalles nästan nom \$ 1,6 miljoner till 36 % kurs.¹³⁵

Slutligen illustrerar Calissendorffs brev tidens livliga tyska intresse för att återköpa tyska obligationer från Sverige. En Stefan Müller, som av Bewag rekommenderats som förmedlare och som av brevet att döma hade förbindelser med Golddiskontbank, hade anmält intresse för att köpa stora poster tyska obligationer. Calissendorff hade emellertid svarat att säljintresset i Sverige var ytterst ringa vid nuvarande kurser. SEB kunde kanske få ihop \$ 500 000 staden Berlin till ca 38 % och lika mycket staten Preussen till ungefär samma kurs. Dessutom hade SEB ca 4 mkr svenska Youngobligationer som kunde fås till omkring 45 % kurs. Müller var mycket besviken över dessa kurser, men skulle undersöka saken.

Förmedling av tyska obligationer noterades i SEB:s styrelseprotokoll vid Bankinspektionens undersökning 1937. Den 17/5 1935 anmäldes i styrelsen att banken förmedlat försäljningen av International Match Corporation tillhöriga, nom \$ 21 miljoner tyska 6 %-obligationer, dvs av Kreugerlånet, till A/S Actium, Norge, och den 24/10 1935 meddelades att Skånska Banken sålt till Actium nom \$ 1,5 miljoner obligationer av samma lån. Actium var ett av de många Providentiabolagen som Jacob Wallenberg enväldigt styrde. Dessa av Actium inköpta Kreugerobligationer finns inte redovisade i obligationsförteckningarna för SEB-gruppen 1937 (tabell 1) och bör följaktligen ha sålts tämligen snart efter förvärvet, säkerligen till Reichsbank eller Golddiskont-bank.

Jacob Wallenberg försökte, som nämnts, 1935 även köpa upp SkaB:s Kreugerobligationer. I bankens styrelseprotokoll 23/7 1935 (ub 1936) redogjordes för ett av honom förmedlat anbud från Actium. Wallenberg bjöd 30 % kurs av nominella beloppet \$ 29 miljoner att betalas med en fjärdedel vid avtalets ingående och återstoden i sex poster, en var tredje månad. Säkerheten skulle utgöras av hela obligationsposten, och om köpeskillingen inte bleve slutbetald skulle erlagda likvider vara förverkade.

¹³⁵ AB Obligationsintressenter hade bildats 1931 och ägdes av SEB och SkaB. (Lindgren, 186 och 410; Carlsson, 394.)

Därjämte skulle Deutsche Golddiskontbank – säkerligen den slutliga köparen – teckna borgen för Actiums förpliktelser och därjämte förklara att affären skulle genomföras oavsett dåvarande eller kommande inskränkande valutabestämmelser i Tyskland. Affären blev inte av. Budet bedömdes naturligtvis som för lågt, men undersökningsberättelsens utdrag ur SkaB:s styrelseprotokoll 24/9 1934 meddelar endast att försäljningen inte kommit till stånd.

De mångomskrivna Bosch-affärerna i december 1939 och maj 1940 utgör ytterligare exempel på att tyska obligationer användes av SEB som dellikvid vid tyska affärer. Den europeiska och den amerikanska Bosch-affären gick båda ut på att SEB genom Providentiabolag förvärvade aktiemajoriteten i flera av Bosch-koncernens utländska bolag. Robert Bosch ville med försäljningen, som skedde med förbehåll om återköpsrätt, undvika att bolagen beslagtogs av de allierade och säkerställa Bosch-inflytandet i dem när kriget var slut. I båda affärerna genomdrev Wallenberg att tyska obligationer skulle utgöra en del av likviden: i den europeiska skulle värdet av obligationerna utgöra 3/8 av totala likviden och i den amerikanska skulle nom \$ 3,6 miljoner obligationer ingå, varav 1/10 Youngobligationer. Sammanlagt sålde SEB genom båda affärerna nom närmare 20 mkr tyska obligationer, varav alltså motsvarande 1,5 mkr Young-obligationer och resten delstaters, städers och industriernas.¹³⁶

En föregångare till Bosch-affärerna var enligt Lindgren den s k Schering-affären 1936. Schering AG, som bolaget hette från 1937, var moderbolag för en stor koncern inom fotografi- och kemibranschen med tillverkningsbolag i bland andra länder England och USA. Här var det dock fråga om en kredit på motsvarande 4,8 mkr som skulle återbetalas av Scherings engelska och amerikanska dotterbolag. Krediten lämnades av ett bolag inom SEB-gruppen i form av spärrade tyska tillgångar som bolaget förvärvade från Kreuger & Tolls konkursbo till 30 % kurs eller ca 1,5 mkr.¹³⁷ I likhet med valfångstaffären var denna ett exempel på att spärrade tyska tillgångar med god vinst utbyttes mot fordringar i fria valutor, och

¹³⁶ Olsson, 22-25 med not 21 på s 301, och 51; Lindgren, 382. – I ub 1941 noteras ur stp 7/12 39 att vd bemyndigades göra den europeiska Bosch-affären. "I samband härmed skulle banken få sälja \$ 1 053 000 utav tyska privatlån till 32 %." Enligt Rooths uppteckning av 7/1 40 hade JW den 2/1 underrättat honom om SEB:s köp av de europeiska Bosch-bolagen. Likviden, 3,2 mkr, hade erlagts i kronor till Amsterdamsche Bank, Rotterdam. SEB hade emellertid rätt att fullgöra 3/8 av likviden med tyska obligationer. Dessa förvarades i USA, men så snart de hade kommit Reichsbank tillhanda skulle SEB få likvid i kronor efter en kurs av 32 % för obligationerna. Enligt Olsson var köparen av obligationerna Deutsche Golddiskontbank. Denna betalade endast 17 % av nominella värdet, men genom tilläggsbetalningar av Robert Bosch blev försäljningskursen ca 32 %.

¹³⁷ Lindgren, 380 ff.

den är ytterligare ett exempel på Wallenbergs korta affärer i sådana tillgångar.

SEB förmedlade inte bara återköp av tyska obligationer från Sverige. År 1940 gällde en påträffad affär återköp från Hambros Bank i London av obligationer emitterade av det stora rederiet Norddeutscher Lloyd. Hur stort belopp det gällde och hur affären gick till är oklart; kanske var det dessutom fråga om två olika transaktioner.

Enligt en pm av Calissendorff av den 11/1 1940 (FIB/Dir II, doss 20) hade han meddelat herr von der Goltz i Berlin (senare Deutsche Banks Stockholmsrepresentant?) att SEB inte kunde finansiera köpet av Norddeutscher Lloyds obligationer om det skulle medföra utlägg av utländsk valuta, ty det vore mot Riksbankens önskan. Man kunde dock tänka sig en finansiering på det sättet att SEB gavs tillfälle att, till "vad vi kalla 'normala' kurser, mot kontant betalning sälja tyska obligationer till samma effektiva belopp som valutans för Lloyd-obligationerna [£ 100 000]". I så fall kunde banken använda den erhållna valutans för att finansiera köpet av dem. På frågan vilka obligationer som kunde komma i fråga nämnde Calissendorff \$ 1 000 000 av Kreugerlånet [exakt = SEB:s innehav enligt tabell 2]. Till 40 % kurs motsvarade de just £ 100 000 i kronor räknat. Annars kunde banken tänka sig tyska obligationer som "Berlin, Preussen, München" till ca 33 % kurs. På invändningen att detta var dubbla dagskurserna svarade Calissendorff att Norddeutscher Lloyd kanske hade intresse av att träda emellan med en del av betalningen. På von der Goltz fråga om SEB inte ville sälja Dawes- eller Youngobligationer blev svaret nej.

Transaktionen genomfördes inom kort. I den anförda dossiern finns en kopia av ett telegram från Jacob Wallenberg till Claus Ahlefeldt i Köpenhamn av 3/2 1940: "Norddeutscher Lloyd business settled" och ett svar från Ahlefeldt av 4/2 med kommentaren: "... and I think it rather favorable for Hambros". Därtill kommer ett tack från "Olaf", dvs Hambrochefen Olaf Hambro, till "Dear Jacob", daterat London 19/2 1940 som bland annat säger: "now that the rather peculiar operation that you have so kindly carried through for us is finished."

Osäkerheten om det var fråga om en eller två transaktioner och om storleken på affären beror på att Rooths minnesanteckning, IRM 16/9 1940, som redovisar vad Jacob Wallenberg rapporterade om sina förhandlingar om Kreugerobligationerna i Berlin, avslutas med notisen: "Norddeutsche[r] Lloyd köpta i London för £ 200 000."

Redogörelsen för SEB:s medverkan i återköpen av tyska obligationer kan avslutas med ytterligare två minnesanteckningar av Rooth. I IRM 12/2 1941, som gällde Marcus Wallenbergs rapport om sin USA-resa hösten 1940 och innehöll varningen för köp av "stulet" guld, finns notisen "C hade intet emot SNB köp av tyska \$ obl ...". ("C" syftar på Merle Cochran, hög

tjänsteman i amerikanska finansdepartementet, och "SNB" är en felläsning i utgåvan av SEB.) Och under rubriken "Statsrådsberedningen den 23 februari 1942" står i IRM: "Dodde Inköp av tyska värdepapper i USA sålda till Tyskl Diskuterat av Dodde med Cochran. Ville ha hans reaktion innan de gjordes. Vissa schw. banker gjorde liknande. Har pågått i många år. Inga affärer i tyska obl [av SEB] efter spärren" (Skage-rack-spärren eller blockeringen av utländska tillgodohavanden i USA ? Förmodligen den senare, se rapport 6.)

ÅTERKÖP AV SVENSKA VÄRDEPAPPER FRÅN UTLANDET

[Avsnittet har utgått av inledningsvis nämnda skäl.]

EXPORTKREDITER

I det föregående har givits många exempel på att både Bankinspektionen och Riksbanken var väl informerade om återköp och förhandlingar om återköp av utländska, särskilt tyska obligationer. Men under kriget blev läget ett annat i det att statsmakternas neutralitets- och handelspolitik blev ytterst bestämmande. Detta gäller som framgått om återköpen av obligationer, om de med obligationsaffärerna delvis sammanhängande frågorna om guldaaffärer med utlandet, vilka tas upp i nästa avsnitt, och om några av storbankernas omskrivna utlandskrediter.

SEB beviljade 1941–43 stora kronkrediter till Norsk Hydro och Nordisk Lettmetall A/S, båda med stark tysk förankring och krigsviktig produktion. För alla tre krediterna inhämtades regeringens och Riksbankens/Valutakontorets medgivande.¹³⁸

Samma sak gällde de krediter på över 16 mkr, delade lika mellan SEB och SkaB, som tyska redare 1941 beviljades för fartygsbyggen i Sverige. De figurerar på flera ställen i Rooths uppteckningar och i IRM. De tyska fartygsbeställningarna på svenska varv diskuterades den 21/3 1941 av Wigforss, Herman Eriksson, Dag Hammarskjöld, Rooth och Hägglöf. (F1A:72) Den 28/3 samtalade Rooth enligt IRM med Jacob Wallenberg om flera viktiga frågor, bland dem kredit för "båtarna och

¹³⁸ Lindgren, 253. – I fråga om den tredje av krediterna inhämtades även medgivande av den norska exilregeringen i London.

trähus".¹³⁹ Under den 29/3 finns en rad anteckningar om villkor för fartygsbyggena och bankernas medverkan med kredit, men de är mer fragmentariska och svårtolkade än notiserna av 28/3. Enligt Rooths uppteckning av samtalet med Jakob Wallenberg den 28/3 (F1A:72, återgiven i Arkivutredningen s 126), som huvudsakligen gällde STAB:s Kreugerobligationer, hade Wallenberg endast frågat om Valutakontoret hade något att invända mot att krediterna beviljades. Vad Rooth svarade framgår inte, men tydligen hänvisade han till regeringen, ty SkaB:s styrelse beslöt före krediternas beviljande att inhämta regeringens "önskemål".¹⁴⁰

Ett likartat exempel från SHB erbjuder den 1942 beviljade krediten på 6 mkr till en svensk affärsman för ett fartygsbygge, varvid denne var bulvan för Hapag (Hamburg-Amerikalinjen). Före beslutet hade banken hört sig för i UD och Kommerskollegiet huruvida affären kunde anses lagstridig eller på något sätt skadlig för Sverige och fått grönt ljus.¹⁴¹

Alla dessa krediter var alltså förankrade på högsta ort, men i frågan om SEB:s och SkaB:s fartygkrediter var det regeringens önskemål som gällde. Bankerna var tveksamma, och enligt IRM tycks ledande UD-män ha varit mer än så.

I enlighet med SkaB:s ovan nämnda styrelsebeslut uppvaktade bankens VD Herslow och Jacob Wallenberg den 19/4 finansminister Wigforss – den kanske minst eftergiftsbenägne gentemot Tyskland i samlingsregeringen – och samma dag skrev Herslow ett brev till Wigforss som bekräftelse på vad som avhandlats. Enligt brevet hade Herslow under samtalet framfört att hans styrelse var mycket tveksam att gå in för den aktuella krediten, inte för kreditriskens skull utan för att den skulle lämna dörren öppen för fortsatta, kanske långtgående kreditanspråk från tysk sida. Bankstyrelsen ansåg sig därför inte kunna bevilja krediten utan att vara förvissad om att den var önskvärd från statens sida. "På denna min framställning ... förklarade Herr Statsrådet som sin uppfattning, att det från statens sida vore önskvärt att krediten komme till stånd, vilket jag kommer att framföra till bankens styrelse," slutar brevet.¹⁴²

Enligt IRM fick Rooth den 25/4 kl 3.40 av Wigforss besked att denne svarat ja på Herslows fråga "är det nyttigt för landet" "De oregelmässiga

¹³⁹ Frågan om krediter för tyska köp av svenska trähus återkommer i IRM under den 28/8 41. Det rör sig om en lång rad notiser från en överläggning mellan Herman Eriksson, Gunnar Hägglöf, Rooth, Jakob Wallenberg och en representant för träindustrin. Den sista påträffade anteckningen i IRM om exportkrediter står under 16/2 42, och man tycker sig ana en lite maliciös ton i Rooths kommentar: "SKF har givit Tyskl 50 % kredit på den export som överstiger den normala. Mkt generöst 12 à 15 mån [löptid?] ..."

¹⁴⁰ SEB stp 17/4 41, ub 1941; SkaB stp 17/4 41, ub 1942.

¹⁴¹ Ub 1943 och Gletes rapport till kommissionen

¹⁴² Carlsson, s 114 och 126.

förskotten skulle bankerna lämna." Därefter följer direkt: "3.45 Hägglöf. Tycker det är betänkligt. Dodde har framhållit att vi ej få trassla med våra konton. Sveriges intresse endast att få kommissionen Boheman mycket bestämt emot att vi utföra saken ..."

RIKSBANKENS OCH REGERINGENS INSTÄLLNING TILL GULDAFFÄRER

Riksbankens/Ivar Rooths inställning till guldaffärer med utlandet under kriget belyses flerstädes i arkivutredningen. Rapportens strängt systematiska disposition inom en kronologisk ram kan emellertid i viss mån skymma ett mönster, som blir tydligare om man radar upp notiserna i tidsföljd. Arkivutredningens framställning, som i den följande texten citeras genom en sidhänvisning inom parentes, kan dessutom kompletteras med icke medtagna uppgifter ur Rooths samtalsuppteckningar och IRM.

Som bakgrund till den genomgången redovisas först det fåtal noteringar om guldaffärer från 1930-talet. Den 30/11 1933 meddelade Marcus Wallenberg Rooth att SEB sålt sitt guld. (F1A:69) I slutet av januari 1939 ingicks på begäran av Bank of England, som ville stabilisera pundkursen, en överenskommelse mellan de svenska bankerna att avstå från att belåna guld och göra terminsaffärer i guld.¹⁴³ Från tiden efter krigsutbrottet finns i IRM 14/9 1939 en kryptisk anteckning från ett fullmäktigesammanträde, vilken inte kunnat kopplas till andra data: "... Guldaffärer i Sverige ..." Under den 23/9 samma år har IRM ett antal noteringar, enligt vilka Rooth förankrat mottagandet av en rysk gulddeposition hos finans- och handelsministrarna och i UD.¹⁴⁴

I juni 1940 fick SEB Valutakontorets tillstånd att i likviden för Bosch-affären ta emot guld i stället för dollar, men affären ordnades på annat sätt, uppgav Rooth i riksbanksfullmäktige. När SEB trots detta i juli återkom med samma fråga avböjde Riks-banken (s 99).

Vid den stora obligationsaffären i september 1940 antecknade Rooth viss neutralitetspolitiskt grundad oro för att Riksbanken skulle överta guld från Tyskland, och ännu starkare sådan oro uttryckte han inför alternativet att säljarna av obligationerna skulle överta guld. Även Marcus Wallenberg jr uttryckte starkt tvivel på att tyskt guld skulle kunna säljas i USA. Regeringen hemställde emellertid under hand att Riksbanken inte skulle vägra medverka i guldtransaktionen. (S 96-98, 106)

¹⁴³ F1A:70, 18-24/1 39, brev växlade mellan IR och JW 18/1 och 24/1, JW EI, vol 62.

¹⁴⁴ Möjligen har anteckningen samband med de guldaffärer 1940 som behandlas i Arkivutredningen, s 110 f.

Den 24/10 1940 ställde sig vice riksbankschefen avvisande till att sälja guld till SEB för utförsel till Schweiz. Han hänvisade därvid till att Riksbanken inte kunde medverka i en affär som innebar ett åsidosättande av bestämmelser som schweiziska Nationalbanken utfärdat. (S 108 f)

I början av februari 1941 meddelade Jacob Wallenberg Rooth att SEB var intresserad av att köpa ett ton guld från Ryska statsbanken under förutsättning att banken fick en till tiden obegränsad exportlicens för guld. Guldet hade enligt Rooth legat belånat i Riksbanken, men då ryssarna inte ville förlänga krediten hade det på deras begäran återsänts till Tallinn. Den delen av samtalet refereras i Arkivutredningen (s 123) men inte fortsättningen som tycks ha antagit en rätt skarp ton och som återupptogs av Wallenberg, när Rooth och han på kvällen träffades i Nationalekonomiska föreningen.

Rooth avböjde nämligen att lämna en exportlicens utan tidsbegränsning och ställde sig avvisande till att SEB skulle köpa guldet. Den återgivna motiveringen var dels att köpet inte stode i överensstämmelse med valutalagstiftningen, dels att Riksbanken på förfrågan från SkaB om köp av guld från Boliden hemställt att Boliden endast skulle sälja guld till Riksbanken, som inte ville ha spekulation i guld inom landet. Wallenberg hävdade å sin sida att han hade rätt att köpa guldet, och han motiverade sin starka önskan att genomföra transaktionen med att köp av guld var den enda möjligheten att bevara SEB:s substans och därmed dess ställning som en internationell bank, vilket var ett nationellt intresse. I nuvarande läge – dvs sedan dollarn efter blockeringen av utländska tillgodhavanden i USA upphört att vara en internationell valuta – vågade banken inte behålla sina dollar.¹⁴⁵

Den 12/2 1941 fick Rooth enligt IRM veta av Marcus Wallenberg jr – som på Rooths uppdrag utfört sonderingar i USA – att Treasury och Federal Reserve hädanefter kanske skulle vägra köpa sådant guld som de kallade "stulet", varmed avsågs guld som vissa länder kommit i besittning av genom ockupation av andra länder. Den 21/2 delgav Rooth riksbanksfullmäktige vad han erfarit av Wallenberg och framhöll att man vid försäljning till USA måste räkna med noggrann kontroll av amerikanska myndigheter i äganderätsfrågan. Rooth antecknade både den 19/2 och 31/5 1941 att Riksbanken borde separera det guld som den ägt före krigsut-

¹⁴⁵ Uppteckningen av 5/2 i både F1A:72 och F1A:123. Samtalen med JW är också antecknade i IRM 4/2 41, där det även finns anteckningar av den 6/2 och 21/2 om att samtalen med JW diskuterats i fullmäktige. Ett fåtal inlägg men inga beslut noteras. De flesta inläggen är svårtolkade utom Gränebos kommentar att det var "intressant att Jacob tror på guldet". I anteckningen från 21/2 syns spår av Rooths samtal med MW jr den 12/2 om dennes resa till USA och varningen för svårigheter att i USA sälja "stulet" guld.

brottet jämte guld av inhemsk proveniens från guld som den efter krigsutbrottet förvärvat från länder i Europa. Guld av det senare slaget borde i första hand användas för försäljning av guld för nedsmältning.¹⁴⁶

Den 28/3 1941 hade Riksbanken enligt Rooth "i nuvarande läge" inget emot att vid en försäljning till Tyskland av STAB:s stora post Kreugerobligationer ta emot guld för 80–100 mkr, men vad "nuvarande läge" betydde framgår inte. Inte heller uttryckte han någon tvekan inför Jacob Wallenbergs erbjudande att överta en del av guldet, om SEB kunde få en lång exportlicens, men därav kan inte slutsatsen dras att han ändrat sig sedan början av februari. (S 126)

Efter USA:s inträde i kriget i december 1941 och de tyska arméernas påtvingade defensiv i Ryssland vid årsskiftet 1941–42 hade Rooth tydligen börjat tvivla på Tysklands seger i kriget. Den 12/6 1942 antecknade han att "med tanke på eventuella *framtida* [kurs SF] komplikationer" borde en noggrann bokföring ske av de guldtackor som Riksbanken inköpt under kriget. Vid leveranser av guld till Italien (för inköpt krigsmateriel) borde i första hand användas från Tyskland övertaget guld så ock för inhemska leveranser för nedsmältning. (S 145)

Samma oro torde ha legat bakom riksbanksfullmäktiges beslut den 6/8 1942 som innebar att Riksbanken formellt reste anspråk på monopol på guldaffärer med utlandet. SEB hade förfrågat sig om Riksbanken hade något erinra mot att banken för egen räkning från Tyskland inköpte guld till ett värde av 5 mkr – vilket den lagligen var oförhindrad att göra. Beslutet innehåller också ett i detta sammanhang viktigt historiskt påstående: "Enligt förslag från herr Rooth beslöto fullmäktige förklara att Riksbanken *liksom hittills* [kurs SF] önskade göra eventuella guldaffärer med utlandet." (S 141)

Beaktas bör också ett par uttalanden från tjänstemän i Riksbanken om att det inte fanns någon guldmarknad i Sverige. Den 7/11 1941 (F1A:72) rapporterade bankens valutaavdelning för Rooth om en förfrågan från en kamrer i SkaB huruvida Riksbanken köpte guld från allmänheten. Anledningen till hänvändelsen var tydligen att SkaB från tyska legationen fått en förfrågan, men inget anbud, om köp av guld. Svaret från valutaavdelningen hade blivit att så inte var fallet eftersom utbud så sällan förekom. Endast guldsmeder handlade med guld.¹⁴⁷ Och i en pm av 3/8

¹⁴⁶ Arkivutredningen s 131 f; Uppteckningen om samtalet är daterad 19/2 (F1A:72), men samtalet ägde enligt IRM rum en vecka tidigare.

¹⁴⁷ Rapporten avtryckt i Arkivutredningen, s 124.

1943 skrev en riksbankstjänsteman i valutakontorets tjänst att all guldhandel i Sverige i avsaknad av en öppen guldmarknad var koncentrerad till Riksbanken. (S 156)

Riksbankens de facto monopol även på import av guld, innan den lagliga regleringen av guldhandeln med utlandet skärptes i oktober 1944, framgår av ett brev från Rooth till riksbanksfullmäktiges ordförande Dag Hammarskjöld den 23/8 1944. Här rapporterar Rooth att Jacob Wallenberg ringt honom dagen innan, därför att han fått en förfrågan om SEB ville köpa guld från Tyskland. "Jacob hade svarat att det endast är riksbanken som är köpare till guld och att han inte visste om riksbanken var intresserad." Enligt brevet ville Rooth nu inte att Riksbanken skulle överta guld och råka ut för besvärligheter från de allierade för att klara ut enskilda svenska fordringar (Obligationskredits Dawes-obligationer). (S 186)

Ytterligare en notis i arkivutredningen som har bäring på de svenska bankernas möjligheter att handla med guld under kriget ska avslutningsvis anföras. Det är en anteckning av Rooth om ett samtal den 18/10 1945 med en direktör i Bankverein i Zürich: "S. undrade vilken inställning riksbanken intagit beträffande svenska gulddepåer utomlands vid de förhandlingar vi fört med exempelvis engelsmännen. Jag svarade, att såvitt jag visste funnes inga sådana gulddepåer. S. nämnde, att schweiziska gulddepåer utomlands för privatpersoner och firmor varit en svår nöt att knäcka vid de schweizisk-brittiska förhandlingarna."

Avslutningsvis ska Riksbankens faktiska underordning under regeringen ytterligare något beröras. Efter de allierades deklaration av 5/1 1943 att de förbehöll sig rätten att ogiltigförklara alla uppgörelser, även föregivet lagliga eller frivilliga, beträffande egendom eller rättigheter som Tyskland övertagit i ockuperat land, tillspetsades frågan om Riksbankens köp av guld från Tyskland. Den 28/1 1943 togs som nämnts enligt IRM i fulltaligt fullmäktige upp "engelsk skrivelse om German dispossession och guld o obl affärer". Den 1/2 antecknar Rooth: "... Hägglöf om guldköp från Tyskland". Den 4/2 diskuterades ärendet åter i fullmäktige, varvid "R lämnade uppg om tyska & it guldaffärer och obl affärer med Holland" sedan Gränebo frågat "Har våra guldköp underlättat våra affärer med utlandet". Den 7/2 antecknade Rooth under rubriken "Till samtal med Herman Eriksson" bland annat "... Samtal med Puhl om guld ..." ¹⁴⁸

Detta var upptakten till ett politiskt förlopp som Rooth utförligt dokumenterade i en pm av 9/3 1943 med fyra bilagor, två egna uppteckningar av 15/2 och 19/2, en pm av Hägglöf av 22/3 och ett utdrag ur fullmäktiges särskilda protokoll av 19/3. Det hela slutade med att regeringen trots stark

¹⁴⁸ Att den engelska regeringens skrivelse allvarligt bekymrade Rooth ses också av ett brev till Per Jacobsson i BIS av 3/2 43, avtryckt i arkivutredningen s 157 f.

kritik i fullmäktige drev igenom att Riksbanken beviljade en hemställan från Reichsbank om höjd gräns för avtalade guldlleveranser från Tyskland och att vice presidenten i denna bank under hand förklarade att han personligen skulle se till att inga guldtackor härrörande från ockuperade länder skulle ingå i leveranser till Sverige.

Ärendet behandlas i Arkivutredningen s 149 f, och Rooths dokumentation jämte IRM från fullmäktiges sammanträde den 18/2 avtrycks s 159-163. Framställningen av förloppet (s 149 f) är kronologiskt lite rörig, men jag vill här framhålla två saker. Den första är väl visserligen tämligen uppenbar för varje läsare av Arkivutredningen. Mot bakgrund av den ovan presenterade genomgången av Riksbankens/Rooths inställning till guldaaffärer med utlandet låter det lite ihåligt när Rooth i fullmäktige uttrycker uppfattningen att Riksbanken före den allierade deklARATIONEN varit "i god tro" vid köp av guld från bl a Tyskland. Lättare att förbise är kanske innebörden av ett – icke protokollfört – beslut i fullmäktige den 18/2 att hemställa att Kungl Maj:t skulle utse ett ombud för underhandlingar med fullmäktige.¹⁴⁹ Innebörden i att fullmäktige beslutade använda detta konstitutionella institut var enligt diskussionen den 18/2 att de nu inte nöjde sig med påtryckningar under hand från regeringen i guldhandsfrågan utan att den skulle tvingas att officiellt ta ansvar för ett ja till hemställan om ökade guldköp från Tyskland. Beslutet förföll sedan regeringen lämnat en deklARATION i frågan som intogs i fullmäktiges protokoll.

Utrikespolitikens primat över Riksbankens guldaaffärer belyses ytterligare av en rätt klar notis bland flera svårtolkade i IRM 8/7 1943 under rubriken "Hägglöf": " ... Inga guldköp utan UD:s medgiv ... Stor återhållsamhet betr. guldköp utom för fin[ansiella] bet[alningar]." Samma sak markeras i Rooths samtal med utrikesministern den 21/7 1943. På Rooths fråga om Riksbankens gulddepå i Berlin borde flyttas för att tyskarna inte skulle beslagta guld som repressalie, när permittenttrafiken inom kort skulle upphävas, svarade Günther att han inte räknade med

¹⁴⁹ Under det sena 1700-talets och 1800-talets konstitutionella strider mellan Konungen och riksdagen hade den senare ett viktigt maktmedel i sin suveräna kontroll över Riksbanken och Riksgäldskontoret. Kungl Maj:t skulle inte kunna utöva något inflytande över dessa riksdagens verk som de kallades. Ett uttryck för detta var att det endast var endera fullmäktige som enligt RF 1809 kunde begära överläggningar med regeringen, och då hade regeringen att utse ett ombud som ägde rätt att bevista fullmäktiges överläggningar. I Rgk togs institutet under 1800-talets två sista decennier regelbundet i bruk inför de många besluten om att upplägga svenska statslån i utlandet. Hur det utnyttjades i Riksbanken vet jag inte mycket om. Det utnyttjades dock när fullmäktige den 28/8 1939 beslöt anknäta kronan till dollarn i stället för till pundet. Wigforss kom då såsom av K M:t utsett ombud för att förhandla med fullmäktige om kursställningen på och handeln med vissa främmande valutor. (Utkast till fullmäktiges särskilda protokoll 28/8 1939, F1A:123, fascikeln Ivar Rooths anteckningar och PM ang valutakrisen 1939).

dylika repressalier. "I varje fall hemställde han" att Riksbanken inte skulle "röra gulddepån" under de närmaste fjorton dagarna. (S 151 f)

Meddelandet från Hägglöf manifesterar att en omläggning av regeringens krigshandelspolitik gentemot Tyskland skett även på det finansiella området sedan februari. Den nya politiken tar sig under resten av 1943 uttryck i en serie avslag av fullmäktige på framställningar från Reichsbank om utvidgning av Riksbankens utfästelser att överta guld. (Avslagen redovisas i Arkivutredningen s 152 ff.)¹⁵⁰

SUMMERING

Enligt denna genomgång skedde under perioden 1933–45 en enda stor försäljning av tyska obligationer från Sverige till Tyskland. I september 1940 såldes SkaB:s och LM Ericssons innehav av s k Kreugerobligationer. Nominellt motsvarade posten 168 mkr, mer än en fjärdedel av Sveriges beräknade, dåvarande totala obligationsfordringar på Tyskland. Försäljningen ägde rum under Riksbankens medverkan och efter påtryckning från regeringen att Riksbanken skulle medverka vid transaktionens genomförande.

Före kriget, under åren 1935–37, bedrev Reichsbank en aktiv politik för återköp av tyska statsobligationer. Omkring en fjärdedel av Kreugerslånet återköptes, men av den hade mindre än hälften varit i direkt svensk ägo. Åtskilliga sonderingar från tysk sida om ytterligare återköp förekom. SEB och SHB betalade i viss utsträckning tysk export med tyska statsobligationer. Om återköpsaffärerna var både Riksbanken och Bankinspektionen informerade.

I jämförelse med 1940 års transaktion var de övriga som skedde under kriget begränsade, men även nu förekom en del resultatlösa underhandlingar om återköp av statsobligationer. I samband med de s k Boschaffärerna 1939 och 1940 kunde SEB till ett Reichsbanks dotterbolag sälja nominellt nära 20 mkr tyska obligationer. I SkaB:s och SEB:s innehav

¹⁵⁰ Här bör vid rapportens publicering tilläggas att Klaus Wittmann i sitt standardverk *Schwedens Wirtschaftsbeziehungen zum Dritten Reich 1933–1945* (München 1978, s 281 f) hävdar att den första fasen i Sveriges återtaganden av sina tidigare framtvingade medgivanden gentemot Nazityskland skedde inom kreditsektorn i slutet av 1942, när det i handelsförhandlingarna för 1943 stod klart att exportkrediterna skulle komma att upphöra. Den andra fasen var uppsägningen av transiteringsavtalet sommaren 1943, den tredje var inskränkningen i varuhandelsöverenskommelsen för 1944 och slutfasen Sveriges under 1944 ensidiga reducering av de ekonomiska relationerna med Tyskland. (Se också kommissionens slutrapport s 99 not 80.)

av tyska statsobligationer skedde efter 1940 vissa minskningar. SkaB:s återstående innehav försvann i etapper mellan 1940 och 1944. I SEB minskade vissa poster efter 1941 men relativt lite i förhållande till dess stora portfölj av tyska obligationer. Några förklaringar till dessa förändringar har inte påträffats.

I de här behandlade affärer vilkas innebörd är känd har de tre bankerna inte befattat sig med guldaffärer med Tyskland. I den mån sådana var på tal stoppades de av Riksbanken. STAB fick 1943 en ganska liten dellikvid i guld vid försäljningen av fria staden Danzigs obligationer. Det skedde med riksbankschefens kännedom och förmodligen övertog Riksbanken guldet. Redan 1942 proklamerade denna att den ville ha ensamrätt på guldaffärer med utlandet och hävdade sam-tidigt att den dittills haft det. Belägg finns för att det förstnämnda kravet respekterades från bankhåll innan guldhandelns reglering lagligen skärptes 1944, och det finns anledning tro att den hade fog för den andra, historiska utsagan.

Clearingsystemets reglering av utrikeshandel och betalningar mellan Sverige och Tyskland försvårade redan före kriget de kapitalrörelser det här gäller, och svårigheterna skärptes av den svenska valutaregleringen som infördes i februari 1940. Regleringarna ökade å andra sidan den offentliga insynen i bankernas affärer, som i Sverige tack vare Bankinspektionen internationellt sett sedan länge varit betydande. Det man kan se av kontakter mellan staten och dess valutavårdande organ å ena sidan och bankerna å den andra vittnar om dessas lojalitet mot politik och regleringar och om öppenhet från bankernas sida. På detta område liksom inom andra sektorer av den ekonomiska krigsberedskapen rådde en nära samverkan mellan staten och näringslivet som främjade regleringarnas effektivitet. Den på sin tid omtalade "beredskapsandan" förefaller ha gjort sig gällande även inom den del av finanssektorn som här belysts.

Mot bakgrund av denna genomgång och Gletes undersökning av Handelsbankens arkiv kan man fråga sig om det lönar mödan att fortsätta undersökningen av de tre storbankernas affärer med utländska och i synnerhet tyska obligationer. Oklarheten beträffande de begränsade minskningarna under kriget av SkaB:s och SEB:s innehav av tyska statsobligationer, som konstaterades i den förra rapporten, kvarstår trots den nu genomförda granskningen av visst material från Riksbanken och SEB.

EXKURS. NOTISER OM KAPITALFLYKT OCH ARISERING

De påträffade notiserna om kapitalflykt till eller från Sverige under åren 1933–45 är inte så många. Från åren före kriget en enda. Under ett samtal med Marcus Wallenberg jr den 29/11 1933 pekade Rooth på att de valutor som bankerna sålde till Riksbanken huvudsakligen kommit från exportörer, men under de allra senaste dagarna hade beloppen motsvarat vissa transaktioner med utländska banker. Wallenberg svarade att han inte visste vad de utländska bankerna gjorde med svenska kronor, men han hade inte intryck av någon mer avsevärd kapitalflykt hit. (F1A:69, 30/11 1933)

Från de tre första krigsåren härrör en handfull anteckningar eller uppteckningar. Den 6/10 1939 antecknade Rooth (IRM): "... Har ej märkt kapitalflykt. Tvärtom fått en del norska och finska pengar. Somliga judiska familjer flyttade redan i våras till USA ..." Den 2/12 samma år återgav Rooth i IRM ett delvis dunkelt yttrande av fullmäktigeledamoten Edvard Björnsson: "Den aktiva kapitalflykten t.v. ej så stor men väl den passiva. Utveckl kan gå mycket fort." Resten av anteckningen återger reflexioner om hur kapitalflykten skulle påverkas av "en dylik inventering" (av fordringar på utlandet?).

En knapp månad före valutaregleringens ikraftträdande frågade Rooth vid ett möte den 27/1 1940 med de större bankernas chefer eller utlandschefer i vilken utsträckning exportvalutor sålts till bankerna. Samtliga svarade att alla exportvalutor i huvudsak sålts till bankerna och att man inte behövde befara att några nämnvärda belopp använts för kapitalflykt. (F1A:71, 30/1 1940) Med anledning av utländska försäljningsorder av svenska värdepapper tillfrågade Rooth enligt uppteckning av 11/10 1940 (F1A:71) icke namngivna personer om det fanns mycket aktier och obligationer i depå för utländsk räkning i Sverige. Svaret blev att mäklare i allmänhet inte hade några depåer för utländsk räkning. Enligt Bankinspektionen hade bankerna den 30/6 1940 haft 75,7 mkr svenska obligationer inneliggande för utländsk räkning. "Bankmännen" lovade höra med sina notariatavdelningar om hur stora belopp svenska aktier som var deponerade för utländsk räkning, men inga spår av svar på den frågan har påträffats vid materialgenomgången.

Under rubriken samtal med Wigforss antecknade Rooth den 14/1 1941 (IRM): "Överföring av judiskt kapital till USA mot avgift", och den passusen har enligt utgåvan i marginalen en anteckning: "Båda einverstande". Förmodligen har notisen samband med Rooths minnesanteckningar från fullmäktigesammanträdet den 16/1 1941, vid vilket familjen Bonnier diskuterades. Ganska många inlägg registreras, och trots den fragmentariska återgivningen kan man se att ärendet var kontro-

versiellt. Vad det gällde framgår av anteckningens första inlägg, som gjordes av ordföranden af Jochnick: "Jck. Bonniers pengar ska ej få tas ut härifrån." En vecka senare, den 23/1 1941, står helt obegripligt: "Export av judiskt kapital"

Några notiser om kapitalflykt härrörande från 1942 har inte iakttagits, men den 1/2 1943 återger IRM en dunkel anteckning som bland annat gällde överföring till Sverige av belopp för "några av judisk härkomst som rest hit. Skall söka ordna det som kapital (?)". Den 17/3 1943 antecknade Rooth med anledning av ett valutakontorsärende: "I princip svara nej till kapflykt. Undantag av humanitära skäl, ej endast för judar. Tveksam överhuvudtaget. I detta fall med på USA, då det finns en familjemedlem [där]"

Från 1945 har i IRM noterats två notiser om kapitalflykt. Vid statsrådsberedningen den 5/1, som gällde fortsatt handel med Tyskland, antecknade Rooth en rad inlägg. Mot slutet av den ganska långa anteckningen står: "... Stähle. Svartlistningen ej nu på handeln mellan Sv o T utan för att söka hindra flyktkap fr. T. eller looted property." Slutligen inleds Rooths anteckning från fullmäktiges sammanträde den 22/2 1945 med följande notis: "Gm [Gunar Myrdal] Morgenthau lidelse om Tyskland. (?) Olsen arbetar nu bara på att uppspåra tyska pengar. Hela treasury lever i detta" ¹⁵¹

Ariseringen innebar övergrepp mot judar som fräntogs sin äganderätt i och/eller avskedades från företaget. Det bör emellertid beaktas att ariseringen kunde ordnas så att äganderätten inte hamnade i nazistiska händer. Ett par exempel härpå, i vilka SEB var involverad, har noterats vid genomgången av material ur bankens arkiv. Det ena fallet är den stora bankfirman M.M. Warburg & Co i Hamburg. Sedan de nazistiska myndigheterna förbjudit Warburgs att sälja andelar till utländska firmor, bland vilka SEB var på tal, övertogs firman och ledningen av två arier, Dr Rudolf Brinckmann och Paul Wirtz, vilka länge stått Warburgs nära och enligt Chernow var ståndaktiga antinazister. "It was assumed that these loyal custodians would loyally return the bank to the Warburgs." ¹⁵²

Av Gletes rapport till kommissionen framgår att Warburgs efter ariseringen utåt hade ett nazistiskt ansikte, och en så väl underrättad person som Rooth tycks inte ha varit medveten om att Brinckmann och Wirtz

¹⁵¹ Om Iver Olsen och den amerikanska jakten på tyskt flyktkapital i Sverige skrevs den 28/4 98 i DN en artikel av G Elgemyr och S Fr Hedin. – I Rooths ganska långa minnesanteckning från en statsrådsberedning den 15/5 1945 om Bretton Woods resolution nr 6 finns också noteringen "Hindra kapflykt" i vad som förefaller vara ett inlägg av Undén.

¹⁵² Chernow, s 467 f; ett antal brev i FIB/Dir II, doss 37.

reellt var bulvaner för Warburgs. Han antecknade nämligen den 14/6 1945, tydligt med viss förvåning, ett meddelande från Eric Warburg om att denne vid ett besök i Tyskland bott hos Brinckmann.¹⁵³

Callman Reis GmbH tycks erbjuda ett liknande exempel på arisering. Bolaget sålde fjädrar till sängar som huvudsakligen inköptes från Nordisk Fjerfabrik A/S i Köpenhamn. Aktierna i Callman Reis inköptes 1936 av NV Hollandsche Koopmansbank, i vilken SEB var delägare,¹⁵⁴ men banken förvaltade aktierna för Veerenhandel Matschappij A/S i Amsterdam, som var ett helägt dotterbolag till Nordisk Fjerfabrik.

1938 ariserades Callman Reis. Två judiska bröder Reis, som ledde firman, jämte ett antal judiska försäljare avskedades. Eftersom Koopmansbank inte betraktades som arisk krävde Wirtschaftsministerium att aktierna i Callman Reis skulle överföras i ariska händer och de skulle säljas till en herr A W van Dellen. Som ny företagsledare skulle firmans gamle ariske prokurist anställas, och dess Aufsichtsrat skulle bestå av F G Liljenroth från Wallenbergska Investor, Dr Wilhelm Ströbel, Nordisk Fjerfabriks tyska juridiska ombud, och som tredje ledamot en direktör från Deutsche Bank, som var Callman Reis bankförbindelse.¹⁵⁵

Koopmansbanks aktier i Callman Reis blev dock inte sålda, ty den 7/7 1938 skrev Jacob Wallenberg till Hermann Abs i Deutsche Bank att Wirtschaftsministerium erkänt Koopmansbank som en arisk bank och att banken fortsatte som aktieägare i Callman Reis.

På Wallenbergs begäran skulle Deutsche Bank enligt brev av 12/7 utse en ledamot i Aufsichtsrat.¹⁵⁶

¹⁵³ EW var son till firmans gamle chef Max Warburg.

¹⁵⁴ 1941 ägde SEB nom 600 000 hfl aktier i banken. (JW till N E Ihre, UD, 7/7 41, FIB/Dir II, doss 51) Och det gjorde den som det senare visat sig ännu 1951 (rapport 7).

¹⁵⁵ Förtrolig pm av van Dellen i FIB/Dir II, doss 34, jämte kopia av brev från van Dellen till Nordisk Fjerfabrik av 4/6 38 om ariseringsprocessens läge.

¹⁵⁶ JW EI, vol 60; FIB/Dir II, doss 34.

För den som är bättre insatt i SEB:s Boschaffärer än jag är finns i IRM ett antal notiser som kanske kan vara av intresse: 8/12 39, 21/1 40, 3/1 40, 13/6 40, 20/12 41, 20/8 45.

Vidare finns två anteckningar som är svåra att förstå och inte kunnat fogas in i ett sammanhang. 21/10 40: Under rubriken "Oslo" "Köp av judeegendomar under koncession"; 13/10 43: "... Dodde om aktieköp. Tyskarna vilja bilda bolag med spårmark. Sagt nej." Och en som verkar delvis begriplig, men jag känner inte till några ytterligare uppgifter om sammanhanget, 13/6 1945: "... Dag ... AP Möller har lånat 2 m. i SEB. Vapeninköp. Danska staten skall betala. Sedlarna gå in i krediten. Ingen vinst. Särsk. överenskom om kursen."

2. TILLÄGG TILL RAPPORT OM NAZITIDENS ÅTERKÖP FRÅN SVERIGE AV UT-LÄNDSKA, FRÄMST TYSKA, STATSOBLIGATIONER OCH FRÅN UTLANDET TILL SVERIGE AV SVENSKA VÄRDEPAPPER

UPPDRAG OCH MATERIAL

Enligt uppdragsavtal av 22/30 juni 1998 ska jag komplettera min tidigare rapport om Nazitidens återköp av utländska obligationer från Sverige och återköpen till Sverige från utlandet av svenska värdepapper. Detta uppföljande tillägg ska baseras på handlingar i Riksbankens arkiv och i synnerhet gälla återköpen av svenska statsobligationer från Nederländerna 1941 och av svenska obligationer och aktier från utlandet 1942. Vidare ska ytterligare uppgifter sökas om den dellikvid i guld som STAB skulle få från Golddiskontbank för fria staden Danzigs obligationer och som var aktuell i september 1943.

Genomgången har omfattat riksbankschefen Ivar Rooths sk dagboksanteckningar i serien F1A, volymerna 154 M, N, O och P som härrör från tiden dec 1940–31/12 1942, delar av volymerna 154 Q/2 (sept 1943) och R/2 (febr 1944) samt samma series volym 133, som innehåller av Rooth efterlämnade promemorior o dyl om bland annat valutaregleringen 1940–44, och serie F5A volym 4, som har rubriken "Utrikessekretariatet. Valutagruppen 1939–1946". Vidare har jag också läst Ivar Rooth, riksbankschef 1929–1948. En autobiografi intalad för och utskrivet av Gösta Rooth (1988). Slutligen har påträffade uppgifter motiverat vissa nedslag i riksbanksfullmäktiges protokoll. Dessa har jag inte gjort själv, utan de har gjorts av Inger Kindgren vid Riksbankens centralarkiv och Örjan Appelqvist som för sitt arbete med en doktorsavhandling i ekonomisk historia bland annat arbetar med fullmäktigeprotokollen från slutet av kriget. Tack för hjälpen!

Volymerna eller rättare sagt arkivkartongerna med Rooths "dagboksanteckningar" innehåller fotostatkopior av Rooths originalanteckningar. I varje kartong ligger mellan 500 och 1 000 sidor.

Till slut en som utgivarna av IRM synbarligen inte förstått. Vid fullmäktigesammanträde den 13/4 1945 föredrog Böök kungörelse om clearingspärren mot Tyskland, vilket i anteckningen följs av: "Av. Skärp ej förh till Tyskl med hänsyn till FB-(?) förhandlingar". "FB" står givetvis för Folke Bernadotte. "Av" är Allan Vougt (s).

Dessa fotostater är, i motsats till vad jag skrev i min förra rapport, inte särskilt svåra att läsa när man blivit van vid Rooths handstil. Genomläsningen av dem har inte givit vid handen att några sidor med dagboksanteckningar skulle ha blivit överhoppade vid fotostateringen av de talrika originalen.¹⁵⁷

Det urval av dessa "dagboksanteckningar" som avtryckts i en bilaga till Riksbankens arkivutredning 1997 med titeln Ivar Rooths minnesanteckningar kommenterades i rapport 1. Den anförs här liksom där med IRM plus datum. De nu genomgångna volymerna "dagboksanteckningar" citeras IRD jämte datum. Notiser ur IRM som utnyttjats i den förra rapporten tas här upp endast om de behöver korrigeras.

Vid genomläsningen av IRD-volymerna har jag inte bara beaktat anteckningar som gäller återköpen av svenska statsobligationer från Holland 1941 och av värdepapper från utlandet 1942 utan också en del notiser om andra obligationsaffärer och guldaffärer m m som inte avtryckts i IRM men som jag funnit värda att redovisa fastän jag i många fall inte kan tolka innebörden av dem eller sätta in dem i ett sammanhang.

Utöver denna inledning har rapporten tre avsnitt: 1) Återköpet av svenska statsobligationer från Holland 1941 och 1942 års svensk-holländska avtal om clearing av finansiella betalningar; 2) Riksbankens återköp från utlandet av svenska aktier och obligationer 1942 samt spridda notiser om andra obligationsaffärer; 3) Guldaffärer.

Innan redovisningen av resultaten presenteras bör kanske en påminnelse göras om ett grundläggande institutionellt faktum. Andra aktörer än Riksbanken måste från och med 25/2 1940 ha dennas tillstånd för att göra lagliga transaktioner med värdepapper över Sveriges gränser.

ÅTERKÖPET AV SVENSKA STATSOBLIGATIONER FRÅN HOLLAND 1941 OCH 1942 ÅRS SVENSK-HOLLÄNDSKA AVTAL OM CLEA-RING AV FINANSIELLA BETALNINGAR

[Detta avsnitt utgår av skäl som inledningsvis meddelats.]

¹⁵⁷ Däremot har omisskänliga original till "dagboksanteckningar" påträffats i Valutakontorets arkiv. (Rapport 6)

RIKSBANKENS ÅTERKÖP AV SVENSKA AKTIER OCH OBLIGATIONER FRÅN UTLANDET 1942 SAMT SPRIDDA NOTISER OM ANDRA OBLIGATIONSÄFFÄRER

Bland Rooths samtalsuppteckningar (F1A:73) ligger en sammanställning av den 10/11 1942 som visar att Riksbanken under tiden 13/6–31/10 1942 återköpt svenska storföretags aktier från utlandet för ca 1,4 mkr och sålt huvuddelen vidare. Den hade tydligen gjorts inför ett sammanträde med statsrevisorerna, ty ett annat exemplar av den finns bland IRD tillsammans med "Anteckningar till sammanträde med statsrevisorerna den 18 nov 1942". Här ligger också en handling, av 11/11 1942, med påskriften "Använd vid sammanträde med statsrevisorerna den 18 nov 1942".

Enligt denna handling hade Valutakontoret i skrivelse till Fondhandlarföreningen av 21/3 1942 meddelat att valuta skulle ställas till förfogande för uppköp i Schweiz av svenska obligationer som var börsnoterade i Stockholm. Villkoret var att obligationerna köptes i Schweiz till 75 % av börskursen i Stockholm och såldes till Riksbanken efter 78 % av kursen. Den 3/6 1942 hade dessa gränser höjts till respektive 77 och 80 %. Enligt handlingen hade Riksbanken också köpt upp svenska obligationer i USA. Under tiden mars–oktober 1942 hade från Schweiz och USA sammanlagt köpts för ca 912 tkr obligationer emitterade av Svenska stadshypotekskassan och Hypoteksbanken. Bestämmelser om uppköpen av svenska aktier i utlandet hade utfärdats den 3/6 1942.¹⁵⁸

Bestämmelserna om aktieköpen har senare påträffats i Valutakontorets protokoll och återges i rapport 6. IRD ger inga upplysningar om

¹⁵⁸ I F1A, vol 133 ska enligt Riksbankens arkivförteckning finnas en "PM om återköp av svenska obligationer och aktier i utlandet", men den finns inte där. Den har tydligen tagits ur arkivkartongen och lagts tillbaka på fel plats, varför sökandet efter den är att likna vid sökandet efter en nål i en halmstack. C-G Lemnes ovan anförda beståndsöversikt över Ivar Rooths personliga arkiv gör emellertid att försvinnandet i detta sammanhang inte betyder så mycket, ty där står (s 16): "I en promemoria från maj 1942 behandlas frågan om återköp till Sverige av i utlandet befintliga svenska obligationer och aktier. Beträffande obligationerna anföres att svenska mäklare i april 1942 fick rätt att köpa börsnoterade obligationer mot schweizerfrancs under förutsättning att inköpen skedde till 75 % av börskursen i Stockholm och obligationerna försåldes till riksbanken till 78 % av samma kurs. Ett likartat arrangemang med avseende på börsnoteringen av [läs: börsnoterade] svenska aktier föreslås, varvid riksbanken dock inte kan övertaga aktierna, utan i stället skulle ett [statliga] Jordbrukarbanken närliggande bolag övertaga aktierna och försälja dem på börsen i Stockholm i samråd med riksbanken samt till riksbanken inleverera större delen av den vinst som uppstår vid transaktionerna." – Promemorian har förmodligen utarbetats inför fullmäktiges överläggningar i frågan.

statsrevisorernas reaktion, men dessa kan dock knappast ha tyckt att en kapitalexport på sammanlagt 2,3 mkr var svindlande hög.

Om förarbetet till återköpen av aktier ger IRD visst besked. Återgivningen av motiveringen för förslaget är visserligen för knapphändig för att man ska kunna förstå resonemanget, men det framgår att frågan inte var helt okontroversiell i fullmäktige och att aktieköp i USA skötts av Harald Magnusson, finansråd vid svenska beskickningen i USA 1941-43. Frågan är dock om dessa i USA inköpta aktier ingår i förteckningen av 10/11 1942 som enligt sin rubrik täcker tiden 13/6-31/10 1942.

7/5 42 Fullmäktige Alla närvar

...

B[öö]k om köp av sv aktier i utlandet[.] av valutaskäl, börsläget och penningpol skäl önskvärt att få hem aktier från utlandet

Förslag till Kungen om aktieköp i utlandet. Efter hörande av RK

[Riksgäldskontoret]

R Tillstyrker

Gränebo

Bj [Björnsson (s)] Ett annat sätt att belåna åt ett särsk företag

R Redogjorde för RB:s aktieköp i USA genom Mn [Magnusson] och olikheter i obl

Bj Formellt rena

Men sakligt otroliga perspektiv genom att RB skall uppträda på börsen

Rätt begränsad omfattning

Bk En begränsad reservoar

Dag Del av vår

[Därefter följer inlägg om guldköp avtryckta i IRM.]

IRD återger också ett par mer tekniska diskussioner i Valutakontoret den 3/6 och 15/10 1942 om villkoren för uppköpen. Jag trycker emellertid inte av dessa förhållandevis långa men bara delvis begripliga "dagboksanteckningar". Bland de frågor som tycks ha diskuterats var om en högsta prisgräns i procent av svenska börskurser skulle tillämpas och om man skulle kräva "affidavit", dvs en skriftlig försäkran av säljarna om deras rättmätiga innehav av aktierna, vilken skulle borga för bona fideköp. IRD:s återgivning av ett inlägg i debatten den 3/6 1942 kan dock förtjäna att citeras: "Be [Belfrage] Jacob [Wallenberg] framhöll i förtr till H[ägglöf?] att vi måste hindra förs av sv aktier på holl händer via Tyskl. Håller på affidavit om man vill ha någon mening".¹⁵⁹ Den 15/10 kopplades frågan om att släppa affidavit-kravet samman med möjligheterna att hindra fransmän att sälja aktier via Schweiz.

¹⁵⁹ Tillägg inför publiceringen: JW:s av Belfrage återgivna åsikt skulle kunna tyda på att JW kände till de tvångsförsäljningar av judiskägda värdepapper som började i Holland i februari 1942 enligt fax till Krister Wahlbäck 26/2 99 från dr J W Veraart, Erasmus University of Rotterdam.

De två diskussionerna har inte registrerats i Valutakontorets protokoll, ty dessa är som framgår av rapport 6 rena beslutsprotokoll. I reglerna för återköpen av aktier av 3/6 1942 infördes affidavitkrav.

Några IRD-notiser om andra värdepappersaffärer, i huvudsak begripliga, kan jag inte sätta in i något sammanhang.

23/12 40 Med Hägglöf i bilen [från någon lunch]. Fick veta om diskussioner med Jacob [Wallenberg] och Stén [SHB:s vd] om affärer på Frankrike, kredit 10 milj likvid i varor eller obl. Jag sade att vi vore intresserade av obl affärerna.
Ringde Dag

19/2 41 1 Lunch för finska delegationen Otto Holm. En bekant har uppdrag att köpa tyska aktier. Kan man få svar på förfrågan om vilka sv som ha tyska och österrikiska obl och aktier. Ringer till Wg om ett par dagar. von Kessel, i 7 à 8 år gift med [oläsligt namn] Eklund.

22/2 41 ...

10.30 Hos Chr G. om norska obl för 1 m nom;

Till fullmäktiges sammanträde 3/7 41

...

Tyska obl köp 30 köpta 28823 köpta Høj med 20
[Ovanför den högra delen av raden är tillagt:] De utl gå för sig 25 milj

23/10 41 Dodde vill börja förhandla om återköp från England av sv värdepapper. Jag är icke trakterad av att ge honom detta uppdrag. Vill helst avböja disk i den frågan

14/1 42 Medgav SEB att köpa sv aktier i USA mot förs av utl (tyska) obl mot likvid i sfrcs eller fria svenska kronor

Slutligen kompletterar och förtydligar ett par IRD-notiser framställning om SEB:s obligationsaffärer i rapport 1. Det där behandlade återköpet till Tyskland under Jacob Wallenbergs förmedling av i England placerade Norddeutscher Lloyds obligationer gällde av IRD att döma två transaktioner, en i januari-februari 1940 och en på hösten samma år. Wallenbergs meddelande till Rooth enligt IRM 16/9 1940 "Norddeutsche[r] Lloyd köpta i London för £ 200 000" har nämligen en följdnotis i IRD: "30/12 40 3. Jacob ... Rätten att sälja Norddeutsche[r] Lloyds obl kan ej utnyttjas. Tyskarna köpa – utom D[awes] & Y[oung] – allt till dagskurs."

IRD visar även att Rooth informerades om de förändringar i SEB-gruppens organisation för obligationsaffärer via i utlandet domicilierade företag som kortfattat skisserades i rapport 1.

23/12 40 ...

5.25 Jacob W & Nachmanson. Bk, Pollux i Panama, har till detta bolagsålt aktier i AB Dolob [oläsligt ord] & Occident, en fordran på bolaget och pappe som pant. Litet akt kap, ägare f n en Elliot, sv konsul & skeppsredare i Panama.

Dolob och Occident var de två i Luxemburg skrivna företag mellan vilka Providentiagruppens obligationsinnehav 1935/36 delats, det förra för obligationer utställda i dollar, det senare för obligationer i europeiska valutor. Även under den 30/12 40 finns notiser om Pollux, nen de är svårtolkade utom den sista av dem: "Dodde sköter Pollux"¹⁶⁰

GULDAFFÄRER

Det finns i IRD några i IRM icke medtagna notiser om guldaffärer.¹⁶¹ De bestyrker ytterligare att Riksbanken under kriget förbehöll sig rätten att handla med guld. En av dem som inte innehåller något ställningstagande motsäger inte tesen.

22/1 42 Nachmanson. Em-inst vill köpa 8 kg guld. Avböjt

26/1 42 10.50 Aug Nachmanson Ville köpa 8 kg guld. En mig närsående ville lägga in del Jag avböjde. Inte ens till 50-årsresenter.

August Nachmanson var vd för SEB:s sidobolag Emissionsinstitutet. Jacob Wallenberg var född 27/9 1892.

18/2 42 ...

Wessman. HB [SHB] frågar. Föra in guld och sälja det här. 4640 – silj 4726,16 [oläsligt ord] 4759:20 (+ 7 o/oo) [Wessman, RB-tjänsteman och 1940-43 chef för Valutakontorets kontrollavdelning]

¹⁶⁰ IRD innehåller också ett par anteckningar om SEB:s Bosch-affärer utöver dem som avtryckts i IRM: "12/1 42 ... Boschtelegram (2 st) godkända även av HE, som jag träffade i korridoren" och den "23/2 42 Statsrådsberedning HE, Sahlin, Dag, Dodde, Sohlman, Bk, Stenström, Lundgren ... Boschtelegrammet Dodde Atlas Diesel har givit licens till Bosch & B har överlåtit den till A.B.C. [American Bosch Corporation] Månadslån till Mendelsohns mot French treasury bill som SEB övertog." Fortsättningen av Wallenbergs yttrande är avtryckt i IRM.

¹⁶¹ I IRM återgivna anteckningar från fullmäktigesammanträdet den 22/1 42 kan kompletteras. Ett av de inlägg som återges är "Bj trodde saken var klar. (?) säger att vi nog borde köpa guld ..." Det ord som utgivarna inte kunnat läsa är "Instinkten" Dessutom står det efter det sist återgivna inlägget av Gr(änebo): "Dag. Sannolikt Bj. Har vi fått in silver? IA Gbgstrafiken"

I IRD finns också undantaget som bekräftar regeln, dvs Riksbankens faktiska ensamrätt att importera guld även före 1944 års skärpning av valutaregleringen.

29/9 42 Samtal med W[allber]g ... 30 000 kr i guld för en spansk firma till SEB.
Undantag

Att USA betraktade Tyskland som fiende och att det kunde medföra problem att ta emot guld från Tyskland och försöka sälja det i USA hade som framgår av rapport 1 (not 28) framhållits för Rooth redan den 16/9 1940 inför den stora transaktionen med Kreugerobligationer. Rooths interlokutör var en "Olle L" som jag där inte kunde identifiera. Denne Olle L figurerar ganska ofta i IRD och Olle L är säkert *Olof* Herman Lamm, som var gammal god vän till Rooth.¹⁶² Lamm hade 1921–33 varit svensk generalkonsul i New York. Han var från 1934 vd för Stockholms sjöförsäkrings AB och hade många förtroendeposter i internationellt inriktade organ som Svenska handelskammaren i New York och Sverige-Amerikastiftelsen. 1938 hade han varit generalsekreterare i bestyrelsen för firandet av Nya Sverige-minnet. Han anses ha spelat en viktig roll för att främja Sveriges ekonomiska och kulturella förbindelser med USA.

Att Rooth fick ytterligare varningar för inställningen i USA till tyskt guld, när Marcus Wallenberg 12/2 1941 berättade om sina erfarenheter från en USA-vistelse hösten 1940 framgår av IRM och har behandlats i rapport 1. IRD visar att Rooth fick en första muntlig rapport av Wallenberg den 6/2. Anteckningen tillför inget i sak till frågan om Riksbankens guldaffärer, men den ger ytterligare något om hur Wallenberg uppfattade opinionen om Sverige i USA:

6/2 41 En första rapport från Dodde om USA. Dodde mest i Washington. Illa anskrivna. Ej hat. Beklagade She was a lovely girl Pressen omöjlig. Life[:] German reinforcements from Sweden. Alla överskott av livsmedel gå till Tyskland. How much cotton do you send to Germany. 150 à 160 ledande personer. Otrevligt. R Morgenthau och Hull för. Både i Tr & State vissa grupper emot.

Vad gäller STAB:s dellikvid i guld för Danzigobligationer (rapport 1) kan endast konstateras att IRD från september 1943 endast innehåller den i rapporten efter IRM återgivna noteringen den 13/9 1943. Det ord i slutet av noteringen som IRM-utgivarna inte kunnat läsa har inte jag heller kunnat tyda. Enligt arkivutredningens bilaga A, s 14 torde dock

¹⁶² Olle Lamm nämns också ofta i Ivar Rooths sk autobiografi, en i övrigt för kommissionens uppdag helt ointressant bok.

Riksbanken ha övertagit guldets från STAB. Den 21/9 1943 bokfördes som förvärv genom byte 210 kg guld, vilket efter gällande guldpris och dollarkurs nära motsvarar STAB:s guldtillogodhavande i Berlin.

SUMMERING

Resultatet av totalgenomgången av Ivar Rooths s k dagboksanteckningar från tiden dec 1940–31/12 1942, från september 1943 och februari 1944 kan i förhållande till dessas omfattning te sig något magert.

[Två stycken som gäller Riksbankens återköp av svenska statsobligationer 1941 har utgått.]

Riksbankens återköp av svenska aktier och obligationer från utlandet 1942 redovisades i november detta år för statsrevisorerna. Uppköpen skedde i Schweiz och USA och var inte stora i pengar räknat. Statsrevisorernas reaktion måste sökas på annat håll än i Riksbanksmaterialet. Av IRD framgår att frågan om återköp av aktier inte varit helt okontroversiell i riksbanksfullmäktige, och deras återgivning av diskussioner i Valutakontoret om bestämmelser för återköpen visar att man var medveten om och försökte gardera sig mot risken att köpen i Schweiz skulle innefatta "stulna" värdepapper.

De notiser om andra obligationsaffärer som vid genomgången av IRD i förbigående noterats kan i flera fall inte tolkas. Några av dem vittnar emellertid ytterligare om den i förra rapporten framhållna öppenheten i relationerna mellan storbankerna och Riksbanken. Mina samlade intryck från undersökningarna av dessas obligationsaffärer med utlandet gör att jag har svårt att tro att de skulle ha försökt sig på efter 25/2 1940 olagliga värdepappersaffärer över Sveriges gränser, dvs affärer utan Riksbankens tillstånd.

De få notiser om guldaffärer som påträffats i genomgångna IRD utöver de i IRM avtryckta bestyrker ytterligare min uppfattning att Riksbanken även före oktober 1944, när import av guld formellt förbjöds för andra än denna, de facto upprätthöll ett sådant monopol i landet.¹⁶³

¹⁶³ Tillägg vid publiceringen: SEB:s guldepå i Schweiz (rapport 4) och den s k Paulding-affären (rapport 6) bestyrker de uppfattningar som framförs i de sista två styckena.

3. RAPPORT OM GENOMGÅNG AV JACOB WALLENBERGS OCH MARCUS WALLENBERG jr:s BREVVÄXLING 1937–46 MED FÖRETRÄDESVIS TYSKSPRÅKIGA KORRESPONDENTER

Enligt uppdragsavtal nr 6 av 2/9 1998 ska jag personligen och mot bakgrund av direktiven till kommissionen granska och analysera delar av bröderna Wallenbergs korrespondens som vid detta uppdragsavtals ingående särskilt anvisats av kommissionens sekretariat.

Materialet finns i Stockholms Enskilda Banks arkiv hos Stiftelsen för ekonomisk-historisk forskning inom bank och företagande. Det utgörs av Jacob Wallenbergs arkiv, EI korrespondens, vol 56–76 och av Marcus Wallenbergs arkiv, EI korrespondens, vol 34–69. Volymerna i båda serierna täcker åren 1937–46. (De två arkiv-bildarna kallas i fortsättningen JW respektive MW.)

Föremål för granskningen har varit de två brödernas brev- och telegramväxling med företrädesvis tyska men även andra tyskspråkiga, framför allt schweiziska, korrespondenter inom bankvärlden. Utgångspunkten har varit den förteckning över sådana korrespondenter som Miska Tarma med hjälp av registren till brevvolymerna upprättat och presenterat i en promemoria till kommissionen av 13/8 1998.

Breven och telegrammen till/från de förtecknade personerna eller finansinstituten är relativt lätta att hitta, ty de är sorterade alfabetiskt i varje arkivkartong efter avsändarnas/ mottagarnas namn. För att finna den förtecknade korrespondensen krävs emellertid att man bläddrar igenom varje kartong, och jag har därvid också noterat korrespondens med några personer/företag, som tycks ha ett visst intresse för kommissionen men inte förtecknats i promemorian av 13/8 1998; det är inte lätt att utifrån ett brevskivarregister ana sig till brevs eventuella intresse för en viss fråga. Min relativt hastiga genomgång av brevvolymerna utesluter givetvis inte missar i fråga om intressant korrespondens, men dessa bör inte vara särskilt många, eftersom min granskning skett under systematiskt jämförelse volym för volym med Paul A Levines utförliga redovisningar av sin genomgång av samma korrespondensserier.

Tarma har i sin PM förtecknat åtskilligt fler korrespondenter för JW än för MW, vilket är tämligen naturligt eftersom det var JW som var SEB:s vd under den aktuella perioden. Jag har läst varje brev till/från de av Tarma

förtecknade korrespondenterna. Därvid har volym för volym för hand excerperats korrespondentens namn, datum för brev eller telegram och huvudinnehållet (så kortfattat som möjligt). Denna fullständiga excerperingen har genomförts för alla granskade volymer av MW:s korrespondens, medan den för JW:s del av tidsskäl begränsats till volymerna 56–69 som innehåller korrespondens för åren 1937–juni 1943. Ur JW-volymer 70–76 har noteringar endast gjorts om brev och telegram som förefaller ha något intresse för kommissionen.

I den granskade korrespondensen har egentligen inga luckor framträtt som skulle kunna tyda på att handlingar gallrats. Inkommande brev eller telegram som krävt ett svar har i regel fått ett svar; antingen ligger i volymen en kopia av svaret eller har uppgift om besvarandet tecknats på handlingen.¹⁶⁴ De besvärande luckorna ligger i att vissa frågor som tas upp i korrespondensen behandlats vidare vid telefonsamtal eller sammanträffanden. Ännu mer frustrerande är att korrespondensen vittnar om att många frågor eller affärer, vilkas innehåll nätt och jämnt eller inte alls anges, ska avhandlas eller, utan antydning om resultatet, har avhandlats vid möten eller i telefonsamtal mellan aktörerna.

De av Tarma förtecknade personerna/företagen eller instituten har vidare eftersökts i registret till Håkan Lindgrens *Bank, investmenbolag, bankfirma. Stockholms Enskilda Bank 1924–1945*. Resultatet av sökningen har varit magert. De affärer med ett ganska litet antal av de av Tarma förtecknade korrespondenterna som Lindgren behandlar hör mestadels hemma i tiden före nazistregimen i Tyskland. Lindgrens framställning möjliggör dock att ett par – för kommissionen ointressanta – affärer som figurerar i korrespondensen kan ges ett visst sammanhang.

I det följande görs först ett försök till allmän karakteristik av de båda korrespondensserierna. Därefter behandlas först MW:s och därpå JW:s. Min tanke var att framställningen i dessa delar skulle disponeras efter de ämnesområden som i mitt föregående uppdrag för kommissionen användes som mall för sortering av de handlingar i SEB:s arkiv som Paul A Levine i sina rapporter till kommissionen förtecknat och till största delen fått kopierade.¹⁶⁵ Dispositionsiden har inte kunnat genomföras fullt ut. För den

¹⁶⁴ I två fall har av Tarma med ledning av registren noterad korrespondens inte påträffats vid genomgången av brevkartongerna. I MW vol 47, som täcker en del av år 1940, finns ingen korrespondens med Rudolf Speich, Schweizerischer Bankverein, och detsamma gäller H Pilder, Dresdener Bank, i JW vol 58, som täcker en del av år 1937. – Här och i fortsättningen utesluts konsekvent den bland de här aktuella korrespondenterna mycket frekventa doktorstiteln, trots att denna enligt tysk akademisk tradition för den promoverade utgör en del av namnet.

¹⁶⁵ Ämnesområdena är: 1) Utrikeshandel; 2) arisering av företag, immateriella rättigheter och tillgångar av annat slag; 3) svenska dotterbolag i Tyskland eller ockuperade områden; 4) internationella värdepappersaffärer som jag inte behandlat i tidigare rapporter till

granskade MW-korrespondensen gäller att så litet av intresse för kommissionen påträffats att det just inte blir något att stoppa i de olika facken. JW:s korrespondens kan man å andra sidan sortera in under tre av dispositionens ämnesområden, men utanför faller brevväxling som berör I G Farbenindustrie och NV Hollandsche Koopmansmank. Den behandlas under egen rubrik.

Inledningsvis ska slutligen nämnas att av Paul A Levine förtecknade och/eller kopierade handlingar i regel inte tas upp på nytt. Kopior av den nu granskade korrespondensen har tagits i begränsad utsträckning, dels därför att en hel del redan kopierats av Levine, dels därför att det allra mesta är ointressant för kommissionen eller kan refereras tämligen kort.

Om de granskade delarna av båda korrespondensserierna gäller allmänt att de har mycket mer att ge om bankens internationella kontakter och hur dessa vårdades än om frågor som är av intresse för kommissionen. Gemensamt för båda serierna är förutom de redan omnämnda hart när oräkneliga meddelanden som växlats om sammanträffanden för affärer och/eller privat umgänge och om familjeförhållanden att det vimlar av jul- och nyårshälsningar, födelsedagshyllningar, kondoleanser och tack för senast och tack för gåvor.¹⁶⁶ Ett annat mycket vanligt inslag är rekommendations- och introduktionsbrev, inbjudningar till luncher, middagar och någon gång jakter. Segling och tennis hörde också till brödernas intresseområden.

MARCUS WALLENBERGS BREV

Den del av MW:s granskade korrespondens som gällde affärer internationella i egentlig mening är förhållandevis begränsad. Den innehåller ett tiotal brev från åren 1937–39 som växlats med ledningen för Schweizerischer Bankverein i Basel om emission av ett argentinskt, ett danskt och ett franskt obligationslån, i vilka SEB avstod från att delta, samt konverteringen av ett gammalt norskt statslån. Med bankiren Friedrich Carl Freiherr von Oppenheim korresponderade MW under

---

kommissionen; 5) syn på judar och judisk egendom, information om behandlingen av judar i Nazityskland, förhållningssätt till judar.

¹⁶⁶ En i sammanhanget ovanlig bokgåva var *Grabendenkmäler der Päbste* som Deutsche Banks skandinavienrepresentant Georg Conrad graf von der Goltz tillställde JW med brev av 12/11 41.

samma två år om den s k rumänska vägaffären. Ett drygt 30-tal meddelanden växlades i detta ärende mellan "Lieber Sunny" och "Lieber Dodde". Ett par brev skrev MW 1937 till H Pilder, Dresdener Bank om skifferoljeintressen i Estland.¹⁶⁷

Ett viktig inslag i internationell direktörskorrespondens som denna har alltid varit utbyte av affärsupplysningar, och det finns en hel del av den varan även här, men ett par exempel ur MW:s serie får räcka, även om många fler finns i JW:s brev. I ett brev av 14/9 1939 försökte MW pumpa Karl Rasche, Dresdener Bank, på upplysningar om det nya tysk-sovjetiska handelsavtalet. Om han fick något svar, så fick han det i så fall en dryg vecka senare när Rasche skulle besöka Stockholm. (MW t Rasche 21/9 1939) Även Sveriges officiella representanter i utlandet stod för denna typ av upplysningsverksamhet. Den 11/10 1940 meddelade sålunda envoyén Richert i Berlin MW att Dresdener Bank och tyska myndigheter upprättat ett bankinstitut "für das Ostland" med namnet Handels- und Kredit-bank AG och säte i Riga.

I brevet till Rasche av den 14/9 1939 kom MW även in på en fråga som skulle kunna pressas in under ariseringsrubriken. SEB hade i mitten av 1938 på förfrågan uttalat att det inte fanns något svenskt intresse av att överta det stora Rotschild-järnverket Witkowitz Bergbau und Eisenhütten Gewerkschaft i Tjeckoslovakien. (Levine, Jacob Wallenberg Correspondence, dos 60 punkt 4) Enligt brevet hade SEB dittills, såvitt MW kunde finna, inte fått något svar på sin utfästelse om kredit av 21/8 1938. Tystnaden måste under rådande förhållanden tolkas som ett tecken på att den stora transaktionen inte kunnat genomföras, och SEB måste anse sin utfästelse om kredit som återtagen. För ordningens skulle bad MW Rasche att utverka en bekräftelse härpå från Witkowitz.¹⁶⁸

Med Rudolf Siedersleben växlade MW vintern och hösten 1941 brev och telegram om möten för att diskutera icke närmare preciserade affärer. Breven redovisas nedan i sammanhang med JW:s korrespondens med Siedersleben.

¹⁶⁷ Den rumänska vägaffären drev SEB under 30-talet via ett Luxemburg-bolag i Providantiagruppen tillsammans med Johnson-koncernen (Lindgren 268 f, 390), och tydligen var också Oppenheims med på ett hörn. I den Estländska skifferoljeaffären, som det finns mer om i JW:s serie, hade SEB:s sidobolag Emissionsinstitutet åtminstone 1924 61 % andel. (A a, 332)

¹⁶⁸ Om någon bekräftelse kommit från Witkowitz har inte undersökts. Någon bekräftelse via Rasche har inte påträffats vare sig i MW:s eller JW:s korrespondens.

JACOB WALLENBERGS BREV

Värdepappersaffärer

Om värdepappersaffärer finns det många uppgifter i JW:s nu granskade korrespondens. Frekvensen av meddelanden tycks dock avta efter 1942, vilket stämmer med att SEB:s internationella värdepappersaffärer enligt mina tidigare rapporter då tydligt minskades. Gissningsvis föll det tyska intresset för återköp av värdepapper när krigslyckan vände och ekonomin blev mer ansträngd. Förmodligen blev också utrymmet för uppköp på den amerikanska marknaden trängre när USA inträdde i kriget.

Under de två senaste krigsåren avtar och upphör också brevväxlingen med de två tyskspråkiga bankmän som i slutet av 30-talet och i början av 40-talet var JW:s flitigaste korrespondenter. Bankiren Waldemar Freiherr von Oppenheim, "Wawa" kallad, gick under jorden efter 20 juli-attentatet mot Hitler, medan brevväxlingen med generaldirektor Rudolf Speich i Schweizerischer Bankverein upphörde vid tidpunkt som jag inte försökt ta reda på. Själv skrev Speich i brev av 8/6 1945 att det var länge sen de skrev till varandra och ändå längre sen de sågs.

De brev och telegram som handlar om värdepappersaffärer är av två slag. Brev av den ena typen ger någon uppgift om vad affären gäller för värdepapper, medan breven av den andra typen inte gör det. I det första fallet ger några av breven lite ytterligare belysning av värdepappersaffärer som behandlats i mina tidigare rapporter, men det finns också brev som ger notiser om andra värdepapperstransaktioner, någon som blivit utförd medan andra tydligen stannat på papperet.

1940 års stora återköp till Tyskland av Skandinavbankens och LM Ericssons Kreugerobligationer (rapport 1) hade inte bara för bankens utan även för LM:s del föregåtts av underhandlingar under 30-talets senare hälft. I ett brev till Deutsche Golddiskontbank av 15/9 1938 bekräftade JW att "vår kund" vore beredd att förhandla på basen 32 % i stället för tidigare begärda 35 % kurs för \$ 11 000 000 Kreugerobligationer.

Vidare återköpte Norddeutscher Lloyd genom JW:s förmedling inte bara 1940 egna dollarobligationer (rapport 1) utan sådana återköp förekom även 1941. Den 5/2 meddelade JW rederiets J Kulenkampff att nom \$ 3 000 återköpts, tydligen från Amerika, och i brev av 9/9 uttryckte denne sin glädje över avslut om "totalt \$ 162 000 av våra 4 %-obligationer". I samma brev frågade han också om JW kunde köpa tillbaka svenska innehav av rederiets obligationer, men fick 17/9 svaret att det nog fanns få sådana kvar i Sverige. Den 27/11 1941, slutligen, uppmanade JW efter upprepade påstötningar från Kulenkampff MW att försöka hitta kontakter som kunde utverka tillstånd av amerikanska myndigheter att köpa upp ytterligare NdL-obligationer.

Om STAB:s Danzig-obligationer (rapport 1 och rapport 2) skrev JW 29/7 1943, två veckor efter uppgörelsen om dem, till handelsattachén vid tyska legationen i Stockholm S Behrens, att de var deponerade i Golddiskontbank och att STAB var berett sälja dem till Tyska riket. Även om STAB:s stora post rumänska obligationer (rapport 1) finns ytterligare notiser i det nu granskade materialet. Med H Pilder, Dresdener Bank, korresponderade JW våren 1940 om nödlidande kuponger på dessa obligationer,¹⁶⁹ och sedan Pilder den 1/4 meddelat att han var "på språng till Bukarest i rumänska kupongfrågan" följde den 5/4 ett telegram från honom som meddelade att ett preliminärt avtal var klart. I det misslyckade försöket att sälja tillbaka de rumänska obligationerna var Rudolf Speich engagerad 1942. (JW t Speich 16/2 42; Speich t JW 21/2 42)

Schweizerischer Bankverein och Speich var också involverade i andra obligationsprojekt som inte ledde till resultat. Utöver de ovan nämnda gällde det 1937 övertagandet av ett jugoslaviskt statslån.¹⁷⁰ Frågan om återköp av ca \$ 24 miljoner ungerska 5½ % jordreformobligationer från Kreutoll Realization Comp för försäljning till ungerska regeringen avhandlas i korrespondensen med Speich 1938 och 1941-42, och i dessa överläggningar drogs också Wawa von Oppenheim in. Projektet försvinner ur korrespondensen sedan JW i slutet av januari 1942 meddelat Speich att det var tveksamt om det vore ändamålsenligt att i USA företa sig något i fråga om ungerska obligationer.¹⁷¹

Ett par försök av JW att förmedla aktieköp till Tyskland har noterats. I brev av 29/10 40 försökte han intressera Hermann Abs, Deutsche Bank, för att köpa Kreuger & Tolls konkursmassas innehav av aktier i Rumänska Hypoteksbanken (Crédit Agricole Hypothécaire de Roumanie). 1941 avböjde Reichsbanksdirektorium att köpa det amerikanska Gilette-bolagets aktier i det helägda dotterbolaget Roth-Brückner AG i Berlin/Tempelhof med ett stamaktiekapital på 2,8 miljoner Rm. – Å andra sidan hade JW dessförinnan nekande besvarat en förfrågan från samma direktorium om SEB ville finansiera en holländare vid namn Thoma som ville frigöra i USA infrusna dollartillgodohavanden som skulle användas för att köpa Stillhaltefordringar i USA.¹⁷²

¹⁶⁹ Pilder t JW 11/3, 14/3 40; JW t Pilder 12/3, 14/3 40.

¹⁷⁰ Speich t JW 4/5, 28/5, 8/7 37; JW t Speich 7/5 37

¹⁷¹ Speich t JW 1/7 38, 11/11 41; JW t Speich 9/11 (?) 41, 28/1 42; JW t von Oppenheim 25/10 41.

¹⁷² K F Wilhelm t JW 15/5, 21/7 41; B von Wedel t JW 12/2 41 och 4/3 41. - Innebörden i det senare förslaget är inte helt klar för mig, men det blev ju inget av det.

Återköp av svenska aktier hade JW före kriget avhandlat med Speich. Det gällde då frågan om inköp av STAB-aktier och även frågan om omläggning av vissa STAB-krediter i Frankrike.¹⁷³ Ovisst är dock om det finns någon anknytning mellan dessa diskussioner och de återköp av stora poster av STAB:s B-aktier från International Match Realization Comp, Hamilton, Bermuda, som Valutakontoret gav tillstånd till i brev av 31/1 1941 och 17/10 1942. (Rapport 6 visar att det bara var fråga om ett återköp.) Däremot torde de återköp av svenska storföretags aktier som Riks-banken gjorde 1942 (rapport 2) ha haft ett samband med JW:s och Speichs förehavanden 1941 och 1942. Speich rapporterade om börskurser i Schweiz på vissa svenska storföretags aktier. JW fann dem "attraktiva" och rekommenderade uppköp och senare fortsatta uppköp¹⁷⁴.

SEB:s uppköp av svenska aktier i Schweiz fortsatte för övrigt efter 1942. Den 16/3 1946 skrev JW till Speich: "Under de senaste åren ha vi från en schweizisk bankirfirma köpt svenska aktier med affidavits och med vederbörligt tillstånd sålt dem på börsen här. De nämnda affidavits ha numera kommit under diskussion, och man har därför föreslagit oss att låta en firma med namnet Neutra. Treuhand & Revisions Gesellschaft företa en undersökning av saken och låta tillstålla oss ett intyg om resultatet." JW önskade ett omgående svar på frågan huruvida Speich ansåg den nämnda firman lämplig för ett sådant uppdrag. Denne svarade den 18/3 att han med bästa samvete kunder rekommendera Neutra för en sådan undersökning; det var en förstklassig firma vars ledning hade det bästa anseende. Av den genomgångna korrespondensen framgår emellertid inte om undersökningen kom till stånd, men frågan borde väl undersökas närmare.

De värdepappersaffärer om vilkas innehåll breven inte ger något eller nästan ingenting är framför allt knutna till två korrespondenter, Otto Wolff och Rudolf Siedersleben. Av skäl som kommer att framgå borde genomgången av JW:s korrespondens med dem kompletteras med en granskning av hans medarbetare Rolf Calissendorffs arkiv.

Från Otto Wolff har påträffats fem brev, av 27/11, 28/11, 6/12 och 17/12 1940 samt av 9/1 1941, alla ställda till JW eller Calissendorff. Varken bland JW:s eller MW:s brev finns några svar på dem. Vidare hänvisas i de påträffade breven till ett brev av 25/9 och ett av 9/11 1940 samt ett telegram av 3/1 1941.

---

¹⁷³ JW t Speich 1/7, 7/8 37, 8/1 38; Speich t JW 6/7 37, 5/1 38.

¹⁷⁴ Speich t JW 11/11 41, 6/2, 21/2, 24/3 42; JW t Speich 28/1, 16/2, 26/3 42.

Av breven framgår att Wolff genom en skrivelse av 25/9 avtalat ett uppdrag med SEB vars innehåll aldrig anges i de fem kända breven. I brevet av 27/11 meddelas att Wolff uppdragit åt Golddis-kontbank att telegrafiskt överföra \$ 1 miljon till Brown Brothers Harriman & Co (med telegramadressen Shipley) i New York att krediteras SEB. Enligt brevet av den 28/11 hade Wolff låtit överföra resterande \$ 175 000 till Shipley att krediteras SEB. I brevet av den 6/12 talas om det till årsslutet förlängda avtalet av 25/9. Brevet av den 17/12 bekräftade en ny överenskommelse som träffats vid underhandlingar i Stockholm, vilka enligt brevet av 9/1 1941 ägt rum den 16/12 1940. Enligt den skulle avtalets löptid förlängas över årsskiftet på obestämd tid. Vidare skulle det i brevet av 25/9 nämnda beloppet inte ovillkorligen utgöra den översta gränsen för SEB:s uppdrag. Liksom tidigare förbehölls båda parter rätten att med kort frist säga upp avtalet. Anbud som SEB i samråd med Wolff redan lagt skulle inte omfattas av en uppsägning.

Den 9/1 1941 uppsade Wolff "på grund av de senaste deklARATIONERNA från USA" telegrafiskt avtalet med omedelbar verkan. Om avveckling av redan löpande affärer skulle han telefonera den 10/1. I brevet av den 9/1 som bekräftade dagens telegram tillade Wolff att han vid telefonsamtalet den 10 hoppades få höra goda nyheter om redan löpande affärer. Han hoppades också få träffa JW vid dennes kommande besök i Berlin för att diskutera ett nytt förslag till affär, som var fristående från hittillsvarande förehavanden.

Korrespondensen med Siedersleben från hösten 1940 till hösten 1941 utgörs endast av utväxlade meddelanden om möten¹⁷⁵. Ett brev från Siedersleben till JW av 24/4 1942 ger lite mer information. "Vid underhandlingarna i Stockholm den 22/12 1941 räknade ni, herr Calissendorff och jag med ett valutamotvärde av totalt ca 300 000 till 500 000 USA \$ för de Globalgeschäfte som under tiden skulle behandlas vidare.¹⁷⁶ De båda avslut som träffats i januari och nyligen utfylla en fjärdedel till hälften av den ramen. Min firma kan nu sannolikt ingå vidare avtal på motsvarande grundval upp till den planerade volymen. För att diskutera detta är jag beredd att besöka er i Stockholm onsdagen den 13 maj eller måndagen den 18 maj."

¹⁷⁵ JW t Siedersleben 8/10, 12/12 40, 3/2, 30/4 41; Siedersleben till JW 12/12 40, 6/2, 30/4 41; MW t Siedersleben 14/2, 4/9, 6/9 41; Siedersleben t MW 15/2, 21/2, 6/9, 6/11 41. – Underhandlingarna med Siedersleben hösten 1940 kan kanske kopplas till Ivar Rooths uppteckning av 18/12 40 enligt vilken det ifrågasatts att "tyskarna" från Svensk Obligationskredit skulle återköpa ca 8 mkr obligationer av Österrikiska statens lån av 1934. (Rapport 1)

¹⁷⁶ " ... für die zwischenzeitlich behandelten Globalgeschäfte."

Ett brev från Siedersleben till JW av 21/7 1942 vittnar om att affärerna förutsattes ske under insyn av svenska och tyska myndigheter: "Sedan min skrivelse av 30 maj i år har jag ännu inte haft tillfälle att i Berlin med er diskutera frågan om en eventuell ny operation i amerikanska skuldförskrivningar (Schuldverschreibungen). Min firma kan nu erbjuda er en lämplig post, och jag vore därför tacksam för benägen underrättelse om det finns utsikter att få Sveriges Riksbanks tillstånd till ett förvärv.

Herr statssekreteraren ... Plank träffade för övrigt för någon tid sedan herr riksbankschefen [Rooth] i Tyska Riksbanken utan att frågan därvid kom på tal." Brevet har en påteckning på tyska av Calissendorff: "Det torde för närvarande vara utsiktslöst att räkna med ett tillstånd. R.C-ff."

Genomgången av notiser om värdepappersaffärer i JW:s korrespondens kan lämpligen avslutas med vad han den 7/4 1944 skrev till Svenska Dagbladets chefredaktör Ivar Andersson, högerriksdagsman och riksbanksfullmäktig. Brevet var ett tack för ett brev från Andersson av 6/4. (Båda breven är redovisade och kopierade av Levine.) Andersson hade med brevet skickat ett telegram från SvD:s New York-korrespondent Per Persson. Telegrammet, som Andersson inte publicerat, redogjorde för att Wallenbergarna i USA klandrades för att stödja tyska intressen. De två första meningarna i JW:s kommentar till klandret är mot bakgrund av ovanstående redogörelse en halv- eller kvartssanning, men den tredje meningen torde träffa något väsentligt i fråga om de tyska återköpen av obligationer från utlandet. "Innan våra valutaförordningar infördes, ingick det givetvis i bankens normala rörelse att köpa och sälja utländska obligationer. Sålunda köptes fortlöpande tyska obligationer i Amerika i samma utsträckning som dylika kunde säljas i andra länder, bl a Tyskland. Efteråt förefaller det som om säljarna haft största fördelen av att dessa affärer gjorts."¹⁷⁷

Relationer till I G Farbenindustrie och Hollandsche Koopmansbank

Med I G Farben-chefen Max Ilgner hade JW av korrespondensen att döma inte täta kontakter. 1936 och 1937 ordnades vardera året ett sammanträffande mellan dem av ingenjören Herbert Lickfett som var Norsk Hydros¹⁷⁸ och förmodligen också I G Farbens representant i

¹⁷⁷ Det citerade partiet fortsätter: "Det är även svårt att förstå att något berättigat klander kan från amerikansk sida riktas mot att vissa svenska bolag placerat aktierna i sina amerikanska dotterbolag i amerikanska s.k. voting trusts, varigenom rösträtten för aktierna under kriget tillförsäkrats amerikanska medborgare."

¹⁷⁸ JW t Lickfett 2/3 43.

Stockholm.¹⁷⁹ Från krigsåren har två brev av något intresse påträffats. Den 2/12 1941 skrev JW till Ilgner att han efter hemkomsten från Tyskland med KF:s AB Karlshamns oljefabriker tagit upp den av Ilgner berörda frågan om deltagande i "Soyabohnen Bau in Ukraina". "Då jag ej förstår denna fråga tillräckligt för att kunna tala om den, har jag bett firman skicka en företrädare till Tyskland för att få närmare upplysningar av er." I ett brev av den 28/4 1944 föreslog Ilgner att JW skulle inträda i Norsk Hydros styrelse. JW svarade den 23/5 att de kunde tala om saken när Ilgner kom på besök, men han inträdde aldrig i styrelsen.¹⁸⁰

Herbert Lickfett figurerar för övrigt då och då i JW:s korrespondens. 1937 och 1938 uppvaktade han denne med översikter över respektive Argentinas och Bulgariens näringsliv och handelsförbindelser, och 1941, 1942 och 1945 tackade JW honom för jul- och nyårshälsningar med åtföljande "kalender", "trevligt askfat" och "trevlig present". Efter kriget växlades också några brev mellan JW och Lickfett. Anneliese Goerdeler, änka efter det civila Hitlermotståndets centralgestalt Carl Goerdeler som avrättats i februari 1945, bad i ett brev av den 25/10 1946 JW att framföra en hälsning till Lickfett, vilket han gjorde i ett brev till Lickfett av den 28/11 1946. I sitt tackbrev efterlyste Lickfett fru Goerdelers adress, eftersom han ville sända henne några brev "som d:r Goerdeler vid besök här gav mig till förvaring".

Wallenberggruppens engagemang i NV Hollandsche Koopmansbank har avsatt en hel del brev i JW:s arkiv, men de är i regel av formell intetsägande natur, kallelser till styrelsesammanträden och bolagsstämmor och översändande av handlingar i anslutning därtill. Det finns dock också en del brev från den tidigare chefen för Svenska Handelsbanken Mauritz Philipson som representerade Wallenbergintresset i Koopmansbanks styrelse. Han var en erfaren bankman, men han såg mörkt på sina möjligheter att få insyn och utöva kontroll över ledningen av banken. Den 4/3 1940 skrev han att med sin långvariga kännedom om "våra holländska konsorters metoder" ifrågasatte han om det var möjligt för någon som inte bodde i Amsterdam att utöva effektiv kontroll mot transaktioner som borde

¹⁷⁹ Lindgren redogör (359, 383 f) för den s k Chehamijaffären, då Stockholms Enskilda Bank 1939 medverkade i överförandet av ett större kreditbelopp från I G Farben till dess holländska dotterbolag NV Chehamij i Amsterdam. Krediten avvecklades för SEB-gruppens del 1944.

¹⁸⁰ "Norsk Hydro var sedan mitten av 20-talet ett bolag utan egentligt Wallenberg-inflytande, även om vice häradshövdingen Marcus Wallenberg kvarstod i styrelsen till 1941," skriver Lindgren s 253.

dryftas i styrelsen eller mellan huvudintressenterna. Han hade svårt att se att participationen i HKB kunde innebära "några angenäma chanser för SEB men väl åtskilliga nya risk- och obehagsmoment". Det behöver kanske inte tilläggas att Philipson var jude, men mindre känt är väl att han hade en dotter som var ingift i familjen Warburg.

Arisering av företag och förhållningssätt till judar

De vittnesbörd som JW:s korrespondens ger om hans beröring med arisering av judiska företag och om hans förhållningssätt till judar är inte talrika, och de två frågorna griper delvis in i varandra. Om arisering av immateriella rättigheter eller tillgångar av annat slag har inga uppgifter påträffats, och inga notiser ger uppgifter som direkt belyser hans syn på judar och judisk egendom och vad han visste om behandlingen av judar i Tyskland och nazidominerade länder. Det senaste påståendet måste som nedan kommer att framgå nu vid publiceringen modifieras.

Som allmän bakgrund till framställningen om hans beröring med arisering av judiska företag och hans förhållningssätt till judar bör något sägas om hans inställning till nazistregimen. Jag förbigår därvid nästan helt hans kontakter med Carl Goerdeler, ty de kommer inom kort att tas upp i en kommenterad brevtgåva av Gert Nylander.¹⁸¹ Jag vill dock erinra om att Göran B Nilsson i SvD den 19/7 i år pekade på att bröderna Wallenberg 1943 under stort hemlighetsmakeri etablerade direkt kontakt mellan "Goerdeler & Co" och Winston Churchill, ett nog så grannliga ärende i synnerhet för JW, som var den ene svenske chefsförhandlaren om varutbytet med Nazityskland.

Det viktigaste påträffade vittnesbördet om hans inställning till nazistregimen finns i ett brev till MW av 8/11 1939 (kopierat av Levine). I slutet av brevet heter det: "Halifax och Chamberlains uttalanden om fredsvillkor stå enligt min mening på ett för högt plan för att begripas av gemene man, särskilt i Tyskland. Jag tror att de måste formuleras punktvis, kort och klart, där särskilt frågorna om Polen, Danzig och Böhmen-Mähren konkret behandlas, även som avrustning, ekonomiska frågor och sist men icke minst, att Tyskland måste bli en rättsstat i modern mening, vilket givetvis betyder att nuvarande regimen måste bort. Det är säkert tvivelaktigt, huruvida ett dylikt Wilson-program skulle leda till ett resultat, men å andra sidan är olägenheten mycket liten. Någon opposition inom Tyskland bland ledare och folk kan inte tänkas uppkomma, försåvitt ej det utrikespolitiska läget är fullständigt klart."

¹⁸¹ Sedan denna rapport skrevs har Nylanders utgåva publicerats i *Scandia*, årg 1998, s 245-331.

Vad JW skrev om nazistregimen i brev från tiden efter Tredje rikets fall har givetvis lågt bevisvärde men tyder ändå på att han relativt tidigt kände till Hitlermotståndet och mot bakgrund av ovanstående måste han ha sympatiserat med det. Till Anneliese Goerdeler skrev han sålunda den 29/11 1946: "Som ni kanske vet kom jag från och med hösten 1939 att oftare träffa d:r Goerdeler, och jag betraktar honom som en stor patriot, en förutseende man, som klart insåg vilken ohygglig olycka dessa skurkar, som Hitler och hans anhang var, hade dragit över ert fädernesland och miljoner oskyldiga människor."

I ett brev till fru Hjalmar Schach av 13/9 1946 hette det: "Jag känner ju d:r Schacht sedan länge ... Redan före kriget lärde jag känna hans tilltagande avståndstagande från nationalsocialismen och dennas ledning, och jag har efter krigsutbrottet också hört om hans delvis i ord och gärning visade oppositionella om icke rentav fiendliga inställning." I ett brev till Hjalmar Schacht av 4/10 1946 gratulerade han till att denne frikänts av Nürnbergdomstolen: "Jag gläder mig mycket ... över denna utgång. För mig som känt er länge och också kunnat följa er inställning och ert arbete under åren omedelbart före och under kriget har er internering syns orätt och obegriplig."

JW:s livliga korrespondens med Waldemar von Oppenheim i slutet av 30-talet och under de första krigsåren är delvis mycket personlig och har ingen direkt relevans för kommissionens arbete. Av visst allmänt intresse är dock att von Oppenheim så sent som den 1/6 1939 skrev om en trip till den kommande olympiaden i Finland, som han ville locka JW med på, och han var ganska säker att "Charly Hambro" skulle följa med.

Under det sista krigsåret upphörde som nämnts korrespondensen mellan "Wawa" och JW. I ett brev från Rudolf Speich av 8/6 1946 fick JW veta att "vår vän W v O" med fru och dotter "lyckligt kommit igenom krigstiden trots intensiv polisförföljelse". Själv berättade han en månad senare (7/7 1945) för Charles Hambro att "Wawa" försvunnit kort efter den 20 juli förra året, förmodligen arresterad i anslutning till utrensningen. JW hade försökt ta reda på var han fanns, men ingen tycktes veta det. Det sas att han varit i fängelse men inte längre var det utan förmodligen gått under under jorden. Hans dotter i Schweiz visste eller låtsades inte veta något. JW började bli riktigt orolig. "Wawa and especially his wife did not, as you readily understand, belong to the favoured people in Hitler Germany."

Den modernaste Warburg-historiken är Ron Chernows *The Warburgs. A family saga* (1993). Dess framställning om ariseringen av M. M. Warburg & Co (s 460–68) refereras här i korthet som en bakgrund till vad granskningen av JW:s korrespondens givit i frågan.

Enligt Chernow hade Max Warburg knutit sitt öde till riks-ekonomiministern och riksbankspresidenten Schachts. Så länge denne var

kvar vid makten trodde Warburg att hans firma skulle klara sig undan arisering. Redan 1936 försvagades emellertid Schachts ställning som riksekonominminister. I september 1937 tog han tjänstledigt från posten, och i december övergick den till Göring, medan Schacht satt kvar som riksbankschef. Det av Göring ledda ministeriet lät Warburg veta att han måste överlåta sin bank till en arier.

Schachts försvagade ställning kom mitt i en väldig ariseringsvåg som gav Warburgs ett tillfälligt uppsving. Judiska affärsmän anlidade Warburgs bland annat för att förmedla överlåtelser av sina företag till arier; många andra ansedda namn i den judiska bankvärlden hade försvunnit. Warburgs letade över hela världen efter ariska företag som kunde köpa judiska företag med spärrade marktillgångar.

Ariseringsvågen hade samtidigt närmat sig Warburgs från annat håll. En av Görings industriella hejdukar var Friedrich Flick, efter kriget dömd som krigsförbrytare. Flick ledde 1937 den största privata stålkoncernen i Tyskland och ville åt Lübecker Hochofen-werk, som var Lübecks störta företag, en koncern som framställde tackjärn, gas, elektricitet, koks, cement och gjutkoppar. Koncernen ägdes av familjen Hahn, i vilken en Warburgdotter var ingift, av metallgros-sisten Rawack & Grünfeld i Berlin och av Warburgs.

Flick attackerade först R&G, den svagaste ägaren. Under olika affärshot hade han i december 1937 kommit över alla aktier i R&G. Därefter var det Hahns och Warburgs tur. I januari 1938 tvingades de att sälja sina aktier i Lübecker Hochofenwerk. Enligt Rudolf Hahns vittnesmål i Nürnberg hade Flick hotat dem med arrestering och internering i koncentrationsläger om de inte sålde.

Under de första månaderna 1938 jagade Max Warburg vänligt sinnade parter som kunde köpa hans bank. Från riksekonominministeriet som övervakade underhandlingarna om arisering hade dekreterats att banken skulle bibehållas intakt för att dess utlandskrediter och utlandsförbindelser skulle bevaras. Om Wallenbergarnas deltagande i förloppet skriver Chernow (s 467) endast att nazisterna ville utestänga utlänningar från ariserade banker. "Detta torpederade en Wallenberg-plan att köpa andelar för deras Enskilda Banken i Stockholm."

Warburgbanken fick som framgått i rapport 1 såsom ledare två arier som länge stått Warburgarna nära. Komman-ditkapitalet i banken fördelades på elva placerare så att ingen enskild grupp skulle kunna få kontroll över firman. Efter 46 år som chef tog Max Warburg den 30/5 1938 avsked av bankens ca 200 anställda. Nazistpartiet hade därvid just levererat en gigantisk oljemålning av Hitler som skulle hängas upp i chefsrummet sedan porträtten av alla judiska delägare avlägsnats.

Vid avskedsceremonin läste Max Warburg upp en kommuniké, som infördes pressen nästa dag och meddelade att han, brodern Fritz, sonen

Erich och chefen för firmans Berlinkontor Ernst Spiegelberg skulle lämna banken. Han förklarade också att han i valet mellan att lägga ned firman och att överföra den i vänskapligt sinnade icke-judiska händer valt det senare alternativet. Enligt Chernow presenterade han också "with great pride och ineffable sadness" de två män som hädanefter skulle styra firman.

JW:s korrespondens (plus vissa av Levine redovisade och kopierade handlingar i F1B/Dir II, doss 37 i SEB:s arkiv) ger åtskilligt mer i frågan om SEB-gruppens deltagande i Warburgbanken. Bland annat ter sig tidpunkten för Max Warburgs avsked från banken svårförståelig i ljuset av den granskade samtida korrespondensen.

Initiativet togs av Max Warburg och det skedde redan på nyåret 1937. Efter telegram-växling den 2/1 träffades Warburg och JW på Angleterre i Köpenhamn följande måndag. En månad senare, den 6/2, skreev JW till Warburg att "vi" [MW s:r, JW och MW j:r ?] efter moget övervägande kommit fram till att "vi" principiellt var beredda att på vissa villkor participera i M. M. Warburg & Co, till och med i en "Prioritätsstellung". Villkoren var: 1) Participationen måste ses som önskvärd av vederbörande tyska myndigheter, i syn-ner-het Reichs-bank; 2) SEB kunde på grund av den svenska banklagen inte själv participera, men det kunde något "oss närståen-de bolag" göra; 3) Participationen skulle finansieras med spärmark.

Villkoren accepterades av Max Warburg i brev av 9/2 1937, men samtidigt meddelade han att saken tills vidare inte var aktuell. Den 31/3 återkom Warburg. Äntligen hade alla delägare i hans firma kunnat tillsammans ånyo fundera över den för dem så av agg fyllda situationen.¹⁸² Förutsättningarna för samarbetet med Wallen-bergarna var liksom tidigare givna men Warburgs ansåg för ögon-blicket riktigast att inte väcka den björn som sov.¹⁸³ Erich Warburg skulle förklara detta muntligt för JW, men hans resa till Sverige var ännu inte bestämd.

Strax innan frågan om ariseringen av Warburgbanken åter blev aktuell tillfrågades JW av Erich Warburg i brev av 29/1 1938 om "vänner till SEB" vid sidan av Warburgs ville ge en kredit på 3,5 till 7 miljoner i spärrade Riksmark till I G Farbenindustrie och H C Starck AG, vilka skulle överta dem närstående Gesellschaft für Elektrometallurgie, ägt av en judisk familj Grünfeld. Säkerheten skulle utgöras av anläggningstillgångar och

¹⁸² "... die für uns so grollenreiche Zeit von neuem betrachten konnten."

¹⁸³ "quieta non movere".

viss borgen av köparna. Enligt JW:s svar av den 5/2 fanns inget intresse i Sverige för så långfristiga anläggningskrediter, men exemplet visar att Warburgs utomlands inte bara letade efter ariska firmor som kunde köpa judiska företag i Tyskland och utan också sökte efter medfinansiärer vid överlåtelser av judiska firmor till tyska företag.

I slutet av mars 1938 kom frågan om deltagandet i Warburgfirman åter upp. I brev av 31/3 tackade Erich Warburg "på detta sätt ännu en gång" JW för att denne så beredvilligt och raskt gått in på "vårt" förslag; tydligen hade frågan dessförinnan återuppväckts och besvarats muntligen. Nu tillkom att Schweizerischer Bankverein efter samtal mellan Erich W och Speich beslutat sig för att delta med samma belopp som Wallenbergarna. Samtidigt, i brev av 2/4, med-delade Erich W att der Reichskommissar für den Bankgewerbe, Reichs- und Preussische Wirtschaftsministerium liksom, helt väntat, Reichsbank välkomnat ett deltagande av SEB-gruppen och den schweiziska banken.

Därefter växlades ganska många brev angående de tillstånd som måste erhållas från tyska myndigheter för att SEB-gruppen skulle få använda i Tyskland infrusna tillgångar till att betala sina kommanditandelar. Till en början kom lovande signaler från både Warburgs och Reichsbank.¹⁸⁴ Men mot slutet av maj meddelades att vissa tillgångar inte skulle komma att godkännas såsom likvid för kommanditandelarna; enligt riksekonoministeriets praxis fick de ifrågavarande tillgångarna inte användas för att betala sådana varaktiga tillgångar. Och den 16/6 meddelades att avslaget kommit. Men underhandlingar med tyska myndigheter fortsattes åtminstone till slutet av juni, och det framgår i själva verket inte av den granskade korrespondensen, när tanken på SEB-gruppens deltagande gavs upp och varför.¹⁸⁵

¹⁸⁴ Emil Puhl t JW 2/5 38. Efter deras samtal om Wallenbergarnas deltagande i Warburgs kommanditkapital hade Puhl talat med höga vederbörande – även Schacht – och över allt hade Wallenbergarnas beslut att delta hälsats med stor tillfredsställelse. "Vi [Reichsbank] lägga stor vikt vid att stora effektiva bankhus bestå. Framför allt önska vi att dessa bankhus skola ha goda relationer till utländska affärsvännar, då det enligt oss inte råder något tvivel om att utrikeshandeln och dess finansiering liksom förr blir en viktig uppgift för det tyska bankväsendet." Här anknyter Puhl tydligt till sin chef Schacht som motsatte sig de autarkisträvanden som förespråkades av bland andra Göring. Schacht ville bygga upp Tysklands valutareserver genom ökad export. (Chernow, 460 f)

¹⁸⁵ JW t Erich Warburg 6/4, 13/4, 22/4, 21/6 38; EW t JW9/4, 19/4, 16/6, 22/8 38; Ernst Spiegelberg t JW 5/5, 12/5, 24/5 38; JW t Speigelberg 10/5 38; MMW & Co t JW 28/6 38.

Avgörandet hade dock skett senast den 22/8 1938, ty då skrev Erich Warburg till JW för att introducera Warburg-bankens nye chef Rudolf Brinckmann. I introduktionsbrevet kallades denne för min mångåriga vän och medarbetare såsom generalfullmäktig i firman. Warburg tillade också att han knappast behövde tala om för JW hur starkt Warburgs skulle välkomna om de mångåriga vänskapliga förbindelserna mellan SEB och deras bank kunde fortsätta med den nya firman och leda till ökade affärer.

Det kan tilläggas att förbindelserna med Erich Warburg fortsatte även sedan denne lämnat familjebanken och Hamburg. Fem dar efter det att den till Amsterdam från Berlin överflyttade bankfirman Mendelssohn & Co gått i konkurs skickade Warburg den 17/8 1939 upplysningar om firman. Den 25/1 1940 skrev JW om erbjudandet att köpa Mendelssohns aktier i American Bosch Corporation och ville höra Warburgs åsikter om bolaget. Kommentarer utväxlades per telegram den 26/1 och 27/1, och ytterligare kommentarer följde i brev från Warburg av 30/1 och 23/3 1940. Den 26/6 1940 gratulerade Warburg Sverige till dess "performance up to date", och den 28/8 1941 uttryckte han önskemålet att bli styrelseledamot i ABC.

I JW:s granskade korrespondens har också noterats ett antal brev växlade med andra judar vilkas företag ariserats. I ett brev av 19/4 1938 uttryckte Felix Benjamin sin stora tacksamhet för det särdeles tillmötesgående sätt på vilket hans lån i SEB behandlats. Han hade 1930 fått belåna nom RM 500 000 aktier i Rawack & Grünfeld A.G., och först efter försäljningen av aktierna i december 1937 hade han löst lånet. Han hade alltid varit medveten om att JW efter eget skön kunnat hålla sig skadeslös för lånet genom de pantsatta aktierna.

Med Kurt J. Bernstein växlade JW flera brev. Bernstein skrev 17/4 1938 från Lausanne att han fortfarande hade vänskapliga relationer till sin tidigare firma och att han nu, när det inte längre var förbjudet för honom, åter ville öppna ett konto i SEB, vilket JW den 21/4 välkomnade liksom det besök Bernstein ställt i utsikt. Med anledning av dennes brev 12/8 1938 önskade JW honom den 16/8 all framgång i arbetet i Amerika, och på begäran av 8/2 1939 gav han Bernstein tillstånd att utnyttja SEB och JW som referens, när han skulle öppna konto i Bank of Montreal.

George Behrens som måst sälja den mycket gamla släktfirman L. Behrens & Söhne till Norddeutsche Kreditbank i Bremen meddelade i brev av 12/2 1940 att han tillsammans med affärsvänner i Bryssel öppnat Société Financière L. Behrens & Fils, soc an och uttalade förhoppningen att den nya firman skulle få lika vänskapliga förbindelser med SEB som den gamla firman haft. Enligt påteckning på brevet besvarades det av någon annan i banken än JW, och någon svarskopia ligger inte tillsammans med Behrens brev.

Efter Belgiens och Frankrikes fall 1940 råkade Behrens tydligen illa ut, ty i ett telegram till JW av 4/9 1940 från "Forcart" i Basel hette det: "George Behrens ber enträget att ni föranleder ert sändebud i Vichy att hos inrikesministern understödja hans av prefekten i Perpignan föreslagna frigivning från lägret Saint Cyprien." Någon svarskopia har inte påträffats, och ingen påteckning på telegrammet ger någon ledtråd om eventuella åtgärder från JW:s sida.

Eljest visar i förbifarten påträffade brev att JW försökte få tyska lägerfångar fria. Felix Kersten, Himmlers massör, skrev i brev som enligt anteckning ankom 19/1 1944: "Ihre Bitte betreffs der norwegischen Herren habe ich an richtige Stelle angebracht, und ich glaube, dass wir Erfolg haben werden." Den 30/1 1945 bad JW Kersten om hjälp att få fyra personer fria, svågern Ferdinand Arco auf Valley och dennes bror som var i arbetsläger i Linz och skeppsredarna Arne Björn-Hansen och Wilhelm Klavenes i Dachau. Norske ministern Jens Bull tackade 1/8 1944 JW för hans intervention som enligt Bulls mening låg bakom att direktören J Sejersted Bødker frivits från Grinifängelset.

TILLÄGG AV TIDIGARE ICKE REDOVISAT MATERIAL

Framställningen ovan om Behrens öden är på grund av ett förbiseende från min sida rumphuggen. Det finns ytterligare korrespondens om Behrens från 1940, vilken inte redovisades i den rapport som ingavs till kommissionen. Den består dels av ett handskrivet brev till JW från Behrens, daterat 10/9 1940 i "Camp St. Cyprien (Pyren[ées] Orient[ales]/Ilet II. Baraque K 27 France", dels av ett brev från R Forcart till JW, daterat Basel 4/11 1940, på vilket sitter en med gem fastsatt handskriven lapp. Denna är odaterad och osignerad men skriven av SEB:s direktionssekreterare Nils Svensson.

Forcart efterlyste i sitt brev av 4/11 om JW inte fått ett brev från Behrens och hans eget telegram av 4/9 1940. Vidare meddelades att Behrens skrivit att han i slutet av oktober skulle komma till lägret Camp de Gurs nära Pau, som ligger i sydvästra Frankrike ett gott stycke från Saint Cyprien vid Medelhavskusten nära spanska gränsen. På Svensson lapp noterades att UD på förfrågan meddelat att det med anledning av JW:s brev av 10/9 1940 skrivit till beskickningen i Vichy för att höra efter om något kunde göras för Behrens. Enligt ett "häromdagen" ingånget svar hade beskickningen gjort ett par framställningar hos vederbörande franska myndigheter men visste ännu inget om resultatet.

Behrens brev av 10/9 1940 är det enda påträffade i sitt slag i JW:s och MW:s korrespondens och det är såvitt jag förstår ett ganska tidigt vittnesbörd om behandlingen av judar i tyskockuperade och tyskdominerade områden i Västeuropa. Inledningsvis presenterade Behrens sin vän Rolf Forcart, som för hans räkning telegraferat till JW, såsom svärson till herr Laroche i banken Laroche & Co. Till telegrammets vädjan till JW att ordna en intervention av svenska sändebudet i Vichy för Behrens frigivning, vilken föreslagits av lägerkommendanten och prefekten i Perpignan, tillfogade Behrens att frigivningen säkert skulle mycket underlättas om beskickningen framhöll att JW sedan länge kände Behrens som bankman och kunde överta den "moraliska garantin" för honom.

Om sitt eget öde meddelade Behrens helt kort att han den 10 maj evakuerats från Belgien och därefter internerats i Saint Cyprien. "Vad det betyder för en 60-årig man att för andra gången på två år inspärras i koncentrationsläger kan Ni säkert föreställa er." Utförligare är skildringen av koncentrationslägret. Lägersångarna, ca 2 800 judar och 200 protestanter och katoliker, var inhysta i fallfärdiga träbaracker, på sin tid byggda för spanska kommunister som dött i tusentals på grund av förhållandena i lägret. "Das Wasser ist so [schlecht?], dass wir mit den Morgenkaffen die Latrine spülen müssen, es herrscht Typhus & Malaria." "Det saknas de enklaste mediciner, som vi, i den mån de förekomma, måste betala. Näringstillförseln är helt otillräcklig. Vi ha inga kläder och skodon och 90 % av internerna har inga pengar."

På uppdrag av lägrets S.O.S.-kommitté vädjade Behrens till slut om hjälp via JW från alla tänkbara välgörenhetsorganisationer och välbeställda privatpersoner i Sverige med pengar, kläder, skor, mediciner, lektyr, spelkort mm. Han bad också JW att förmå så många inflytelserika personer som möjligt att hos franska beskickningen och konsulaten fordra att Saint Cyprien-fångarna placerades "människovärdigt" i andra läger.

TILLÄGG UR ICKE PUBLICERAD RAPPORT

Jacob och Marcus Wallenbergs har i sina respektive arkiv s k privat korrespondens bevarad, i båda fallen med seriesignum E2. Min granskning av dessa två serier redovisades i den åttonde, här icke medtagna rapporten enligt bilaga 3 till kommissionens slutrapport. Den utmynnade i den allmänna slutsatsen att inga uppgifter av relevans för kommissionens uppdrag påträffats. I rapporten presenterades dock en del iakttagelser med anknytning till andras och egna tidigare rapporter. Av dem återges här endast tre.

Av intresse för inställningen till JW inför skiftet på vd-posten i SEB våren 1946 är ett brev från Tor Bonnier av 23/1 1946.(JW E2:10) Det är ställt till båda bröderna och i det argumenterade Bonnier eftertryckligt för att JW borde kvarstå som vd.

Originalen till det ovan noterade brevet från JW till MW av 8/11 1939, där JW deklarerade att nazistregimen måste bort, ligger i MW E2:13. Här finns också ett brev från JW till "Dodde", daterat den 14/3 1940, vilket visar att frågan om Witkowitz-järnverket ännu inte var utagerad: "Knieren var här igår. Han påstod att Dresdener Bank bett honom fråga oss, om vi event. vore villiga att sätta oss i förbindelse med Roschids för att för deras räkning [i marginalen: '= Dresdn Banks'] förvärva Witkowitz. Jag svarade att om köpet skedde öppet, dvs båda parternas regeringar gäve sitt samtycke, under full vetskap om affärens innehåll, så såg jag intet hinder. Dresdener Bank skulle återkomma." JW uppgav också i slutet av brevet att tyske militärattachén sagt honom att Tyskland skulle ingripa om England kränkte Norges neutralitet. JW:s fråga om vägen till Norge gick över Sverige besvarades med ett "kategoriskt nej". "Det föreföll som om detta meddelades för framförning, vilket dock är klokast att ej [u-strykn i källan] göra."

I MW E2:18 återfinns en karbonkopia av och ett handskrivet koncept till ett brev från MW till JW av 24/10 1945, i vilket MW i starka ordalag kritiserade att JW i brev av 4/10 gratulerat Hjalmar Schacht till frikännandet i Nürnbergdomstolen. MW beklagade ur SEB:s synpunkt att brevet kommit till och fortsatte: "... jag för min del ogillar och tager avstånd från brevet och dess innehåll och får detsamma givetvis helt stå för Din egen räkning."

4. RAPPORT OM STOCKHOLMS ENSKILDA BANKS AFFÄRER MED FIRMAN OTTO WOLFF, OM SEB:S GULDDEPÅ HOS SCHWEIZERISCHER BANKVEREIN OCH OM EVENTUELL UNDERSÖKNING AV AFFIDAVITS FÖR AV SEB I SCHWEIZ UPPKÖPTA SVENSKA AKTIER

Enligt uppdragsavtal av 7/11 oktober 1998 ska jag personligen i Wallenbergsarkivet mot bakgrund av direktiven till kommissionen, tidigare egna rapporter och samtal med sekretariatet söka ytterligare information om:

- a) affärer knutna till Otto Wolff och Rudolf Siedersleben;
- b) Stockholms Enskilda Banks gulddepå hos Schweizerischer Bankverein;
- c) ifrågasatt undersökning av affidavits utförd av Neutra Treuhand & Revisions Gesellschaft.

Rapporten gäller huvudsakligen SEB:s affärer med firma Otto Wolff med huvudkontor i Köln och dess ledare Otto Wolff och Rudolf Siedersleben. Frågan om SEB:s gulddepå i Schweiz är nära knuten till de affärer som gjordes med firman i slutet av 1940 och början av 1941 och behandlas därför i samband med dem. Den 1946 ifrågasatta undersökningen av affidavits blev tydligen inte av. Rapportens avslutande del är därför kort och består av en redogörelse för de sökningar efter information om den ifrågasatta undersökningen som gjorts. Misslyckade försök att spåra mer uppgifter om gulddepån redovisas i sitt sammanhang.

Framställningen knyter givetvis an till Peder Bjurstens rapport av 98-07-07 beträffande iakttagelser vid besök på Wallenbergsarkivet och Gertrud Forkmans PM av 98-08-20 "Stockholms Enskilda Bank och eventuella affärer med stulna värdepapper och rövat guld".

Inledningsvis vill jag slutligen tacka Gert Nylander och Anders Perlinge vid Stiftelsen för ekonomisk-historisk forskning inom bank och företagande för mycket generös hjälp vid alla mina besök i stiftelsens arkiv för kommissionens räkning. Jag har fått omfattande hjälp med att söka önskad information i SEB:s arkiv, och jag har fått svar på otaliga frågor om personer och förhållanden i banken vid den tid undersökningarna gällt.

AFFÄRER KNUTNA TILL OTTO WOLFF OCH RUDOLF SIEDERSLEBEN

Den i rapport 3 redovisade korrespondensen mellan å ena sidan Jacob Wallenberg (JW) och Marcus Wallenberg (MW) och å den andra firma Otto Wolff och ägarna Wolff och Siedersleben, kompletteras av en ganska tjock akt i Utländska sekretariatets dossierer (SEB:s arkiv F6A, vol 242 nr 819) som Peder Bjursten dragit fram och relativt snabbt gått igenom. Akten innehåller brev, telegram och vissa sammanställningar som ganska väl belyser affärerna med OW, som bröderna Wallenbergs korrespondens inte sprider mycket ljus över.¹⁸⁶

Från SEB:s sida svarade huvudsakligen Rolf Calissendorff för den brev- och telegramväxling som finns bevarad i akt 819. För den skull har också hans i bankarkivet bevarade korrespondens för åren 1940–46 gått igenom (F3DA, vol 17-23). I vol 17 och 21–23 finns inga brev eller telegram växlade med vare sig OW, Wolff eller Siedersleben, men i vol 18–20 finns några brev av intresse.

Sammantaget visar materialet att affärerna med OW var av tre slag. För det första förmedlade SEB i slutet av 1940 och början av 1941 mot provision återköp av tyska förbindelser till utlandet. Framför allt rörde det sig om tyska storföretags aktier men också en del tyska dollarobligationer och spårrmark. Aktierna och obligationerna anskaffades i USA av det nybildade och i juni 1940 i Panama inregistrerade Pollux Inc, som sköttes av SEB:s New York-representant, direktionssekreteraren Erik Fris,¹⁸⁷ och

¹⁸⁶ Firman förkortas i fortsättningen OW, och i regel anges inte vem som tecknat firman i inkomna brev. Telegrammen är oftast undertecknade med firmans telegramadress "Siedersbüro".

¹⁸⁷ I rapport 1 återges i hårt sammandrag Håkan Lindgrens framställning om den ganska invecklade organisationen för SEB-gruppens affärer med utländska värdepapper under 20- och 30-talet. Jag nämnde där att vid årsskiftet 1940/41 delades SEB-gruppens utlandspapper i en europeisk del med obligationer som övertogs direkt av banken och en amerikansk del som överfördes till i USA domicilierade företag. Syftet var att undgå amerikanskt beslag av svenska tillgodohavanden som kunde aktualiseras om Sverige ockuperades av tyskarna. Åtgärden hade förberetts redan våren 1940, och i juni hade som nämnts Pollux Inc inregistrerats. Pollux kom enligt Lindgren att utnyttjas endast som "överföringsbolag". I slutet av november 1940 överfördes till Pollux i det närmaste alla Providentiagruppens kvarvarande värdepapperstillgångar. De här ingående europeiska obligationerna förvärvades före årsskiftet av banken och tillfördes dennas obligationskonto, medan de nord- och sydamerikanska tillgångarna i början av 1941 överfördes till två nybildade bolag i Delaware, Providentia Ltd och Nineteen Corp. Direktionssekreteraren Erik Fris placerades i New York och var den som var närmast ansvarig för värdepappersförvaltningen i de amerikanska bolagen under kriget. (Lindgren, *Bank, investmentbolag bankfirma. Stockholms Enskilda Bank 1924–1945* (1988), 384 ff)

vidarebefordrades på i bland lite komplicerade vägar till Reichsbank och dess dotterbolag Golddis-kontbank för OW:s räkning. Den andra typen av mellanhanvanden, som började under 1941, var ett slags bytesaffärer. SEB bytte till sig amerikanska dollarobligationer, emitterade av städer, public utility-bolag, järnvägs- och industriföretag, mot tyska utlandsförbindelser, spärrmark, s k funding bonds¹⁸⁸ och obligationer. Den tredje och till omfattningen minsta gruppen av affärer var återköp från OW av svenska värdepapper.

Förmedlingsaffärer

Den tidigaste påträffade återköpsaffären med OW gällde tydligen spärrmark, men det enda spåret av den i akt 819 är ett brev från OW till SEB av 20/9 1940 som bekräftar två växlade telegram. SEB hade meddelat att OW skulle betala motvärdet (i dollar förmodligen) till 340 000 Rm till "Chasebank" (Chase Manhattan Bank) i New York för SEB:s räkning. Och OW hade svarat att betalningen skett och uppmanat SEB att överföra 300 000 handelsspärrmark för OW:s räkning till Deutsche Golddiskontbank.

De fortsatta förmedlingsaffärerna grundade sig som framgår av Bjurstens rapport och min föregående på ett brev från Otto Wolff till SEB av 25/9 1940. Originalet till brevet har inte påträffats. I akt 819 ligger en karbonkopia av ett brev från Otto Wolff till SEB, daterat "Köln, zur Zeit Stockholm" 25/9 1940, och i ingressen heter det att Wolff efter dagens två samtal med JW föreslår följande affär. Om detta förslag på några punkter ändrats kan således inte avgöras, men alla punkter i det har av korrespondensen att döma inte tillämpats. För den skall återges här bara förslaget huvud-punkter.

Intill ett belopp av 2 miljoner USA \$, som Wolff vid anfordran skulle ställa till förfogande i New York, skulle SEB inom de närmaste åtta veckorna i USA köpa tyska utlandsförbindelser till så låg kurs (pris) som möjligt. I det syftet skulle en av bankens ledande medarbetare sändas till New York. Inom den angivna ekonomiska ramen kunde SEB köpa olika typer av spärrmark, obligationer av tyska utlandslån (utom Dawes- och Younglånen samt österrikiska folk-förbundslån), Konversionskasse-

¹⁸⁸ Den 31/1 36 ingick Sverige nya avtal med Tyskland om finansiella betalningar. Det tidigare s k transferavtalet ersattes med ett som kallades privatskuldavtalet. Det senare innebar bland annat att svenska ägare av finansiella fordringar på Tyskland skulle kunna få räntor och utdelningar betalda med funding bonds, som var räntebärande skuldförbindelser i skr, utställda av Konversionskasse für deutsche Auslandsschulden och garanterade av Tyska riket. I stället för dylika fordringsbevis kunde fordringsägarna liksom tidigare under vissa förutsättningar få pengar insatta på konto i tysk bank, vilket i princip var spärrat men stod öppet för vissa typer av utgifter. (Tyskmedelskommitténs betänkande, bilaga till proposition 1950 nr 197, 10 ff) Det fanns olika typer av sådana s k spärrmark.

fundings och aktier i tyska företag såvitt dessa aktier lagligen fanns i utlandet. SEB:s ersättning skulle utgå med 2,5 % av skillnaden mellan bankens självkostnad för inköpen och tyska börsvärdet på återköpta aktier respektive nominella värdet av andra förbindelser till utlandet. Provisionen skulle löpande gottgöras SEB i guld i Stockholm så snart uppköp avräknats. Tycktes den världspolitiska utvecklingen hota genomförandet av uppdraget ägde båda parter rätt att säga upp operationen. Vid uppsägningen redan inledda affärer skulle fullföljas. Uppsägning skedde som framgick av rapport 3 från Wolffs sida den 9/1 1941.

Omfattningen av de förmedlingsaffärer som skedde i enlighet med Wolffs brev av 25/9 1940 framgår i akt 819 dels av en sammanställning av 18/4 1945 som är gjord av SEB:s utländska sekretariat och har rubriken "Vissa transaktioner med Wolff", dels av två brev från banken till Pollux Inc av 31/12 1940 och 12/3 1941. Uppgifterna i dessa handlingar kompletteras av ett antal brev och telegram växlade mellan SEB och OW under uppköpsuppdragets gång.

Utländska sekretariatets sammanställning och de två breven till Pollux skiljer sig åt bland annat i följande avseende. Den förra redovisar återköpen i tre grupper: 1) De som gjorts senast i början av december 1940; 2) de som genomförts därefter men före Wolffs uppsägning av uppdraget den 9/1 1941; 3) de som påbörjats före uppsägningen och avtalsenligt slutförts därefter.¹⁸⁹ Pollux-breven redovisar grupp 1 för sig och grupperna 2 och 3 sammanslagna. Anledningen är att uppköpen enligt grupp 1 avräknats med OW före årsskiftet, medan uppköpen enligt grupperna 2 och 3 slutgiltigt avräknades tillsammans.

Uppgifterna i Pollux-breven, 1945 års sammanställning och den löpande brevväxlingen med OW har sammanställts i tabell 1 a och 1b, s 145 och 146.

Tabellerna visar att SEB till OW förmedlade återköp av framför allt tyska storföretags aktier. Dessa hade ett tyskt börsvärde omräknat till dollar på nästan 8,6 miljoner, medan de tyska dollarobligationernas nominella värde var 444 000. Inköpskostnaden var totalt något över 2,1 miljoner dollar. Provisionen som utgick på skillnaden mellan inköpskostnaden och det tyska börsvärdet på aktierna/-nominella värdet på obligationerna uppgick

¹⁸⁹ På sammanställningen av 18/4 45 har för hand gjorts vissa tillägg om leveranser av aktier till OW. Dessa tillägg har rubriken: "lev ... till Wolff 13/3 45:" Detta datum är en felskrivning för 13/3 41. Skrivaren har råkat skriva det årtal som sammanställningen har och under vilket tilläggen förmodligen gjordes. Felskrivningen har lett till att Bjursten i sin rapport (s 5) skriver: "... på en handling daterad 18 april 1945 står antecknat att vissa affärer gjordes den 13 mars 1945."

till 174 000 \$. Obligationerna var enligt de förteckningar som skickades till OW emitterade av tyska delstater, stora städer och industrier.¹⁹⁰

Anskaffningen av värdepapperen skedde enligt de två breven till Pollux Inc genom detta i Panama registrerade företag.¹⁹¹ Enligt utländska sekretariatets sammanställning hade alla köpts "genom Paulding". Om Pauldings roll innehåller akt 819 i övrigt nästan ingenting. Beteckningen torde avse Kirke Paulding, tidigare i bankfirman Paulding Frères i Paris.

Tabell 1 a. Genom SEB:s förmedling för firma Otto Wolffs räkning i USA återköpta aktier, avräknade före 31/12 1940.

Aktier	Nom värde Rm	Inköpskostnad \$	Tyskt börsvärde	Motvärde \$	Provision \$
I G Farben	2 625 000	-----	5 368 125	-----	
Dynamit AG	3 750 000	-----	3 928 125	-----	
Degussa	1 225 000	-----	3 613 750	-----	
Summa	7 600 000	1 186 798	12 910 000	5 200 000	100 471

Källa: Se tabell 1b.

Anm: 1 Dynamit AG tidigare Alfr Nobel & Co.

2 Degussa: Deutsche Gold- und Silberscheideanstalt.

¹⁹⁰ SEB t OW 3/4, 4/4, 5/4, 8/4 41 med uppgift om de poster obligationer som successivt skickades till Reichsbank.

¹⁹¹ I SEB:s arkiv finns mycket litet material om Pollux. Yttre statistikens kreditdossierer F2BA, vol 674, akt 919 "Pollux Inc" är mycket tunn och ger ingenting om de här undersökta affärens. Detsamma gäller Bokföringsavdelningens handlingar. Allmän serie F10A, vol 3, akten "Sebond SA; Dolob SA; Occident SA; Pollux; Nineteen; Providentia Ltd 1940", som huvudsakligen tycks dokumentera de omdispositioner av SEB-gruppens värdepappersinnehav som skedde i slutet av 1940 och början av 1941.

Tabell 1 b. Genom SEB:s förmedling för firma Otto Wolffs räkning i USA återköpta värdepapper, slutavräknade vid mitten av februari 1941.

Aktier/Obli- gationer	Nom värde RM/\$	Inköpskostnad \$	Tyskt börsvärde Rm	Motvärde \$	Provision \$
I G Farben	407 300	-----	-----	-----	
Deutsche Bank	88 100	-----	-----	-----	
Siemens & Halskestam	2 573 200	-----	-----	-----	
D:o pref	70 000	-----	-----	-----	
Tyska \$- obligationer	444 000	118 604	-----	444 000	
Summa		943 928		3 817 465	72 613

Källor: SEB till Pollux Inc 31/12 40, 12/3 41; Utländska sekretariatets sammanställning av 18/4 45; SEB till OW 5/12, 9/12 40, 2/1, 10/1, 3/4 41; OW till SEB 21/12 40, 20/1 41. SEB:s arkiv F6A, vol 242, akt 819.

Han gick efter den tyska ockupationen i exil i USA. I ett brev till JW av 2/10 1940 meddelade han att han lämnat Paris den 8/6 1940 och börjat om i New York och gjorde affärer efter samma linjer som tidigare. Att han engagerades i de här aktuella förmedlingsaffärerna framstår som lite egendomligt mot bakgrund av att det anförda brevet till JW avslutas med passusen: "I will not be astonished if I do not hear from you" och att brevet har påteckningen "Besvaras ej enl JW. NS" (Nils Svensson var chef för direktionssekretariatet.)

Uppköpen av värdepapperen sköttes av Erik Fris i New York som ägde rätt att teckna Pollux firma. Till honom telegraferades också för Pollux' räkning större delen av provisionerna från OW (efter avdrag för SEB:s "fee and expenses"), drygt 80 000 dollar enligt brevet till Pollux av 31/12 1940 och 58 000 dollar enligt brevet av 12/3 1941. (Dessa uppgifter återges även i Utländska sekretariatets sammanställning av 18/4 1945.)

Det kan dock noteras att MW j:r vistades i USA under den tid då återköpen av tyska värdepapper skedde, men han tycks ha skött andra bankens affärer. I arkivkartongen "MW j:rs korrespondens med SEB från USA 4/11 1940–18/1 1941" (Direktionsarkivet E1B, vol 53) har inga meddelanden påträffats som har anknytning till OW-affärerna. Det måste emellertid tas för givet att han kände till dessa som pågick under hans USA-vistelse, och det måste vara de som åsyftas i följande två anteckningar av Ivar Rooth, tidigare återgivna i rapport 1.

I IRM 12/2 1941 som gällde MW:s rapport om sin USA-vistelse finns notisen: "C [Merle Cochran i amerikanska finansdepartementet] hade intet

emot SEB köp av tyska \$-obligationer ...", och från en statsrådsberedning 23/2 1941 antecknade Rooth: "Dodde [MW j:r] Inköp av tyska värdepapper i USA sålda till Tyskl Diskuterat av Dodde med Cochran. Ville ha hans reaktion innan de gjordes. Vissa schw. banker gjorde liknande Har pågått i flera år. Inga affärer i tyska obl [av SEB] efter spärren" Rooth var alltså på ett tidigt stadium informerad, men man kan fråga sig om han och senare deltagarna i statsrådsberedningen fick veta att återköpen huvudsakligen bestod av tyska storföretags aktier, eftersom hans anteckningar med ett undantag endast talar om tyska obligationer.

I akt 819 finns också ett antal brev och telegram som visar att leveranserna till Tyskland av de i USA inköpta värdepapperen av för mig oklara skäl gick lite olika vägar. Om den stora post aktier som uppköpts senast i början av december 1940 (tabell 1a) telegraferade SEB 5/12 1940 till Deutsche Unionsbank att denna samma dag skulle utlämna de specificerade aktierna till Deutsche Golddiskontbank i Berlin för SEB:s räkning, och till denna telegraferades också 5/12 att den samma dag skulle få de uppräknade aktieposterna och hålla dem till fritt förfogande för OW. Telegram av motsvarande lydelse gick till Golddiskontbank 28/12 1940 avseende nom 13 000 Rm I G Farbenaktier, medan samma dags parallella telegram till Unionsbank löd: "Ert telegram av 20/12. 'Erhöllo idag trettontusen Farbaktier på uppdrag av [auftrags] Paulding & Co.' Vi be er leverera dem för vår räkning till Deutsche Golddiskont-bank, Berlin."

De stora posterna Siemens & Halske-aktier (tabell 1 b) levererades också via Unionsbank, men nu var även Dresdener Bank involverad, och i detta fall kan man följa även förspelet till leveransen till Golddiskontbank. Den 31/12 1940 kablade Fris från New York till Calissendorff: "Instruct Allan [direktör A Wetter-mark i Unions-bank ?] as last time but Dresdener now. Give Allan and Dresdener each a testword to be included in joint cable to Shipley [Brown Brothers Harriman & Co] to release funds by Shipley and inform Shipley of testword." På telegrammet har för hand antecknats ordet "Friskman". Den 4/1 1941 telegraferade SEB till Unionsbank: "Vi telegraferade 2/1. [Vi] Bekräfta telefonsamtal. Mottag från Dresd Bank för vår räkning nom 2 573 000 Rm Siemens & Halske stam resp 70 000 Rm pref. Efter leverans telegramvisera Shipley New York gemensamt med Dresd Bank. Börja telegrammet med lösenordet Friskman. Ert telegram av 3/1: 'Mottagit Siemens & Halske.' Var god leverera de av er mottagna aktierna till Deutsche Golddiskontbank för vår räkning." I telegram av 4/1 ombads denna att ta emot Siemens & Halske-aktierna för SEB:s räkning och ställa dem till OW:s förfogande. Den 14/1 1941 förfrågade sig SEB telegrafiskt hos Unionsbank om dennas kostnader för att för SEB:s räkning ta emot olika tyska aktier och enligt SEB:s instruktioner leverera dem till Golddiskontbank.

Övriga aktier och obligationer upptagna i tabell 1 b skickade SEB i omgångar till Reichsbank med anhållan att de skulle överlämnas till Golddiskontbank till förmån för OW.¹⁹²

Guldepån i Schweiz

Av särskilt intresse för kommissionen är att OW skulle betala provisionen till SEB i guld och faktiskt också gjorde det. Korrespondensen härom i akt 819 ger följande uppgifter. I brev från OW av 21/12 1940 meddelades att provisionen enligt den första avräkningen, \$ 100 471:18, enligt de överenskomna omräkningsreglerna motsvarade 89,3 kg fint guld.¹⁹³ Den skulle enligt avtal ställas till förfogande på plats som senare skulle överenskommas. Två dagar senare skrev OW att Reichsbank hos Schweizerischer Bankverein i Basel ställt till SEB:s förfogande åtta guldtackor med ett guldinnehåll av 100,1 kg fint, varigenom OW fått ett guldtiligo-dohavande på provisionskontot på 10,8 kg fint.

Om betalningen i guld av den provision som avräknades efter årsskiftet 1940/41 finns flera brev i akt 819. (SEB till OW 2/1, 10/1, 17/1 1941 och OW till SEB 20/1 1941) Av intresse här är dock framför allt följande brev växlade med Schweizerischer Bankverein. Den 14/2 1941 skrev SEB: "Vårt telegram av idag. Mottag för vår räkning från Reichsbanksdirektorium i Berlin 12 guldtackor, vikt 54, 4 kg brutto och 54,3 kg fint. Håll dessa i förvar åt oss i avvaktan på vidare instruktioner." Brevet besvarades den 18/2 1941: "Vi bekräfta härmed gårdagens telefonsamtal, i vilket vi meddelade att det av er i telegram av den 14 dennes aviserade guld, 54,4 kg fint i tackor, enligt bifogade borderau kommit oss tillhanda för er räkning från Reichsbanksdirektorium i Berlin. Vi förvara guld, åt er och invänta era vidare instruktioner."

Som Peder Bjursten redan rapporterat framgår av borderaun att fyra tackor hade den vanliga styckvikten om cirka 11,5 kg och kom från myntverket i Sverige. Av övriga åtta mindre tackor med en genomsnittsvikt av omkring 1 kg kom sju från Schön i Amsterdam medan en hade certifikat S.B.S Le Locle.

Två frågor ger det nu genomgångna materialet inga svar på. Vad skulle SEB med guld, till och vad gjorde banken med guld? På den förra frågan ska nedan ett tentativt svar ges. Vad gäller den senare så har undersökningen så att säga gått in i väggen. I huvudböckerna för 1940 och

¹⁹² SEB t Reichsbank 12/3, 13/3 41 (aktierna; jfr felskrivet årtal på sammanställningen av 18/4 45 som tas upp i not 4 ovan) och 2/4, 3/4, 4/4 7/4 41 (obligationerna).

¹⁹³ Viktangivelserna här och i det följande har förkortats till en decimal. I breven förekommer både tre och fyra decimaler

1941 har gulddepån inte kunnat iden-tifieras. Varken Levine eller jag har i JW:s och MW:s korrespondens träffat på några notiser om gulddepån. I direktionsarkivets korrespondens 1940 och 1941 (E1B, vol 52 och 54) finns ingen brevväxling med Schweizerischer Bankverein; å andra sidan finns där en del brev och telegram växlade med OW och Siedersleben, men de är ointressanta och ger i denna fråga inget utöver materialet i akt 819. Datorsökning i SEB-arkivet på begreppet guld gav ingen träff om någon gulddepå, och motsvarande sökning på begreppet Bankverein gav träffar först från och med 1959 och framåt.

Därefter återstod en ledtråd. På brevet från Schweizerischer Bankverein av 18/2 1942, som bekräftar att Reichsbank levererat guldet och att Bankverein skulle förvara det åt SEB i väntan på vidare instruktioner, finns en handskreven anteckning. Denna består av ett inringat datum, 13/3 41, och under ringen "Disponeras på arbitrage". Denna påteckning föranledde Anders Perlinge att undersöka huruvida det vore möjligt att i SEB-arkivets mikrofilmbestånd finna fortsatt korrespondens om dispositionen av guldet. Det visade sig att arbetrageavdelningens korrespondens med Bankverein under tiden 1/1 1941 till 30/9 1945 skulle ingå på sex angivna filmrullar och utgöra totalt omkring 6 000 exponeringar. Vid kontroll av mikrofilmbeståndet framkom det emellertid att dessa sex rullar inte finns bevarade. I en serie av mikrofilmerna föreligger en lucka om 818 rullar, och till dessa saknade rullar hör de sex som hade varit av intresse för denna undersökning. Perlinge bedömer att möjligheten att påträffa de saknade filmerna i bankens lokaler ter sig synnerligen små för att inte säga obefintliga. Om gulddepåns öden av kommissionen bedöms viktiga att utforska torde inget annat återstå än att hos Schweizerischer Bankverein göra förfrågan om material där bevarats om SEB:s gulddepå.

Frågan varför SEB skulle ha en gulddepå i Schweiz bör troligen ses mot bakgrund av JW:s meningsutbyte med Ivar Rooth i början av februari 1941 som jag redovisat i rapport 1. JW ville av Ryska statsbanken överta ett ton guld, men Rooth ställde sig avvisande. Riksbanken upprätthöll som jag i rapporten hävdar ett de facto monopol på import av guld till Sverige, fastän sådan i lag inte förbjöds för andra förrän 1944. Sin starka önskan att genomföra transaktionen med Ryska statsbanken motiverade JW inför Rooth med att köp av guld i dåvarande läge vore det enda sättet att bevara SEB:s substans och därmed dess ställning som en internationell bank.

Av rapport 3 framgår att Otto Wolff efter uppsägningen av återköpsavtalet den 9/1 1941 uttryckte önskemål om att träffa JW för att diskutera ett förslag till ny affär som var fristående från det just uppsagda uppdraget. Ingen antydning ges emellertid i Wolffs brev om affärens art. Möjligen gällde det återköp av ett mycket stort belopp AEG-aktier. I Calissendorffs

korrespondens finns två brev härom till Siedersleben av 12/3 och 17/3 1941. I det förra uppgavs att SEB:s New York-representant, dvs Fris, telegraferat att situationen i fråga om AEG-aktierna var oförändrad. Säljarna påstod att de hade offerter, dock inte fasta, på två aktieposter till ett totalt belopp av (nom ?) \$ 20 miljoner. De vore varken villiga att sälja bara en av posterna eller gå ned i pris. I det andra brevet återgav Calissendorff ett meddelande från Fris att ägarna till AEG-aktierna förklarat att de inte ville sälja dessa.

Bytesaffärer

Vintern och våren 1942 genomfördes två bytesaffärer med OW och en tredje var på tal. Den första inleddes dagen efter trettondagen. I icke påträffat telegram av 7/1 1942 framförde OW erbjudande om en affär. Den 14/1 accepterade OW per telegram dels SEB:s förklaring vid telefonsamtal den 13/1 att banken i stort antog anbudet av 7/1, dels vissa ändringsförslag som SEB framfört. Men "da holländische Bankfreunde ihre Kunden ungern mit Namen nennen, liefere ich Besitzkette durch verpflichtenden Erklärungen der betreffenden guten Banken".¹⁹⁴

I brev av 23/1 antog SEB skriftligt anbudet. SEB övertog av OW nominellt \$ 368 000 amerikanska städers och järnvägsbolags obligationer i utbyte mot nominellt \$ 347 000 Berlins och Hamburgs obligationer, \$ 20 000 delstaten Preussens och skr 525 000 funding bonds. Kurserna på de tyska obligationerna var 40 % och på funding bonds 59 %, vilket betyder att SEB betalade i snitt 60 % för de amerikanska obligationerna. I brevet meddelade SEB också att den redan skickat de tyska värdepapperen och uppmanade OW att snarast leverera de amerikanska obligationerna i Stockholm jämte de i OW:s telegram av 14/1 omnämnda "verpflichtenden Erklärungen der holländischen Banken".

Härmed inleddes en utdragen diskussion med OW om deklarationernas urformning som slutade med att SEB den 22/4 1941 föll undan. Meningsutbytet kan bäst följas i de korrespondensutdrag bland kommissionens s k Safe haven dokument som Gertrud Forkman återgivit i sin PM av 98-08-20 (s 3). Flera där återgivna brev har nämligen inte påträffats i den korrespondens som ligger i akt 819. De som finns här anförs dock, då de bestyrker viktiga korrespondensutdrag bland Safe haven dokumenten.

¹⁹⁴ Ortografen och interpunktionen i telegrammet har normaliserats. Telegramoriginalet har varken stora bokstäver, komma eller punkter. Här och i det följande översätter jag för precisionens skull inte citerad tysk text till svenska.

I OW:s utkast till blankett för deklarationerna av 2/2 42 ville SEB 11/2 ha ett tillägg som i följande citat ur brevet markeras med understrykning: "Hiermit bestätigen wir, dass die nachstehend verzeichneten Wertpapiere sich vom 9. Mai 1940 bis zum ..., an welchem Tage sie durch uns im handelsüblichen Verkehr freiwillig an Rebholz verkauft wurden, ununterbrochen im Besitz eines holländischen Eingesessenen befunden haben." I brevet efterlyste SEB också upplysningar om den för banken okände Rebholz.

I OW:s svar av 23/2 1942 meddelades att de holländska bankerna avböjt det av SEB föreslagna tillägget i deklarationsblankettens formulering med hänvisning till att de inte såg någon anledning att bekräfta något som var fullständig självklart. Det hade aldrig tillvitats dessa banker att genomföra ofrivilliga försäljningar, och OW försäkrade att avyttrandet av värdepapperen skett fullständig frivilligt. Brevet hade också bifogats upplysningar om Rebholz från Auskunftei W. Schimmelpeng-Deutsche Auskunftei GmbH, Berlin av 5/8 1941,¹⁹⁵ och OW tillade att Rebholz från ledande bankhåll rekommenderats som synnerligen värd förtroende.

Innan detta brev nått SEB hade denna i brev av 24/2 upprepat sitt önskemål om formuleringsändring och enligt Forkmans PM åter--kom det även den 4/3 och 9/4 1942. Det sista i akt 819 påträffade meddelandet i ärendet är ett brev från OW av 17/3. I detta hänvisas till firmans brev av 23/2 såsom svar på SEB:s brev av 11/2.

Den andra bytesaffären inleddes med en skrivelse av 12/2 1942 från tyska legationen i Stockholm som återgav ett telegram från OW med förfrågan om SEB var intresserad av förtecknade amerikanska obligationer (emitterade av städer, järnvägsbolag och industriföretag). SEB:s svar har inte påträffats, men den 17/3 telegraferade OW följande villkor. Mot \$ 400 000 amerikanska skuldförskrivningar enligt bekant lista till 70 % av dagens New York-kurser skulle SEB leverera 60 % av motvärdet i tyska utlandsförskrivningar till 40 % kurs, inklusive \$ 119 000 "Tokyo-Stücke". 20 % av motvärdet skulle betalas i sfr i Zürich och 20 % med 4 procentiga fundings i skr eller efter SEB:s val med sfr i Zürich. Den 25/3 1942 förklarade sig OW införstådd med avslut enligt gårdagens telefonsamtal.

¹⁹⁵ Enligt denna handling hade Rebholz Effectenkantoor grundats av F Leeser i Amsterdam 1923 med dennes namn som firma. Denna sysslade med kommissionshandel i aktier. Senare blev Rebholz delägare. Grundaren dog 1934. Firman omvandlades till kommanditbolag och namnet Rebholz Effectenkantoor infördes 1940. Firman kunde bli medlem i Amsterdams börsförening, eftersom Rebholz som var född tysk 1931 naturaliserats. Firman drev allmän bankrörelse med aktiekommissionshandel som specialitet. Den förfogade över en särskild avdelning för tyska och "Ostwerte" och hade därför haft stor omsättning under senare år. Den hade goda förbindelser med alla börsplatser i världen. Rebholz hade gott rykte och han och hans fru ägde firman helt.

OW skulle leverera amerikanska obligationer till 70 % av New Yorkkursen, och SEB skulle betala 60 % av motvärdet med nom \$ 238 000 tyska skuldförskrivningar till 60 % kurs och 40 % av motvärdet i valutor.

Enligt SEB brev av 6/6 1942 hade avslut skett den 8/4 men något brev eller telegram med de fullständiga villkoren har inte påträffats. Av den fortsatta korrespondensen i ärendet framgår emellertid att OW till SEB överlät nom \$ 317 000 olika amerikanska obligationer, dessa skulle sändas den 20/4 och att "stamträdsförklaringar" skulle sändas senare. I SEB:s motprestation skulle ingå nom \$ 119 000 olika tyska obligationer som Yokohama Speciebank i Tokyo skulle ställa till OW:s förfogande; hur resten skulle betalas framgår inte. (OW till SEB 16/4 1942, SEB till OW 30/4 1942) Likviden komplicerades emellertid enligt SEB:s brev 6/6 1942 av att Yokohamabanken bara hade \$ 100 000 tyska obligationer och inte ville ställa dessa till OW:s förfogande. SEB föreslog därför att de i Japan befintliga obligationerna skulle förvaras för OW:s räkning i SEB:s depå i Yokohama-banken i Tokyo. I stället för de felande \$ 19 000 hade SEB sänt andra tyska dollarobligationer. Korrespondensen fortsatte därefter till 2/10 1942, då frågan enligt SEB:s brev till OW "gått i ordning", men vad det konkret innebar framgår inte.

Ytterligare en affär i amerikanska obligationer var på tal våren och sommaren 1942, men den strandade på motstånd från Riksbankens sida. Den 22/5 skrev Calissendorff till Siedersleben att SEB inte lyckats få Riksbankens tillstånd till den tilltänkta nya operationen i amerikanska obligationer. Siedersleben svarade den 30/5 att han hoppades få tillfälle dryfta frågan vid JW:s kommande besök i Berlin. (Calissendorffs korrespondens vol 20) I ett brev till JW av 21/7 1942 konstaterade han emellertid att han sedan den 30/5 inte haft tillfälle att resonera med JW och förfrågade sig om möjligheterna att få Riksbankens tillstånd. Calissendorffs påteckning på brevet att det var utsiktslöst (rapport 3) motsvaras av ett brev till Siedersleben av 25/7, där han i JW:s frånvaro meddelar samma sak. (C:s korrespondens vol 20) Siedersleben gav sig emellertid inte. I ett brev till Calissendorff av 3/8 1942 frågade han om det kunde vara till någon hjälp om hans firma "kände sig för" hos Riksbanken. Hur JW och Calissendorff ställde sig till den tanken är okänt. Det enda påträffade svaret till Siedersleben är ett brev från SEB:s sekretariat av 10/8 som meddelade att båda herrarna var på semester. (Ibidem)

Återköp av svenska värdepapper

Det finns i akt 819 spår av små återköp av svenska värdepapper från OW. I brev av 4/12 och 6/12 1941 meddelade SEB att Valutakontoret inte gett

tillstånd till återköp av B-aktier i STAB, men att banken kunde placera dem i utlandet till sfr 11,50/styck.

Den 15/6 1942 bad OW telegrafledes om offert på 9 700 kr Svenska statens 3 %-obligationer av 1937. SEB bjöd den 16/6 1942 76 % kurs exklusive kuponger med betalning i sfr och leverans i Stockholm, vilket accepterades av OW 18/6.

Den 4/11 1943 skrev OW att firman samma dag sänt 1 610 STAB-aktier, varav tio var restleverans till en försäljning av 22/10 och 1 600 leverans för en försäljning av 1/11. De 7 SKF-aktier som ingick i köpet av 22/10 kunde OW för tillfället inte leverera.

Den 7/12 1943, slutligen, bad OW per telegram om offert på 1 000 STAB:s B-aktier och nom 700 kr Svenska statens treprocentare av 1937. Telegrammet har påteckningen "enl MW Bedauern", och SEB:s svarstelegram av 9/12 löd lakoniskt: "Ert av den 7. Beklagar."

UNDERSÖKNING AV AFFIDAVITS

Den undersökning av affidavits för av SEB i Schweiz inköpta aktier genom Neutra Treuhand & Revisions Gesellschaft vilken var på tal i brev växlade mellan JW och Rudolf Speich i Schweizerischer Bankverein i mars 1946 (rapport 3) kom som nämnts i inledningen tydligen inte till utförande. I JW:s korrespondens med Speich nämns den inte vidare. Inte heller finns det några brev i frågan till denne från MW, som i slutet av mars 1946 efterträdde brodern som bankens vd.

I registren till båda brödernas korrespondens har också resultatlöst sökts efter brev växlade med Neutra eller de personer som i Speichs brev till JW av 18/3 1946 anges som de ledande i Neutra, styrelseordföranden Joseph Hengeler och styrelseledamöterna Trüssel och Lachenal. I registren till SEB:s styrelseprotokoll figurerar inte heller någon undersökning av affidavits, som rimligen – även i SEB – borde ha varit en angelägenhet för styrelsen. En datasökning i SEB-arkivet på ordet Neutra har inte heller givit någon träff.

Anledningen till att någon undersökning av affidavits tydligen inte kom till stånd kan under dessa omständigheter endast bli föremål för gissningar. En tänkbar sådan är att MW som ny chef för banken inte ville fullfölja en idé som var broderns. Den är emellertid inte helt tillfredsställande om det var påtryckningar utifrån som föranledde JW:s tanke på en ansedd schweizisk revisionsfirmas granskning av dessa affidavits för aktier som inköpts i Schweiz under kriget. Hur tog sig banken och dess nye vd ur detta tryck?

5. RAPPORT OM RIKSBANKENS ÅTERKÖP AV SVENSKA STATSOBLIGATIONER FRÅN HOLLAND 1941–42

I två tidigare rapporter till kommissionen behandlades Riksbankens återköp av svenska statsobligationer från Holland 1941 och 1942 års avtal om clearing av finansiella betalningar mellan Sverige och det ockuperade Holland. För att undvika upprepningar utelöts avsnitten härom ur de nu publicerade rapport 1 och 2.

Av de uteslutna avsnitten framgick att den holländska beskickningen i Stockholm genom en aide-mémoire av 1/2 1944 protesterade både mot clearingavtalet och mot återköpet av statsobligationer. För den skull skulle jag enligt uppdragsavtal nr 8 av 31/10 1998 bearbeta hos kommissionen befintliga kopior av handlingar i UD:s arkiv vilka berör dessa frågor. Kopiorna är tagna ur följande volymer i UD:s arkiv på Riksarkivet: 1920 års dossiersystem H 94 Cn vol 2303 och HP 64 Cn vol 2393 och 2394. (Volymerna anförs i fortsättningen endast med nummer.)

Kopiorna ur volym 2394 är dels handlingar från förarbetet sommaren 1944 till UD:s svar på holländska beskickningens aide-mémoire av 1/2 1944,¹⁹⁶ dels en kopia av UD:s slutliga svar, en aide-mémoire daterad 22/8 1944. De kopierade handlingarna ur volym 2303 härrör från det förarbete till svaret som skedde i februari 1944.¹⁹⁷ Bland dem finns en pm om återköpet, enligt påteckning skriven av Nils Montan och daterad den 10/2

¹⁹⁶ De tre kopiorna är en pm av 5/6 44, ett svenskt koncept av 1/7 44 till det franskspråkiga svaret av 22/8 44 och denna aide-mémoire. De tre handlingarna har en saklig egenhet gemensam: De feldaterar holländska beskickningens aide-mémoire av 1/2 44; pm av 5/6 anger 21 februari 1944 och de två senare anger 22 februari respektive 22 février. Tanken att det skulle ha kommit en följdskrivelse från holländska beskickningen måste avvisas. Det finns ingen sådan i de här utnyttjade UD-volymer i Riksarkivet och inte heller i doss HP 80 A/Nederländerna i arkivet på UD, där originalet till beskickningens aide-mémoire ligger. UD:s ingående diarium från utländska myndigheter och ingående diarium handbrev (i RA) har inte registrerat någon skrivelse från holländska beskickningen av 21/2 eller 22/2 41 i det här aktuella ärendet utan bara den av 1/2. Slutligen förhåller det sig också så att både det svenska konceptet och den slutliga franska versionen talar om holländarnas aide-mémoire i singularis.

För hjälp med de arkivutredningar som här redovisats tackar jag Bertil Johansson vid RA och Daniel Backman vid UD:s arkiv. Backman har också haft vänligheten att tillstålla mig en kopia av originalet till holländarnas aide-mémoire jämte kopior av tre handlingar i samma ärende i doss 80 A, vilka överlämnats till kommissionens sekretariat.

¹⁹⁷ Här ligger också ett exemplar av den pm av 5/6 1944 som finns i den nyss nämnda vol 2394.

1944. Den har sitt särskilda intresse i det att den har nio bilagor, avskrifter av handlingar av skilda slag vilka utgör promemorians källor eller underlag.¹⁹⁸ Största delen av kopiorna ur volym 2393, slutligen, utgörs av vad som ser ut att vara en karbonkopia av en maskinskriven sammanställning om inte mindre än 84 sidor. Den har rubriken "Fordringar och skulder till Holland" och påteckning för hand "20/3 -1941" men ingen uppgift om proveniens. Andra kopior här är ett antal avskrifter av pm och brev från tiden maj–september 1941.

Kombineras det nu genomgångna UD-materialet med framställningen i mina två tidigare rapporter framträder följande mer fullständiga bild av Riksbankens återköp av svenska statsobligationer från Holland 1941–42, av tillkomsten av den svensk-holländska finansiella clearingen 1942 och av tillkomsten av det svenska svaret på den holländska protesten i de två ärendena 1944. Eftersom holländarna tog upp båda dessa frågor och dessutom begärde närmare upplysningar om regleringen under ockupationstiden av det svensk-holländska varuutbytet och betalningarna för detta, tar jag nedan upp inte endast återköpet av svenska statsobligationer, som har mest relevans för kommissionens uppdrag, utan även – men mer kortfattat – den finansiella och kommersiella clearingen. Den senare berörs endast i anslutning till vad som sades om den i svaret till den holländska beskickningen.

Frågan om återköp av svenska värdepapper från Holland togs upp under handelsförhandlingarna mellan den svenska och den tyska regeringskommissionen i juli 1940, kort efter det att Holland och Belgien besatts av tyskarna. En fråga från svensk sida angående möjligheterna att ta upp varuhandel med de två länderna besvarades från tysk sida dels med invändningen att frågan på grund av det militära läget var för tidigt väckt, dels med motfrågan hur Sverige tänkte sig denna handels gestaltning, särskilt betalningarna för den svenska exporten. Svaret blev att vissa betalningsmöjligheter föreläge genom stora holländska innehav av svenska värdepapper – under förutsättning att dessa fortfarande fanns i Holland.¹⁹⁹ Frågan drevs därefter tydligen vidare på den svenska sidan. Ivar Rooths noterade i sina s k dagboksanteckningar (IRD i fortsättning)²⁰⁰:

¹⁹⁸ Dessa bilagor återopas i det följande med rubrik, om de har sådan, plus Montans pm bilaga nr si och så.

¹⁹⁹ Kopia av UD-pm av 5/7 40, FIB/Dir II, doss 48, SEBA (Stockholms Enskilda Banks arkiv hos Stiftelsen för ekonomisk-historisk forskning inom bank och företagande).

²⁰⁰ F1A, vol 154 M, SRBA (Sveriges Riksbanks centralarkiv).

3/2 40 [läs 41] 3.05 Hägglöf ... H har talat med både pappers- o cellulosaforen om dylik export mot sv värdepapper. Vill ha det i organiserad form betr Holland. Få besked om en månad. Abs har ej kommit någon vart. Fin. min. var förra gången ej informerad. Om ej privat förh klara före 1/3 blir det statl förh 10-12/3

Redan i slutet av augusti 1940 hade Riksbanken för övrigt gjort en uppställning över svenska tillgångar och skulder gentemot Holland, men syftet med den är oklart. Det är ovisst om sammanställningen hade något samband med vad Rooth antecknade 30/10 40: "Enl. EW. [Wigforss] vill Reichsbank köpa svenskars innehav av holl & belg tillgodohavanden med likvid över clearingen." Detta är nämligen en av de i *Ivar Rooths minnesanteckningar* påträffade notiserna som inte återkommer i R:s uppteckningar och anteckningar och inte kunnat hängas upp på något annat.²⁰¹

Frågan återkom på dagordningen för de två regeringskommissionernas sammanträde som började i senare delen av mars 1941.²⁰² Vid samtal mellan Wigforss, Herman Eriksson, Dag Hammar-skjöld, Hägglöf och Rooth den 21/3 1941 väntades en tysk representant komma till Sverige med en förteckning över de värdepapper i holländsk ägo som kunde komma ifråga för försäljning.²⁰³ Det totala beloppet uppgavs vara 15 mkr, och man hade enligt Rooth enats om att Riksbanken skulle stå som köpare av de obligationer som erbjöds och betala efter utländska kurser. Om aktier inginge bland de erbjudna papperen skulle särskild diskussion tas upp. Därefter följer en oklar passus, som, liksom motsvarande påstående i nästa stycke, av den här följande framställningen att döma måste vara uttryck för ett missförstånd: "Då tyskarna redan inköpt de svenska värdepapperen skulle underhandlingarna äga rum direkt med tyskarna. I annat fall skulle man komma överens om inköp i Holland."

En vecka senare konstaterade Rooth att representanter från Holland och Tyskland som skulle komma med förteckningar på svenska värdepapper som köpts i Holland ännu inte anlant, men väntades under kommande vecka.²⁰⁴ Men det dröjde.

---

²⁰¹ Kopia av den odaterade sammanställningen överlämnad till JW 29/8 40, FIB/Dir II, doss 49, SEBA. – Ivar Rooths minnesanteckningar. Separat bilaga till Riksbankens arkivutredning (1997) citeras i fortsättning IRM

²⁰² Kopia av pm av Hägglöf 8/3 41, FIB/Dir II, doss 51, SEBA.

²⁰³ Ivar Rooths s k samtalsuppteckningar 22/3 41, F1A:72, SRBA. – Den ovan omnämnda omfattande sammanställningen av svenska fordringar och skulder gentemot Holland av 20/3 41 passar tidsmässigt väl in i detta sammanhang. Troligen är den gjord inom Riksbanken/Valutakontoret på grundval av s k valutadeklarationer per 31/12 40 som infördrats till den 15/2 1941.

²⁰⁴ IRM 28/3 41.

Den 8/4 1941 sände UD:s handelsavdelning till beskickningen i Berlin avskrifter av inom UD:s sammanställda promemorior angående svenska finansiella fordringar och skulder gentemot Nederländerna respektive Belgien per 31/12 1940, grundade på till Riksbanken inkomna valutadekla-rationer. Samtidigt meddelades att frågan om reglering av dessa fordringar och skulder inte varit föremål för överläggningar vid de pågående förhandlingarna med tyska vederbörande, varmed väl avsågs handels-förhandlingarna mellan de svenska och tyska regeringskommissionerna.²⁰⁵

De svenska förarbetena gällde således synbarligen en finansiell clearing med både Holland och Belgien, vilket också framgår av en avskrift i vol 2393, som har rubriken "PM angående Sveriges handel med de ockuperade nederländska och belgiska områdena". Den är daterad 15/5 1941 och har påteckningen von Platen. Här uppges under punkt 5 att per den 31/12 1940 var Sveriges finansiella fordringar och skulder gentemot Nederländerna 18 mkr respektive 33 mkr, medan fordringarna på Belgien uppgick till 34 mkr och skulderna till 2,5 mkr.²⁰⁶ Vidare meddelas att de svenska finansiella tillgångarna i de ockuperade holländska och belgiska områdena huvudsakligen utgjordes av svenska företags innehav av aktier i dotterbolag; särskilt STAB hade betydande intressen i båda länderna.²⁰⁷ Punkten avslutas med konstaterandet att någon särskild överenskommelse rörande regleringen av Sveriges finans-iella tillgångar och skulder i de ockuperade områdena tills vidare inte träffats.

En annan pm av den 15/5 1941, bilaga 3 till Montans pm, saknar uppgift om författaren. I den ingår ännu en sammanställning över av Riksbanken lämnade uppgifter angående finansiella fordringar och skulder gentemot Nederländerna per 31/12 1940. Det som här närmast intresserar är kommentaren till uppställningen ty i den finns ett påstående, som sedan

---

²⁰⁵ Avskrift av handbrev från UD:s handelsavd t attachén Per Zethelius, Berlin, 8/4 41, Montans pm bil 1, vol 2303.

²⁰⁶ En avskrift av denna punkt 5 i von Platens pm utgör bilaga 2 till Montans pm.

²⁰⁷ I den ovan nämnda 84-sidiga, mycket detaljerade sammanställningen "Fordringar och skulder till Holland" med påteckningen 20/3 -1941 anges vilka företag som hade dotterbolag i Holland, vad dotterbolagen hette och hur stort nominellt aktieinnehav de svenska företagen hade i dotterbolagen. STAB hade fyra döttrar och det sammanlagda aktieinnehavet var 1,75 miljoner hfl. Övriga storföretag på listan var (med aktieinnehavet i tusen hfl inom parentes): ASEA (300), Elektrolux (300), LinoleumAB Forshaga (324), BergverksAB Freja (260), SKF (200) och Sockerbolaget (SSA) (155).

återkommer upprepade gånger och slutligen ingår i det franskspråkiga svenska svaret till holländska beskickningen av 22/8 1944, nämligen att förslaget om realisering av svenska obligationer för inköp av varor väckts från holländsk sida. Det tilläggs dock också att genom en sådan transaktion skulle det för trä- och massaindustrin yppa sig en säkerligen eftertraktad möjlighet till ökad export.

Den 28/5 1941 meddelade handelsrådet Vinell vid beskickningen i Berlin att den tyske handelsförhandlaren Waldemar Ludwig efter ett flertal påstötningar överlämnat en förteckning över i Holland befintliga svenska värdepapper, vilka man kunde tänka sig att hembjuda till Sverige. Förteckningen upptog huvudsakligen statsobligationer, men det fanns också en del smärre aktieposter. Enligt Ludwig önskade "holländska vederbörande" helt utnyttja likviden för värdepapperen till ytterligare köp av svenska trävaror. Listan var dock inte bindande. Man ville enligt Ludwig "här", dvs i Berlin, noga tänka sig för innan man godkände en återförsäljning av svenska aktier. Inte heller förelåg vederbörande myndigheters slutliga godkännande av försäljningen. Särskilt syntes det gälla "att inhämta holländskt (det tyska rikskommissariatets i Haag ?) godkännande", slutade Vinells brev.²⁰⁸

I volym 2393 finns en "Aufzeichnung", daterad "Berlin den 27. Mai 1941", som torde vara en avskrift av Ludwigs förteckning. Den inleds med orden "Es ist in Aussicht genommen, zunächst folgende, im Eigentum von Niederländern befindliche schwedische Wertpapiere für die Bezahlung schwedischer Holzlieferungen zu verwenden", varefter följer en uppställning på 2½ sidor i två kolumner med huvudena "Bezeichnung des Wertpapiers" och "Nominal-Wert in skr". De totala nominella värdet slutade på 10,4 mkr. Därav svarade obligationer av olika svenska statslån för ca 9,9 mkr, och huvudposten utgjordes av 9,3 mkr obligationer av 1931 års 4 %-lån. Resten upptogs av småposter av en lång rad obligationer och aktier emitterade av svenska företag, industrier, rederier och banker.

Uppgårelsen om återköpet av svenska värdepapper från Holland skedde i skuggan av midsommarkrisen och beslutet den 25/6 1941 att tillåta transiteringen av division Engelbrecht. Ludwig hade kommit till Stockholm, och Ivar Rooth noterar i IRD:

25/6 41 4:20

L vill tala Holland

5:20

Häglöf om tyska, ryska och italienska problem. Ludwig om holländska

²⁰⁸ Kopia av förtroligt handbrev till chefen för UD:s handelsavdelning av 28/5 41, FIB/Dir II, doss 49, SEBA. En avskrift av Vinells brev utgör bil 4 till Montans pm.

26/6 41 8:15

Wg (Wallenberg) Obl från Holland, Belfrage (Leif B, UD?), 25% under kursen ej nämnt av Vinell

26/6 41 Statsrådsberedning

Herm E, Wigforss, Hägglöf, Dag R

Obl i Nederl Bank 2 á 3 milj till(.) Inbet på särsk konto för trävaror + frakt till Holland, Ludwig vill ha dagskurser

EW & HE vill att RB skall betala pari som L. fordrar

27/6 41

PM till Hägglöf om köpet från Holland av sv obl

Uppgiften under den 26/6 "25 % under kursen ej nämnt av Vinell" får ingen förklaring i det nu genomgångna UD-materialet, men Rooths i Riksbankens arkiv ej påträffade pm till Hägglöf av 27/6 ligger i avskrift som bilaga 5 till Montans pm. Om statsrådsberedningen den 26/6 har Rooth gett utförligare besked i en uppteckning.²⁰⁹ Vid sammanträdet med Wigforss, Eriksson, Hammarskjöld och Hägglöf meddelade denne att underhandlingarna om trävaruaffärer med Holland mot likvid i svenska "värdehandlingar" nu kommit så långt att det gällde att ta standpunkt till om Riksbanken vore villig att köpa de erbjudna obligationerna till nu gällande kurser, dvs pari för den stora posten nom 9,3 mkr svenska statens 4 %-obligationer av 1931. Övriga värdepapper skulle säljas till dagskurser. På Rooths fråga om inte lägre pris vore möjligt, förklarade handelsministern och Hägglöf att det för närvarande var uteslutet. Det var antingen ja eller nej som gällde. Samtalet avslutades enligt uppteckningen med att finansministern och handelsministern hemställde att Riksbanken skulle betala pari för obligationerna.

I sin pm till Hägglöf av 27/6 meddelade Rooth att Riksbanken kunde överta de i den tyska förteckningen upptagna obligationerna eller åtminstone flertalet av dem. Aktierna var den beredd att efter leverans till Stockholm låta försälja på börsen eller i marknaden till bästa möjliga kurs. Rooths egentliga ärende var dock att få ner den av regeringen önskade parikursen för huvudposten, svenska statens 4 %-obligationer av 1931. Han var övertygad om att privatbankerna under inga förhållanden skulle vara beredda att betala 100 % för en så stor post obligationer och hemställde att Hägglöf vid det slutgiltiga resonemanget med Ludwig skulle föreslå 98 eller 99 % övertagningskurs. Varje procentenhet betydde för

²⁰⁹ FIA:72, SRBA.

Riksbanken något över 90 000 kr. Om det inte var möjligt att pressa priset kunde dock parikurs betalas. I övrigt skrev Rooth att Riksbanken var beredd att fast överta obligationerna och att efter leverans betala på sedvanliga villkor, dvs övertagningskursen plus upplupen kupongränta och minus courtage.

Rooths önskemål tillgodosågs tydligen i Hägglöfs underhandlingar med Ludwig. I skrivelse av 28/6 1941 bekräftade Riksbanken att den i princip var beredd att överta nominellt 9 318 460 kr svenska statens 4 %-obligationer av 1931 till den "under gårdagens förhandlingar i utsikt ställda kursen 97 %". Om nödvändigt kunde 98 % accepteras.²¹⁰

Den slutgiltiga överenskommelsen om återköpet är underskriven av Hägglöf och Ludwig och daterad 1/7 1941.²¹¹ Enligt denna skulle Nederlandsche Bank, Amsterdam, före slutet av augusti 1941 till Sveriges Riksbank sälja obligationer av svenska lån till ett värde av upp till ca 10 mkr, i första hand olika svenska statslån. Riksbanken skulle överta 4 %-obligationer av 1931 års statslån till ett nominellt värde av ca 9,3 mkr, på villkor som angavs i det bifogade anbudet. (Denna bilaga saknas i det här utnyttjade materialet, men villkoren var 97 % övertagningskurs plus upplupen kupongränta och minus courtage.) De övriga värdepapperen skulle Riksbanken efter närmare överenskommelse med Nederlandsche Bank för dennas räkning sälja på Stockholms fondbörs till bästa möjliga kurs eller själv överta till motsvarande kurs. Likviden för värdepapperen skulle gottskrivas Nederlandsche Bank på ett specialkonto som skulle öppnas hos Clearingnämnden och stå till förfogande för betalning av tilläggsexport av trävaror från Sverige till de ockuperade holländska områdena. För tilläggsexporten av trävaror skulle gälla samma priser och övriga villkor som överenskommit i fråga om exporten inom ramen för 1941 års handel. Eventuella ytterligare försäljningar av värdepapper till Sverige och motsvarande ytterligare trävaruexport till Holland under loppet av 1941 skulle avvecklas på samma bas.

Om det därpå följande förloppet på den holländska sidan ges visst men inte helt samstämmigt besked i två handlingar i det genomgångna UD-materialet. Det är dels en avskrift av en artikel i Svenska Dagbladet den 10/7 1941²¹², dels en avskrift av ett brev från Sveriges konsul i Rotterdam

²¹⁰ Montans pm bil 6.

²¹¹ Montans pm bil 6.

²¹² Bil 8 till Montans pm.

till UD av 5/8 1941²¹³. SvD-artikeln meddelade under rubriken "Holländska innehav av svenska statsobligationer rekvireras" att tidningens korrespondent rapporterat från Haag den 9/7 att holländska finansministeriets för någon tid sedan genomförda inventering och registrering av utländska värdepapper i holländsk ägo nu följts av ett tillkännagivande från ministeriet att innehavare av vissa angivna svenska statsobligationer skulle lämna dessa till Nederländska banken för att om banken så påfordrade sälja dem till banken. Obligationerna måste lämnas före den 15/7 1941. Svenska konsuln skrev att Nederländska Banken i juni tillkännagivit att innehavare av olika svenska statsobligationer måste erbjuda dessa till banken och på begäran sälja dem till den. Efter en uppräknig av de aktuella svenska statslåneemissionerna följde meddelandet att banken nu offentliggjort att den beslutat köpa 4%-obligationerna av 1931 års lån. Banken förbehöll sig också att vid senare tidpunkt inköpa de obligationer av 1931 års lån som deponerats utomlands samt övriga uppräknade svenska statsobligationer. Obligationerna måste inlämnas före den 15/8. Priset för dem hade fastställts till 97 % inklusive löpande ränta,²¹⁴ och den svenska kronan skulle omräknas efter clearingkursen den dag "räkningen utskrives".

Huvuddelen av de svenska återköpen av statsobligationer från Holland gick i ordning i augusti och september 1941. Enligt brev från Riksbanken till UD hade den under tiden 23/8–9/9 för tre poster svenska statens 4 %-obligationer av 1931 på sammanlagt 9,1 mkr till Clearingnämnden överfört för räkning Spezialkonto des Nederlandsch Clearinginstitut drygt 8,9 mkr. Överföringarna utgjorde likvid för de statsobligationer som Riksbanken mottagit på uppdrag av och för räkning de Nederlandsche Bank NV, Amsterdam.²¹⁵

Återköpen blev emellertid något mer omfattande och pågick till november 1942. Bland förarbetena till svaret på den holländska protesten 1944 i vol 2303 finns en "Specifikation över av Nederlandsche Bank, Amsterdam, eller på dess uppdrag under 1941 och 1942 till Sveriges Riksbank, Stockholm, överlämnade Svenska Statens obligationer, vilkas försäljningsvärden redovisats över Clearingnämndens specialkonto

²¹³ Vol 2393. – Enligt påskrift hade skrivelsen den 11/8 överlämnats för kännedom till Hammarskjöld, Wallberg, Belfrage, Jacob Wallenberg, Richert och Ihre.

²¹⁴ Om uppgiften är riktig lade Nederlandsche Bank alltså beslag på den upplupna kupongrättan.

²¹⁵ Kopia i FIB/Dir II, doss 49, SEBA.

Nederländska Clearinginstitutet för räkning Nederlandsche Bank²¹⁶. Specifikationens tre sidor har alla stämpeln "Sveriges Riksbank Stockholm 10 feb. 1944 Utrikes korrespondensavdelningen". Här redovisas återköpen i tre grupper. Den första gruppen omfattar från Holland levererade svenska statens 4 % obligationer av 1931 som köpts till 97 % kurs plus upplupen ränta och minus courtage. I gruppen redovisas fem poster under tiden 23/8–27/10 1941 på sammanlagt nominellt 9 336 500 kr och med ett försäljningsvärde på 9 157 898,33 kr. I grupp II förtecknas återköp av obligationer ur samma statslån och på samma villkor som gällde för grupp I, men det rörde sig här om obligationer som varit deponerade hos svenska affärsbanker för holländsk räkning. I gruppen redovisas tre poster under tiden 30/9–1/12 1941 om sammanlagt nominellt 381 000 kr med ett försäljningsvärde av 375 303,21 kr. Grupp III innefattade "diverse Svenska Statens lån försålda till å Stockholms fondbörs vid resp. försäljnings-tillfällen noterade kurser" Av dessa obligationer hade en del varit deponerade hos svenska affärsbanker och en annan del översänts från Holland. Redovisningen omfattar ett tjugotal poster sålda under tiden 21/11 1941–12/11 1942. Det nominella beloppet var 909 100 kr och försäljningsvärdet 892 624,34 kr. Summa summarum för de tre grupperna var nominellt 10 626 000 kr och försäljningsbeloppet 10 425 825,88 kr.²¹⁷

De återköpta obligationerna utjorde enligt en UD-promemoria något mindre än hälften av nominella värdet av i Holland befintliga svenska värdepapper. Från tysk sida hade detta uppgivits vara 22 mkr. Den största posten utgjordes av de svenska statsobligationerna av 1931. Därefter men på lägre nivå låg aktier i Philips och Unilevers svenska dotterbolag samt aktier i STAB och Separator. Någon försäljning av de värdepapper som återstod efter återköpet av statsobligationerna var inte planerad från holländsk respektive tysk sida. Dessutom fanns holländska tillgodohavanden i Sverige om sammanlagt 12 mkr som var deponerade i utlandet, varav 3,5 mkr statsobligationer.²¹⁸

²¹⁶ Följebrevet från Riksbanken till UD i doss 80 A.

²¹⁷ Som bilaga 9 till Montans pm ligger en avskrift av "Preliminär uppställning rörande den effektiva omfattningen av återköpet av svenska värdepapper från Nederländerna enligt överenskommelse den 1 juli 1941", daterad 8/2 44 men utan uppgift om proveniens. Uppställningen är mycket mer summarisk än den i texten refererade specifikationen. Den redovisar sålunda specifikationens grupp I och II sammanslagna och endast de nominella värdena, men dessa överensstämmer helt med specifikationens.

²¹⁸ Kopia av UD-pm av 4/7 41, FIB/Dir II, doss 49, SEBA.

En enda uppgift om återköp av svenska aktier från Holland har tidigare påträffats, och den anger att knappt 36 000 kr transfererats till Holland för aktier.²¹⁹ Det kan tänkas att sådana återköpta aktier ingått bland de aktier som Riksbanken återköpte från utlandet 1942, återköp som behandlats i rapport 2, men om återköp i större skala av aktier från Holland via Riksbanken kommit till stånd borde det ha avsatt några spår i de nu genomgångna UD-källorna.

Återköpet av obligationerna från Holland nämns, som tidigare rapporterats, inte i Häggelöfs bok om den svenska krigshandelspolitiken, där han (s 192) endast skriver att "en anordning för handelsutbytet med Nederländerna kom till stånd [1941]; huvudintresset var leveranser av svenska trävaror, av vilka landet hade stort behov". Det återkommer däremot tre gånger i IRM. Den 28/1 1943 behandlade fullmäktige bl a "Engelsk skrivelse om German dispossession och guld och obl affärer", och den 4/2 lämnade Rooth i fullmäktige "uppg om tyska & it guldaaffärer och obl affärer med Holland". De inlägg av fullmäktigeledamöter som han noterar är med ett undantag inte begripliga. Den sista gången som den holländska obligationsaffären figurerar i IRM är under rubriken "Statsrådsberedningen den 20 februari 1945". Beredningen gällde, tycks det, Bretton Woodsresolutionen nr 6. I IRD från 1941 och 1942 finns för övrigt inga andra noteringar om återköpet av obligationerna från Holland än anteckningen den 28/8 1941: "Holländska obl komma snart (Der Deutsche Kommissar)."

Förarbeten för en finansiell clearing med ockuperade Belgien och Holland bedrevs som framgått ovan från svensk sida under våren 1941. På sommaren samma år hade arbetet av okända skäl inriktats på en finansiell clearing enbart med Holland. I en ovan refererad UD-pm av 4/7 1941 återgavs tyska uppgifter om holländska finansiella fordringar på Sverige, sannolikt per 31/12 1940. Enligt dessa skulle Sveriges finansiella skulder till Holland efter återköpet av ca 10 mkr svenska statsobligationer uppgå till ca 24 mkr. Den slutliga svenska sammanställningen över svenska finansiella fordringar på Holland per 31/12 1940 är daterad 15/8 1941 och slutade på 15,3 mkr.²²⁰

²¹⁹ Se not 224.

²²⁰ UD-pm av 15/8 41, kopia i FIB/Dir II, doss 49, SEBA. (Kopior av de två promemoriorna av 4/7 och 15/8 även i SRBA, F1A, vol 4, Utrikessekretariatet, valutagruppen 1939-1946, fascikeln Betöverenskommelse 1941-44 Sve-Hol.) Sammanställningen i pm av 15/8 41 uppges vara baserad på underlag från Valutakontoret plus kompletterande uppgifter direkt från svenska fordringsägare. I totalbeloppet för de svenska fordringarna, 15,29 mkr, ingick följande delposter i mkr: obligationer 1,08, svenska företags aktier i holländska dotterbolag

Frågan om en finansiell clearing med Holland togs enligt den i not 25 anförda UD-promemorian av 10/2 1944 upp till diskussion vid förhandlingar i Berlin i februari 1942 om den svensk-holländska varuhandeln. Därvid framkom att de holländska finansiella fordringarna på Sverige var betydligt större än som uppgivits 1941. Det holländska obligations- och aktieinnehavet beräknades efter försäljningen av ca 10 mkr svenska statsobligationer uppgå till ca 33 mkr, till över 90 % aktier, varjämte tillkom ca 15 mkr andra fordringar. Av de 33 miljonerna uppgavs ca 12,5 vara oåtkomliga i tredje land.²²¹ Överläggningarna återupptogs i

---

6,83, svenska innehav av aktier i andra holländska bolag 3,25, banktillgodohavanden och övriga fordringar 4,0 och fastigheter 0,1.

Att sammanställningen i pm av 15/8 41 var den slutgiltiga framgår av att exakt samma siffror återkommer i en UD-pm angående den svensk-holländska kapitalclearingen under 1942-1943, daterad 10/2 44. (1 vol 2303)

Tillförlitligheten i de tyska och svenska uppgifterna om respektive holländska och svenska kapitaltillgångar i det andra landet är det svårt att avgöra utan ingående källkritisk prövning. Men några konstateranden kan göras även utan en sådan. Som framgått varierade uppgifterna i olika handlingar och som kommer att framgå reviderades de tyska uppgifterna upp kraftigt 1942, medan de svenska i pm av 15/8 41 hade skrivits ned jämfört med uppgifterna i en något äldre pm "Schwedische Finanzforderungen in den besetzten niederländischen Gebieten, daterad 3/7 41 men med okänd proveniens. (Volym 2393) Totalsumman var här 17,62 mkr, och delposterna avvek en hel del från dem som presenteras i början av denna not. (Sammanställningen av 3/7 41 specificerar svenska aktiebolag och deras aktieinnehav i namngivna holländska dotterbolag liksom vissa företags och individers aktieinnehav i andra holländska bolag samt vissa större innehav av banktillgodohavanden och andra fordringar i Holland. Uppgifterna om beloppen för aktieinnehav i dotterbolag kan inte direkt jämföras med motsvarande i den ovan nämnda mycket detaljerade sammanställningen av 20/3 41, ty denna uttrycker aktieinnehavet i hfl.) Om de svenska uppgifterna kan för övrigt sägas att de ytterst byggde på de s k valutadeklarationer per 31/12 1940 som införades i början av 1941 och som tillsammans med övriga under kriget inkrävda valutadeklarationer omfattar över 500 volymer i Valutakontorets arkiv. Inkomst- och förmögenhetsdeklarationer betraktas ofta med skepsis av historiker, men vi vet inte om det är berättigat i detta fall. Det måste slutligen ha varit ett Herkules-jobb (med många möjligheter till felföringar och felräkningar) att ur det enormt omfattande valutadeklarationsmaterialet plocka ut och sammanställa deklarerade värden för finansiella tillgångar i Holland.

²²¹ De av tyskarna lämnade uppgifterna om Sveriges finansiella fordringar gentemot Holland avvek från den svenska sammanställningen av 15/8 1941 på en punkt: 9,5 mkr för banktillgodohavanden, övriga fordringar och fastigheter mot 4,1 mkr. Enligt promemorian av 10/2 44 berodde skillnaden på att vissa tillgångar, om vilkas rätta natur rätt tveksamhet, inte tagits med i den svenska beräkningen. Bland dem var två stora krediter på sammanlagt närmare 4 mkr. Den ena var en stor kredit på 2,65 mkr från SEB-gruppens AB Caritas till NV Chehamij. Denna kredit var enligt Lindgrens SEB-historik av 1998, s 383 f, egentligen en kreditöverföring 1939 från IG Farben till Chehamij för inköp av utländska dotterbolag till IG Farben. Transaktionen var en invecklad lånekarusell som syftade till att tyska myndigheter av valutakontrollskäl inte skulle kunna spåra IG Farbens roll. Och det tycks alltså ha lyckats.

början av maj 1942 och en överenskommelse ingicks som trädde i kraft den 9/5 och var giltig till 31/3 1943..

1942 års betalningsöverenskommelse med Holland kommenteras i två IRD-anteckningar:

6/5 42 Belfrage. Tyskarna har lämnat förslag till finansiell clearing med Holland. Hägglöf tveksam. Otroligt med tanke på den hol. reg i London. Vi ha tidigare 9 à 10 m i [oläsligt ord] sv. dotterbol i H. (Stab, Kul [SKF], Socker [SSA])
 Räkna med att
 Hol i Sv [har?] att fordra för förfallna räntor & utd.
 Vi i H. 2,
 Räkna med överskott för bet av varor
 Hittills förfallna och under 1942 förfallande räntor & utd.
 Alla sv kupbet till kontot. Från H endast räntor och utdelningar
 Överskott borde gå till kupbet
 De realisera sina kap i Sv och ta hem varor. Detta är fel
 Stats & statsg[aranterade?] bli dock ej betalda
 I milj stå i clearingen (utd i Philips) delvis hemtagen av kap
 Ett konto i sv kr
 Fordr i \$ & £ ej noterade i H [oläsligt ord] Sthlmskurs
 Svårt undvika avtal

15/5 42 Fullmäktige

...

Holländsk-svenskt betavtal. Inga bet på holl. statsobl. därför att man hoppas att Londonreg skall betala
 Av intresse för SKF Stab och Socker
 De på ek kontot spärrade medlen ska nu utbetalas
 Endast räntor och avk bet. till Sv.

Två påståenden av Rooth faller omedelbart i ögonen, dels att det var "tyskarna" som lämnat förslaget till finansiell clearing med Holland, dels att Hägglöf var tveksam med tanke på den holländska regeringen i London. Av de övriga noteringarna som Rooth kastat ner blir en del begripliga mot bakgrund av vissa bestämmelser i betalningsöverenskommelsen, som i februari 1943 och 1944 förlängdes till respektive års slut. Dessa bestämmelser har intresse för kommissionen i det att de definierade möjligheterna att via clearingen överföra kapital mellan Sverige och det ockuperade Holland.²²²

Tekniskt fungerade kapitalclearingen som tidens övriga clearing. Svenska gäldenärer fullgjorde sina betalningsförpliktelser till holländska

²²² Det följande referatet är en stark förenkling av de rätt intrikata redogörelserna i UD-promemorian om den svensk-holländska kapitalclearingen av 10/2 44 (vol 2303) och i det svenska konceptet av 1/7 44 till svaret på den holländska protesten (vol 2394).

fordringsägare genom att betala till svensk valutabank för Cleringnämndens räkning. Motvärdet i holländska valuta av de till Clearingnämnden inbetalade beloppen utbetalades till borgenärerna i Holland genom förmedling av det Nederländska clearinginstitutet. Betalningarna från holländska gäldenärer till svenska fordringsägare gick den omvända vägen.

Genom betalningsöverenskommelsen möjliggjordes i princip överföring av betalningar för förfallna eller till betalning förfallande räntor och annan avkastning på svenska respektive holländska finansiella tillgodohavanden i det andra landet, men betalningsförpliktelserna och överföringsmöjligheterna tycks inte ha varit helt symmetriska. Bland annat behövde från holländsk sida inte betalas räntor på statliga eller statsgaranterade obligationer. Därtill fanns en bestämmelse att om det på Nederländska clearingsinstitutets kapitalkonto hos Clearingnämnden uppstod ett plussaldo av icke övergående natur kunde detta efter särskild överenskommelse disponeras för ytterligare varuköp i Sverige, i första hand av trävaror. Vidare gjordes vid förlängningen av avtalet 1944 från svensk sida förbehållet att transferering till Holland inte skulle medges för andra belopp än de som var att betrakta som avkastning på holländska finansiella tillgodohavanden. Kapitalbelopp skulle alltså inte kunna transfereras.

Den holländska exilregeringens reaktion lät som framgått vänta på sig, men den kom. Den 2/2 1944 överlämnade den holländska ministern i Stockholm vid besök på UD en aide-mémoire av 1/2, som UD den 7/2 tillställde riksbankschefen Ivar Rooth för kännedom.²²³ I denna skrivelse begärde den nederländska regeringen i London närmare upplysning om regleringen av ockupationstidens svensk-holländska varuutbyte och betalningarna för detta. Vidare protesterade den mot avtalet om kapitalclearing mellan Sverige och det ockuperade Holland. Alla tillgångar som tillhörde personer boende i det ockuperade Holland och som det var möjligt att sälja till utlandet hade genom "Arrête-Royal" av 24/5 1940, överlämnad till UD 12/6 1940, förklarats tillhöra Nederländska staten och kunna disponeras endast av nederländska regeringen i London.

Den holländska regeringen utbad sig slutligen också den svenska regeringens förklaring till Riksbankens återköp av svenska

²²³ F5A:4, SRBA. – Enligt påteckning på originalet till skrivelsen (i doss 80 A) sändes en kopia av den samma dag även till Herman Eriksson och hade "Hägglöf erhållit del före sin avresa". En avskrift sändes även till Jacob Wallenberg. (Kopia av följebrev av 8/2 44 i doss 80 A.)

statsobligationer från Holland hösten 1941. Transaktionen syntes enligt uppteckningen vara det enda fall i vilket en neutral regering samarbetat med myndigheterna i ett land med vilket Nederländerna låg i krig för att realisera utländska värdepapper befintliga i det ockuperade Holland. Det kunde visserligen sägas att Riksbanken gjort affären för att gynna det ockuperade Holland och inte Tyskland, men det var reellt omöjligt att skilja mellan Tyskland och det ockuperade Holland. De återköpta tillgångarna var dessutom sådana som enligt Arrête-Royal av 1940 var Nederländska statens egendom.

Riksbanken hade enligt protesten handlat föga hänsynsfullt inte blott gentemot Drottningens regering genom att handla i strid med dennas lagar och förordningar utan även mot de nederländska obligationsinnehavare som blivit berövade sina svenska placeringar. Riksbanken hade dessutom köpt värdepapperen från en nederländsk juridisk person som enligt nederländsk rätt saknade varje befogenhet att sälja dem. Ytterligare borde Riksbanken beakta de allierades deklaration av 5/1 1943 om egendom stulen av fienden i ockuperade länder. Av dessa skäl förbehöll sig Drottningens regering alla sina rättigheter mot Riksbanken i denna affär.

Vad som gjordes i Riksbanken med anledning av den holländska protesten är oklart. Inget protokoll i fullmäktige under 1944 tar upp den, och IRD från februari och början av mars 1944 nämner den inte heller. Viss reaktion framkallade den dock, ty jämte den ligger i F5A vol 4 i SRBA två sammanställningar från Clearingnämnden. Den ena av 10/2 1944 har rubriken "PM angående den svensk-nederländska kapital-clearingen", och den andra av 16/2 1944 är rubricerad "Svenska obligationer, som sålts i Sverige för holländsk räkning och betalts till Holland via svensk-holländska kapitalclearingen"²²⁴

Inom UD vidtogs som framgått av inledningens materialpresentation redan i februari 1944 vissa förarbeten till ett svar på den holländska protesten.²²⁵ Av okänd anledning fortsattes och avslutades inte arbetet förrän på sommaren 1944. Från denna fas föreligger som också framgått tre handlingar, i volym 2394: en pm av 5/6 med påteckning Unger som ger underlag för svar på holländska regeringens tre frågor,²²⁶ ett

²²⁴ Enligt den senare promemorian hade 1941-42 110 000 kr för från Holland återköpta obligationer och aktier, ca 55 000 kr för specificerade obligationer och knappt 36 000 kr för två aktieposter, betalts via kapitalclearingen.

²²⁵ Riksbankens specifikation över från Holland återköpta svenska statsobligationer, Montans pm om återköpet med bilagor och en anonym UD-pm om den svensk-holländska kapitalclearingen 1942-43, alla tre daterade 10/2 44 och bevarade i vol 2303.

²²⁶ Ett exemplar av samma pm underskriven Stig Unger återfinns i vol 2303.

svenskspråkigt koncept till svaret av 1/7, även det med påteckningen Unger och en aide-mémoire på franska av 22/8 med påteckningen Unger, Montan, vilken utgör svaret.

På promemorian av 5/6 har för hand tecknats: "9/6 jämte bil. till hr Engzell för vidarebefordran till universitetskansler Undén 1 ex till hr. Sohlman 1 ex till hr. Unger." På det svenskspråkiga konceptet har likaledes för hand tecknats: "Undén Engzell Hägglöf Sohlman viderunt" och på aide-mémoiren: "25/8 till van Rechteren Limpburg, nederl. besk. m. hr. Sohlmans visitkort."

Sakligt och redaktionellt föreligger vissa skillnader mellan promemorian av 5/6 och konceptet av 1/7. I det senare avseendet gäller att konceptet lägger ut texten mer flytande elegant och längre. Sakligt är den stora skillnaden den att konceptet innehåller civilrättsliga och folkrättsliga motiveringar för betalningsöverenskommelsen och obligationsåterköpet, som promemorian saknar och som kan antas vara Undéns speciella bidrag.

I konceptet har företagits mycket små ändringar. Den mest påfallande är att på några ställen har "svenska regeringen" exats över och ersatts med "Kungl. Utrikesdepartementet"; det är alltså detta som svarar. Det franskspråkiga slutliga svaret är på det hela taget en översättning av konceptet; på ett par ställen där "svenska regeringen" i konceptet av förbiseende inte ändrats till "Kungl. Utrikesdepartementet" har detta i översättningen korrigerats till "le Ministère". I den följande redogörelsen för svaret citeras därför vissa passager efter konceptet på svenska.

I frågan om varuutbytet mellan Sverige och Holland redogjordes i svaret för de olika överenskommelser som successivt träffats mellan de svenska och tyska regeringskommissionerna, de snäva värderamarna för utbytet (omkring 20 mkr i vardera riktningen per år), viktigare varuslag i utbytet (främst trä och massa från Sverige, lökar och Philipsprodukter från Holland) och clearingarrangemang-en. UD erinrade också om att meddelanden härom i olika sammanhang lämnats holländska beskickningen.

Svaret på frågan om kapitalclearingen redogjorde för överenskommelsens tillkomst och förlängningar, de betalningar som clearingens omfattade, definitioner av vilka som ansågs vara svenska borgenärer och för kapitalclearingens omsättning. För perioden 1/7 1940–31/12 1942 hade inbetalningarna från svenska gäldenärer uppgått till 2,01 mkr, varav hälften fallit på 1942, och utbetalningarna till svenska borgenärer till 1,95 mkr. Under 1943 belöpte sig inbetalningarna till 668 000 kr och utbetalningarna till 625 000 kr. Under tiden 1/1–31/7 1944

---

nådde inbetalningarna endast 320 000 kr, och om utbetalningarna gavs ingen uppgift.

Syftet med överenskommelsen om kapitalclearing var, enligt svaret, från svensk sida att tillförsäkra svenska fordringsägare transfereringsmöjligheter för räntor och annan avkastning på finansiella tillgodohavanden i Nederländerna. Rörande den juridiska grundvalen för arrangemanget framhölls: "att under rådande förhållanden svenska gäldenärer enligt svensk rätt måste anses skyldiga att även i det nya läget betrakta den enskilde innehavaren i Nederländerna av finansiella fordringar i Sverige såsom behörig borgenär; de svenska gäldenärerna hade sålunda icke varit lagligen befogade att vägra en utbetalning av räntor och annan ifrågakommande avkastning till nederländska innehavare av kapitaltillgångar i Sverige. Svenska regeringen [i franska versionen "les autorités suédoises"] har emellertid givetvis med särskild uppmärksamhet följt tillämpningen av de olika överenskommelserna; vid de undersökningar, som i detta avseende genomförts av vederbörande svenska myndigheter, hava inga omständigheter framkommit, som kunde tyda på att transferering inom ramen för den träffade anordningen skett i strid med nederländska kapitalägares egna önsknings. Det torde slutligen även få anmärkas att, såvitt man på svensk sida har sig bekant, på grundval av överenskommelsen transfererade belopp kommit de privata fordringsinnehavarna i Holland till godo."

I den äskade förklaringen till Riksbankens återköp av svenska statsobligationer för att möjliggöra tilläggsexport av trävaror till Holland anförde UD – inte helt korrekt – att initiativet tagits av vederbörande myndigheter i de besatta områdena. Vidare redogjordes för de återköpta obligationernas nominella belopp och priset, 97 % kurs. Därtill fogades: "Enligt från svensk sida föreliggande uppgifter hava de holländska innehavarna vid försäljning genom den holländska centralbanken erhållit likvid efter ovannämnda kurs på 97 %." (Svaret förbigick alltså att obligationerna exproprierats och att obligationsinnehavarna möjligen snuvats på kupongräntan.)

Svaret om återköpen avslutades med följande kläm: "Med anledning av vad som i Beskickningens aide-mémoire anförts rörande här ifrågavarande transaktion önskar Utrikesdepartementet understryka, att med hänsyn till ovan berörda omständigheter den företagna värdepappersförsäljningen på svensk sida uppfattats som ett led i de åtgärder, som i överensstämmelse med bestämmelserna i det till 1907 års Haagkonvention fogade lantkrigsreglementet träffats för upprätthållande av det ekonomiska livet i de ockuperade nederländska områdena. I anslutning härtill må även ånyo framhållas att, såvitt man har sig bekant, de privata holländska obligationsägarna fått full ersättning för obligationerna enligt den träffade överenskommelsen; slutligen må även bekräftas, att Sveriges

Riksbank icke i något avseende dragit någon fördel av transaktionens genomförande." ²²⁷

6. RAPPORT OM GENOMGÅNG AV VALUTAKONTORETS STYRELSE-PROTOKOLL OCH OM PAULDING-AFFÄREN

UPPDRAGETS FRAMVÄXT OCH RAPPORTENS UPPLÄGGNING

Utgångspunkten för uppdraget var Peder Bjurstens påpekande i rapport av 1998 07 07 (s 5 not 7) att i Riksbankens arkiv finns handlingar om den Kirke Paulding som enligt min Otto Wolff-rapport figurerade i Enskilda Bankens förmedling av återköp av tyska värdepapper från USA till Tyskland. Handlingarna återfinns i Riksbankens centralarkiv (SRBA) serie F1A vol 146, fascikeln Enskilda Banken (Bosch) 1941–1947. Den innehåller huvudsakligen arkivalier om Boschaffären men också papper om ett par andra, bland dem Pauldingaffären som den där kallas. Uppgifter i Pauldinghandlingarna ledde vidare till Valutakontorets (VK) styrelseprotokoll. I VK tycks affären ha börjat uppmärksammas i slutet av

²²⁷ I kommissionens slutrapport omnämns (s 211) att minister Per Anderman vid Sveriges ambassad i Haag i pm av 3/2 99 redovisat en genomgång av material från nederländska exilregeringen i London och dess legation i Stockholm om Riksbankens återköp av svenska statsobligationer från Holland. Materialet kastade emellertid inte ytterligare ljus över frågan hur Nederlandsche Bank betalade de tidigare privata ägarna av de svenska obligationerna. Inte heller fanns det uppgifter som visade om det bland ägarna fanns personer av judisk börd.

I en pm av 30/3 99 har Anderman kompletterat sin tidigare redovisning. Av det nya materialet från nederländska utrikesministeriets arkiv framgår att obligationsaffären började uppmärksammas av exilregeringen i december 1941 och att utrikesministern redan i mars 1942 uppmanades av andra ministrar att agera kraftfullt mot Sverige. Inget hände emellertid förrän hösten 1943 då justitieministern tog upp saken på nytt. Materialet innehåller också den nya uppgiften att de av Nederlandsche Bank tvångsinlösta svenska statsobligationernas ägare främst var försäkringsbolag.

Anderman rapporterar slutligen om en påträffad skrivelse av 9/8 52 från legationen i Stockholm till utrikesministeriet i Haag. Den utgör del av en skriftväxling om återlämnandet till nederländska ägare av utländska värdepapper. I en bilaga återfinns numren på en lång rad svenska värdepapper, bland dem både statsobligationer och aktier, vilka tidigare ägts av nederländska medborgare och på vilka nederländska regeringen och de tidigare ägarna gjorde anspråk. Till pm är fogat ett antal kopior av skrivelser i ärendet från 1947. Det rör sig dels om ett par brev växlade mellan nederländska utrikesministeriet och legationen i Stockholm, dels om brev från legationen till UD och till STAB och Separator jämte svar från de två företagen.

1944, och 1945 och 1946 pågick undersökningar av den. Ärendet avslutades 1947.

Uppdraget utvidgades därför till att komplettera granskningen av Riksbankens Pauldinghandlingar med en genomgång av VK:s styrelseprotokoll för åren 1944–47. Då det visade sig tämligen lätt att gå igenom dessa protokoll granskades också protokollen för åren 1940–43. I första hand noterades uppgifter om de fyra storbankernas ansökningar²²⁸ om dispenser för utländska värdepappersaffärer, men det slank också med notiser med anknytning till frågor som behandlats i mina tidigare rapporter.

Rapporten har följande uppläggning. Som bakgrund redovisas på grundval av nyare bankhistoriker vissa aspekter av affärsbanksrörelsens utveckling under kriget, i synnerhet de regleringar som påverkade utlandsrörelsen. Därefter följer ett impressionistiskt avsnitt om VK:s protokoll som ska dels ge ett hum om vad VK sysslade med, dels markera vissa begränsningar i protokollens källvärde. Därpå följer en redovisning av spridda protokollsnoter som har anknytning till i tidigare rapporter berörda frågor: brevkontrollen, VK som importreglerare, Riksbankens inställning till andras handel med guld, export mot likvid i svenska värdepapper, krediter för tyska fartygsbyggen, STAB:s infrusna rumänska tillgångar. I det femte avsnittet refereras de specialregler som VK 1941 utfärdade för de fyra storbankernas valutahandel och dess bestämmelser av 1942 för valutabankers och andra fondhandlares inköp av svenska värdepapper i utlandet. Efter en katalog över de fyra storbankernas ansökningar om dispenser för utländska värdepappersaffärer kommer som avslutning Pauldingaffären.

VISSA ASPEKTER AV AFFÄRSBANKSRÖRELSENS UTVECKLING UNDER KRIGET

Från september 1939 till maj 1940 blev den svenska kreditmarknaden alltmer ansträngd. Inlåningen i bankerna sjönk och utlåningen steg.²²⁹ Men

²²⁸ Svenska Handelsbanken (SHB), Skandinaviska Banken (SkaB), Stockholms Enskilda Bank (SEB) och Göteborgs Bank (GB).

²²⁹ Partiet om inrikesrörelsen bygger på Torsten Carlsson, *Skandinaviska Banken i näringsliv och samhälle 1939–1971* (1997) s 131 ff, Håkan Lindgren, *Bank investmentbolag bankirfirma. Stockholms Enskilda Bank 1924–1945* (1988), s 231 f och Karl-Gustaf Hildebrand, *I omvandlingens tjänst. Svenska Handelsbanken 1871–1955* (1971), s 358–62. Partiet om utrikesrörelsen har Carlsson s 110 ff som underlag. Allmänt kan också hänvas till Ingemar Nygren, *Riksgäldskontoret 1939–1945. Statens upplåning för beredskap och*

därefter svängde kreditmarknadsläget. Det blev alltmer gott om pengar i bankerna. Deras problem blev att finna placering för sina kassaöverskott, ett tillstånd som varade till slutet av kriget. Inlåningsöverskottet i affärsbankerna steg från 600 mkr 1941 till 1 200 mkr 1944.²³⁰ SHB fann utlåningsmöjligheter i högre grad än SEB och SkaB. Dess inlåningsöverskott var förhållandevis måttligt. Inlåningen var vid årsslutet 1941–44 13–17 % större än utlåningen, medan motsvarande procenttal för SkaB steg från 46 till 65 %.

Att SHB bevarade ovanligt mycket av ordinär bankverksamhet framgår också av att dess innehav av statspapper, skattkammarväxlar och obligationer, i förhållande till inlåningen 1941–44 bara utgjorde omkring en fjärdedel. För alla affärsbanker låg genomsnittet på mer än 30 % under de senare krigsåren. För SkaB låg motsvarande relationstal om kring 40 %, och för SEB låg det ännu högre. Det bokförda värdet av SEB:s statspappersinnehav steg från 180 mkr vid utgången av 1941 (14 mkr statsobligationer och 151 mkr skattkammarväxlar) till 304 mkr 1945 (83 mkr statsobligationer och 195 mkr skattkammarväxlar).

Enligt Carlsson blev de svenska bankernas löpande inrikes affärer inte föremål för lika detaljerad reglering som företagen inom industri och handel. Däremot medförde clearingarrangemang och valutaregleringar starka ingrepp i deras utlandsrörelse. I princip hade Sverige fram till kriget fria valuta- och kapitalrörelser, men den principiella friheten hade under 30-talets begränsats av att en växande andel av utlandsbetalningarna reglerades genom clearing. Enligt en beräkning hade före krigsutbrottet den clearade andelen av utlandsbetalningarna som hängde samman med Sveriges utrikes-handel stigit till 20 %. Under kriget ökades den ännu snabbare och nådde 1943 80 %.

Efter krigsutbrottet träffade Riksbanken och affärsbankerna informella överenskommelser om vissa inskränkningar i valutaförsäljningarna, och i mitten av december preciserades bankernas åtaganden skriftligt. Enligt detta avtal fick de endast sälja valutor för vissa ändamål såsom betalning för importvaror, frakter, försäkringar, resekostnader samt räntor och amorteringar på utländsk skuld. Avtalet ersattes den 25/2 1940 av den offentliga valutaregleringen. Även reguljära betalningar till utlandet kunde nu ske endast med tillstånd från VK, till en början givna från fall till fall

---

räntestabilisering (1979) som väl så mycket handlar om hur finansdepartementet och Riksbanken i penningpolitiskt syfte tog kommandot över den statliga upplåningen. Så vitt jag vet finns ingen modern historik om Göteborgs bank.

²³⁰ De följande sifferuppgifterna är lite splittrade, ty de tre utnyttjade historikerna arbetar med olika mått.

småningom efter vissa generella riktlinjer.²³¹ När handelsvägarna västerut efter april 1940 nästan helt spärrades, minskades ytterligare de icke clearingreglerade utlandsbetalningarna.

Bankernas utlandsrörelse påverkades enligt Carlsson också av att Clearingnämnden använde Riksbanken som bankförbindelse. Berörda utländska centralbanker höll nämligen därför sina krontillgodohavanden där, vilket medförde att behållningarna på affärsbankernas konton med utländska banker starkt reducerades. Deras roll vid utländska betalningar blev i stor utsträckning att vara ombud för clearingnämnden och VK. Det beräknades 1944 att affärsbankernas valutahandel sjunkit till 15 å 20 % av vad den var före kriget.

När kriget började hade Sverige enligt Carlsson avsevärda valutatillgångar i andra länder, däribland USA. Under krigets tidiga skede flyttades stora kapital från Sverige och andra europeiska länder till USA. Särskilt i slutet av 1939 och början av 1940 överfördes betydande penningmedel till USA trots Riksbankens åtgärder för att förhindra kapitalflykt. Med valutaregleringen fick kontrollen större effekt.

När Danmark och Norge i april 1940 invaderats spärrade USA alla norska och danska tillgodohavanden där, bankkonton, värdepapper och varulager. Därefter fordrades det tillstånd av amerikanska finansdepartementet för att få röra dessa tillgångar. Avsikten var att hindra tyskarna från att tillgodogöra sig dem. Kontrollen utvidgades snabbt till andra angripna länder. I början av 1941 omfattade spärren förutom Danmark och Norge Belgien, Luxemburg, Nederländerna, Frankrike, Jugoslavien, Rumänien, Bulgarien, Grekland, Estland, Lettland och Litauen. Fria var Tysklands, Italiens och alla neutrala eller icke krigförande länders tillgångar. Genom bestämmelser utfärdade 14/6 1941 spärrades emellertid axelmakternas och alla neutrala europeiska länders (utom Turkiets) tillgodohavanden i USA. Efter förhandlingar utverkades från svensk sida en generell licens, enligt vilken transaktioner med Sverige kunde verkställas förutsatt att Riksbanken lämnat sitt godkännande och den svenska legationen i Washington utfärdat en s k Swedish Certification.

I juli 1941 inrättade de amerikanska myndigheterna den s k Proclaimed List, 'svarta listan', över personer och firmor i utlandet som

²³¹ Enligt ett utdrag ur riksdagsprotokollen som sekretariatet sänt ut reglerades de svensk-brittiska betalningsförbindelserna under kriget i anslutning till 1939 års svensk-brittiska handelsavtal. Enligt ett avtal mellan Riksbanken och Bank of England ställde de två centralbankerna i viss ordning ömsesidigt valuta till förfogande för i handelsavtalet förutsedda betalningar. Om betalningarna översteg 3,6 milj £ skulle de fullgöras i guld. Betalningsavtalet förnyades för ett år i sänder fram till försommaren 1944 då det sades upp från brittisk sida. (FK prot 27/4 1945, s 332)

samarbetade med eller misstänktes samarbeta med Tyskland och Italien och därmed motarbeta de allierade. Alla finansiella och kommersiella transaktioner med svartlistade förbjöds, såvida inte det speciella organ som administrerade svartlistningen i varje särskilt fall lämnat tillstånd. Storbritannien hade också en svart lista som i stort sammanföll med den amerikanska. För svartlistade svenskar och svenska firmor gällde inte den generella svenska licensen. Dock tycks enligt Carlsson inte de amerikanska eller engelska myndigheterna ha reagerat mot att svenska affärsbanker i görligaste mån upprätthöll normala förbindelser med korrespondentbanker i Tyskland eller av Tyskland ockuperade länder.

Ingen av de tre storbankshistoriker som här utnyttjats har förbindelserna med Nazityskland i fokus. Av mina tidigare rapporter framgår att det framför allt var SEB som var engagerad i internationella värdepappersaffärer och att bankens vd Jacob Wallenberg var den ledande i förmedlingen av återköp av tyska värdepapper. SkaB hade även efter 1940 års stora återköp av Kreugerobligationer vissa obligationsintressen i Stortyskland, framför allt dock indirekt genom att mycket stora nominella poster tyska, rumänska och polska obligationer låg som säkerhet för bankens krediter till STAB. Handelsbankens affärer med tyska statsobligationer, åter, inföll före 1938. Enligt Gletes rapport till kommissionen 1998 04 02 hade SHB på 1930-talet dragit ned sin internationella verksamhet. Han konstaterar också att, såvitt han funnit vid sin undersökning i bankens arkiv, de direkta affärerna med Tyskland under krigsåren hölls på en låg nivå och att han funnit få spår av direkta kontakter på direktörsnivå med tyska banker.

VALUTAKONTORETS PROTOKOLL

Varje protokollsvolym inleds med protokollen, och de består av maskinskrivna föredragningslistor med påteckning vid varje ärende om beslut fattats eller om ärendet endast anmälts och i slutet av listan ordförandens justering. Besluten utgörs av i protokollen aldrig motiverade bifall eller avslag.

Efter protokollslistorna finns i volymerna bilagor, samlade under protokollsdatum, dvs de är inbundna efter ett försättsblad som anger sammanträdesdatum. Bilagorna utgörs bland annat av framställningar till VK, de flesta ifyllda blanketter av olika slag, och svar på framställningarna som någon gång motiverar ett avslagsbeslut. Men det finns långt ifrån bilagor till varje ärende. Ibland utgörs bilagan av en anteckning av sekreteraren eller annan tjänsteman att en framställning gjorts muntligt och därför besvarats muntligt; svarsbrev på muntliga framställningar

förekommer dock. Den stundom formlösa handläggningen illustreras tydligare i framställningen om Pauldingaffären.

De beslut – vid sidan av organisationsfrågor – som protokollen de första åren genomgående registrerar gäller framställningar om valutatilldelning och tillstånd att handla med värdepapper över landets gränser. Rätt ofta förekommer beslut om åtal för överträdelse av valutabestämmelserna. Frekvensen av sammanträden tunnades med åren ut, från ett par tre sammanträden per månad 1940 till tolv 1942 och färre än tio per år 1943–46. De rutinmässiga valutatilldelningsärendena blev inte längre föremål för styrelsebeslut utan kom på styrelsens bord i form av långa listor med beslut om valutatilldelning sedan föregående styrelsesammanträde. Som nedan kommer att framgå gavs 1942 också generella regler för viss handel med värdepapper.

SPRIDDA PROTOKOLLSNOTISER OM BREVKONTROLLEN, VALUTAKONTORET SOM IMPORTREGLERARE, GULD, EX- PORT MOT LIKVID I SVENSKA VÄRDEPAPPER, FARTYGSKREDITER, STAB:s INFRUSNA RUMÄNSKA TILLGÅNGAR

Som framgått av Gertrud Forkmans rapport 1998 01 26 "Den svenska valutaregleringen" skärptes denna genom en lagändring som innebar att tjänstemän vid VK kunde förordnas att öppna och granska brev eller försändelser till eller från utlandet. VK:s protokoll ger inte mycket om förarbetet. Den 5/4 1940 beslöt styrelsen att en hemlig pm till finansdepartementet om viss brevkontroll skulle upprättas, och den 12/4 godkändes ett förslag till pm i ärendet, men denna ger inte mer om bakgrunden än som framgår av Forkmans rapport.

I övrigt har inga notiser om brevkontrollen påträffats i protollen från krigsåren. I protokollet från 1/11 1946 noteras vid punkten "Ang brevkontrollen" "Upphör från 1/1 1947. Meddelas ej." Bland bilagorna ligger en av Rooth med blyerts skriven odaterat anteckning på hans vanliga blockpapper vilken har rubriken "Post-kontrollen". Den inleds: "Började i juli 1945" – vilket måste vara en felskrivning för 1940. Erfarenheterna visade enligt anteckningen att brevöversändelser i ringa utsträckning användes för att kringgå valutakontrollen. Några mer betydande försök därtill hade överhuvudtaget inte upptäckts genom brevöppnandet. "Mest rena bagateller som vi helst ej alls skulle lägga oss i om vi kommer på dem genom brevcensuren." Det var onödigt att fortsätta ett arbete som gav föga eller inget utbyte, och han tänkte därför föreslå att "vi fr.o.m. d 1/1 1947 slutar med kontrollen av posten".

I rapport 1 refererades vice riksbankschefen Ferdinand Wallbergs "PM angående valutakontorets hittillsvarande verksamhet" av 12/6 1940. Den senare delen av promemorian tog upp problemet att VK i strid med förarbetena till 1939 års valutalag kommit att fungera som ett importreglerande organ vid sidan av andra statliga myndigheter. Detta hade föranlett styrelsen att hos finansministern begära direktiv huruvida VK:s importbegränsande verksamhet skulle fortsätta som hittills. Något beslut om denna hänvändelse har inte påträffats i styrelseprotokollen, men Wigfors svar av 21/6 1940 ligger bland bilagorna till protokollet för den 28/6. Enligt regeringens uppfattning borde VK:s sedan den 9/4 1940 genomförda kontroll över försäljningen av valutor för varulikvider upprätthållas i hittillsvarande former såsom en provisorisk anordning för reglering av importen.

VK:s protokoll ger inget svar på frågan hur länge den provisoriska anordningen för importbegränsning upprätthölls. Enligt Torsten Carlsson tidigare anförda arbete (s 112) bortföll ransoneringsmomentet i valutaregleringen därför att valutasituationen förbättrades. På grund av avspärrningen västerut sjönk importutgifterna i förhållande till exportinkomsterna, och frakterna från den del av det svenska handelstonnaget som seglade utanför spärren spädde på inkomsterna utifrån.

Ett VK:s beslut av den 2/8 1940 bestyrker min tes att Riksbanken före 1944 års förbud mot andras import av guld ville förbehålla sig rätten att handla med guld över gränserna. På SKF:s ansökan att få ta emot guld som likvid för viss försäljning till Nederländerna beslöts att "SKF borde i första hand söka genomföra transaktionen på kompensationsbasis".

VK:s beslut den 24/1 1941 att under vissa förutsättningar bifalla att Svenska pappersbruksföreningen vid export till Frankrike fick ta emot likvid i svenska värdepapper saknar tyvärr bilagor. Den förefaller dock kunna kopplas till en IRD-notis²³² av 23/12 1940 (rapport 2). Enligt denna hade Rooth av Hägglöf fått veta att det pågick diskussioner "om affärer på Frankrike kredit 10 milj likvid i varor eller obl. Jag sade att vi vore intresserade av obl affärerna." Här skulle alltså kunna föreligga en parallell till Riksbankens återköp av obligationer från Holland, men det har inte i

²³² IRD står liksom i tidigare rapporter för Ivar Rooths sk dagboksanteckningar i serien FIA volymerna 154 A-Y, SRBA, och IRM för det urval ur dessa som utgivits såsom separat bilaga till Riksbanksutredningen 1997.

det av andra och mig genomgångna övriga materialet påträffats något som tyder på att en sådan affär kommit till stånd.

SkaB:s och SEB:s av regeringen önskade krediter för finansiering av tyska fartygsbyggen i Sverige (rapport 1) sanktionerades av VK:s styrelse den 13/5 1941.

Den 3/7 1941 anmäldes i styrelsen "i samband med de amerikanska spärråtgärderna stående spörsmål", men ingen bilaga till protokollspunkten sprider ljus över vilka spörsmål det var fråga om.

Den 18/9 1941 anmäldes att STAB fått tillstånd att i utbyte mot infrusna rumänska lei överta amerikanska värdepapper på villkor att obligationerna deponerades i Riksbanken. Kanske rörde det sig om de nödlidande kuponger på STAB:s stora post rumänska obligationer, som Jacob Wallenberg med hjälp av Dresdener Bank fått till stånd ett preliminärt avtal om våren 1940 (rapport 3).

1941 ÅRS SPECIALREGLER FÖR DE FYRA STORBANKERNAS VALUTAHANDEL OCH 1942 ÅRS BESTÄMMELSER OM INKÖP AV SVENSKA VÄRDEPAPPER I UTLANDET

Bland bilagorna till protokollet för den 18/1 1945 finns kopior av likalydande brev till de fyra storbankerna. I breven återkallade VK med omedelbar verkan sitt medgivande till dem i brev av den 8/1 1941. Var och en av dem hade då medgivits att av sitt valutainnehav ta i anspråk ett belopp som inte vid något tillfälle fick överstiga \$ 500 000 eller motvärdet i andra valutor för inköp av utländska värdepapper vilka senare avsågs försäljas mot likvid i utländska valuta. Kontoret anhöll också om meddelande från varje bank huruvida den innehade värdepapper som inköpts med stöd av detta medgivande och ännu inte försållts. Om så var fallet skulle specificerad uppgift om innehavet inges till kontoret. Om svar på denna begäran lämnats framgår inte av protokollen från tiden efter den 18/1 1945.

Något beslut om ett sådant medgivande för alla fyra bankerna finns inte i styrelseprotokollen. Däremot bifölls den 3/1 1941 SEB:s framställning om "revolverande rätt att utnyttja högst \$ 500 000 för handel i utländska värdepapper". Inga bilagor till beslutet finns som kunde ge en motivering för att söka eller göra detta medgivande. Men om tanken med medgivandet var att de fyra stora bankerna skulle kunna göra ett slags arbitrageaffärer i utländska värdepapper, köpa dem där de var billiga och

sälja dem där de var dyrare, så skulle ju bankerna kunna göra ett stort antal snabba och rätt stora värdepappersaffärer utan be VK om lov.

Det kan här tilläggas att sedan jag fått uppdrag att gå igenom VK:s korrespondens med de fyra bankerna påträffades svar på kontorets skrivelse av 19/1 1945 från SHB och SkaB. Den senare banken gav ett för denna undersökning mer uttömmande svar än den förra. SkaB svarade nämligen den 22/1 1945 att banken aldrig utnyttjat medgivandet i fråga, medan SHB den 23/1 nöjde sig med att svara på den av VK ställda frågan: "Enligt önskan få vi bekräfta att vi icke innehava några värdepapper inköpta på grund av ovannämnda medgivande."²³³ Varken GB eller SEB tycks däremot ha besvarat frågan skriftligen, ty inga svarsbrev föreligger i den i not 6 anförda arkivserien, volym 3 korrespondens med GB 1940–45 och volym 27 med SEB 1944–46.

I rapport 5 behandlas Riksbankens återköp av svenska värdepapper 1942. De grundades på regler som VK införde i två steg. Det första steget utgjordes av ett brev till Svenska fondhandlarföreningens ordförande av 21/3 1942, vilket beslutades den 11/3. I brevet förklarade sig VK berett att tills vidare på vissa villkor ställa valuta till förfogande för uppköp av svenska obligationer i Schweiz.²³⁴ Uppköpen skulle gälla på Stockholms fondbörs noterade papper. Obligationerna fick uppköpas till en kurs av högst 75 % av noteringen i Stockholm avslutningsdagen och skulle säljas till Riksbanken till 78 % av denna notering. Tillstånd till inköp av erforderligt belopp sfr skulle meddelas efter inlämnande av inköpsanmälan till VK i varje särskilt fall. Den utländska säljaren behövde inte avfordras affidavit. Obligationerna skulle sändas till Riksbanken för köparens räkning.²³⁵

Nästa steg togs den 3/6 1942, då styrelsen biföll ett av direktionen utarbetat förslag till bestämmelser angående köp från utlänning av svenska värdepapper. De samma dag utfärdade bestämmelserna var rätt invecklade: I. Svenska aktier och obligationer som sedan den 25/2 1940 oavbrutet tillhört samma i utlandet bosatta person fick intill ett belopp motsvarande

²³³ VK:s arkiv, E III c a, vol 16 (SkaB) och 41 (SHB).

²³⁴ Den 19/12 41 hade VK bifallit "konkreta framställningar" från fem schweiziska bankfirmor om tillstånd att försälja svenska aktier och obligationer i utländska bankers och bankfirmors depåer hos svenska banker och att transferera motvärdet, sammanlagt 80 000 kr.

²³⁵ I skrivelse till samme adressat av 28/3 1941 förtydligades villkoren. Uppköpsprisernas procenttal skulle baseras på Stockholmsnoteringens köpkurs omräknad efter RB:s avista säljkurs för sfr.

10 000 kr försäljas på den svenska marknaden och motvärdet i utländsk valuta transfereras till den i utlandet bosatta säljaren i enlighet med de regler som gällde i förhållande till det land i vilket säljaren var bosatt. Förutsättningen var att oavbrutet innehav kunde styrkas tillfredsställande.²³⁶ Inköpsanmälan skulle i varje särskilt fall underställas VK för godkännande. Den skulle utöver sedvanliga uppgifter ange på vad sätt innehavet styrkts. Då särskilda omständigheter åberopades eller av VK ansågs föreligga kunde kontoret efter ansökan medge försäljning av större belopp än 10 000 kr eller bortse från villkoret beträffande innehavet.

II. För sådana på fondbörsen noterade svenska aktier och obligationer tillhöriga någon i utlandet bosatt, vilka ej kunde försäljas enligt reglerna i punkt I var VK berett att ge medlemmarna i Svenska fondhandlarföreningen tillstånd att inköpa värdepapper och transferera köpeskillingen på följande villkor:

a) Beträffande uppköp av svenska obligationer i Schweiz skulle bestämmelserna i breven till SFF:s ordförande av 21/3 och 28/3 1941 gälla, men med den förändringen att de där angivna procenttalen skulle höjas till 77 % respektive 80%.

b) Övriga uppköp av obligationer från någon i utlandet bosatt skulle VK pröva från fall till fall.

c) Uppköp i Schweiz, Storbritannien och USA av på Stockholms fondbörs noterade svenska aktier fick ske på följande villkor: 1) Uppköpen skulle ske antingen för RB:s räkning med leverans franco RB till en kurs av 85 % av noteringen i Stockholm den dag inköpet skedde, varvid fondhandlaren skulle erhålla en kommission av 1 %, eller för fondhandlarens egen räkning, varvid aktierna skulle sändas av försäljaren till RB med avräkning franco RB till en kurs av 86 % av noteringen i Stockholm den dag försäljningen och leveransen till RB skedde. 2) Inköp av erforderlig valuta skulle medges efter inlämnande av inköpsanmälan till VK i varje särskilt fall. I anmälan skulle anges vilka aktier som inköpts och genom vem inköpen skett. För remissor till USA gällde de särskilda bestämmelserna i VK:s cirkulär nr 58. 3) Affidavit utvisande att aktierna varit i schweizisk, brittisk respektive amerikansk ägo sedan 25/2 1940 skulle åtfölja aktierna.

d) Uppköp av svenska aktier i Danmark, Norge och Tyskland fick ske på under c) angivna villkor, varvid remitteringen dock skulle ske över

²³⁶ Som tillfredsställande bestyrkande betraktade VK: a) Anteckning av svensk valutabank att värdepapperen legat i depå hos banken för samma ägare sedan den 25/2 40; b) intyg om enahanda förhållande från välkänd utländsk bank eller bankirfirma; c) affidavit undertecknat av innehavaren och försett med intyg från svensk legation eller konsulat att ägaren inför tjänsteman uppvisat bevis om de i affidavit berörda förhållandena eller lämnat försäkran om deras riktighet eller med förklaring av välkänd utländsk bank eller bankirfirma att denna efter undersökning var övertygad om riktigheten av de lämnade uppgifterna.

clearingen och affidavit avse dansk, norskt respektive tyskt innehav sedan 25/2 1940. e) Uppköp av börsnoterade svenska aktier i andra fall än de under a)–d) angivna skulle prövas av VK.

III. Beträffande uppköp av sådana någon i utlandet tillhöriga svenska aktier och obligationer som inte var noterade på Stockholms fondbörs var VK berett pröva ansökningar om tillstånd till inköp och remittering av köpeskillingen.

Beslut att upphäva de refererade bestämmelserna fattades den 29/3 1944 i form av ett bemyndigande för direktionen att "successivt avveckla nuvarande bestämmelser om köp till underkurs från utlandet av svenska värdepapper". Inga bilagor upplyser om varför beslutet fattades och hur det genomfördes.

DE FYRA STORBANKERNAS ANSÖKNINGAR OM DISPENSER FRÅN VALUTAREGLERINGEN

För SHB:s, SkaB:s och GB:s vidkommande har jag i VK:s protokoll påträffat mycket få ansökningar om dispenser från valutaregleringen i fråga om värdepappersaffärer eller större valutatransaktioner. SkaB fick den 18/6 1940 avslag på en ansökan att få använda dollartillgodohavande på valutakonto för inköp av tyska hypoteksobligationer. Den 4/10 samma år avslogs GB:s ansökan att få använda inflytande belopp i norska kronor till att i Norge inköpa svenska obligationer, eventuellt norska obligationer i svenska kronor. Den 5/5 1944 gavs dock banken tillstånd att lämna ett lån på 50 000 kr till ett norskt rederi.

Den 19/8 1941 bifölls SHB:s ansökan att få sälja en aktiepost i United Wheler [läs: Whaler] mot 64 000 £. Det rörde sig om avvecklingen av den sk valfångstaffären, behandlad i rapport 1. Avvecklingen tas upp här, därför att den illustrerar att det finns luckor i VK:s prot och att det finns många sätt att komma runt valutakontroller. United Whalers fiskeflotta hade när kriget kom rekvirerats av den brittiska regeringen. Moderfartyget i flottan, Terje Viken, torpederades i mars 1941. Den brittiska regeringen som vid rekvirerandet av fartygen åtagit sig krigsriskerna fullgjorde sina åtaganden, och United Whalers kunde betala tillbaka sin skuld till SHB. (Härom har inget påträffats i VK:s protokoll.) Aktieinnehavet i United Whalers, som till en del låg kvar i AB Reserva, det bolag SHB bildat för valfångstaffären, såldes på tillfredsställande villkor, men det hjälpte föga att VK gav tillstånd att ta hem likviden, de 64 000 punden. Den brittiska regeringen medgav inte valutans överförande till Sverige, men saken kunde ordnas ändå. Hambros Bank i London övertog aktielikviden som kvittning för en fordran på Äggfors AB i Mörsil i Jämtland. Företagets

skuld till Hambros överflyttades till Reserva som fick en fordran på Äggfors på 1,3 mkr med betryggande säkerheter.²³⁷

Den 8/12 1944 tilläts SHB för Hapags räkning betala 560 000 kr till RederiAB Skeppsbron, förutsatt detta satte in pengarna på blockerat konto i valutabank. Pengarna fick utan särskilt tillstånd av VK endast disponeras med 180 000 kr per kvartal under 1945 för i beslutet specificerade ändamål (som inte framgår av protokollet med bilagor). Betalningen stod i samband med den bulvanaffär för tyska fartygsbyggen i Sverige som inlets 1942 och kort omnämns i min rapport nr 2 och utförligare i Gletes rapport.

Att SEB under Jacob Wallenbergs ledning var den ledande svenska banken på utlandsaffärernas område bestyrks ytterligare av genomgången av VK:s protokoll. Framställningarna om dispenser för värdepappers och valutaaffärer är mångdubbelt fler än de andra storbankernas sammantagna. Trots att uppgifterna i protokollen är mycket knapphändiga och det ofta saknas klagörande bilagor – delvis beroende på muntliga framställningar som besvarats på samma sätt – står det klart att det till största delen är andra affärer som registrerats i VK-materialet än de som framkommit i tidigare rapporter. Detta gäller t ex affärerna med Otto Wolff 1940 och 1941. 1942 års affärer med denna firma, som förutsattes ske under insyn av tyska och svenska myndigheter, torde, som det senare visat sig, i det ena fallet ha avsatt spår i VK-protokollen. Genomgången av dessa förstärker intrycket att Jacob Wallenberg under de tre första krigsåren så gott det gick försökte vidmakthålla något av mellankrigstidens starka internationella inriktning av bankgruppens affärer. Han hade ju gott om pengar att ge bättre avkastning än den som svenska skattkammarväxlar gav; diskontot för 3-månaders växlar sjönk från 2,7 % i slutet av 1940 till 1,5 % i juni 1941 och senare pressades det ändå lägre.²³⁸

Sex noterade protokollspunkter gällde Boschaffären och förbigås därför här (19/3, 20/3, 3/5, 16/11 1940 och 26/1 1941). Det ska endast anmärkas att från den 20/3 föreligger ett hemligt protokoll, det enda påträffade i sitt slag, som är lite utförligare än de eljest gängse föredragningspunkterna med påtecknat beslut.

Förutom Boschfrågan gällde SEB:s framställning 1940 framför allt tillstånd att sälja Konversionskasses sk funding bonds i skr och att för motvärdet i utlandet köpa svenska värdepapper. Bifall lämnades på villkor

²³⁷ Hildebrand 1971, s 335.

²³⁸ Nygren a a, s 56.

att värdepapperen inte såldes utan VK:s tillstånd. Den 10/5 1940 gällde det 225 000 kr funding bonds och svenska statsobligationer; 17/9 anges bara funding bonds och obligationer; 28/10 100 000 kr funding bonds och värdepapper; 29/11 825 000 kr funding bonds och likvid i dollar för återköp av svenska värdepapper. Den 19/4 1940 gällde framställningen helt obestämt "överlåtelse av vissa svenska tillgångar i utlandet", och den godkändes (efter bordläggning) den 24 "i princip". Den 14/6 1940, slutligen, godkändes SEB:s ansökan att få sälja Estländska oljeskifferkonsortiet (rapport 3).

1941 inleddes med att SEB den 3/1 fick tillstånd att återköpa från utlandet 523 349 B-aktier i STAB för 10 kr styck (rapport 3). Transaktionen kunde av okända skäl inte genomföras då utan återkom 1942. Den 6/5 hade SEB gjort framställning om försäljning till Riksbanken av 50 000 kr svenska statsobligationer, återköpta i utlandet, men denna protokollspunkt har påteckningen "Utgår". Den 19/8 avslogs en ansökan om tillstånd att mot likvid i spärmark köpa svenska värdepapper i utländsk ägo. Enligt en anteckning bland bilagorna rörde det sig om en muntlig framställning som därför besvarats muntligt. Samma informella förfarande tillämpades också när tillstånd, anmält i styrelsen den 18/9 1941, lämnades SEB att inköpa förstklassiga amerikanska järnvägsobligationer tidigare i holländsk, nu i tysk ägo, mot betalning med 1/3 i Kreugerobligationer, 1/3 i tyska kommunallån och 1/3 över clearing. Tillståndet gavs på villkor att de amerikanska obligationerna deponerades i Riksbanken.

Villkoren vid förmedlingen av återköpet av nom \$ 162 000 Norddeutscher Lloyds 4 % obligationer 1941 (rapport 3) framgår klarare av VK:s styrelseprotokoll 18/9 1941 än i tidigare utnyttjat material. SEB ansökte för gruppbolaget Fiducias räkning om tillstånd att i utbyte mot det tyska rederiets obligationer med ett värde av 457 000 sfr ta emot 1 040 aktier i Grängesbergbolaget, 830 aktier i Turitz och 500 ASEA. Efter bordläggning godkändes transaktionen den 11/11 på villkor att aktierna deponerades i Riksbanken. Samma dag anmäldes också att SEB i Schweiz köpt en mindre post United River Plate 5 % obligationer och sålt dem till Argentina.

Den 19/12 1941 medgavs SEB rätt att genom förmedling av firma Otto Wolff i Köln uppköpa diverse amerikanska järnvägsobligationer och argentinska hypotekobligationer, s k cedulas, mot försäljning i båda fallen av tyska värdepapper i svensk ägo. Bifallet lämnades på villkor att de amerikanska obligationerna deponerades i Riksbanken. Av VK:s brev till SEB av 20/12 (bland protokolls-bilagorna) framgår att de amerikanska och argentinska obligationerna för närvarande var i holländsk eller tysk besittning och att likviden skulle utgöras av certifierade tyska värdepapper i svensk ägo – männe SEB:s ? Brevet avslutades med att VK av principiella skäl nödgades påfordra att de amerikanska obligationerna

deponerades i Riksbanken och endast fick disponeras efter medgivande av VK.

I VK:s styrelseprotokoll från 1942 har för SEB:s del endast en värdepappersaffär noterats, nämligen det den 15/10 förnyade tillståndet att återköpa 523 349 STAB:s B-aktier. Bland bilagorna finns Jacob Wallenbergs skrivelse till VK av 31/12 1940, VK:s svar av 3/1 1941 och 17/10 1942. I JW:s skrivelse uppges att aktierna skulle återköpas från International Match Realization Company av ett konsortium, att likviden skulle ske i dollar och att priset inte skulle överstiga motvärdet av 10 kr per aktie. Wallenberg motiverade transaktionen med att återköpet av aktierna skulle möjliggöra för IMRCo att lämna utdelning, och därigenom skulle minst lika mycket valuta återflyta till Sverige som genom återköpet flöt ut. I VK:s brev av 17/10 1942 anfördes att bifallet innebar att VK gjort ett undantag från bestämmelserna av 3/6 1942 angående köp från utlänning av svenska värdepapper.

I 1943 års protokoll har inga framställningar från SEB om tillstånd till internationella värdepappersaffärer noterats, dvs att inga förklaringar påträffats till årets förändringar i SEB:s tyska obligationsinnehav (rapport 1). Den 18/12 1944 bifölls SEB:s ansökan dels att få inkassera kuponger till argentinska obligationer, dels att få köpa nom 200 000 pesos Mexikanska TelefonAB:s nyemitterade obligationer dels att LM Ericsson skulle få köpa 2 miljoner pesos av detta 7 % lån. Försäljning av dessa obligationer krävde tillstånd från VK:s direktion. Den 3/4 1945 behandlades en framställning från AB Obligationsintressenter (ägt till lika delar av SEB och SkaB) och SEB om tillstånd att försälja till Golddiskontbank nominellt \$ 321 000 respektive \$ 29 000 Deutsche Rentenbanks obligationer. Det påtecknade beslutet löd: "Den allmänna frågan underställs regeringen". Den 11/4 lämnades bifall till framställningen "mot likvid i sfr".

PAULDING-AFFÄREN

Framställningen bygger således dels på VK:s protokoll, dels på ett antal anteckningar och uppteckningar av Ivar Rooth i F1A volym 146, SRBA. Av redogörelsen framgår att affären dels är mycket ojämnt registrerad i VK:s protokoll, dels sköttes tämligen informellt av riksbankschefen/ ordföranden i VK.

Den första protokollsnöten är av 18/1 1945. VK:s styrelse beslutar att en värdepappersaffär mellan Paulding & Co, New York, SEB och AB Fiducia ska remitteras till Banlinsektionen för utredning. Bland bilagorna finns ingen kopia av någon remisskrivelse till Bankinspektionen, inte heller omnämns i något protokoll något remissvar från inspektionen. Däremot

finns bland bilagorna en skrivelse till SHB av 23/2 1945 och en till SEB av 19/3 1945 samt SHB:s svar av 28/2.²³⁹

I skrivelsen till SHB begärde VK uppgifter om ett stort antal svenska aktier som SHB enligt uppgift överlämnat till SEB i mars 1941 för räkning Paulding & Co.²⁴⁰ Enligt svaret hade aktierna varit deponerade hos SHB sedan 1938 för räkning Montserrat AG, Zug i Schweiz, tidigare för en amsterdamsfirmas räkning. Ensamrätt över Montserrats depå hade herr Franz Feilchenfeld, New York, haft.

Av brevet till SEB framgår att VK skrivit till banken i ärendet den 20/11 1944 och mottagit svar från SEB av 7/12 jämte bilagor och en skrivelse från Fiducia av samma dag. Ingenting har registrerats i VK:s protokoll om denna brevväxling och skrivelserna har inte påträffats bland protokollsbilagorna. I brevet av 19/3 1945 meddelade VK att de uppgifter som SEB lämnat om de värdepapper som förvarades i bankens specialdepå för Fiducia under beteckningen "Konto Mrss Paulding % Co, New York" inte var tillfyllest för att bedöma affärens karaktär. I skrivelsen ställdes fyra konkreta frågor, och den avslutades med att de handlingar som VK haft tillgång till givit intrycket att ifrågavarande värdepappersaffär i realiteten om än kanske inte formellt skett för svensk räkning och således skett i strid med i vart fall valutabestämmelsernas anda.

Därefter finns ingenting om affären i VK:s protokoll förrän den 17/1 1947, då "avveckling av den s k Pauldingaffären" anmäldes till protokollet. Under tiden hade Rooth hållit förhör med Jacob och Marcus Wallenberg. Handlingarna i F1A 146 om Pauldingaffären är följande. Tre omisskännliga original till s k dagboksanteckningar av Rooth: 12/7 45 anteckningar från samtal med JW, 26/1 46 "Till samtal med JW MW" en lång rad frågor och 28/1 46 ett fåtal svar på en del av frågorna, en maskinskriven samtalsuppteckning (i original plus en karbonkopia) med påskrift R/ab 30.1.46/6 ex och blyertstillägget på kopian "till min samtalspärm", ett maskinskrivet papper med frågor daterat 6.2.46 med blyertspåskrift av Rooth: "med brev till JW 6/2 46" och slutligen "PM angående Enskilda Bankens affärer med Paulding" med påskrift: "R. 22.5. 1946/10 ex".

I samtalsuppteckningen av 30/1 1946 återger Rooth samtalet med JW 12/7 1945 och med JW och MW den 28/1 1946. Värt att nämna från dagboksanteckningen om samtalet med JW 12/7 1945 som inte återges i

²³⁹ Eftersom Fiducia ingick i Providantigruppen finns möjligen något att hämta i den stora utredning om Providentia som BI gjorde 1946.

²⁴⁰ Enligt specifikationen av aktierna rörde det sig 6 161 stycken aktier i AB Svenska Aktier, 177 aktier i Investor och 145 Mo & Domsjö.

samtalsuppteckningen är påståendena "Ha ej vågat köpa något sedan USA kom in i kriget" och "Högst aktier för \$ 190 000".

I promemorian av 22/5 1946, som förmodligen skrivits som underlag för VK:s slutliga ställningstagande redogjorde Rooth inledningsvis för affärens förlopp. Initiativet var SEB:s, som enligt egen utsago erhållit tillstånd att inköpa svenska aktier i utlandet om utländska värdepapper till motsvarande belopp såldes till utlandet. Det var enligt Rooths kommentar i och för sig riktigt att sådana tillstånd gavs men de var med all sannolikhet förknippade med villkoret att de inköpta aktierna inte fick säljas utan VK:s tillstånd. Det hade enligt JW:s uppgift inte varit svårt att sälja tyska obligationer till Tyskland men mycket svårt att komma över svenska värdepapper i utlandet. SEB inköpte emellertid svenska aktier i utlandet. Om inköpen skett för svensk räkning hade licens erfordrats. För att undvika detta ställde SEB sitt Panamabolag Pollux som köpare. Inköpen gjordes till en början genom SEB dels från Hambros Bank, dels från diverse schweiziska banker och bankirer. Paulding hade ingen direkt kontakt med säljarna i detta fall. Hur snart han underrättats om köpen var ännu inte utrett.

Enligt VK:s åsikt, framhöll Rooth, innebar SEB:s åtgärd att verkställa inköpen och formellt ställa ett dotterbolag i Panama respektive Paulding som köpare reellt ett klart kringgående av den svenska valutalagstiftningen. Under förutsättning att banken förklarade att den i framtiden inte skulle komma att tillämpa liknande principer vid tolkning av valutalagstiftningen föreslog Rooth i sin pm att VK skulle avstå från vidare åtgärder med anledning av affären Paulding.

7. RAPPORT OM UPPGÖRELSE MELLAN NEDERLANDSCHE BANK OCH STOCKHOLMS ENSKILDA BANK RÖRANDE AMERIKANSKA OBLIGATIONER SOM DEN SENARE INKÖPT I HOLLAND UNDER KRIGET

UPPDRAG OCH MATERIAL

Enligt uppdragsavtal nr 11 av 20/1 1999 ska jag för det första skriva ett utkast till en pm med frågor till holländska forskare rörande Riksbankens och SEB:s köp av respektive svenska och amerikanska obligationer från det ockuperade Holland åren 1941 och 1942. För det andra ska jag i SEB:s och Valutakontorets arkiv söka efter uppgifter om den uppgörelse om återköp till Holland av de nämnda amerikanska obligationerna som efter kriget ingicks mellan SEB och den holländska centralbanken, De Nederlandsche Bank NV.

Den första delen av uppdraget har till tids vinnande redovisats för sig. Ett utkast till pm med frågor överlämnades den 21/1 1999 till kommissionens sekretariat.

Denna rapport om den andra delen av uppdraget kompletterar två tidigare redovisningar, nämligen rapport 4 om SEB:s affärer med firma Otto Wolff och rapport 6 om genomgång av Valutakontorets styrelseprotokoll. Huvuddelen av arbetet har utförts i SEB:s arkiv, där arkivarien Anders Perlinge som vanligt med gladlynt effektivitet hjälpt till med materialsökandet, som jag i det följande redovisar lite utförligare än nödvändigt för att ge en föreställning om vilka möjligheter som detta välbevarade och välordnade arkiv erbjuder forskaren.

Den nederländska banken representerades under förhandlingarna med SEB av J H O Graaf van den Bosch. Av bankarkivets alfabetiska register till direktionens korrespondens framgår att det finns korrespondens från de här aktuella åren mellan van den Bosch och SEB:s vd Marcus Wallenberg i den senares arkiv, serie E 1 vol 70, 73, 79-85, 87, 90 och 98. Den föga omfattande korrespondensen med van den Bosch visade att frågan om de amerikanska obligationerna var aktuell 1949 och 1950, men med ett par undantag gav de få breven i volymerna 85-87 och 90 ingenting i sak om regleringen av obligationsfrågan utan gällde sammanträffanden om denna. Den övriga brevväxlingen med van den Bosch i de genomgångna

volymerna gällde den kredit på 50 mkr som de svenska storbankerna efter kriget ställde till holländska regeringens förfogande.²⁴¹

Genom datorsökning påträffades i steg två en akt med titeln "Nederlandsche Bank" i Direktionens dossierer, serie II (F1B, vol 497). Akten innehåller två pm om underhandlingar som Nils Söderström fört med van den Bosch i Amsterdam den 9-10/11 och 23-25/11 1949.²⁴² Därjämte finns två uppställningar, en handskriven "Amerikanska obligationer 23/10 1949" och en maskinskriven "Amerikanska obligationer i depå hos Riksbanken 12/6 1950". De ger exakt samma siffror för nominella belopp och inköpsvärden för de förtecknade obligationsposterna, medan summorna för dagsvärden och givetvis för upplupen kupongränta är högre i 1950 års uppställning. Vidare finns en fotokopia av ett brev från van den Bosch till MW av 11/7 1950, vilket saknas i MW:s genomgångna korrespondens. Slutligen innehåller akten ett memorandum av Herrman Nachmanson, SEB:s expert på utländska kapitalmarknadsfrågor, daterat 16/11 1950. Det återger den överenskommelse som ingåtts med van den Bosch den 14/11 "regarding nominal value \$ 685 500, blocked American railway and public utility bonds belonging to the Stockholms Enskilda Bank".

Med hjälp av registret till bankens styrelseprotokoll var det därefter i det tredje steget lätt att lokalisera de protokoll i vilka Nederlandsche Bank figurerar från och med 1949.

Överenskommelsen med Nederlandsche Bank av november 1950 förutsatte godkännande av holländska finansministeriet och VK. Då vid tidigare sökningar i VK:s arkiv ingenting hade påträffats härom i VK:s

²⁴¹ Det kan också nämnas att i bankarkivet finns ett alfabetiskt register till direktionens besöksbok. På de besökandes registerkort står datum för besöket och med signaturer anges vilka personer i banken som besöktes. Av registret framgår att van den Bosch besökte SEB i juni 1946, i februari och oktober 1947 samt 27-28/2 1950, då samtalen gällde de amerikanska obligationerna. Den 27/2 träffade van den Bosch JW, MW, NS (Nils Söderström chef för arbitrageavdelningen och ett slags utlandschef i banken) samt EW (Ebbe Wallenborg, som hade kommit från Riksbanken 1946 och var SEB:s expert på regelverket kring valutor och utlandsverksamhet.) Den 28/2 gällde besöken MW och NS.

²⁴² Bilagd den senare promemorian är en avskrift, "Revised Draft Text", av de allierades deklARATION av 5/1 1943, i vilken utfärdarna för sig reserverade rätten att ogiltigförklara varje slag av överföringar av och transaktioner med egendom, rättigheter och intressen hemmahörande i av fienden ockuperade eller kontrollerade områden. Varningen gällde oavsett om dessa överföringar och transaktioner haft formen av uppenbar plundring eller av till synes legala transaktioner av föregivet frivillig karaktär.

protokoll, genomgicks nu VK:s korrespondens med SEB i serie E III c a, vol 29 (1950) och E III c b, vol 12 (1951), och i den senare volymen påträffades en kopia av VK:s brev i ärendet av 5/1 1951.

FÖRHANDLINGAR OCH RESULTAT

I brev till MW av 12/10 1949 förklarade van den Bosch att han trodde "att vi nått ett stadium där affären [med de amerikanska obligationerna] kan regleras tillfredsställande för alla parter", och MW svarade den 14/10 att han var "glad att saken mognat för uppgörelse"²⁴³. – Frågan hade tydligen varit på tal tidigare utan att det avsatt några spår i det genomgångna materialet. – Den 10/11 meddelade MW i bankstyrelsen att det pågick förhandlingar på Nederlandsche Banks initiativ om övertagande av de amerikanska obligationer som SEB köpt i Holland under kriget i utbyte mot tyska obligationer. Den 17/11 redogjorde han i styrelsen för vad som dittills förekommit vid förhandlingarna, "varefter vidtog överläggning om Bankens uppträdande under ärendets fortsatta behandling" – punkt slut.

Enligt Nils Söderströms pm om underhandlingarna med van den Bosch den 9-10/11 1949 hade denne tydligen bjudit 45 % av summan av obligationernas marknadsvärde, ca \$ 727 000, och upplupen kupongränta efter amerikansk skatt, ca \$ 194 000. Dessutom hade han utlovat tillstånd till försäljning och transferering av Hfl 741 000 danska hypoteksbanksobligationer i SEB:s ägo plus välvillig prövning av frågan om transferering av försäljningsbeloppet om SEB eventuellt sålde sina nom Hfl 600 000 aktier i Hollandsche Koopmansbank. Förutom dessa morötter hade tydligen också piskan demonstrerats – och med den skulle klatschas ännu mer i fortsättningen. Det hade nämligen framhållits att de amerikanska myndigheterna begärt förslag till ny holländsk "scheduled list" till slutet av november.

Denna Söderströms pm har också intresse genom att den visar att de två bytesaffärer som figurerar i korrespondensen med Otto Wolff var de enda som genomfördes (rapport 4). De två tillstånd till bytesaffärer som VK beviljade i september och december 1941 (rapport 6) blev endera aldrig utnyttjade, eller, mer troligt, blev det tidigare av de två aldrig utnyttjat, medan det tillstånd som gavs 19/12 var ett förhandsbeslut om den

²⁴³ MW:s arkiv, E 1, vol 85.

transaktion som dyker upp i SEB:s korrespondens med OW i början av januari 1942.

Promemorian visar slutligen också att SEB gjorde kursvinster på båda sidor av bytesaffärerna. Det nominella värdet av de amerikanska obligationer som den bytte till sig var ca \$ 685 000 (368 500 plus 317 000), medan köpeskillingen var ca \$ 385 000 (224 000 respektive 161 000). I snitt betalade SEB 70 % av marknadsvärdet. Betalningen erlades med nom 367 000 plus 238 000 tyska dollarobligationer, nom skr 525 000 funding bonds och \$ 65 000 i sfr, vilka anskaffades genom försäljning av funding bonds i skr till en firma i Berlin. De tyska dollarobligationerna övertogs av OW till 40 % kurs, medan priset på andra marknader enligt promemorian var ca 25 %. En liten kursvinst gjordes också på de funding bonds som ingick i transaktionerna. De övertogs av OW och av en Berlinfirma till 59 % kurs, under det att medelnoteringen i Stockholm 1942 var 56 %.

Om förhandlingarna med van den Bosch 23-25/11 1949 rapporterade Söderström att holländaren inledningsvis förklarar att de obligationer som eventuellt vore stulna måste lämnas tillbaka. Vidare hade han uppgivit att Rebholz' tillstånd att köpa obligationer för "non residents" räkning hade påtvingats den holländska valutakontrollen, Deviseninstitut, av tyskarna och att den licensen nu inte godkändes.

Van den Bosch hade dock tillagt att den holländska regeringen "was prepared to make arrangements", en beredvillighet som ställdes i relief mot det amerikanska hotet. Förhandlingar med amerikanska myndigheter kunde ta mycket lång tid. Van den Bosch hade också omnämnt de allierades "joint declaration" av januari 1943 och tänkbara tolkningar av denna, av vilka åtminstone en vore ett klart hot mot alla de värdepapper som SEB förvärvat i Holland. (Vid ett senare tillfälle fick Söderström en kopia av deklARATIONEN.)

Van den Bosch hade också strängt konfidentiellt uppgivit att två schweiziska banker, "(Bankverein och Bankgesellschaft ?)", genom OW köpt "Royal Dutch Shares" under kriget, och att den transaktionen reglerats på basis av 65 % (dvs av dagsvärdet vid holländskt återköp). Vidare hade han uppgivit att tyskarna köpt aktier i Norsk Hydro i Paris, betalat dem med franska obligationer köpta i Holland och sålt aktierna till Quislingregeringen. Sedan fransmännen nu återfått Hydroaktierna, krävde holländska regeringen tillbaka de franska obligationerna eller deras motvärde.

Slutligen hade van den Bosch, tydligen vid första dagens förhandlingar, frågat om SEB gick med på en undersökning om några av dess amerikanska obligationer vore "looted", vilket Söderström inte motsatt sig, eftersom han tidigare framhållit att SEB givetvis vore beredd att lämna tillbaka stulna obligationer och gottgöra de personer som eventuellt "lidit skada etc".

Den sista förhandlingsdagen, den 25/11, hade van den Bosch meddelat att en preliminär undersökning, "(dock ej genom Council for Restoration of Legal Rights)", visat att inga av SEB:s amerikanska obligationer var "looted". Däremot kunde nom \$ 10 000 obligationer av ett järnvägslån vara förfalskade, ty samma nummer som SEB:s obligationer hade fanns även på obligationer på amerikanska händer.

Även denna dag ställdes hotet från USA om en uppgörelse med Holland inte träffades mot fördelar för SEB vid en sådan uppgörelse. Om en sådan inte träffades skulle avgörandet komma att ligga hos amerikanska myndigheter, vilka kunde komma att betrakta obligationstransaktionen som "forced transfer" och/eller "German intermediary". Om SEB å andra sidan ville komma till en uppgörelse med Holland var van den Bosch övertygad att de holländska myndigheterna skulle acceptera en betalning i svenska kronor av 75 % av obligationernas dagsvärde. "This should be treated as absolutely confidential as others had accepted lower bids and was a special favour to S.E.B. for the help rendered by the loan which was granted to the Dutch Government."

Om en överenskommelse om de amerikanska obligationerna kunde nås hade van den Bosch ställt följande medgivanden i utsikt:

- 1) "frigivandet" av de danska hypoteksbanksobligationerna;
- 2) välvillig prövning av ansökan om transferering av likviden för aktierna i Koopmansbank vid en eventuell försäljning;
- 3) överföring av blockerad utdelning, Hfl 35 000, på SEB:s tidigare innehav av aktier i Internationale Bank;

4) bekräftelse från Nederlandsche Bank av ungefär följande lydelse:

"It is understood that in the case contrary to S.E.B.:s understanding any previous owners of the securities are claiming that they should have been suffering loss due to the way in which they are at the time without S.E.B.:s knowledge deprived of the ownership of the securities, the Nederlandsche Bank will take care of such claims."

5) skrivelse från Nederlandsche Bank till de amerikanska myndigheterna framhållande "att obligationerna äro klara och att de ej hade förvärvats på illegitimt sätt".

För en bättre förståelse för SEB:s förhandlingssitts i frågan om de amerikanska obligationerna bör här inskjutas en kort redogörelse för vad som hände med SEB:s i USA 1942 beslagtagna aktier i American Bosch Corporation. Troligen förklarar detta förlopp också tidsutdräkten i de holländska förhandlingarna. I januari 1946 stämde banken Alien Property Custodian, som utfärdat beslaget av ABC-aktierna, inför domstol och krävde att få tillbaka dessa eller det belopp som kunde inflyta vid en

försäljning av dem. Efter fyra års rättegångsförberedelser, som beräknas ha kostat banken 3,5 mkr, ingicks i april 1950 en förlikning som innebar att SEB fick tillbaka 2,6 miljoner dollar. Beloppet utbetalades i senare delen av september och domstolen avskrev slutgiltigt ärendet. Ersättningen motsvarade SEB:s ursprungliga placering i ABC-innehavet (med avdrag för den vinst banken gjort på den europeiska Bosch-affären), men det utgjorde endast en tredjedel av det belopp tvisten gällde, dvs aktiernas dagsvärde.²⁴⁴

Vad som kommit ut av van den Boschs besök i SEB i februari 1950 (ovan not 241) är okänt. Den 19/6 träffades han och MW åter, nu i Amsterdam, och därom rapporterade MW i bankstyrelsen den 22/6. I detta fall släpper protokollet ifrån sig så pass mycket upplysning att det framgår att van den Bosch åter vädrat det amerikanska spöket. "Den amerikanska regeringen umgicks enligt uppgift med planer att låta något av de under kriget gjorda förvärven såsom en 'test case' komma under domstols prövning." Nederlandsche Bank skulle återkomma om i detta nya läge intresse fortfarande fanns för en uppgörelse.

Holländarna återkom genom van den Boschs brev till MW av 11/7 1950. Av det kan man se att han vid mötet den 19/6 meddelat att holländska finansministeriet skulle komma att motsätta sig att SEB fick full betalning för obligationerna efter dagskurs i utbyte mot en gåva från SEB för ändamål som senare skulle anges. Finansministeriets ståndpunkt var enligt brevet att det hade rätt till obligationerna och endast kunde betala SEB:s inköpspris plus en rimlig ränta för tiden mellan inköpet och återställandet av dem. Detta kunde tolkas så att SEB fick 70 % av obligationernas dagsvärde och den upplupna räntan. Under denna förutsättning var finansministeriet villigt att förklara att det gått in för arrangemanget, därför att det var övertygat om att SEB varit i god tro. SEB å sin sida borde förklara att den var villig att återställa obligationerna för sitt inköpspris plus rimlig ränta och att den avstått från ytterligare vinst, därför att den inte hade vetat att den holländska valutakontrollens licens för förvärvet var framtvingad av tyskarna och därför inte ville dra fördel av ett sådant förvärv. Tekniskt kunde upplösningen gå till så att obligationerna deponerades i Nederlandsche Bank och att denna vidtog åtgärder för att få obligationerna avförda från "the black list", varefter den kunde ombesörja realiseringen av obligationerna och betala SEB 70 % av provenyn.

²⁴⁴ U Olsson, *Bank, familj och företagande. Stockholms Enskilda Bank 1946-1971* (1986), s 48-52.

Huvudpunkterna i brevet föredrogs av MW i SEB:s styrelse den 13/7 1950, varvid styrelsen bemyndigade honom att fortsätta förhandlingarna. Om dessa är inget känt, men resultatet återges i Herrman Nachmansons inledningsvis nämnda memorandum, daterat Amsterdam den 16/11 1950. Överenskommelsen, som krävde godkännande av holländska finansministern och valutamyndigheterna i Sverige, innehöll följande punkter.

- 1) Eftersom de nominellt \$ 685 500 "blocked American railway och public utility bonds" i SEB:s ägo köpts inom ramen för vanlig affärsrörelse och det bevisats att ingen av obligationerna var s k "looted property" deklarerade Nederlandsche Bank att den skulle göra sitt yttersta för att få obligationerna frigivna från blockering av de amerikanska myndigheterna.
- 2) För att genomföra detta skulle obligationerna sändas till Amsterdam så snart som möjligt. Om överenskommelsen av ett eller annat skäl inte skulle kunna genomföras skulle Nederlandsche Bank sända tillbaka obligationerna till Stockholm.
- 3) Om och när obligationerna frisläppts från blockeringen, skulle Nederlandsche Bank sända dem till Amerika och låta inlösa alla till amortering utlottade obligationer och alla förfallna räntekuponger samt sälja återstående obligationer på marknaden.
- 4) Av nettobeloppet som skulle inflyta för obligationerna och av räntebeloppet efter amerikansk skatt skulle 75 % inbetalas till SEB:s konto med National City Bank of New York och resterande 25 % behållas Nederlandsche Bank
- 5) Om det skulle visa sig att SEB:s nom \$ 10 000 obligationer som kunde vara förfalskade faktiskt var det, skulle SEB bära förlusten. "It is however understood that in case, contrary to Stockholms Enskilda Bank's understanding, any previous owners of these securities claim that they should have suffered loss due to the way in which they are, at the time without Stockholms Enskilda Bank's knowledge, deprived of the ownership of these securities, the Nederlandsche Bank will take care of these claims."
- 6) Nederlandsche Bank medgav SEB rätt att sälja sina nom Hfl 740 000 danska hypoteksbanksobligationer på den holländska marknaden och att transferera försäljningsbeloppet till Sverige. Nederlandsche Bank medgav vidare att Hfl 35 000, utdelning på SEB:s tidigare aktieinnehav i Internationale Bank, fick transfereras till Sverige
- 7) Om SEB senare ville sälja eller öka sitt innehav av aktier i Hollandsche Koopmansbank skulle detta vara tillåtet. Om det försålles tilläts SEB transferera försäljningsbeloppet till Sverige.

Den 23/11 godkände SEB:s styrelse överenskommelsen och bemyndigade vd att sälja obligationerna till det erbjudna priset. Den 14/12

meddelade denne emellertid att holländska finansministeriet inte godkänt att 75 % av försäljningsvärdet skulle tillfalla SEB. Han bemyndigades då att träffa avtal med ett pris av minst 70 %.

Om frågans fortsatta behandling ger det genomgångna materialet bara två besked. VK medgav i skrivelse av 5/1 1951 att SEB fick ta ut sina nom \$ 685 500 amerikanska obligationer ur depån i Riksbanken på villkor att de såldes så snart som möjligt och att inflytande dollarlikvid såldes till Riksbanken eller till SEB:s kunder i valutarörelsen.²⁴⁵ Den 14/6 1951 anmälades i SEB:s styrelse att obligationerna sålts och att 70 % av försäljningsvärdet betalats till banken.

TILLÄGG

Inledningsvis nämndes att jag skrivit en pm med frågor till holländska forskare rörande Riksbankens och SEB:s köp av obligationer från det ockuperade Holland 1941 och 1942. Frågorna sändes av kommissionen till dr Gerard Aalders, Netherlands Institute for War Documentation, och till dr W J Veraart, Erasmus University of Rotterdam. Den förre är i Sverige känd för sin bok *Affärer till varje pris*, och den senare undersöker holländares deltagande i plundringen av judiska tillgångar. Då både Veraart och Aalders funnit att forskningsavdelningen vid Nederlandsche Bank är rätt forum för frågorna i pm har kommissionen tacksamt antagit Veraarts erbjudande att överlämna dem dit. Enligt ingången uppgift kan svar därifrån väntas inom relativt kort tid.²⁴⁶ I väntan på svaret kan dock noteras att i Aalders och Veraarts skrivelser finns vissa uppgifter av relevans för en bedömning av frågan om SEB, trots den officiella holländska deklarationen av 1951, 1942 köpte amerikanska \$-obligationer som var konfiskerade från judar.

Enligt både Aalders och Veraart inleddes konfiskationen av judiska tillgångar i augusti 1941. Genom den s k första Liro-förordningen av 8/8 ålades alla judar att lämna in sina värdepapper till den s k Liro-banken. De första tvångsförsäljningarna av judiska värdepapper skedde enligt Veraart

²⁴⁵ Enligt VK:s skrivelse hade SEB:s brev i ärendet av 3/1 51 överlämnats från Riksbanken till VK för handläggning. Brevet finns inte bevarat i VK:s korrespondens med banken. Med tanke på att ett slutgiltigt avtal med Nederlandsche Bank eventuellt kunde återges i brevet eller vara bilagt detta, har jag hört mig för om brevet finns bevarat i Riksbankens arkiv. Enligt besked från Inger Kindgren, som har haft vänligheten att söka efter det, är så inte fallet, förmodligen på grund av gallringar i Riksbankens korrespondensserier.

²⁴⁶ Aalders t Gertrud Forkman 5/2 99, fax Veraart t Krister Wahlbäck 25/2 99 och Wahlbäck t Veraart 26/2 99.

dock inte förrän i februari 1942. Båda forskarna uppger att Otto Rebolz var djupt involverad i försäljningen av rövade judiska värdepapper, men att han samtidigt sålde värdepapper som inte var rövade.

På grundval av dessa uppgifter kan följande tentativa resonemang föras. Det anbud om köp från firma Otto Wolff av specificerade amerikanska obligationer, förmedlade av Rebolz, som SEB fick kring årsskiftet 1941-42 och accepterade den 23/1 1942 (rapport 4 och 6) kan inte ha gällt tvångsförsålda judiska värdepapper. Däremot ligger den andra bytesaffären med OW nära den av Veraart angivna men för denna fråga icke tillräckligt exakta tidsgränsen för tvångsförsäljningarnas början. Den inleddes som rapport 4 visar med en skrivelse från tyska legationen till SEB av 12/2 1942. Skrivelsen återgav ett telegram från OW med förfrågan om SEB var intresserad av att köpa förtecknade amerikanska obligationer. Om tvångsförsäljningarna började redan vid ingången av februari månad kan väl ett telegrafiskt anbud innefattande stulna judiska obligationer från Rebolz till OW och från OW till SEB ha hunnit nå tyska legationen den 12/2, men nog måste man ha varit rätt rask i vändningarna. Det pressade tidsschemat ger dock inte starkt underlag för att ifrågasätta den holländska centralbankens, av finansministeriet godkända, deklarationer under underhandlingarna och i överenskommelsen med SEB att inga av de övertagna amerikanska obligationerna var rövade gods.

Det förhållandet att SEB 1951 accepterade att till Nederlandsche Bank sälja de amerikanska obligationerna för 70 % av marknadsvärdet har tolkats som ett indicium på att den inte hade rent mjöl i påsen. Det finns dock andra förklaringar. Som framgått ovan pressades SEB under förhandlingarna med Nederlandsche Bank med hotet att om den inte gjorde upp med Holland skulle den få tas med amerikanska myndigheter för att få de i USA svartlistade (och i Riksbanken deponerade) obligationerna fria. Vad det kunde innebära hade SEB alldeles färska dyrköpta erfarenheter av genom sin ovan refererade tvist med Alien Property Custodian om dess i USA 1942 beslagtagna aktier i American Bosch Corporation. Uppgåelsen med Holland blev också vida fördelaktigare än förlikningen om ABC-aktierna. För dessa fick banken i september 1950 bara en tredjedel av marknadsvärdet, medan Nederlandsche Bank betalade 70 % av marknadsvärdet, och det är förmodligen mer än en tillfällighet att SEB 1942 till OW hade betalat just 70 % av New York-kursen på obligationerna.

Rapport om översiktlig undersökning av Svenska Handelsbankens arkiv Mars 1998

Jan Glete

1998-04-02 (genomsedd och på några ställen förtydligad 1999-03-15)

1. Undersökningens omfattning och uppläggning

Mitt uppdrag har enligt avtal med kommissionen omfattat att i Svenska Handelsbankens (SHB) historiska arkiv hos Stockholms Företagsminnen personligen i arkivlokalerna granska följande:

- a) vad som eventuellt finns bevarat rörande Handelsbankens rapportering av tyska tillgångar till Flyktkapitalbyrån (1940-talet)
- b) vad som eventuellt finns bevarat rörande Handelsbankens rapportering till Svenska Bankföreningen av herrelösa konton (1960-talet)
- c) styrelseprotokoll avseende åren 1933-1972 (översiktlig granskning)
- d) de ämnes- och korrespondensdossier som enligt min bedömning kan vara särskilt relevanta för kommissionens uppdrag

Uppdraget har enligt överenskommelse varit begränsat till två veckors arbetstid. Det är därför självklart att det endast avser en översiktlig kartläggning av vad arkivet har att ge. Inga definitiva slutsatser kan dras av genomgången. Det enda undantaget är att undersökningen av styrelseprotokollen givit en klar bild av vad som formellt föredragits och beslutats inom styrelsen.

Uppdraget har utförts under mars 1998 genom sex arbetsdagar på Stockholms Företagsminnen, tre arbetsdagar på SHBs huvudkontor samt rapportförfattande. På Stockholms Företagsminnen har jag haft fri tillgång till det låsta utrymme i vilket bankens historiska arkiv förvaras och jag har

på egen hand sökt igenom hyllorna och tagit fram de volymer som jag varit intresserad av. På bankens huvudkontor arbetade jag i huvudsak med styrelseprotokoll för åren 1933-49. Dessa hämtades från SHBs arkiv på Lidingö. Orsaken var att bankens arkivarie Margareta Linday var sjukskriven under hela den tid jag arbetade med denna undersökning. Arkivet på Lidingö var av denna anledning stängt. Jag har även fört korta samtal om arkivfrågor med Lars Kinander, Centrala rättsavdelningen samt med P G Persson, tidigare anställd vid Rättsavdelningen och f n sakkunnig för kommissionen.

Svenska Handelsbankens verksamhet, företagskontakter och roll i svensk ekonomi under den aktuella perioden har jag tidigare sysslat med vid forskning om ägare, banker och industri. Jag har inte tidigare varit i tillfälle att forska i bankens arkiv men jag har gått igenom Bankspektionens (med föregångare) undersökningsberättelser om banken.²⁴⁷ Bankens historia fram till 1940-talet är ingående behandlad av Karl-Gustav Hildebrand i en 1971 publicerad 100-årsskrift.²⁴⁸

Undersökningen har begränsats till de delar av SHB som under andra världskriget ingick i banken. SHB har efter kriget förvärvat flera andra banker. Det kan nämnas att Skånska Banken som i slutet av 1980-talet fusionerades med SHB finns med i den undersökning om herrelösa konton i svenska banker som gjordes via Bankföreningen och Bankspektionen under 1960-talet. Vissa konton i denna bank klassificerades då som herrelösa. Något arkiv från Skånska Banken finns inte i det av mig undersökta materialet.

2. Arkivundersökningen i huvuddrag

I detta avsnitt lämnas en redogörelse för undersökningen. På samma gång lämnas en kort översikt av vilka arkivserier som jag bedömer vara av störst intresse för fortsatta undersökningar samt en ungefärlig uppskattning av hur många arkivvolymer som måste studeras vid sådana undersökningar.

Den enda arkivserie som jag hunnit gå igenom i dess helhet är styrelseprotokollen för åren 1933-50 och 1960-72. Åren 1951-59 har bedömts vara tämligen ointressanta för denna undersökning och har endast granskats stickprovvis. Fram till 1949 har originalprotokollen (från

²⁴⁷ Se i sht Jan Glete, *Kreugerkoncernen och krisen på svensk aktiemarknad* (AWI, Stockholm 1981) och Jan Glete, *Nätverk i näringslivet* (SNS, Stockholm, 1994).

²⁴⁸ Karl-Gustaf Hildebrand, *I omvandlingens tjänst* (Stockholm, 1971)

Lidingöarkivet) med bilagor undersökts. För åren 1950-72 har de ojusterade kopiorna av protokollen som finns i serien A 2, Bilagor till styrelseprotokoll, i det historiska arkivet utnyttjats. Protokollen har dock endast lästs i sin helhet för åren 1939-45.²⁴⁹ För övriga år har jag utnyttjat registren (t o m 1949), vilka förtecknar samtliga ärenden som behandlats samt fr o m 1950 dagordningarna, för att söka efter frågor som hör till kommissionens uppdrag. Stickprov har visat att dessa register respektive dagordningar ger en klar och tillförlitlig sammanställning av vilka frågor som styrelsen behandlat.

Genomgången har omfattat samtliga krediter som styrelsen beviljat fram till 1945 samt frågor som i vid mening har med kommissionens arbete att göra. Jag har givetvis inte haft möjlighet att kontrollera om det bakom någon av de beviljade krediterna döljer sig bulvaner för tyska intressen eller liknande men protokollen från tiden efter krigsslutet förmåler inget om att sådana förhållanden skulle ha uppdagats (se vidare om det speciella fallet med krediter till rederiet Skeppsbron). Flytkapital kan dock inte i första hand förväntas figurera som låntagare varför frågan inte går att besvara enbart med hjälp av styrelsens protokoll. Protokollen kommenteras i övrigt i avsnitt 6.

En annan arkivserie av central betydelse som jag sökt ta del av relativt ingående är Utlandssekretariatets dossiervolymer om Tyskland, serie F10. Det har då visat sig att de årtal som anges på volymerna inte alltid motsvarar innehållet som ofta är mer spritt över tid än vad volymens etikett anger. Det har därför varit nödvändigt att i serien F10 gå igenom volymerna 128-147 (vol 148-155 har bedömts enbart innehålla handlingar fr o m 1957 och har inte undersökts). Tyvärr har det stora antalet volymer (20 st) gjort det omöjligt att på den korta tid som stått till buds göra en detaljerad granskning av bankledningens handläggning av tyska frågor. Endast vissa iakttagelser har därför kunnat noteras.²⁵⁰

Det hade varit önskvärt att även kunna göra en genomgång av handlingar om länder som under kriget var allierade med eller ockuperade av Tyskland. Det är dock drygt 40 volymer i serien F10 som är aktuella

²⁴⁹ Endast protokolltexten har lästs i sin helhet. Bilagorna har lästs endast i den mån protokolltexten givit anledning att kontrollera dem. Det tar 1½-2 arbetstimmar att läsa ett års protokoll, inräknat tid för att läsa viktigare bilagor.

²⁵⁰ Det gäller generellt om utlandssekretariatets och direktionsssekretariatets dossiersystem att årtalen inte alltid täcker hela innehållet. Man måste därför vid en noggrann undersökning för säkerhets skull kontrollera fler volymer än de år man är intresserad av och i största allmänhet vara en smula misstänksam mot ordningen. Ibland är felmärkningen uppenbar: F10, vol 17, 1919-1931, Marshallhjälpen.

och frågan har därför måst lämnas därhän. Uppenbart är dessa tillsammans med de tyska handlingarna centrala vid en fortsatt undersökning. De arkivvolymerna som behandlar kontakter med USA och Storbritannien (ca 15 st) kan även vara av intresse om de behandlar svartlistning av tyska företag och andra frågor där de allierade haft synpunkter på hur Sverige behandlat tyska frågor under krigsåren. Det bör då observeras att mer öppenhjärtiga och informella diskussioner kan ha förts i sådana frågor med engelska och amerikanska bankmän vilka i sin tur kan ha haft goda förbindelser med sina regeringar eller rentav varit deras experter på svenska affärsfrågor. Frågan har här av tidsskäl inte kunnat undersökas.

Bankens direktionsprotokoll (serie A7) omfattar ett växande antal volymer per år (5-8 per år under krigsåren) och har endast kunnat undersökas stickprovsvis (bl a vol 28, 32, 64, 82 och 231). Bankens direktörer sammanträdde vanligen en gång i veckan. Protokollen är hårt rutinerade och omfattar i huvudsak beviljande av krediter samt beredande av ärenden som ska behandlas av styrelsen.²⁵¹ Inget av större intresse har påträffats vid stickproven. Denna serie torde ha relativt låg prioritet vid en mer fullständig undersökning.

I den i övrigt obetydliga serien E1 Korrespondens har av någon anledning 8 volymer från 1940 (nr 13-20) hamnat. De förefaller vara rutinhandlingar av en typ som i övrigt gallrats (bl a från landsortskontor). Stickprov har gjorts men inget av intresse har påträffats.

Serierna F1 och F2 är personarkiv som vissa direktörer lämnat i banken. Det huvudsakliga innehållet är korrespondens, PM och minnesanteckningar. Handlingarna är av betydande intresse för att förstå bankledningens policy och sätt att hantera olika frågor och de ger ofta detaljerade uppgifter om diskussioner inom banken och med utomstående. Serien F1 (120 vol) är bankdirektör Ernfrid Browaldhs (vice VD 1928-44, VD 1944-55) samling. I serien F2 finns 89 volymer från bankdirektör Rune Höglund (VD 1966-70), i huvudsak från 1960-talet. Bankdirektör Helmer Stén (VD 1923-44, styrelseordf 1944-50) har efterlämnat 32 volymer och ett antal andra direktörer har efterlämnat totalt 98 volymer. Samlingen av direktörernas personliga handlingar kan dock inte uppfattas som komplett. Exempelvis finns det inga spår av bankdirektör Lars-Erik Thunholms handlingar, vilka kan antas ha följt med honom till Skandinaviska Banken när han blev VD i denna bank.

Av E Browaldhs till stor del ämnesordnade volymer kan åtminstone ett 20-tal vara av intresse. Sténs samling är kronologiskt ordnad

²⁵¹ Arkivförteckningen anger att serien A7 börjar med vol 57 (1944) men i arkivet finns alla volymer från nr 2 (1933) på plats. Den saknade volym 1 är möjligen identisk med F6 vol 841, direktionsprotokoll 1932-33.

korrespondens till och från bankens VD och därför lätt att överblicka: 12 volymer för 1933-38 och 8 för 1939-44. Höglund var vice VD och VD under huvuddelen av den tid som utredningarna om de herrelösa kontona bedrevs. Vill man söka information om hans befattning med ärendet finns tyvärr inte mycket mer att göra än att gå igenom det mesta av hans mycket omfattande samling. Till övriga personarkiv som kan vara värda att undersökas hör främst Gustav Brunkmans (utlandschef under 30- och 40-talen), F2 vol 142-146. Stickprov har gjorts i samtliga dessa samlingar. Några resultat av visst intresse omnämns i denna rapport.

Bland direktörsarkiv bör slutligen nämnas att en mycket stor samling (flera hundra volymer) nyligen kommit från bankdirektör Tore Browaldh (VD 1955-66, styrelseordf 1966-78). Kartongerna har försetts med etiketter men förteckning har ännu inte upprättats. Några stickprov har inte gjorts i denna samling. Vid en fullständig undersökning av bankens rapportering av herrelös egendom kan även T Browaldhs samling vara värd att undersöka även om det kan bli tidsödande med tanke på att ärendet hade så lång utsträckning i tiden (1960-72).

Serien F1 och F2 har således totalt omkring 130 volymer som är aktuella för kommissionen, vartill kommer T Browaldhs samling. Huvudparten av de 130 volymerna finns i Rune Höglunds samling och de är aktuella för en fråga, nämligen herrelös egendom, för vilken det finns andra arkivhandlingar som dock har vissa besvärande luckor. En genomgång av Höglunds och T Browaldhs stora samlingar bör av tidsskäl endast komma på fråga om det bedöms som angeläget att bokstavligen finna allt som kan beröra denna fråga. Sténs, E Browaldhs och Brunkmans handlingar från krigsåren och åren närmast före och efter kriget bör däremot ha hög prioritet vid en större undersökning eftersom de gäller bankens mest centrala beslutsfattare under de kritiska åren.

Bankens Provinscentral (PC) har efterlämnat 347 volymer i serien F5. Det har inte bedömts vara särskilt angeläget att studera dessa även om det naturligtvis inte helt kan uteslutas att här finns något av intresse. PC kontrollerade och koordinerade bankkontorsrörelsen i landsorten.

Direktionssekretariatet har lämnat 891 volymer i serien F6 medan utlandssekretariatet lämnat 198 volymer i serien F10. En besvärande stor andel av dessa är tyvärr aktuella om en fullständig undersökning skulle göras i enlighet med kommissionens direktiv. Som redan nämnts är ca 20 volymer om Tyskland och ca 40 om länder under tysk kontroll aktuella i serie F10. Därtill kommer ca 15 volymer med angloamerikanska kontakter. I F6 finns 35 volymer med rubriken Svenska Bankföreningen från 1960-talet, d v s de år de undersökningen om herrelösa konton pågick. Jag har översiktligt gått igenom vol 88, 91, 99, 102, 110-111 och 115-119 på jakt efter uppgifter om detta (se avsnitt 5). Rubriken Diverse PM omfattar 23 volymer för åren 1933-50. Som stickprov valde jag F6 vol 152, Diverse

PM 1946. Här fanns kopior av direktörernas PM och minnesanteckningar från detta år. Tyska företag och av Flytkapitalbyrån beslagtagna egendom nämns flera gånger men inget av direkt intresse för kommissionen påträffades. Volym F10 169 Guld 1920-1930, härstammar från den tid då guld då och då användes som betalningsmedel²⁵². Den visade sig vid kontroll även innehålla en guldaffär från åren 1938-40 (med en Schweiz bosatt person) men inga affärer av den typ kommissionen söker efter. Att den ämnesordnade volymen Guld slutar 1940 behöver inte betyda att banken därefter inte gjorde guldaffärer men någon ämnesordnad handling i frågan finns inte.

Inemot 700 volymer i serien F6 utgör ämnesordnade handlingar. Det kan med en gång konstateras att inget ämnesord direkt berör de frågor som kommissionen behandlar²⁵³. Frånvaron av volymer med ämnesord som Flytkapitalbyrån, Herrelös egendom eller tvister om tillgångar åren efter kriget tyder på att dessa frågor har varit alltför obetydliga för att leda till dossierbildning på direktionssekretariatet. En efterkrigsfråga som däremot blev tillräckligt stor för att avsätta en dossier, F6 vol 523 (och även ge avtryck i styrelseprotokoll och flera andra volymer som jag undersökt), var tvisten om de s k Kvarstadsbåtarna. Förteckningen över ämnesordnade handlingar ger det intrycket att en enskild fråga som svällt till att omfatta en volym även fått ett eget ämnesord.

För fullständighetens skull kan jag notera att F6 vol 757-765, Inlåningsärenden, åtminstone hypotetiskt skulle kunna innehålla något om herrelös egendom, att vol 815-818 Kontakt med utomstående, kan innehålla vad som helst, att vol 829 Helmer Sten, PM 1930-42 och vol 843 Helmer Sten, Tal o div noteringar 1935-, kan vara av intresse liksom vol 879-884, vice VD F Wallbergs minnesnoteringar, i huvudsak från 1944-55. Jag har inte hunnit se på några av dessa volymer.

Totalt finns således i serierna F6 och F10 ca 155 volymer som kan vara aktuella vid en fullständig undersökning av de frågor kommissionen har att behandla. Ca 60 volymer om Tyskland och tyskkontrollerade länder bör undersökas med prioritet.

Serierna G1 och G2 omfattar olika slags redovisningshandlingar. För kommissionens del är det i huvudsak serien G1 Bokslut som är av intresse. Här kan man följa bankens bokslutsarbete och kommer i kontakt med verkliga transaktioner innan de förvandlats till tämligen anonyma bokslutsposter. Om banken under längre tid haft t ex guld i sin ägo bör detta framkomma i dessa handlingar. En stickprovskontroll har dock inte givit något och materialet torde ta relativt lång tid att bearbeta. Av övriga

²⁵² Sverige och åtskilliga andra länder lämnade guldmyntfoten 1931.

²⁵³ Volym F6 514 Guldklusulfrågan behandlar inte guldaffärer av det slag som ingår i kommissionens uppdrag.

G-serier ska nämnas att G1 Ba (14 volymer) innehåller ett i tiden och till sitt sakinnehåll mycket utsträckt källmaterial av kameralt-administrativ natur som eventuellt kan ha något att ge. Volym G1 D vol 14 innehåller månadsrapporter till Valutakontoret 1943-47 vilka visar bankens ställning i förhållande till olika länder.

Slutligen kan nämnas att det i SHBs historiska arkiv även finns bevarat arkiv och arkivspillror från företag som banken under olika tider ägt, bl a företag som övertagits i samband med konkurser och rekonstruktioner under mellankrigstiden. Det rör sig i huvudsak om medelstora och mindre företag - storföretag som banken ägt och senare sålt (t ex SCA och Fagersta) har egna arkiv. Jag har inte funnit att några av dessa arkiv förtjänar någon större uppmärksamhet från kommissionens sida. Självfallet kan jag inte vara helt säker på denna slutsats - den är en sannolikhetsbedömning grundad på en mycket summarisk överblick av handlingarna där de står på arkivhyllorna.

Vad saknas då i arkivet? Mest påtagligt för denna undersökning är frånvaron av källmaterial om inlåningskunder. När undersökningarna om herrelösa konton genomfördes på 1960-talet fanns uppenbarligen ett omfattande källmaterial om inlåning som nu gallrats. Några närmare uppgifter om när denna gallring skett har inte gått att få fram. Materialet har funnits på bankens olika lokalkontor - som framgår av avsnitt 5 fanns inget centralt register över inlåningskunder. Jag har här vissa funderingar om det verkligen kan vara så att varenda kontor gallrat allt eller om det eventuellt någonstans i bankens organisation kan ha dröjt kvar visst underlag. Vidare finns inget källmaterial från Rättsavdelningen i det historiska arkivet. Jag är informerad av P G Persson om att han sökt i Rättsavdelningens arkiv efter äldre handlingar om rapporteringen till Flyktkapitalbyrån men inte funnit dem. Notariatavdelningen har inte heller lämnat in några arkivhandlingar till det historiska arkivet. Jag har inte hunnit kontrollera vad Notariatavdelningen har i sitt eget arkiv även om jag utgår från att de bevarat material om de herrelösa notariat från krigsåren som fortfarande finns kvar. Dessa frågor: gallring, arkiv från inlåning, Rättsavdelning och Notariatavdelning bör naturligtvis undersökas närmare om en fördjupad undersökning ska göras. Jag måste slutligen beklaga att bankens arkivarie Margareta Linday har varit sjukskriven under hela den tid jag arbetat med denna rapport. Jag hade haft för avsikt att ta upp arkivfrågorna med henne men det har nu inte varit möjligt.

3. Svenska Handelsbanken och Tyskland

Under årtiondena före första världskriget hade dåvarande Stockholms Handelsbank mycket nära kontakter med Tyskland. Bankens VD 1893-1911, den f d bankiren Louis Fraenckel, var av tysk-judisk börd och hade omfattande tyska affärskontakter.²⁵⁴ Under mellankrigstiden försvagades Svenska Handelsbankens tyska kontakter markant. Orsaken var dels att utvecklingen i Tyskland gjorde landet mindre intressant som affärspartner, dels att SHB medvetet drog ned på sin internationella verksamhet. Bankens huvudsakliga tyska engagemang under 30-talet var oavsiktligt och en följd av kreditgivningen till de Kreugerföretag som (långt före Kreugers tid) hörde till bankens stora kunder: L M Ericsson och SCA med dotterbolag. Under den sista krisartade utvecklingen för Kreugerkoncernen 1931-32 lämnade Kreuger betydande poster av koncernens tyska statsobligationer som säkerhet för de svenska industriföretagens lån i svenska banker, däribland till SHB. Vid Kreugerkraschen 1932 stod SHB därför med ett fastfruset tyskt obligationsengagemang av tvivelaktigt värde. Tyskarna hindrade genom valutakontrollen att räntorna på statsobligationerna lämnade Tyskland och de uppträdde alltmer hotfullt och oberäkneligt gentemot utländska fordringsägare.

SHB var inriktad på att snarast möjligt avveckla detta engagemang. Det kom att ske genom den s k valfångstaffären som inleddes 1935. I korthet bestod den av att norska valfångstintressen via ett engelskt bolag gjorde en stor beställning av valfångstfartyg från ett tyskt varv. Affären betalades med ett lån från SHB samt med SHBs tyska statsobligationer vilka inom Tyskland kunde säljas till relativt god kurs. Slutresultatet var att ett större tyskt engagemang strax före krigsutbrottet 1939 ersattes av ett mindre engelskt engagemang vilket under kriget kunde avvecklas genom byte mot engelska fordringar på Sverige. Affären var viktig och i 1935 års styrelseprotokoll har rapporteringen om dessa förhandlingar ett mycket stort utrymme. Det kan vara av intresse att notera att bankens förhandlare (VD Helmer Stén och utlandschefen Gustav Brunkman) inför styrelsen beskrev läget i Tyskland 1935 som synnerligen bekymmersamt och att utsikterna inför framtiden var mycket oviss. Utländsk valuta användes i första hand för rustningar och stämningen gentemot utlandet var "i viss mån desperat". Detta gjorde det angeläget att få ut så mycket kapital ur Tyskland så fort som möjligt (styrelseprotokoll 8/4-35).

Avvecklingen av det tyska obligationsengagemanget sågs uppenbarligen som en viktig framgång och något intresse för att gå in i nya tyska kreditengagemang före och under krigsåren fanns inte trots att tyska

²⁵⁴ Sven Fritz, *Louis Fraenckel 1851-1911: Bankman och finansman* (AWI, Stockholm, 1994).

banker vid sina kontakter med SHB i slutet av 30-talet framförde sådan propåer (t ex F2 vol 142, 144, Gustav Brunkmans reserapporter). Det enda tyskägda företaget i Sverige av någon större betydelse bland bankens utlåningskunder var Svenska Siemens. Det kan naturligtvis inte uteslutas att det bland bankens svenska kunder fanns bulvaner för tyska intressen men de handlingar som undersökts har inte uppdagat något sådant (jfr dock Hapag/Skeppsbron-affären nedan). Mer omfattande bulvanaffärer borde ha avslöjats av de allierade efter kriget (vilket som bekant blev fallet med Stockholms Enskilda Banks agerande i Bosch-affären).

SHBs kontakter med tyska affärsbanker levde vidare från en äldre period men så långt denna hastiga undersökning kommit fram till begränsades affärerna till rutinemässiga betalningsoperationer i samband med svensk-tysk handel. Kontakterna i form av regelbundna besök från SHB kvarstod dock fram till 1939 och upprätthölls i första hand av chefen för SHBs utlandsverksamhet, bankdirektör Gustav Brunkman (reserapporter i F2 vol 142, 144). Under åren 1940-45 finns få spår av direkta kontakter på direktörsnivå med tyska banker. Det kan vara värt att notera att Brunkman åren före kriget vid sina samtal med tyska, brittiska och centraleuropeiska bankmän ägnade betydande intresse åt den politiska utvecklingen - denna snarare än affärer dominerar i rapporteringen. Det är då intressant att han kunde tala rätt fritt med flera tyska bankdirektörer om deras syn på den nazistiska regimen och att flera av dem var öppet eller underförstått kritiska till den vid samtal med en utlänning. Andra bankmän beskrivs i termer som "officiellt nazistiska" eller som besvikna på naziregimen som de först trott på. I vissa fall kände Brunkman individerna sedan lång tid tillbaka och kunde tala förtroligt med dem.

Ett fall av särskilt intresse är SHBs kontakter med den mycket framstående tysk-judiska bankfirman M M Warburg & Cie i Hamburg. Under Louis Fraenckels tid hade denna spelat en stor roll för SHBs internationella affärer (och för svensk kapitalimport) och Fraenckel hade fört en förtrolig affärskorrespondens med sin vän Max Warburg (1867-1946). Även för Warburg hade SHB varit en viktig förbindelse. Under mellankrigstiden var förbindelsen på grund av de ändrade förhållandena på den internationella kapitalmarknaden av mindre betydelse men kontakterna upprätthölls. Under 1938 utsattes M M Warburg & Cie för tvångsarisering, d v s den tyska regimen tvingade ut de judiska ägarna och satte in "arier" i stället.²⁵⁵ Den ene av huvuddelägarna, Fritz Warburg, emigrerade till Sverige (nämns i tidningsklipp i F10 vol 147). I SHBs arkiv finns endast några korta notiser om sporadiska kontakter med firman under den nya

²⁵⁵ Eduard Rosenbaum & Ari J Sherman, *M. M. Warburg & Co, 1798-1938: Merchant bankers of Hamburg* (New York, 1979).

regimen. En anteckning från ett besök i Hamburg i april 1939 förtjänar att återges:

(Gustav Brunkman) "träffade en prokurist Giel... Stor Hitlerbeundrare och chauvinist. I en detaljerad utläggning på en halvtimme redogjorde han för hur "der Führer" utan något större motstånd skulle bli president i Europas Förenade Stater. Allt motstånd skulle brytas av den oöverbanneliga tyska krigsmakten, som gärna var villig att offra 1000 aeroplan på sin första uppgift, nämligen förintandet av den engelska flottan. Allting i Tyskland vore förträffligt, medan däremot det vore stor synd om de åderförkalkade demokratierna" (F10 vol 146).

Så långt SHBs arkiv har kunnat undersökas för krigsåren och åren närmast efter kriget hölls de direkta affärerna med Tyskland fram till 1945 på en låg nivå. Flera av de industrieföretag i vilka SHB hade ägarintressen, främst SCA, hade givetvis stor export på Tyskland och tyskkontrollerade länder men så långt det framgår av denna undersökning medförde detta inga exportkrediter av någon betydelse för SHB. En kund hos banken, Förenade Granit, beskrevs i dec 1942 (styrelseprotokoll 18/12 1942) som en kreditrisk för SHB i storleksordningen 0,5 Mkr p g a att företaget hade svårt att få ut betalning för sina leveranser till Tyskland och hotades av nedläggning. Det är känt att tyskarna i början av kriget beställt stora partier granit i Sverige, bl a för monumentalbyggnader i Berlin. Förmodligen har dessa beställningar prioriterats ned när krigsansträngningarna måste ökas. I övrigt har jag inte påträffat några farhågor för att bankens kunder skulle drabbas av problem p g a tyska betalningssvårigheter.

Vid stickproven i Helmer Sténs korrespondens framkom att banken och SCA (måhända även andra företag) på hösten 1940 arrangerade en Norrlandsresa för representanter för tyska legationen och några högre företrädare för tyska Reichsministerium für Ernährung und Landwirtschaft. Det finns även korrespondens som visar att Stén i augusti 1940 var bjuden på lunch av företrädare för Brittiska legationen - något syfte med lunchen anges ej (F2 vol 116). Personliga kontakter upprätthölls således åt båda sidor i kriget. Det rör sig som sagt bara om stickprov så några mer långtgående slutsatser kan inte dras.

Det finns dock en affär som representerar ett undantag även om den inte medförde något SHB-engagemang i Tyskland utan ett tyskt kreditengagemang i Sverige som så småningom hamnade hos Flytkapitalbyrån. Den 19/2 1942 behandlade styrelsen en kreditansökan som formellt var inlämnad av en av bankens styrelseledamöter, generalkonsul P G Thulin (rederiet Nordström & Thulin). Den gällde i verkligheten en affär där det stora tyska rederiet Hapag ville bygga 3 lastfartyg på Eriksbergs varv. Det rådde emellertid exportförbud på fartyg från Sverige (svenska myndigheter kunde dock bevilja dispens från detta).

P G Thulin, som var Hapags representant, skulle därför bilda ett svenskt rederi för fartygen och själv tillskjuta 0,3 Mkr. Hapag skulle låna rederiet 5,11 Mkr och från SHB söktes nu ett lån på 6 Mkr varefter affären vore fullt finansierad. SHBs vice VD E Browaldh hade frågat Kommerskollegium och UD om affären stred mot svenska intressen men fått svaret att den inte gjorde det.

P G Thulin bildade därefter Rederi AB Skeppsbron för dessa tre fartyg. Den 18/12 1942 återkom detta rederi med en ny ansökan om ett lån på 4 Mkr från SHB för att kunna bygga ytterligare två fartyg på Eriksberg där Hapag återigen skulle gå in som långivare, nu med 6,25 Mkr. Denna gång var således tyskarnas andel av finansieringen betydligt större än SHBs. Hapag hade erhållit de tyska valutamyndigheternas tillstånd till detta. Två av bankens styrelseledamöter hade i förväg granskat kreditframställningen och tillstyrkte den. Förfarandet att låta styrelseledamöter förhandsgranska en kreditförfrågan var så långt styrelseprotokollen förmåler mycket ovanlig och tyder på att affären sågs som exceptionell. SHBs VD Helmer Stén anförde att Hapag var en av bankens äldsta tyska förbindelser och att SHB fått sina önskemål om kreditvillkoren tillgodosedda. Krediten beviljades.

Till protokollet är bilagt en PM av vice VD E Browaldh av den 17/12 1942. Den börjar med att gå igenom bankens tyska engagemang - observera att detta inträffar vid tiden för de första stora tyska nederlagen i november-december 1942. Tyska engagemang hade vid krigsutbrottet varit obefintliga. De hade därefter ökat endast obetydligt. SHB hade givit lån på 747 tkr till två fartyg som var under byggnad för tyska rederier på svenska varv (ej de ovannämnda Hapag-fartygen) samt lämnat garantier på 1,834 tkr, mest till svenska bärgningsföretag som tog hand om tyska haverister. Risken bedömdes som mycket liten eftersom tyskarna måste betala bärgarna, annars skulle nästa haverist inte få hjälp. De aktuella krediterna till Rederi AB Skeppsbron uppfattades i Browaldhs PM reellt som ett Hapag-engagemang men bedömdes vara mycket säkert eftersom Hapag som rederi drog in valutor till Tyskland och därför med stor sannolikhet skulle få tyska myndigheters tillstånd att betala för fartyg som beställts utomlands. Browaldh refererade även till erfarenheterna efter första världskriget då tyska rederier alltid kunnat betala sina utlandsskulder eftersom de annars riskerade att få sina fartyg beslagtagna så snart de anlöpte utländsk hamn. Dessutom skulle de här aktuella fartygen segla under svensk flagg så länge skulden till SHB inte var fullt betald. Ett problem kunde dock bli förseningar med tyska leveranser av plåt till fartygen. Hapags kapital skulle tydligen åtminstone delvis komma i form av materialleveranser från Tyskland.

Ett stycke i texten förtjänar att citeras: "Inom parentes bör kanske anmärkas, att av Dr Hoffmanns yttranden under de tidigare under-

handlingarna tydligt framgått, att avsikten med tidigare såväl som denna affär är icke blott den önskan att så snart som möjligt bygga upp en flotta och helst då i Sverige på grund av de svenska varvens goda anseende, utan också en önskan att i dessa tider försöka få så mycket valuta som möjligt till ett land utanför den tyska valutakontrollen, vilket givetvis har sin orsak i den osäkerhet som råder beträffande krigets utgång och läget därefter. Det visade sig förra gången, att när vi framställde våra krav så funno vi H.A.L. (Hapag) relativt medgörliga, och de bekräftade, att båda parter hade samma intresse, nämligen att binda H.A.L:s pengar här så fast som möjligt, så att eventuella krav från tyska myndigheters sida inte skulle kunna uppfyllas."

Det ska således enligt denna redogörelse ha varit så att företrädare för ett av Tysklands större företag under 1942 (tydligt redan i början av året) öppet medgav att de var osäkra om krigets utgång och att de ville ha ut så mycket som möjligt av sina medel från Tyskland. De ska därför inte ha ansträngt sig för att få så mycket lån som möjligt från SHB utan tvärtom sökt utnyttja SHBs krav på en substantiell tysk andel i finansieringen till att få ut så mycket som möjligt genom den tyska valutakontrollen. Vidare är det naturligtvis av intresse att en svensk redare, tillika ledamot av bankens styrelse, ställde upp med något som liknar ett bulvanskap för Hapag, tydligen med svenska myndigheters goda minne och med full insyn från SHB. Affären har endast undersökts via styrelsens protokoll. Mer finns sannolikt i direktionsarkivet varför man bör vara försiktig med att dra slutsatser enbart från vad som här anförts. De uppgifter som finns i bankens styrelseprotokoll förefaller vara sådana att Hapags ledning kunnat råka i svårigheter om den tyska regimen fått kännedom om dem.

Hapags lån till Rederi AB Skeppsbron beslagtogs vid krigsslutet av Flytkapitalbyrån. Denna förordnade advokat Emil Henriques som god man för att tillvarata Hapags intressen. Affärens vidare gång framgår av SHBs styrelseprotokoll 25/4 1947 där det nämns att fyra av de fem fartygen hade blivit byggda, att Skeppsbron sålt ett av dem och skulle sälja ytterligare ett och att försäljningsintäkterna skulle användas för att betala skulden till Flytkapitalbyrån. Skulden till SHB skulle successivt betalas av Nordström & Thulin tecknade borgen för Skeppsbrons lån hos banken.

Bankens protokoll och direktionsarkivet har även uppgifter om SHBs garanti för de norska s k Kvarstadsbåtarna. Detta är en svensk-norsk-engelsk-tysk konfliktfråga av betydande räckvidd som dock här helt förbigås eftersom de svenska bankerna så vitt jag förstår agerade enligt regeringsdirektiv.

Slutligen några anteckningar av visst intresse ur de tyska arkivkartongerna (båda ur F10 vol 147). Ovannämnde Dr Hoffmann från Hapag sökte vid förhandlingar i oktober 1942 även intressera SHB för att förmedla en affär med den tyske storföretagaren Hugo Stinnes jr. Denne

hade före kriget till förmånliga kurser lyckats återköpa delar av ett lån som Stinneskoncernen långt tidigare placerat i USA. Han var nu intresserad av att fortsätta med dessa förmodligen lönsamma finansiella operationer och Hoffmann föreslog att SHB skulle medverka i detta. Hoffmann påpekade särskilt att Stinnes inte var persona grata hos naziregimen. SHB svarade att USA strikt tillämpade "Trading with the enemy act" vilket gjorde det svårt att genomföra affären. SHB har dock gjort en förfrågan i ärendet hos den amerikanska legationen. Amerikanske handelsattachén svarade i ett personligt brev till Gustav Brunkman 26/3 1943 att han skulle be Washington om instruktioner. Det förefaller inte ha blivit någon affär men det är intressant att notera att både SHB och den amerikanska legationen i Stockholm ansåg det tänkbart att SHB skulle kunna medverka i en sådan transaktion.

En (strängt konfidentiell) anteckning från 18/12 1944 visar att bankdirektör Gustav Brunkman haft besök av företrädare för den engelska svartlistningsorganisationen angående en tysk företagare Rienberg (tydligt bosatt i Sverige). SHB hade intygat att mannen inte var nazist. Engelsmännen hade funnit tecken på att han var sysselsatt med att hjälpa tyskar att föra ut pengar till Sverige. De ville därför att SHB skulle ordna ett sammanträffande mellan engelsmännen och tysken där denne skulle få tillfälle att förklara sig och bevisa att han inte var nazist. Inte heller denna fråga har här undersökts vidare.

Båda episoderna är av intresse då de visar att SHB åtminstone under 1943-44 höll kontakt med de allierades företrädare i Sverige i frågor som gällde sådana tyska affärer som kunde bedömas som känsliga i relationerna med USA och England.

4. Handelsbankens rapportering till Flyktkapitalbyrån

Resultatet av undersökningen är på denna punkt mycket magert. Styrelseprotokollen har inget att anföra om denna rapportering. Detta kan i sig vara ett resultat eftersom det sannolikt betyder att rapporteringen inte föranlett några svårare konflikter vare sig med Flyktkapitalbyrån eller de intressen som drabbades. I direktionsarkivet finns inga ämnesordnade handlingar med rubriken Flyktkapital, Flyktkapitalbyrån, Svartlistning (d v s allierad svartlistning av tyska intressen i Sverige) eller något annat ord som kan ge en snabb ingång i relevant källmaterial. Något källmaterial från Rättsavdelningen finns inte i det historiska arkivet. Jag har av P G Persson underrättats om att han sökt men inte påträffat handlingar om denna fråga hos Rättsavdelningen. Han vet att sådana handlingar har funnits där.

Det återstår således att söka uppgifter om rapporteringen i direktörernas och direktionsskretariatets allmänna (vanligen kronologiskt) ordnade handlingar. Som nämntes i avsnitt 2 påträffades vissa uppgifter vid stickprovskontrollen i F6 vol 152, Diverse PM, 1946. Rimligen måste det finnas mer i andra volymer från andra hälften av 40-talet men det är osäkert om det finns någon systematiskt ordnad samling av Flytkapitalbyråhandlingar i direktionens arkiv.

Av visst principiellt intresse är några dokument som påträffades vid stickprovskontroll i F2 vol 90, Helmer Stén, Diverse handlingar. Där finns handlingar från 1943 och 1948 angående smycken som en tysk medborgare, A W von Scherpenberg, år 1943 överlämnat till Stén eftersom han inte längre trodde att de var trygga hos honom. Stén hade i eget namn deponerat smyckena i SHBs notariatavdelning. De hade dock efter kriget deklarerats som tysk egendom till Flytkapitalbyrån som tagit dem i beslag. Under 1948 yrkade von Scherpenberg på att de skulle återlämnas till honom och han framhöll som särskilt upprörande att tyska kvinnor nu fullt öppet bar smycken som stulits under kriget medan hans familj genom Flytkapitalbyrån berövats smycken som var deras egendom. Stén tillstyrkte att de återlämnades (ärendet har inte följts upp). A W von Scherpenberg är sannolikt släkt med Hans von Scherpenberg som 1940 arbetade på tyska legationen i Stockholm och som då figurerar i Sténs korrespondens (F2 vol 116). Händelsen visar att åtminstone SHBs styrelseordförande och f d VD var noggrann vid rapporteringen av tysk egendom till Flytkapitalbyrån. Det hade rimligen inte varit svårt för honom att undanhålla byrån en deposition som gjorts i hans eget namn.

5. Rapportering av herrelösa tillgångar

Undersökningen har på denna punkt funnit visst material som dock till avsevärd del redan torde vara känd av kommissionen. För det första kan det konstateras att frågan inte uppmärksammades på styrelsenivå före 1960-talet. För det andra kan det konstateras att det i det historiska arkivet inte finns några ämnesordnade handlingar som direkt anknyter till denna fråga. För det tredje kan det konstateras att det källmaterial som fanns på 1960-talet när utredningen om de herrelösa kontona gjordes nu inte längre finns kvar utan enligt uppgift från banken (Lars Kinander, P G Persson) har gallrats. Om källmaterialet funnits hade det sannolikt varit en gigantisk arbetsuppgift att göra om undersökningen. Det kunde dock ha varit möjligt att med rimliga insatser göra stickprov för att granska tillförlitligheten.

Den enda samtida uppgift om en insättning i SHB som tillhört ett offer för nazismen finns i två styrelseprotokoll från 1946 (26/7 och 20/9). Krav

hade framställt av Mrs Alice Loeb, USA, med anledning av att SHB 1941 till tyska riksbanken utlämnat en deposition tillhörig hennes far (han hade efternamnet Seligmann). Fadern, som 1946 inte längre var i livet, hade varit av judisk börd (det anges ej hur han avlidit) och tysk medborgare. Utlämnandet av pengarna hade skett enligt en av honom utställd fullmakt. Alice Loeb hade nu ett krav på SHB på ca 22 000 dollar samt ränta. Bankens direktion bedömde att man haft full juridisk motivation att lämna ut pengarna men ville ändå för att undvika en kostnadskrävande rättegång i USA träffa en förlikning. En sådan kom också snabbt till stånd och Alice Loeb fick 15 000 dollar vilket motsvarade ungefär halva hennes krav (inkl ränta). Parterna hade också enats om att när det blev möjligt kräva hela beloppet från tyska riksbanken, tyska staten eller någon annan tysk myndighet, varvid SHB i första hand skulle få tillbaka det man betalt till Mrs Loeb varefter hon skulle få överskjutande belopp. Det har här inte undersökts om Mrs Alice Loeb hade släktförbindelser till den stora amerikanska bankfirman Kuhn, Loeb & Co, ett företag med ursprung i tysk-judiska bankirsläkter, där bl a medlemmar av släkten Warburg ingick.

Episoden Seligmann-Loeb väcker frågan om det finns fler exempel på att tyska myndigheter tvingat judar eller andra offer för nazismen att begära att deras medel i svenska banker skulle överlämnas till tyskarna. Inget har påträffats hos SHB som tyder på att så var fallet men det förefaller rimligt att tro att Seligmann inte var unik. Att farhågor för sådana händelser fanns framgår av korta anteckningar i den lista över preskriberade konton som upprättades inom SHB 1960 då frågan om herrelösa konton först blev aktuell (Rättsavdelningens dossier). Här nämns att åtminstone en insättare inte ville att banken skulle skriva brev då detta kunde leda till att han blev tvungen att ta hem pengarna (tysk brevcensur har rimligen varit intresserade av brev från utländska banker).

Det källmaterial rörande herrelösa konton som jag funnit hos SHB är dels Rättsavdelningens dossier i ärendet ("Herrelösa utländska tillgodohavanden", D No 3102, fortfarande hos Rättsavdelningen), dels handlingar i det historiska arkivet som påträffats vid stickprovundersökningen i detta. De sistnämnda är i huvudsak från åren 1966-67 och utgörs av styrelsehandlingar och anteckningar från Svenska Bankföreningen som samlats av bankdirektör Rune Höglund (F6 vol 116, 118). Där inget annat anges är Rättsavdelningens dossier källa.

Ärendet aktualiserades första gången 1960 efter uppvaktningar från judiska organisationer till de svenska storbankerna. Inom SHB upprättades från april till oktober 1960 ett antal PM om hur frågan skulle hanteras samt om kontakter med andra banker i frågan. Vissa linjer som kom att gälla fram till 1972 syns redan här. Den ena är att SHB liksom andra banker var bestämt negativ till att lämna ut namn på enskilda kontoinnehavare till företrädare för judiska organisationer. Banksekretessen sågs som ett

absolut hinder mot en sådan åtgärd. Den andra linjen är att SHB ville undvika att frågan löstes via lagstiftning. Man föredrog att träffa någon form av uppgörelse med de judiska organisationerna. Orsaken var att en lagstiftning kunde aktualisera frågan om äganderätt till preskriberade medel (medel som tillföll banken om ingen rättsinnehavare under lång tid hörde av sig). 1941 hade en motion lagts i Riksdagen om att preskriberade medel borde tillfalla staten. Detta var, som bl a SHBs VD Tore Browaldh framhöll vid en överläggning med Skandinavbanken, olyckligt eftersom dessa medel var "en icke oväsentlig inkomstkälla för affärsbankerna" (Strängt konfidentiell PM 3/10 1960). Företrädare för Skandinavbanken var mer negativa till att nå en frivillig överenskommelse och såg inte lagstiftning som ett överhängande hot.

SHB genomförde under 1960 även en preliminär genomgång av redan preskriberade konton som kunde tänkas tillhöra offer för nazismen. Den kom till en summa på ca 130 000 kr. Beloppet är väsentligt mindre än de som framkom senare under 60-talet och det förefaller som om undersökningen endast omfattat ett antal större insättningar som redan formellt preskriberats. På en PM 20/6 1960 med förfrågan till VD om hur banken borde ställa sig i frågan har Tore Browaldh antecknat för hand att man borde betala ut ett avrundat belopp om 130 000 kr. Frågan kom dock inte till något avgörande vid denna tid.

Den aktualiserades på nytt 1962/63 och under de följande åren fram till 1967 avspeglar källmaterialet rätt mycket aktivitet inom banken och Bankföreningen i frågan. Källmaterialet omfattar bl a bankens och Bankföreningens anteckningar från överläggningar med företrädare för de judiska organisationerna. Alla turer i detta kan inte återges här och en fullständig bild kräver genomgång av Bankföreningens och Bankinspektionens arkiv. Den allmänna gången av ärendet förutsätts här vara känd av kommissionen och jag begränsar mig till att säga något om vad källmaterialet har att säga om hur SHB räknade fram hur mycket pengar som fanns på herrelösa konton.

En första undersökning gjordes 1963 genom en enkät till samtliga SHB-kontor. De ombads insända uppgifter om konton för utlänningar för vilka inga transaktioner gjorts efter 31/12 1945, notariatdepåer för utlänningar med vilka man inte haft kontakt sedan 31/12 1945 samt bankfack disponerade av utlänningar för vilka avgift inte betalats efter 31/12 1945. För konton och notariatdepåer skulle antal och total summa anges, däremot inga namn. Uppenbart är att SHB vid denna tid inte hade några centrala register över inlånings- och notariatkunder. Resultatet blev 339 konton med 931 000 kr (PM 30/12 1963). Inga herrelösa bankfack påträffades. Under de följande åren figurerade inom SHB summan 931 000 kr som det aktuella beloppet av "herrelösa konton". Någon uppföljning av

eventuella förändringar gjordes inte och inte heller gjordes någon prövning av frågan om alla dessa konton verkligen hade tillhört offer för nazismen.

En andra undersökning genomfördes 1966 på initiativ av Bankinspektionen. Nu krävdes mer detaljerade uppgifter: namn, adress, datum för senaste transaktion samt förfrågningar om kontot efter 1945. De lokala kontoren uppmanades åter att sända in uppgifter. Resultatet av denna undersökning finns i form av två listor i Rättsavdelningens dossier om herrelösa tillgångar. Resultatet var enligt en sammanställning av Bankinspektionen för SHBs del att det fanns inlåning på konton om 699 520,70 samt 125 242 kr förvaltade av notariatavdelningen. Bankinspektionen hade gjort en sortering efter de länder som kontoinnehavarna angivit som hemort: USA, de nordiska länderna, Baltikum och "övriga länder". Den sistnämnda gruppen omfattade för SHBs del i huvudsak Tyskland och Centraleuropa och SHB höll i förhandlingarna med de judiska organisationerna på linjen att de kunde få hela beloppet från "övriga länder" (i 1966 års undersökning angivet till 336 569,53 för SHBs del). Däremot var man inte villig att betala något från de konton som hade adresser i Baltikum och Norge vilket de judiska organisationerna krävde.

Denna linje vidhöll banken i ett internt meddelande 23/11 1967 där beloppet som skulle utbetalas fortfarande angavs till 336 569,53. Därefter har emellertid en ny utredning gjorts inom banken vilket avspeglas i en sammanställning upprättad av Utländska reskontraavdelningen 15/12 1967. Av detta framgår att beloppet nu krympt till 241 103,88 kr på vilket skulle läggas en schablonmässig ränta (avtalad med övriga banker) om 50 %. Summan blev därmed 361 458,26 vilket överensstämmer med det belopp som SHB 1972 slutligen betalade till Röda Korset. Orsaken till att summan krympt sedan 1966 anges dels vara att rättsinnehavare givit sig till känna (totalt ca 28 tkr), dels att vissa konton var uppsamlingskonton för alltjämt existerande notariatdepåer (67,6 tkr). Inga ytterligare utredningar om beloppets storlek gjordes under de 4½ år som förflöt till det slutligen utbetalades till Röda Korset.

Bortsett från den preliminära undersökningen 1960 har SHB således i tre omgångar granskat herrelösa konton. Beloppen har avsevärt krympt från ursprungligen 931 tkr 1963 till 337 tkr 1966 och 241 tkr 1967. Skillnaderna kan tyckas uppseendeväckande stora men det finns förklaringar. Den första undersökningen omfattade kontoinnehavare i alla länder och gav inga uppgifter om adresser vilket i praktiken gjorde undersökningen oanvändbar som underlag för ett beslut om utbetalning till de judiska organisationerna. Den senare mer detaljerade undersökningen från 1966 visade att åtskilliga konton uppenbart tillhörde svensk-amerikaner som förmodligen avlidit och vars eventuella arvingar förlorat kontakten med hemlandet. Betydande summor tillhörde personer med

adresser i de nordiska länderna och Baltikum som visserligen kunde tänkas vara offer för krig och förföljelser men där det av namnen att döma normalt inte rört sig om personer av judisk börd. Återstoden av kontona tillhörde gruppen "övriga länder". Åtminstone SHB valde att betrakta samtliga kontoinnehavare från dessa länder som offer för nazismen. Det förefaller här närmast röra sig om ett beslut som tagits för att undvika att ta upp enskilda fall till prövning och därmed riskera att bryta banksekretessen.

Resultatet av den genomgång som gjordes inom banken i slutet av 1967 ledde till en ytterligare reducering av beloppet. Det är då värt att notera att vissa rättsinnehavare givit sig till känna (eller hade man inom banken aktivt börjat leta efter dem för att få slutlig ordning på frågan?), vilket visar att frågan om herrelösa konton var mer komplicerad än både bankerna och de judiska organisationerna synes ha föreställt sig i början på 60-talet. Det fanns uppenbarligen rättsinnehavare som i årtionden avstod från att höra av sig och få ränta ifylld i bankböcker m m. Den andra reduceringen berodde på en ny hållning till de konton som var kopplade till notariatdepåer. Eftersom sådana depåer inte kunde preskriberas ansågs de konton som samlade upp räntor, utdelningar m m från depåerna inte heller kunna preskriberas. Det framgår inte av det påträffade källmaterialet om detta var ett förbiseende eller om det berodde på att bankerna vid jämförelse av sina undersökningar funnit att de tillämpat olika principer och nu bestämt sig för en enhetlig och mer restriktiv linje.

Det ska här antecknas att SHB inte synes ha bevarat någon sammanställning av de konton som inräknades i den slutliga summan på 241 103,88 kr som (med tillägg av 50 % ränta) efter alla resurskrävande utredningar till slut betalades ut. En sådan måste uppenbarligen ha funnits på Utländska reskontravdelningen i december 1967. Vidare kan det antecknas att grundmaterialet till de båda undersökningarna 1963 och 1966 endast har påträffats i form av typexemplar på enkätfrågor och enkätsvar vilka finns i Rättsavdelningens dossier.

Frågan om de herrelösa kontona har endast en gång varit uppe i SHBs styrelse. Det var den 4/2 1965 då VD Tore Browaldh anmälde att Bankföreningen i skrivelse till Kungl Majt 15/1 1965 förklarar att bankerna var villiga att till en humanitär stiftelse under det allmännas ledning överföra de medel på herrelösa konton som det fanns skäligen anledning att anta att de tillhört offer för nazismen. Styrelsen godkände att SHB handlade enligt Bankföreningens erbjudande. Det måste således vara enligt detta bemyndigande från styrelsen som SHB 1972 slutligen överförde medel till Röda Korset.

6. Kort beskrivning av bankens styrelseprotokoll

Allmänt gäller om styrelseprotokollen att de domineras av beslut om *kreditgivning, bankens personal- och organisationsfrågor*, samt (till omkring 1950) *bankens företagsengagemang*, främst SCA, Fagersta och Industrivärden. Inlåningsfrågor behandlas i princip inte alls före och under andra världskriget. Krediter över en viss nivå beviljades genom styrelsebeslut och omprövades normalt en gång om året. Beslut om krediter till bankens funktionärer och styrelsemedlemmar togs i styrelsen (med vederbörliga anteckningar om att ledamöter som var jäviga inte deltog i beslutet - en ganska omfattande samling anteckningar eftersom många styrelseledamöter även ingick i kundföretagens styrelser). Det bör här även observeras att styrelseprotokoll hör till de handlingar som Bankinspektionen granskar vid alla inspektioner.

Diskussioner om strategi- och policyfrågor förekommer främst kring bankens företagsengagemang, vilka i huvudsak var arv från 20-talskrisen och Kreugerkoncernens sammanbrott. Dessa diskussioner återspeglas främst i PM från bankens direktion (i synnerhet Ernfrid Browaldh skrev gärna PM) men enskilda ledamöters åsikter antecknas då och då. Synen på kriget, de krigförande och enskilda länders politiska och ekonomiska situation berörs i stort sett inte alls. Ett undantag är Tyskland som i samband med valfångstföreläsningsaffären 1935 beskrivs som ett högriskland och där man i slutet av 1942 i samband med den andra krediten till Skeppsbron ganska ingående redogjorde för hur utvecklingen av krediten vid ett för Tyskland ogynnsamt krigsslut kunde tänkas bli.²⁵⁶

Någon allmän och återkommande diskussion om de problem och möjligheter som kriget skapade för banken, dess företagsintressen och dess kunder finns däremot inte i styrelsens protokoll. Kriget återspeglas under de första krigsåren främst genom beslut om investeringar i skyddsrum och utarbetande av evakueringsplaner. Ett tecken på lägets allvar var även ett cirkulärmeddelande till personalen strax efter det tyska anfallet på Danmark och Norge i april 1940. Där inskräptes att personalen i

²⁵⁶ Jag har även noterat att E Browaldh efter kriget anförde att bankens åtgärder gentemot Axel Wenner-Gren som ägare i SCA delvis hade förorsakats av att denne under kriget svartlistats i USA. Man hade inom banken varit orolig för att detta även skulle drabba SCA om Wenner-Gren inte tydligt distanserades från ägarmakten i detta företag. Jag har inte undersökt om denna fråga diskuterats mer ingående under kriget men den nämns inte i styrelsens protokoll från dessa år. SHB sty prot 7/2 1947. Svartlistningen av Wenner-Gren - som av allt att döma inte hade någon saklig grund - har behandlats av Leif Leifland, *Svartlistningen av Axel Wenner-Gren* (Stockholm, 1989). Leifland har undersökt numera öppet tillgängliga amerikanska arkiv.

kontakterna med allmänheten måste iakttas ett korrekt neutralt uppträdande i synen på det internationella läget och att frågor som berörde utlandet, utländska förhållanden och utländska medborgare inte fick tas upp i samtal med kunder om de inte direkt berörde tjänsten. Underlåtenhet att iakttas detta skulle betraktas som tjänstefel.

Arbetsstilen inom styrelsen förefaller ha präglats av att bankens direktörer ville göra styrelsen delaktig i problem och risker och medansvarig för större beslut. Detta kan naturligtvis tolkas både som ett uttryck för öppenhet gentemot styrelsen och som en önskan att göra den medansvarig i frågor där problem kunde uppstå i framtiden. Det ska här observeras att det inte fanns någon aktieägare med verklig ägarmakt i banken (aktierna var mycket spridda) och att direktörerna var av styrelsen utsedda cheftjänstemän, inte ägare. Det fanns även ett levande minne i banken av att händelser under och strax efter första världskriget (ett förvirrat och dynamiskt skede i SHBs historia) ledde till en svår förtroendekris där två verkställande direktörer på kort tid tvingades avgå: Carl Frisk 1922 och Mauritz Philipson 1923. I båda fallen hade det uppstått brist på förtroende mellan VD och styrelse, i fallet Frisk i mycket därför att denne ansetts självrådig.

Även Kreugerkoncernens sammanbrott 1932 med dess olika rättsliga efterspel kan ha ökat direktionens benägenhet att dokumentera sin verksamhet. Det kan t ex vara orsaken till att direktionssammanträdena började protokollföras just 1932/33 (historiska arkivets serie A7). Kreugerkraschen drabbade visserligen främst Skandinavbanken där flera direktörer måste avgå och även drabbades av rättsliga processer. Rimligen har detta även påverkat SHB, där för övrigt även VD och vice VD åtalades för vissa förhållanden inom de Kreugerbolag där de ingick i styrelsen - båda frikändes. Skandinavbanken hade dessutom efter Kreugerkraschen dragits in i rättstvister med svenska och utländska parter om mycket stora ekonomiska värden, ett faktum som SHB inte kan ha undgått att märka. Noggrann protokollföring av beslut gav möjlighet att fördela ansvar och bankens jurister fick bättre möjlighet att kontrollera att direktörer och styrelse inte tog beslut som var juridiskt felaktiga eller tveksamma eller som i framtiden kunde ge anledning till tvister med andra parter. Dessutom hade Kreugerkraschen föranlett ändringar i banklagen (1933) där bl a styrelsens ansvar inskräpades och dess möjlighet att delegera beslut begränsats.²⁵⁷

²⁵⁷ Skandinavbanken, Kreugerkraschen och förändringarna i banklagen: Ernst Söderlund, *Skandinaviska Banken i det svenska bankväsendets historia, II 1914-1939* (Uppsala, 1978) och Torsten Carlsson, *Skandinaviska Banken i näringsliv och samhälle, 1939-1971* (Stockholm, 1997).

Kriserna i SHB och andra delar av bankväsendet under 20- och 30-talen torde vara en del av förklaringen till att bankens direktion under 30- och 40-talen förefaller ha varit starkt benägen att hålla styrelsen underrättad och göra den ansvarig för beslut med potentiella risker. Direktionen var av personliga erfarenheter och kännedom om vissa Skandinavbankskollegors öden medveten om att underlåtenheter i detta avseende kunde få mycket allvarliga konsekvenser. Frånvaron av längre diskussioner och utredningar om andra frågor som hör till kommissionens intresseområde *kan* således tolkas som att sådana frågor (nazioffers inlåning, flyktkapital, betalning med guld av osäkert eller suspekt ursprung) inte varit aktuella som problem för bankens ledning. Man kan självklart inte vara helt säker på detta - teoretiskt kan bankledningen naturligtvis ha försökt (och i så fall lyckats) dölja obehagligheter eller så kan underordnade tjänstemän ha opererat på egen hand i gränsmarkerna för något olagligt, t ex med att vid slutet av kriget hjälpa tyskar att föra ut tillgångar ur Tyskland. Det sistnämnda är fullt möjligt - då och då avslöjades inom banken att tjänstemän ägnade sig åt olagligheter eller etiskt olämpliga affärer vilket föranledde avsked eller annan bestraffning.²⁵⁸ Det finns dock föga hopp om att detta avsatt några spår i bankens arkiv om det inte avslöjats i samtiden och då sannolikt även tagits upp i styrelsen.

Sammanfattningsvis finns det således anledning att tro att bankens styrelseprotokoll ger en relativt god bild av bankledningens och styrelseledamöternas samfällda syn på vad som var viktigt att diskutera och fatta beslut om under de kritiska åren på 1930- och 1940-talen. Givetvis kan enskilda ledamöter och direktörer ha haft alla möjliga åsikter om hur kriget kunde avlöpa och vad man borde göra i olika hypotetiska lägen. Den linje som de valde i bankens styrelse och som därmed även blev bankens linje var dock främst att vänta och se och så långt möjligt avstå från att ta risker genom engagemang i de krigförande länderna. Detta låg även väl i linje med bankens mellankrigstida policy att koncentrera sig på hemmamarknaden.

7. Ytterligare behov av granskning

Avslutningsvis ska sägas något om hur jag ser på behovet av ytterligare granskning av SHBs arkiv. Går det att nå större klarhet i de frågor som kommissionen har i uppdrag att undersöka genom en sådan granskning?

Det ska först sägas att denna översiktliga granskning inte har påvisat något som kan betraktas som uppseendeväckande eller alarmerande. Det

²⁵⁸ I direktionsprotokollet 24/4 1945 (A7 vol 64) omnämns t ex att en kamrer vid Huvudkontoret avslöjats med svartabörsaffärer med valuta. Han skulle åtalas.

finns inga spår av att SHB handlat med stulet guld eller annan egendom som nazistregimen stulit från sina offer. Det finns inga spår av att SHB medvetet hjälpt till med kapitalflykt i syfte att dölja detta för svenska eller allierade myndigheter. En större affär anges uttryckligen vara ett led i ett tyskt företags (Hapags) ansträngningar att komma runt den tyska valutakontrollen men den har efter kriget vederbörligen rapporterats till Flyktkapitalbyrån. Det finns heller inga spår av att SHB sökt undanhålla herrelös judisk egendom från de undersökningar som genomfördes på 1960-talet. Bankens allmänna attityd till Tyskland och de förhållanden som uppstod under kriget var avvaktande och mycket försiktig. Det fanns en flera gånger manifesterad tendens att fråga svenska och allierade myndigheter om deras inställning innan man gick in i en affär som kunde ha politiska implikationer. Det går naturligtvis inte att utesluta att en grundligare undersökning skulle komma fram till något annorlunda resultat men sannolikhet för att det skulle finnas ett större antal skelett i SHBs garderober måste sägas vara liten.

Det finns dock goda skäl att göra ytterligare undersökningar för att kunna ge säkrare svar på de frågor kommissionens ska behandla. Den mest påtagliga kunskapsluckan i fallet SHB är att vi vet för lite om vilket arkivmaterial som *gallrats*. Det vore av värde att försöka rekonstruera hur banken hanterat sina arkivfrågor sedan 1945, vem som haft rätt att ta gallringsbeslut, när material *gallrats* och vad som funnits tillgängligt för 1960-talets undersökningar om herrelösa konton men som nu är försvunnet. Sådana frågor kommer med stor sannolikhet att ställas när kommissionen publicerar sina resultat.

En andra arbetsuppgift som sannolikt skulle kunna lösas på relativt kort tid är en grundlig genomgång av arkivets dossiersamling om Tyskland och länder som Tyskland i en eller annan form kontrollerade under andra världskriget. En ren genomgång torde kunna göras på 3-4 veckor. Om något som föranleder mer ingående utredningar påträffas kan det ta längre tid men redan en kontroll av alla dokumenterade kontakter vore av värde.

En betydligt mer ambitiös arbetsuppgift vore att gå igenom direktionsskorrespondens, ämnesordnade handlingar samt bokslutshandlingarna från krigsåren i de serier som ovan (avsnitt 2) angivits vara intressanta. En sådan totalgenomgång skulle ta åtskilliga månader och borde, för att göras meningsfull, helst vara kopplad till en vetenskapligt fruktbar frågeställning, t ex "SHBs internationella kontakter under krigs- och krisår, 1931 till (ca) 1950". Under dessa år var internationell handel och valutatransaktioner i hög grad reglerade vilket gör det till en intressant fråga att se hur en av Sveriges storbanker agerade och reagerade. Ämnet räcker till en doktorsavhandling. Givetvis skulle det ta ett antal år innan en sådan undersökning kunde bli färdig och först gäller det att hitta en lämplig forskare.

Slutligen finns frågan om ytterligare insatser bör göras för att undersöka 1960-talets utredning om herrelösa konton. Även detta ämne vore värt en vetenskaplig studie men den borde då omfatta alla banker, Bankföreningen, Bankinspektionen och de judiska organisationerna. Källmaterial finns i tillräcklig omfattning för att diskussionerna ska kunna analyseras. Vissa kompletteringar kan sannolikt ske relativt enkelt genom att söka efter direktionens korrespondens och eventuella minnesanteckningar under de tidsperioder som är aktuella. Som inventeringen av direktionsarkivet i avsnitt 2 visade är dock de arkivserier som måste undersökas om man vill vara säker på att ha funnit *allt* om SHB och de herrelösa kontona mycket omfattande. Det måste redovisas starka skäl till att söka finna bokstavligen allt för att en så resurskrävande undersökning ska genomföras. Det förefaller osannolikt att den hinner göras före den tidpunkt i november 1998 då kommissionens slutrapport ska föreligga.

Min slutsats är således att det är *angeläget* att göra en vidare undersökning om SHBs arkivfrågor, i synnerhet kring källmaterial om rapportering till Flyktkapitalbyrån och undersökningen om herrelösa konton. Det är *önskvärt* att gå igenom de ämnesordnade handlingar som finns om kontakterna med Tyskland och tyskkontrollerade länder. Det är likaså *önskvärt* om SHBs (och andra svenska företags) internationella kontakter under krigs- och krisår studeras mer ingående men det förefaller svårt att göra detta på kort tid. En omfattande undersökning av rapporteringen av de herrelösa kontona på 60-talet förefaller av det jag sett i SHBs arkiv vara betydligt mindre angelägen.

Uppgifter i Bagges dagbok (RA) om judiska flyktingar och naziguld.

Alf W Johansson

Högerledaren och ecklesiastikministern Gösta Bagges minnesanteckningar 1939-1944 (RA) är den mest omfattande källan till samlingsregeringens politik under andra världskriget. De omfattar sammanlagt 1183 maskinskrivna sidor. Anteckningarna behandlar huvudsakligen regeringssammanträden (allmänna beredningar) och utgör ett slags informellt protokoll (med luckor) över regeringens diskussioner och beslut. Anteckningar tillkom på så sätt att Bagge efter regeringssammanträden dikterade för sin sekretare (som var hans dotter) vad som förevarit. Detta förklarar att den språkliga formen ibland kan vara oklar eller att formuleringarna är slarviga. Bagges anteckningar har använts av forskningen men på ett ganska sporadiskt sätt.

Antalet anteckningar som rör judiska flyktingar eller naziguld är begränsat. Frågan om judarnas situation tycks över huvud taget aldrig diskuterats mera ingående 1939-1944 i regeringen.

Den första anteckningen i Bagges dagbok som berör "judefrågan" är från februari 1942 och berör en begäran från Danmark om överförande till Sverige av judiska jordbruksarbetare och intellektuella. Utrikesdepartementet rådfrågade den judiska församlingen som ansåg att endast en del av judarna borde mottas.

Det intryck man får är att attityderna till judiska flyktingar från före kriget dröjer sig kvar ännu vid denna tid trots att bestämmelserna för uppehållstillstånd luckrats upp hösten 1941.

11.2. 1942

Därefter meddelade Günther att man från Danmark hade begärt att få överföra 187 judiska jordbruksarbetare och 35 intellektuella jämte något annat hundratal judar från Danmark på grund av farhågorna för tyskarnas åtgärder mot judarna där. UD hade talat med Gunnar Josephsson som sagt att den judiska församlingen ansåg det inte tillrådligt att ta in mer än 20-30 och [Karl] Höjer i socialstyrelsen hade också förordat ett 20-tal.

Efter en del diskussion där Wigforss och Möller pläderade för en större immigration stannade vi vid att ta emot ett 20-30-tal då man från flera håll bl.a. Rasjön och jag och andra framhöll att det kunde bli besvärligheter om vi tog in alltför många, men att man enligt min mening borde av humanitär synpunkt sträcka sig så långt som möjligt. "

Därefter dröjer det nästan ett år innan "judefrågan" ånyo berörs. Det gäller nu överförande av judar från Finland.

3.2.1943

"Möller tog upp den finsk-judiska frågan. Han hade hört att 7 judar f.n. skickats till Tyskland och att dessutom 150 stycken hade samlats på Hogland i ganska bedrövligt tillstånd. Det var inte gamla tidigare i Finland bosatta judar utan sådana som hade kommit in under krigstiden. Frågan var om inte Sverige kunde ta emot dem. Günther meddelade att finska fregeringen tidigare hade varit beredd att utvisa alla dessa judar, men att vi genom svenska legationen hade varnat och framhållit vilket dåligt intryck detta skulle göra inte bara i Sverige utan också i Amerika. Beck-Friis (minstern i Helsingfors) hade nu rapporterat att faran var över och under sådana förhållanden borde vi inte göra något med var beredda om situationen skulle återigen mot förmodan förvärras och då hjälpa.

Attityden till "judefrågan" är nu mera öppen. Regeringen varnade finnarna att utvisa judarna till Tyskland och att Sverige skulle vara berett att ta emot dem om situationen "mot förmodan" skulle förvärras. I denna anteckning tycker man sig ana en medvetenhet om att deportation till Tyskland skulle innebära stor fara.

Den s.k Adler-Rudelplanen (Se Paul Levines avhandling) berörs vid ett tillfälle

15.4.1943

"Socialministern meddelade att han fått en hemställan från representant för Jewish Society att Sverige skulle rikta en direkt och offentlig anmodan till Tyskland om överflyttning till Sverige av judiska barn. Hansson ansåg att det var mycket små utsikter för att kunna nå något resultat. Möller hade tillstyrkt en hemställan bl.a. med motiveringen att vi därigenom skulle få en good will hos England och Amerika."

Den 18 maj 1943 kom frågan om de internerade judarna i Finland upp ånyo. Den svenska hållningen präglas präglas av humanitära synpunkter men verklig medvetenhet om den katastrof som vid denna tidpunkt övergick det judiska folket saknas:

18.5.1943

"Ernrooth [finske utrikesministern] hade gjort en framställning om att vi skulle ta över ett antal av de internerade judarna i Finland. Günther hade den uppfattningen att det var olämpligt ur svensk synpunkt att ta över för många av dessa judar då det kunde tydas som Sverige vore villigt att vara någon sorts allmän evakueringsplats för judarna och likaså för Finland som skulle synas inte kunna klara problemet själv inför tyskt hot. Finland hade nu emellertid endast begärt inrikestillstånd för 14 judar och det ansåg han inte var så farligt. P.A. menade att risken bara blev en början till en ytterligare fortsättning. Men om det bara var fråga om ett vanligt mottagande av några flyktingar som kunde försörja sig hade han ej något emot det. Jag framhöll nödvändigheten av en restriktiv politik så att vi inte blev översvämmade av judar här i landet. Beslut 14 finska judar."

Den svenska regeringen bifaller finnarnas begäran om inrikestillstånd för 14 judar. Men man erbjuder sig inte att ta emot samtliga de internerade judarna. Förkrigsårens fruktan att man skulle översvämmas av judar om man visade en generös attityd var tydligen ännu levande.

2 oktober 1943 kommer frågan om de danska judarna upp:

"Den 2 oktober meddelade Günther vid lunchen att han låtit Richert framföra i Berlin att svenska regeringen var villig att ta emot de danska judarna. Emot själva saken hade ingen någon invändning att göra. På månaden hade jag ett samtal med Günther där jag sade honom att om vi skall ha gemensamt ansvar för viktiga beslut så måste dessa också träffas gemensamt och att jag måste anmäla missnöje med att en så viktig sak inte hade meddelats övriga regeringsmedlemmar innan order avgick till Berlin. För min del hade jag ingenting emot beslutet i sak men jag ansåg att den hotelse som formen innebar mindre lämplig."

Det är intressant att notera att Günther fattade detta beslut på egen hand (eventuellt i samråd med statsministern). Om man jämför denna anteckning med den tidigare från maj tycker man sig notera en mycket öppnare attityd hos regeringen än tidigare. Ingen av de vid lunchen närvarande regeringsledamöterna har några invändningar mot de danska judarnas överförande till Sverige. Bagge anser dock att en så viktig fråga borde ha dragits i regeringen.

Naziguld

På två ställen i Bagges dagbok förekommer omnämnade av guld från Tyskland.

"29 maj 1942 föredrog Hägglöf frågan utsikterna för lejdtrafiken och clearingförhållandet till Tyskland. Han framhöll att den tyska leveransförmågan hade kraftigt gått ned på grund av transportsvårigheterna och att det inte berodde på dålig vilja att vi inte kunde få fram den kontrakterade mängden kol och koks. Bristen på lok hade särskilt understrukits av tyskarna, som velat ha svenska lok för att kunna få fram mera kol och koks. För SVERIGE var det emellertid omöjligt att avstå några flera lok som läget nu är. Bristen på tonnage i Östersjön är också i hög grad besvärande och allt detta har medfört stockningar i clearingen som måste innebära fara för en svensk statskredit till Tyskland. Därefter diskuterades i vad mån man under sådana förhållande skulde begränsa malmexporten och överhuvudtaget inta en stramare ekonomisk ståndpunkt gentemot Tyskland. För min del instämde jag med Günther i att politiskt var detta oklokt men jag opponerade mig mot Günthers uppfattning att det inte ekonomiskt skulle vara en mycket allvarlig sak med statskredit till utlandet av denna storleksordning. Vi borde meddela tyskarna att vi kan inte ställa de 60 loken som behövdes till förfogande för den händelse inte tyskarna ville inskränka på sin transitotrafik genom Sverige i motsvarande mån. *Slutligen borde enligt min mening vi försöka att få ut så mycket guld som*

möjligt från Tyskland. Det är i alla fall bättre än att ingenting få. (min kursivering)"

Kommentar: Det tyska underskottet i clearingen med Sverige gjorde att Bagge föreslår att man borde inrikta sig på att försöka få guld från Tyskland för att bidra till utjämnandet av clearingen.

Nästa gång frågan om guld från Tyskland omnämns i Baggés dagbok är den 9 december 1942:

9.12. Beredning

..Därefter föredrogs de tysk-svenska handelsförbindelserna i närvaro av handelsdelegerade. Det visade sig att läget var betydligt bättre än man tidigare haft anledning att anta. Krediten gällde 250-260 milj. för nästa år. Härtill kom att tyskarna förklarade sig villiga att sälja krigsmateriel för 100 milj. kronor såom en utjämnning i clearingen. Slutligen hade Jacob Wallenberg lyckats utverka från tyska riksbanken att de hade förklarat sig villiga att deponera guld som garanti för ev. brist i clearingen. (Min kursivering) Under sådana förhållanden förklarade jag mig vara med på handelsministerns ändrade ställning till exportkreditens konstruktion som gick ut på att staten ev. kunde ta en större del av risken i den mån som mera betalades kontant.

Den av Bagge framförda propån (29.5.1942) att man skulle försöka få tyskarna att deponera guld för att täcka det tyska underskott i clearingen var tydligen framgångsrik.

Arbetsrapport angående depositioner av judisk egendom vid svenska beskickningar i utlandet i samband med andra världskriget

Margareta Larsson

SYFTE

Inom ramen för kommissionens uppdrag har syftet med denna genomgång, av visst bevarat och tillgängligt material angående depositioner vid svenska beskickningar utomlands, varit att söka klarlägga i vad mån beskickningarna i samband med andra världskriget befattat sig med egendom av judiskt ursprung, vidare hur denna egendom hanterats. Bevarat och tillgängligt material har dock inte medgivit någon skattning av i vilken utsträckning beskickningarna faktiskt befattade sig med sådan egendom - endast att en sådan verksamhet inte var ovanlig. Arbetet har därför i väsentlig utsträckning kommit att koncentreras på handläggningsfrågor i samband med depositioner och ambitionen har varit att försöka fånga de principer efter vilka tjänstemännen handlade.

BAKGRUND

Tyskland kunde erhålla eftertraktad utländsk valuta genom att kräva lösen för judar och andra personer som önskade emigrera från ockuperade territorier.²⁵⁹ Det omedelbara behovet av pengar var i många fall desperat. Till detta kom tvångsförsäljning av företag, värdepapper etc. Icke-judar

²⁵⁹ I detta sammanhang är det väsentligt att inte glömma att den nazistiska raspolitiken drabbade zigenarna lika skoningslöst; den grupp som fortfarande i dag på många ställen, inte minst i delar av Östeuropa, lever under ytterst svåra förhållanden.

kunde således handla långt under normala marknadspriser. Per Anger, legationssekreterare vid beskickningen i Budapest, rapporterade i juli 1944:

" ...Marknaden reagerade sålunda ... med ett allmänt prisfall. Massutbudet, i synnerhet av judiska värdeföremål, föranledde en kraftig dumpning, varvid vissa artiklar bytte ägare betydligt under de officiellt fastställda priserna, medan andra helt enkelt visade sig osäljbara. Det sistnämnda var särskilt fallet med möbler, hushållsartiklar och textilier. Fastighetsaffärerna upphörde fullständigt, aktierna föllo ... likaså priset på guld och silver ... " (Räddningen, rapporter ur UDs arkiv, Fischer & Co, 1997, s 138)

Att det i denna situation, som inte var unik för Budapest, också fanns önskemål om att få deponera egendom i synnerhet på en neutral och icke krigförande stats legation förefaller uppenbart.

BESKRIVNING AV MATERIALET

I Utrikesdepartementets arkiv ligger handlingar rörande depositioner. Andra handlingar av visst intresse finns på Riksarkivet. Funnet material av giltighet för detta uppdrag är dock begränsat. En orsak är givetvis den korta tid som stått till förfogande för arbetet, en annan - och viktigare - är att inga resurser avsatts för att ge arkivarier tid att faktiskt bidra med sina kunskaper i sökandet.

A-depositioner

I tre volymer (P96A vol 1508 -1510, UD, varav 1509 -1510 är relevanta för kommissionens uppdrag) ligger bevarade handlingar angående ett par hundra ärenden. Dessa handlingar rör i första hand A-depositioner, dvs depositioner som deponerades direkt på den svenska beskickningen ifråga. Materialet framstår som ofullständigt. En eventuell systematisk grund för vad som sparades och vad som slängdes är - efter en genomläsning av handlingarna - höljd i dunkel. Inga förteckningar över inlämnade och utlämnade depositioner förekommer och kvitton är endast sporadiskt sparade. Genomläsningen tyder på att vissa förfrågningar sparades, likaså vissa brevväxlingar angående dels förutsättningar för depositioner, dels förkomna depositioner. Men varför just dessa handlingar sparades är oklart och ger ett spontanistiskt intryck. I många fall kan ett ärende i sin helhet inte följas, då plötsligt inga fler handlingar finns bevarade. Kanske

fördes ärendet över till någon annan avdelning utan att detta antecknades, kanske fortsatte kommunikationen genom direkta samtal, kanske fullföljdes aldrig ärendet.

Kanske återspeglar sig krigets kaotiska förhållanden i bevarat material; ett antagande som ställs i tvivel av den allmänna åtskillnaden mellan bevarat material vad gäller depositioner i samband med Sveriges skyddsmaktsuppdrag (se nedan under rubriken B-depositioner) och övriga depositioner. Ett rimligare antagande är att viktigt material kan ha funnits i beskicknings- och konsulatsarkiven (se nedan under övriga material).

B-depositioner

Det bevarade material som rör depositioner i samband med Sveriges skyddsmaktsuppdrag är vida mer omfattande. Detta - det s k B-avdelningsarkivet, beläget på Riksarkivet - omfattar handlingar från B-avdelningarnas handläggning av ärenden. År 1939 inrättades en ny B-avdelning och under kriget ökade antalet uppdragsgivande länder till 28. Denna B-avdelning arbetade självständigt med egen arkivarie och egen kameralavdelning. År 1953 avvecklades denna andra B-avdelning. (Riksarkivets beståndsöversikt del I, band 2, Stockholm 1996 s 449).

Materialet är inte bara omfattande utan också välordnat och i flera fall förekommer sammanställningar över depositioner och deras öde. Av de nedslag som gjorts framstår handläggningen av depositioner som ytterst korrekt, något som t ex framgår av handlingarna från Berlin (B avd 2 vol 599). Endera utlämnades depositionen direkt till deponenten eller till ombud, eller så överläts depositionen på berörd beskickning efter kriget. Nedslagen tyder också på att depositioner i form av en mindre summor kontanta medel i vissa fall utbetalades till Svenska Röda Korset.

Det övergripande intrycket är att en mer systematisk genomgång av materialet inte skulle ge svar på de frågor som kommissionen ställer. Men materialet från andra B-avdelningen är rikt och intressant för ett bredare kunskapssökande. T ex finns en samling brev (omkring 40 st), flertalet på polska, skrivna av flyktingar och lämnade till svenska legationen i Bukarest för vidarebefordran till Warszawa (B avd 2 vol 600, RA).

bortkomna effekter

Ett annat begränsat men välordnat material finns under rubriken "bortkomna effekter" (P96F I-IV, RA). Här ligger handlingar från ett knappt hundratal ärenden som rör brevväxlingar med UD med anledning av bortkomna och eller upphittade saker, allt från plånböcker, koffertar och mattor till en liten lejonunge. Här handlar det i första hand således inte om några depositioner på beskickningar. UD bistod med efterforskningen genom beskickningarna runt om i världen och kunde i förvånansvärt många fall överlämna det bortkomna till ägaren mot kvitto och ersättning för utgifter.

Efter en systematisk genomgång av handlingarna är det bestämda intrycket att materialet inte är av relevans för kommissionens frågor, annat än vad gäller vissa detaljer. Den ena är det förhållande att UD i sammanhanget förefaller ha anlitat två firmor, nämligen Nordisk transport och expedition AB samt Freys. Den andra detaljen - som givetvis ingenting behöver betyda - är en på tåget mellan Malmö och Göteborg kvarglömd krokodilväska fylld av värdefulla smycken. Handlingarna i ärendet innehåller många detaljer. (P96F IV,3, RA).

beskickningarnas rapportering

I handlingarna hänvisas då och då till beskickningarnas rapportering av befintliga depositioner. Det material som återfunnits på UD:s arkiv, med Daniel Backmans hjälp, ligger under "Diverse biträde åt enskilda. Depositioner av värdeföremål å beskickningar och konsulat." Nedslag tyder på att materialet är ofullständigt med förteckningar från spridda år och platser; förteckningar som inte utan ett omfattande detektivarbete, med kompletterande källor, tillåter uppföljningar. (P96A Diverse biträde åt enskilda. 1958-1961, UD)

övriga material

Beskicknings- och konsulatsarkiven är uppenbarligen hårt gallrade (enligt uppgift från UD:s arkiv). Bl a gäller detta Bukarestbeskickningen; något som är allvarligt för forskningen med hänsyn till att Budapestbeskickningen drabbades hårt av krigshändelserna under krigets slutskede och att genomsökta handlingar tyder på nära förbindelser mellan beskickningarna i Budapest och Bukarest. Vad gäller beskickningen i Prag, en annat viktigt fokus i händelseförloppet, har inget material återfunnits i UD:s arkiv. Tiden som stått till förfogande för detta uppdrag

har dock inte medgivit någon systematisk genomgång av resterna av beskicknings- och konsulatsarkiven.

Enligt en specialinstruktion från år 1936 uppmanades beskickningarna att fylla i särskilda formulär vid depositioner. Eventuella spår av dessa formulär har sökts. Mer precist har P96A uppslagsdossier med kortregister vol 1547 efterforskat. Uppslagsdossieren återfanns så småningom, tack vare hjälp av arkivpersonalen på Riksarkivet, men visade sig bara innehålla en förteckning över personalen på de olika ländernas legationer i Sverige. Kortregistret fanns enligt UD på Riksarkivet och enligt Riksarkivet på UD. Till sist, i arbetets slutskede, återfanns kortregistret av Daniel Backman på UD:s arkiv. Enligt uppgift är detta mycket omfattande och sorterat alfabetiskt efter namn - inte efter år och beskickning - varför en systematisk genomgång för att finna relevanta fall för kommissionens frågor skulle kräva ett stort arbete. Det är också oklart vilka beskickningar och tider som registret täcker, vad som finns bevarat och vad som förkommit samt vilka uppgifter som kan fås fram genom registret. En annan obesvarad fråga är om de åsyftade särskilda formulären och kortregistret utgör samma källa.

Vidare finns en förteckning över särskilda depositioner; depositioner som enligt Berndt Fredriksson på UD:s arkiv betecknats som särskilt värdefulla. Av listan i sig kan knappast några slutsatser dras om huruvida dessa depositioner kan vara av relevans för kommissionens frågor. Och några möjligheter att närmare granska materialet har inte givits.

FRÅGAN OM ETNISK TILLHÖRIGHET

Endast i undantagsfall noterades uppgifter om etnisk tillhörighet i handlingarna, varför frågan om just judiska depositioner är svår att söka besvara. I vissa fall kan en persons judiska identitet antas utifrån namnet, men denna metod måste betecknas som fylld av felaktigheter. Genom ett sådant förfaringssätt kommer personer att betecknas som judar vilka inte, i enlighet med någon rimlig definition, var judar och andra som enligt omgivningens och egen uppfattning var judar att uteslutas. Godtyckligheten är med andra ord uppenbar. Som exempel kan nämnas att en genomgång av förteckningen över personalen på den tyska legationen under kriget (P96A vol 1547) uppvisar åtminstone två namn identiska med svenskjudiska familjers. Det förhållande att många judar, i tysktalande områden under 1800 -talet, tog tyskklingande efternamn är sannolikt bakgrunden.

I det följande har därför ambitionen varit att referera ärenden som berättar om något av relevans för sammanhanget och att beskriva ett antal ärenden som framstår som typiska. De fall då judisk identitet uppgivits och de fall då sammanhanget talar för att så med rimlig sannolikhet varit fallet står givetvis i fokus.

FÖRUTSÄTTNINGAR FÖR DEPOSITIONER PÅ BESKICKNINGARNA

om handläggning, gängse tillvägagångssätt samt skrivna och oskrivna regler.

vad som deponerades

Att döma av handlingarna kunde skilda objekt deponeras. Det kunde handla om sedlar och mynt, värdehandlingar, smycken, guldsaker, ädla stenar, konstföremål etc. I vissa fall mottogs även mer skrymmande ting såsom större silversaker, större tavlor, mattor, pälsar, resväskor med kläder. Svårigheter att föra valutor över gränserna innebar dessutom att resande svenskar tvingades deponera viss valuta för att vid tillfälle kunna använda den till inköp av varor för vilka utresetillstånd kunde erhållas.

vem som deponerade

Enligt instruktionen ägde endast svenska medborgare rätt att verkställa depositioner. Men, skriver H Fallenius i en brevväxling med N Lind i Mariehamn sommaren 1940:

"Givetvis kan ju departementet icke lämna sin sanktion till att utländska medborgare begagna sig av de svenska utlandsmyndigheternas medverkan för att ur det egna landet utföra värdeobjekt, vilkas utförsel på grund av gällande lagstiftning är underkastad restriktioner av olika art. Å andra sidan vill departementet icke lägga hinder i vägen för att en konsulatschef efter eget bedömande och i den omfattning han finner påkallad lämnar sitt bistånd i fråga om mottagande och även översändande till Sverige av depositioner, förutsatt att härigenom berättigade svenska intressen på ett verksamt sätt tillgodoses." *P1509, Deposition av värdeföremål å beskickningar och konsulat, avd P, grupp 96, mål V, (14)*

Att detta inte utgjorde ett undantagsfall framgår av flera ärenden. Så svarade t ex E Kronwall, vid UD i Stockholm i maj 1941, AB Cellitra (se enskilda ärenden nedan); ett svar som även sändes för kännedom till beskickningen i Bukarest:

"Instruktionen medgiver emellertid vederbörande beskickningschef, att, då särskilda omständigheter föreligga, göra undantag från angivna regel. Ni kan sålunda i saken direkt hänvända Eder till Kungl. Maj:ts minister i Bukarest." *P1509, Deposition av värdeföremål å beskickningar och konsulat, avd P, grupp 96, mål V, (29)*

I ett brev, möjligen undertecknat Danielsson, från oktober 1945 beskrevs vilka grupper som lämnat in depositioner på beskickningen i Budapest. Det gällde "svenska medborgare och svenskfödda personer samt svenska företag". I ett flertal fall utgjordes dessa depositioner av egendom, som kvarlämnats i Ungern av judar, vilka tidigare överflyttat till Sverige och blivit svenska medborgare". Vidare gällde det "utlänningar, tillhöriga stater, vars intressen beskickningen hade att företräda". Ytterligare en grupp var "judar med nära anknytning till Sverige genom släktskap eller affärsförbindelser, vilka beskickningen hade till uppgift att söka bistå". Dessa depositioner anförtroddes beskickningen såsom regel under motivering, att ägaren ville rädda dem från tyskarna och pilkorsarna". Slutligen "i ett ytterst fåtal fall tillätos även några ungrare - icke-judar - med anknytning till Sverige, vilka till följd av sin inställning voro hotade från tyskt eller pilkorsarhåll, att deponera några av sina tillhörigheter på beskickningen". *P1510, Deposition av värdeföremål å beskickningar och konsulat, avd P, grupp 96, mål VIII(1)*

mottagandet av depositioner

I denna fråga återstår många frågetecken. Före 1936 förefaller formerna för mottagandet att ha överlåtits på beskickningarna. Från Wien den 6/12 1930 rapporterades exempelvis:

"...I allmänhet var det vicekonsuln och kanslibiträdet, som togos i anspråk för deras utförande. Hade en annan ordning tillämpats, skulle, ansågs det, en vidlyftig bokföring blivit nödvändig, vartill beskickningens synnerligen ansträngda arbetskrafter ej torde hava räckt..." *P1509, Deposition av värdeföremål å beskickningar och konsulat, avd P, grupp 96, mål IV (2)*

Enligt en instruktion från 1936 skulle ett visst formulär ifyllas. Av vissa ärenden framgår att det skulle ha funnits kortregister. I ytterligare andra fall nämns depositionsböcker. Vidare framgår av en del ärenden att beskickningarna då och då uppmanades att inkomma med en förteckning över på beskickningen vid en viss tidpunkt befintliga depositioner. (Det

som återfunnits av dessa material redovisas ovan under rubriken "beskrivning av materialet".)

frågan om ansvar och risk under diskussion

I början av 1930-talet diskuterades frågan om ansvar och risk vid depositioner. En PM, sannolikt från UD:s rättsavdelning, daterad den 24/12 1930 belyser:

"... Frågan om staten kan ha någon ersättningsplikt torde till en början bero därav, huruvida mottagandet av en dylik deposition kan anses såsom utövning av ett tjänstevärv eller om det är blott en akt av personligt tillmötesgående å vederbörande tjänstemans sida. I senare fallet torde överhuvud ej kunna bli tal om någon ansvarighet för staten. Är åter fråga om ett tjänstevärv synes man ej utan vidare kunna hänvisa till, att i svensk rätt ej - annat än i ett fåtal undantagsfall - finnes någon offentligrättslig princip om statens ansvar för fel i dess tjänstemäns tjänsteutövning. Här skulle nämligen under angiven förutsättning måhända kunna tänkas föreligga ett kontraktsförhållande mellan deponenten och staten såsom depositaris... Huruvida mottagande av deposition är tjänsteutövning synes tveksamt. Faktiskt lär det - även under fullt normala förhållanden - förekomma i viss omfattning vid alla legationer. Föreskrifter i ämnet saknas emellertid. ... Även om tjänstevärv föreligger, synes man dock knappast böra här tillämpa ansvarighetsregeln från kontraktsförhållandena... Annorlunda hade förhållandet varit, om en avgift betingats så stor att den ej blott motsvarade avgiften för diariebevis eller kvitto. ... Ansvarighet för tjänsteman vid beskickningen kan tydligen föreligga oavsett om staten är ansvarig eller ej. I förra fallet blir det regressansvar gentemot staten; i det senare ansvar i förhållande till deponenten. ... " *P1509, Deposition av värdeföremål å beskickningar och konsulat, avd P, grupp 96, mål IV(2)*

Så småningom, under 1930-talets slut, löstes frågan om ansvar genom att depositioner uttryckligen endast mottogs på deponentens egen risk. Denna lösning förefaller att ha gällt under hela krigsperioden. Den gängse formuleringen, med endast smärre avvikelser, blev:

"Svenska beskickningen i ... har denna dag av ... till förvaring mottagit ett förseglat kuvert/ paket. Denna deposition, vars innehåll icke granskats av beskickningen, äger rum uteslutande på deponentens egen risk, och beskickningen fritager sig och svenska staten från allt ansvar, om det deponerade skadas eller går förlorat eller eljest icke kan till deponenten återställas. Depositionen utlämnas endast mot återställande av detta kvitto."

På ett annat bevarat kvitto, som rörde kontanta medel, angavs beloppet samt "Denna deposition äger rum uteslutande på deponentens egen risk, och beskickningen fritager sig och svenska staten från allt ansvar, om det deponerade skadas eller går förlorat eller eljest icke kan till deponenten återställas. Depositionen utlämnas endast mot återställande av detta kvitto." *P1509, Deposition av värdeföremål å beskickningar och konsulat, avd P, grupp 96, mål V, (5,3)*

Angående de speciella förhållandena i Budapest beskrev, sannolikt legationschef I Danielsson, i ett brev daterat i oktober 1945

"Ifråga om beskickningens depositioner gällde, att de alltid togos om hand under uttryckligt förbehåll, att beskickningen ej kunde ikläda sig något ansvar för dem. All deponering skedde sålunda helt på den deponerades egen risk. Kvitto utställdes ofta icke; speciellt gällde detta ifråga om judiska depositioner, för att ägaren ej skulle komprometteras vid en eventuell internering. Depositionerna infördes emellertid i beskickningens depositionsbok, som sedermera blev förstörd i samband med den ryska utplundringen." *P1510, Deposition av värdeföremål å beskickningar och konsulat, avd P, grupp 96, mål VIII (1)*

ej uthämtade depositioner

Angående förhållandena i Budapest beskrevs vidare i just citerat brev, daterat i oktober 1945

"Vid den ryska utplundringen av beskickningen den 11-13 februari sprängdes bl a de tre förstnämnda kassaskåpen och praktiskt taget allt av värde fördes bort ... En del mindre värdeföremål återfanns sedermera ..., men då uppgift saknades om ägaren medtogos de till Sverige och tills vidare deponerats i utrikesdepartementet. Det fjärde kassaskåpet undgick ryssarna och var ännu orört ... den 14 mars ... Då härefter ingen av beskickningsmedlemmarna tilläts kvarstanna i Budapest, gav jag i uppdrag åt lektor Valdemar Langlet (som på grund av sjukdom erhållit uppskov med sin avresa), resp. den ende kvarvarande svenske medborgaren Emerik Scheid, att söka uppbygga det fjärde kassaskåpet samt medtaga innehållet till Bukarest ... Det blev emellertid icke så ... Det torde vara svårt att bilda sig en klar uppfattning vad som skedde på beskickningen sedan vi lämnat Budapest ... Den bayerska safen /det fjärde kassaskåpet/ torde ha öppnats av personer ... Flera av de däri befintliga depositionerna synes emellertid senare ha återställts till sina ägare och en del överförts till Svenska Röda Korset på Uellöi-ut, under det att en del åter lära saknas. ... *P1510, Deposition av värdeföremål å beskickningar och konsulat, avd P, grupp 96, mål VIII (1)*

Om samma förhållanden skrev kanslist D v Mezey i maj 1946:

"... J. Raile, den jesuit till vilken lektor Langlet vid sin avfärd från Budapest överlämnade all hos honom förvarad svensk egendom." *P1510, Deposition av värdeföremål å beskickningar och konsulat, avd P, grupp 96, mål VIII (22)*

I ytterligare ett brev, från augusti 1946, angående förhållandena i Budapest (undertecknat Gullmar Gerring?) till UD i Stockholm:

"... Häromdagen överlämnades hit ett antal depositioner, som förut förvarats hos Röda Korset och Svensk-Ungerska Sällskapet." *P1510, Deposition av värdeföremål å beskickningar och konsulat, avd P, grupp 96, mål VIII (5)*

Slutligen, i brev daterat i mars 1948, undertecknat Falkman och ställt till Arfwedson i Budapest, angående deposition av värdeföremål vid beskickningen:

"Men anledning av Din förfrågan ... ber jag få meddela, att denna synes böra bevaras tills vidare; först efter 10 år, räknat från den 18 juni 1945, kan den (enligt vad rättsavdelningen anser) disponeras av departementet. Då jag utgår från att det för beskickningen kan vara olägligt att behålla värdeföremålen så länge, får jag föreslå, att de vid tillfälle återställas hit." *P1510, Deposition av värdeföremål å beskickningar och konsulat, avd P, grupp 96, mål VIII (1)*

I ett brev från konsulatet i från Gdansk år 1960 nämndes i konsulatsfastigheten befintliga synbarligen "herrelösa inventarier" av "troligen ganska stort värde". Det handlade om fyra oljemålningar, varav tre original, samt ett skåp och ett klockhus Svaret från UD i Stockholm visar vad som hände med åtminstone en del av de depositioner som aldrig hämtades ut. "De av Dig omnämnda herrelösa inventarierna bör upptagas i inventarieförteckningen som depositioner av okänd ägare". I en anteckning från Belgrad år 1955 framträder samma förfaringssätt "... ber jag att få tillägga, att under 1940-talet till beskickningen inlämnades ett flertal lösöreföremål, vilka med undantag för några enskilda värdeföremål, äro utplacerade såväl i beskickningsfastigheten som i vissa personalbostäder ..." (*P96A Diverse biträde åt enskilda. 1958-1961 vol 2*)

Att detta var ett mer allmänt förfaringssätt bekräftas av Daniel Backman på UD:s arkiv. Ej uthämtade depositioner kunde införlivas i aktuell beskicknings inventarier eller försäljas. Detta tyder på att beskickningarnas inventarieförteckningar och ekonomiska redovisningar borde ingå i en mer

omfattande granskning av depositioner av judisk egendom på svenska beskickningar utomlands; ett förvisso mycket stort arbete.

ENSKILDA ÄRENDEN

företag

Bland bevarade handlingar förekommer depositionsärenden som rör såväl privatpersoner som företag. Vad gäller företag kunde det röra sig om depositioner av kvitton, säkerheter, aktier, arkiv etc. Utmärkande för ärenden där judisk tillhörighet noterats förefaller ha varit att just den judiska tillhörigheten i sig ägde omedelbar relevans.

Som exempel kan följande ärende nämnas. Innehavarna av aktiemajoriteten i Fabrica de Hartie Petresti S.A.R i Bukarest hade förvarat en del av sina aktier hos bolagets före detta direktör Alexander Garvin i Bukarest. Eftersom Alexander Garvin var jude hade han avskedats. Innehavarna av aktiemajoriteten var AB Cellintra i Stockholm / Gunnar Clarino. På grund av extraordinära förhållanden medgavs AB Cellintra rätten att få deponera aktierna på svenska legationen i Budapest (2 maj 1941). Vad som sedan hände framgår inte av handlingarna. *P1509, Deposition av värdeföremål å beskickningar och konsulat, avd P, grupp 96, mål V (29)*

Andra ärenden var av mer privat natur även om motivet för depositionen rörde förhållandena på ett företag. Ett exempel framgår av följande brev från Dr Ludwig Mihály, daterat 19 december 1946, angående två ringar som hade deponerats av Torsten Hallerström på beskickningen i Budapest för Ludwig Mihálys räkning. Ludwig Mihály, som var jude, hade varit anställd i den ungerska tändsticksindustrin A.G. och hade tvingats lämna sitt arbete och sin bostad under judeförföljelserna i april 1944. Brevet sändes vidare till beskickningen i Budapest för direkt svar. Vad som sedan hände i ärendet framgår inte av handlingarna. *P1510, Deposition av värdeföremål å beskickningar och konsulat, avd P, grupp 96, mål VIII (3)*

privatpersoner

a. deponenten återfick depositionen

Majoriteten av bevarade ärenden rör depositioner som gjordes av privatpersoner utan dokumenterad förbindelse med visst företag. I vissa fall, av de ärenden som kan följas tills slutet, ledde handläggningen till att deponenten återfick depositionen. Som exempel kan följande två fall refereras.

Arthur Schlossman "svensk undersåte" var gift med dotter till grosshandlare Karl Gassler (benämns Schwiegervater) i Stockholm. På ett hotell i Wien hade Arthur Schlossman lämnat 9000 Shilling. Hotellägaren greps av Gestapo och pengarna beslagtogs i mars 1938. Arthur Schlossman vände sig då till svenska konsulatet i Wien som efter framställning till Gestapo tillställdes beloppet (nu 6 000 RM). Arthur Schlossman verkar ha pendlat mellan Wien, Prag, Stockholm och Bryssel. Med anledning av att tvivel hade framförts från skilda håll (polisen och beskickningen i Prag) angående äganderätten till pengarna, gjordes ytterligare en utredning genom konsulatet. Denna visade att Arthur Schlossman, som representant för Nahariah Smoll Holdings Ltd und Joseph Loewy, hade erhållit pengarna av en judisk läkare i Wien för betalning för en tomt i Palestina. Utredningen inkl bilagor skickades till UD i Stockholm (byråchef M Hallenborg) och inkom den 12/7 1939. Den 1 augusti 1939 sändes ett brev (undertecknat: enl uppdrag/ Eng/ tf chef för juridiska byrån UD Stockholm) till Arthur Schlossman i Bryssel med noteringen "ett belopp av 6000 RM, vilket må lyftas av Eder". I brevet anmodades Arthur Schlossman att, inom två månader, sätta sig i förbindelse med konsulatet och ange hur det skulle förhålla sig. Den 22 september 1939 utbetalades pengarna till av berörda parter godkänt ombud. *P1509, Deposition av värdeföremål å beskickningar och konsulat, avd P, grupp 96, mål IV, (21)*

Det andra exemplet rör *Rafael Anisfeld*, född 1898 och polsk medborgare från Krakau. I handlingarna benämndes han som "israelit" och som innehavare av ett diamantsliperi i Antwerpen med firma Siodmak Anisfeld. Rafael Anisfeld var medlem i diamantbörsen, diamantklubben i Antwerpen, diamantsyndikatet, Diamantkring Fortunia och kund i Bank voor Diamanthatel i Antwerpen och Nederlandsche Handelsmaatschappij i Amsterdam. Sedan 1936 hade Rafael Anisfeld varit gift med Ester Anisfeld (född Johansson Sjöberg 1896 och tidigare gift med holländske medborgaren James Henri del Monte Lyon).

Paret flydde i maj 1940 från Antwerpen och tog i en handväska med sig tillgängliga kontanter, värdepapper, smycken och juveler samt en plånbok med slipade och oslipade diamanter. I augusti 1942 bortfördes Rafael Anisfeld av nazisterna, "antagligen till Polen". Värdet på innehållet i handväskan hade dessförinnan uppskattats av Rafael Anisfeld till 2 milj belgiska francs.

Ester Anisfeld återvände till Sverige i mars 1943 och lämnade handväskan i förvar på beskickningen i Vichy. Enligt förteckningen innehöll plånboken 1 333 st oslipade och 620 slipade diamanter. I handväskan fanns i övrigt framförallt smycken och värdepapper. Handväskan överlämnades senare till beskickningen i Bern som hade "betydligt bättre möjligheter ... att förvara dylika depositioner." Väskan deponerades i Kantonalbanken i Bern. Problem uppstod eftersom Ester Anisfeld behövde väskans innehåll för att kunna betala depositionsavgift (1% av deklarerat värde). På villkor att beskickningen skulle frias från allt ansvar vid eventuell förlust, sändes väskan per kurir med den schweiziska skidtruppen som flög från Zürich till Stockholm 1 februari 1944. Ester Anisfeld återfick väskan samt en räkning från UD för utlägg om 123 kronor. *P1509 Deposition av värdeföremål å beskickningar och konsulat, avd P, grupp 96, mål VI (14)*

b. i samband med migration

Även depositioner i samband med migration hanterades. Som exempel kan nämnas att Jewish Agency's representant i Bukarest, M Zisso, i maj 1944 på "min /undertecknad Reuterswärd/ framställning ställt i utsikt, att familjen Gelber ... får medfölja ett av de fartyg, som befordra judiska flyktingar från Rumänien till Turkiet för vidareresa till Palestina." Familjen hade deponerat smycken, silver etc på beskickningen, "allt utgörande herr Paul Fränkel i Stockholm tillkommande arv". I augusti 1944 hade depositionen överförts till Stockholm och mottagits av Paul Fränkel. *P1509 Deposition av värdeföremål å beskickningar och konsulat, avd P, grupp 96, mål VI (21)*

Depositionsärenden förekom också i samband med transmigration över Sverige. I handlingar från 1947 respektive 1948 nämns två fall som rörde tyska medborgare på väg till Paraguay. Men huruvida dessa var judar framgår inte. *P1510 Deposition av värdeföremål å beskickningar och konsulat, avd P, grupp 96, mål IX (15)*

c. deponenten återfick inte depositionen

I andra fall, som kan följas till slutet, ledde ärendet inte till att deponenten återfick depositionen. I svaren refererade UD till det förhållande att depositionen hade gjorts på egen risk samt till krigshändelserna. Här refereras fem fall. Att de handlat om judar antas utifrån namn och omständigheter. Vad gäller det fjärde ärendet, beträffande kapten Bloch-Bauer, är dock antagandet ytterst osäkert, likaså vad gäller det femte ärendet angående Erwin Schaffarczyk.

Charles Gosztonyi, svensk medborgare och bosatt i Sverige, efterlyste i oktober 1945 ersättning för en deposition (fyra guldsaker) på beskickningen i Budapest, inlämnad av brodern i april 1944. I svaret angavs att "... svenska staten icke ikläder sig något ansvar ... som gå förlorade genom krigshandlingar ...". *P1510 Deposition av värdeföremål å beskickningar och konsulat, avd P, grupp 96, mål VIII (16)*

Fru Charles Wettstein i Budapest efterlyste, i april 1946 en deposition om två paket som hade deponerats i oktober 1944 på beskickningen i Budapest. Depositionens värde uppskattades till minst \$120 000. I svaret från UD, daterat i maj 1946, uppgavs att "de två paketen ... stals från kassaskåpen, tillsammans med andra depositioner, när den svenska beskickningen totalt plundrades i början av 1945. ... Som meddelades er ... tog beskickningen inget ansvar för depositionerna." *P1510 Deposition av värdeföremål å beskickningar och konsulat, avd P, grupp 96, mål VIII (17)*

Dr Simon Friedman i Bukarest, tidigare advokat och direktör i Internationella Röda Korset i Budapest, begärde i maj 1946 ersättning för en deposition (värde 19 640 svenska kronor) som hade bortrövats från svenska beskickningen i Budapest av rysk militär. I sitt brev hänvisade han till Waldemar Langlet och Dyonis Mezey för bekräftelse. Langlet uppgav i sitt svar till UD att han hade hänvisat fru Friedman till beskickningen och inget mer visste, Mezey att han inte kunde minnas att han någonsin mött mannen ifråga. I svaret till Friedman underströk UD, genom Fallenius, att alla depositioner hade mottagits utan ansvar från svensk sida. *P1510 Deposition av värdeföremål å beskickningar och konsulat, avd P, grupp 96, mål VIII (23)*

Kapten Bloch-Bauer lämnade Österrike 1938 och levde i Paris där han, enligt egen uppgift, var vän till Gösta Hedengren vid den svenska beskickningen. I oktober 1939 gick han in i militärtjänst frivilligt och deponerade på våren 1940 ett stålskrin på svenska legationen. På grund av

evakuering lämnade Bloch-Bauer Frankrike i juni 1940, anlände till England och fortsatte i armén. Sommaren 1944 återvände han till Frankrike med The British Liberation Army. Det första brevet till UD är daterat april 1946 och Bloch-Bauer verkar då ha befunnit sig i Wien. Av handlingarna framgår att det rådde delade meningar om innehållet i stålskrinet. Värdet på sakerna uppgick enligt Bloch-Bauer år 1938 till 7 980 schweizerfranc. Enligt Gösta Hedegren fanns endast några cigarettetuier av guld samt dekorationer och ordnar. UD:s sista tillgängliga handling, undertecknad Fallenius februari 1947, avslutades med "As this question seems to be of private nature, you are recommended if you so desire to proceed with the matter at a Swedish court of justice." *P1510 Deposition av värdeföremål å beskickningar och konsulat, avd P, grupp 96, mål VIII (21)*

Statslöse *Erwin Schaffarczyk*, född 1919, begärde ca 800 kr som, när han blev häktad i november 1943, hade deponerats för hans räkning vid svenska konsulatet i Stettin. Befälhavaren på det svenska ångfartyget "Belos", på vilket *Erwin Schaffarczyk* hade varit påmönstrad, skulle enligt uppgift ha gjort depositionen. Sanningshalten ifrågasattes då ingen något mindes och då, enligt "uppgift under hand från rederiet, fartyget Belos låg upplagt i Göteborg under tiden från och med den 15 augusti 1943 till och med slutet av år 1944." *P1510 Deposition av värdeföremål å beskickningar och konsulat, avd P, grupp 96, mål X(12)*

d. oklar utgång

Utgången framgår inte heller alltid av handlingarna som i ärendet med den italienska violinen. År 1963 besökte den i Sverige bosatta violinisten *Andor Neufeld* UD. *Andor Neufelds* släkting *Karl Fäber*, Budapest, hade i slutet av 1944 deponerat ett paket som innehöll en italiensk violin med två franska stråkar samt en briljant, insydd i en liten kudde. *Fäber* hade uppskattat värdet till \$10 000. Föremålen skulle ha bortförts vid ett nazistiskt överfall år 1944 eller 1945. *Fäber* önskade ett intyg på depositionen med förhoppningen att kunna erhålla ersättning för förlusten från Förbundsrepubliken Tyskland. Notering i handlingarna: "i P-arkivets kortregister förekommer *Karl Fäber* icke". Adresser till *Anger* och *Mezey* sänds till *Andor Neufeld*. *P1510 Deposition av värdeföremål å beskickningar och konsulat, avd P, grupp 96, mål VIII (2)*

så kallade främmande depositioner

I bevarat material förekommer handlingar som berör så kallade främmande förkomna depositioner. Vissa förefaller ha varit B-depositioner, andra att ha varit deponerade direkt av utlänningar utan anknytning till Sverige.

I en PM, daterad januari 1947, meddelade Mezey departementets B-avdelning vad han kunde erinra sig angående en deposition, på svenska beskickningen i Budapest, av en holländsk dam "av judisk börd". Damen hade tidigare varit gift med en ungersk baron "med vilken hon hade två minderåriga barn" ... Någon gång på sommaren 1944 hade hon deponerat "några gamla målningar av förnäma holländska mästare". Mezey "kan ej minnas, huruvida tavlorna lågo kvar efter plundringens upphörande eller ej." *P 1510 Deposition av värdeföremål å beskickningar och konsulat, avd P, grupp 96, mål VIII (1)*

Deposition, som hade deponerats på svenska beskickningen i Teheran hösten 1941 av "österrikisk halvjude" Leopold Kurz, efterfrågades i februari 1947 av brodern för Leopold Kurz änkas räkning. I ett svar, undertecknat av B Johansson på UD, meddelades att Sverige under kriget "i egenskap av skyddsmakt tillvaratagit de tyska intressena i Iran". I det sista svaret från UD, även det undertecknat B Johansson, uppgavs att "I samband med att Sveriges skyddsmaktsuppdrag för Tyskland i Iran upphörde i och med krigsslutet träffades den överenskommelsen, att i svenska beskickningens vård befintlig tysk egendom skulle överlämnas till iranska myndigheter." *P 1510 Deposition av värdeföremål å beskickningar och konsulat, avd P, grupp 96, mål IX(1)*

märkvärdiga fall av vidare intresse

a. I ett brev daterat 8 augusti 1945, avsänt från Rom och undertecknat av Isabella de Ferrariis Salzano, hustru till f.d. italienske chargé d'affaires i Ungern, hävdades att i september 1944 deponerade värdeföremål på svenska beskickningen i Budapest hade försvunnit - inte som en följd av krigshändelserna, utan på grund av omständigheter som rörde ansvarig beskickningspersonal. En utredning följer. *P 1510 Deposition av värdeföremål å beskickningar och konsulat, avd P, grupp 96, mål VIII(1)* Det som är intressant i detta ärende är alla de beskrivningar av situationen vid beskickningen i Budapest under de tre sista månaderna före utrymningen, inte minst med tanke på att beskickningsarkivet är försvunnet.

b. Import av 10,2 ton antimon. *P 1510 Deposition av värdeföremål å beskickningar och konsulat, avd P, grupp 96, mål V(11)*

c. Krigsfångessekreteraren Chr. Christiansen meddelade i ett brev från "Hjälp krigets offer" (Brahegatan 1 i Stockholm) att han i januari 1945 tagit hand om ca 100 doktorsavhandlingar och vetenskapliga artiklar i Polen. Den 16 januari hade dessa vidarebefordrats till internationella Röda Korset i Berlin. Och mottagaren, dr Schirmer, hade lovat att sända dem vidare till Internationella Röda Korsets huvudkontor i Geneve. *P 1510 Deposition av värdeföremål å beskickningar och konsulat, avd P, grupp 96, mål VIII(25)*

SAMMANFATTNING

Ambitionen med denna arbetsrapport har varit att försöka belysa principer efter vilka depositioner av judisk egendom, på svenska beskickningar utomlands, hanterades.

Arbetet har i första hand koncentrerats till s k A-depositioner, dvs depositioner som deponerades direkt på den svenska beskickningen ifråga. Det funna bevarade materialet rörande dessa är begränsat och grunden för vilka handlingar som sparats förefaller snarare spontanistisk än genomtänkt.

I det vida mer omfattande och välordnade material, som rör depositioner i samband med Sveriges skyddsmaktuppdrag, har endast nedslag gjorts; nedslag som tyder på att en mer systematisk genomgång inte skulle ge svar på de frågor som kommissionen ställer. Ytterligare ett material som granskats ligger bevarat under rubriken bortkomna effekter; en granskning som visar att materialet inte innehåller ärenden av relevans för kommissionen.

Bland övriga material som, tack vare Daniel Backman vid UD:s arkiv, återfanns i arbetets slutskede kan nämnas resterna av beskicknings- och konsulatsarkiven samt ett omfattande kortregister över depositioner ordnat alfabetiskt efter namn (alltså inte år eller plats) i okänt skick. En granskning av dessa material skulle innebära ett omfattande arbete, men sannolikt ge väsentlig information.

Av bevarat, tillgängligt och granskat material framgår dock följande. Olika typer av objekt deponerades, från kontanta medel och juveler till tavlor och kläder. Vad gäller frågan om vem som kunde göra depositioner

förefaller ytterst en stor frihet ha givits konsulatschefen, förutsatt att "svenska intressen på ett verksamt sätt" tillgodosågs. Depositionen ägde rum uteslutande på deponentens egen risk. Beskickningen fritog sig och den svenska staten från allt ansvar, om det deponerade skulle komma att skadas eller gå förlorat eller i övrigt inte kunna återställas. Depositioner som inte hämtades ut fick disponeras av Utrikesdepartementet efter 10 år räknat från den 18 juni 1945.

Ej uthämtade depositioner kunde således införlivas i aktuell beskicknings inventarier eller försäljas. Detta tyder på att systematiska jämförelser över tiden av beskickningarnas inventarieförteckningar och ekonomiska redovisningar borde ingå i en mer grundlig granskning av depositioner av judisk egendom på svenska beskickningar utomlands; ett förvisso mycket stort men sannolikt fruktbringande arbete.

En viktig slutsats inför framtiden, för utredningar av detta slag, är vikten av att resurser avsätts för att ge arkivarier tid att faktiskt bidra med sina kunskaper i sökandet efter för frågeställningarna giltiga material.

Rapport till kommissionen om judiska tillgångar i Sverige. Inventering av kontakter mellan familjen Wallenberg och Ivar Rooth 1933-1946

Henrik Lindberg

Uppdrag, syfte och material

Syftet med mitt uppdrag är att kartlägga vilka kontakter som förekommit mellan riksbankschefen Ivar Rooth (IR) och medlemmar av familjen Wallenberg (W), främst Jacob Wallenberg (JW) (1892-1980) samt Marcus Wallenberg (MW) (1899-1982) under åren 1933-1946, främst avseende affärer med guld och/eller tyska statsobligationer.²⁶⁰

Uppdraget har rent konkret inneburit att jag personligen har granskat en rad volymer med arkivmaterial i Riksbankens arkiv. Följande volymer i serien F 1 A (Riksbankchefers arkiv) skulle enligt uppdrag granskas:

- a) nr 123 såvitt avser korrespondens mellan (IR) och familjen Wallenberg (W) eller Stockholms Enskilda Bank (SEB).
- b) nr 146, översta mappen med ärenden om SEB (Bosch) 1941-1947 mm.
- c) nr 51, 56 och 57 såvitt avser IR:s korrespondens med W eller SEB.

²⁶⁰ *Ivar Rooth* (1888-1972), jurist och bankman, var riksbankschef mellan åren 1928 och 1949. *Jacob Wallenberg* (1892-1980) bankman, var VD för Stockholms Enskilda bank åren 1927 -1946. *Marcus Wallenberg* (1899-1982), bank- och industriman, var vice VD för Stockholms Enskilda Bank åren 1927-1946. Marcus kallas ofta Dodde i materialet och ibland Marcus(jr), då för att särskilja honom från fadern, häradshövding *Marcus Wallenberg(sr)* (1864-1943)

- d) nr 59, 62 och 63 såvitt avser IR:s korrespondens med W eller SEB
- e) nr 69-74 såvitt avser IR:s samtal med W

Därtill har tillfogats volymerna 75-76 i serien F 1 A såvitt avser IR:s korrespondens med W eller SEB. Detta på eget initiativ sedan jag via arkivförteckningen upptäckte, att korrespondensen mellan IR och svenska affärsbanker delvis låg vid sidan av ovan nämnda volymer. På kommissionens inrådan har tillfogats delar av volym 7 i serien F 5 A såvitt avser korrespondens mellan IR och Wallenberg eller SEB rörande svenska företag och enskilda personer som var upptagna i USA:s blockadlistor.

Källmaterialet har *för det första* bestått av minnesanteckningar från samtal och telefonsamtal, mellan riksbankschefen och företrädare för affärsbanker, banker, andra institutioner samt enskilda och *för det andra* av korrespondens, i form av brev och PM av riksbankschefen räkenskaper rörande svenska affärsbanker. Även andra typer av dokument finns med i undersökningen såsom avskrifter från vittnesmål i domstol. Dokumenten verkar vara i god ordning, samlade i mappar och förtecknade i avdelningar samt serier. I några få fall verkar dokumenten vara felkatalogiserade och i något enstaka fall finns dubletter. Ofta är minnesanteckningar från samtal, brev och annan korrespondens undertecknade och noggrant dokumenterade med avseende på avsändare, mottagare och datum. Det har också varit möjligt att förstå lejonparten av dokumenten utan specifika kunskaper om dåtidens bank- och finansväsende samt därtill hörande "interna" uttryck och vokabulär.

Under arbetet med materialet har jag haft tillgång till delar av riksbankens egen utredning om Sveriges köp av stulet centralbanksguld vilken i någon mån överlappar mitt uppdrag. Min undersökning har dock gjorts fristående från riksbankens utredning och jag har inte förlitat mig på andrahandsuppgifter.

Metod

Samtliga ovan uppräknade volymer har granskats enligt uppdraget under veckorna 46-48. I de flesta av volymerna har register över arkivmaterialet saknats. Där har samtliga poster genomsökts. I andra fall har det funnits register som verkat tillförlitligt. I dessa fall har endast de förtecknade posterna genomsökts. Samtliga kontakter, brev eller samtal, mellan riksbankschefen Rooth och familjen Wallenberg har förtecknats och sammanställts i appendix 1. Därtill har några övriga kontakter/dokument som kan vara av intresse för utredningen nedtecknats. Hit hör bland annat

promemorior som fanns i riksbankschefens arkiv och som kan ha koppling till guld- eller obligationsaffärer, men också kontakter mellan andra befattningshavare på Stockholms Enskilda Bank än medlemmar av familjen Wallenberg, och riksbankschefen. I dessa fall har urvalet bestämts av innehållet i materialet och ingen heltäckande genomgång har utförts.

Efter en inledande översyn av materialet sammanställdes två typer av exciperingsblanketter (se appendix 2); en blankett för skriftlig korrespondens och en för minnesanteckningar utifrån samtal. Dokumenten kontrollerades och de som uppföljde kriterierna för undersökningen nedtecknades med hjälp av blanketterna. Ärendet sammanfattades mycket kortfattat i de fall där jag bedömde att "inget" intressant nämndes om guld eller obligationsaffärer med Tyskland. En mer innehållsrik sammanfattning gjordes där ärendet gränsade till just guld- och obligationsaffärer med Tyskland. I förteckningen (appendix 1) har dessa dokument blivit kategoriserade som "möjligt" intressanta. De dokument jag bedömde som "säkert" intressanta för utredningen har jag redovisat mer ingående och därtill kopierat, vilket framgår av bifogade appendix 1.

Resultat av undersökningen

Allmänt om kontakterna

En övergripande tendens i materialet är att riksbankschefen Ivar Rooth och Wallenberg främst talar om bankrelaterade och finansiella frågor, såväl inhemska som internationella. Privata spörsmål behandlas sällan i materialet, och det förekommer sällan att man nämner politiska frågor. Vissa teman återkommer regelbundet i samtalen och i korrespondensen, ofta ligger de också tidsmässigt nära, man diskuterar exempelvis ett ärende fram och tillbaka under några veckors tid. Ivar Rooths främste diskussionspartner inom familjen Wallenberg tycks ha varit Jacob Wallenberg, alltså dåvarande VD för SEB. En hel del kontakter finns också med dåvarande vice VD-n för SEB, Marcus Wallenberg och slutligen har jag hittat ett fåtal samtal med den gamle häradshövdingen Marcus Wallenberg (sr). Ytterligare en person som förekommer fler gånger i mina förtecknade kontakter är dåvarande direktören och utlandschefen vid Stockholms Enskilda Bank, Rolf Calissendorff (RC).

Hans position verkar ha varit direkt underställd bröderna Jacob och Marcus Wallenberg.²⁶¹

Vad diskuterar man då mer konkret i samtalen och den skriftliga korrespondensen? En typ av samtal handlar om inhemska och ibland utländska förhållanden när det gäller kreditfrågor, räntesättning, obligationsinköp samt andra bank- och finansärenden. Ibland refereras också SEB:s interna transaktioner, exempelvis guldförsäljning (1938-09-05, 1938-09-06, 1938-09-07). Det rör sig om rent informationsutbyte där aktörerna delger varann vad som händer på olika fronter inom bank- och finansvärlden.

En annan typ av samtal gäller obligationslån och krediter till främmande länder och lån till utländska företag utom Tyskland. År 1931 diskuteras en emittering av finska statsobligationer. Två år senare gäller det rumänska obligationer. År 1934 diskuteras Wallenberg och IR åter ett finskt obligationslån och i mars samma år avhandlas också en kredit till franska staten. Obligationsaffärer med Danmark diskuteras i maj 1936 och i november samma år ville Oslo stad emittera ett lån på den svenska marknaden. Under kriget, närmare bestämt 1940 diskuteras lån till Finland och två år senare den finska återbetalningen av svenska lån. Samma år alltså 1942 samtalar Wallenberg och IR om krediter till den norska exilregeringen. Ingen av dessa typer av kontakter torde vara av omedelbart intresse för kommissionen.

En annan typ av samtal behandlar Kreugeraffärens, och alla de turer denna förde med sig. I korta ordalag hade SEB fordringar på Kreugerkoncernen som omfattade 21 miljoner i mars 1931, alltså vid tiden för dess sammanbrott. Som säkerhet hade SEB bland annat tyska statsobligationer som därmed tillfördes bankgruppen. Ärendet komplicerades genom att Tyskland i juli 1931 tvingats ställa in sina betalningar till utlandet. Enligt en överenskommelse, Stillhalteavtalet, frystes utländska krediter till Tyskland för sex månader åt gången under några år framöver. Problemet för SEB och andra svenska banker var alltså hur man skulle utnyttja de i Tyskland infrusna tillgångarna, bland andra Kreugerobligationerna.²⁶²

²⁶¹ Ledningsstrukturen för SEB diskuteras i: Lindgen, Håkan, *Bank Investmentbolag Bankfirma - Stockholms Enskilda bank 1924-1945* kap 2 och 3. Stockholm 1988.

²⁶² Olsson, Ulf, *I utvecklingens centrum - Skandinaviska Enskilda Banken 1856-1996* s. 156-160 Stockholm 1997 Se också Lindgen, Håkan, *Bank*

Flera samtal hålls över åren mellan Wallenberg och IR i dessa frågor. År 1934 (1934-06-19) ville man från Konkursboet Kreuger & Toll ha IR som vittne i ett mål emot JW och SEB samt Skandinaviska Kreditaktiebolaget, men IR verkar ha avböjt erbjudandet! Flera förhandlingsrundor med tyskarna genomförs också. Under år 1933 (1933-07-12) samtalar MW och IR angående en uppgörelse med tyskarna. År 1934 (1934-08-29/30) diskuterar JW och IR vilken företrädesrätt olika fordringsägare har på tyskarnas liggande krediter. År 1935 (1935-12-28) tycks tyskarna vara beredda att köpa s.k. Kreugerobligationer bland annat av SEB. År 1936 (1936-07-21, 1936-10-14) finns det, enligt samtal, dock fortfarande fordringar kvar från SEB gentemot Tyskland. Under år 1938 diskuteras svensk-tyska obligationsaffärer flitigt mellan främst JW och IR. Häri ingår bland annat Kreugerobligationerna där IR bestämt menar att de svenska innehaven av tyska obligationer borde minska (1938-10-17). Innehaven av Kreugerobligationer och svensk-tyska förhandlingar om obligationer ligger dock kvar under det andra världskriget; så tillika kontakterna mellan Wallenberg och IR om dessa frågor. Under kriget knöts Sverige periodvis hårt till Tyskland när det gällde handelsutbyte, och åtskilliga kontakter mellan IR och Wallenberg eller SEB berör just export, krediter och andra handelsärenden med Tyskland.

Ett ärende som diskuteras frekvent är affären med Bosch. SEB förvärvade, via flera dotterbolag, flera av Boschkoncernens utländska bolag 1939-40. Bosch fick dock återköpsrätt på bolagen SEB kan sålunda betraktas som en förvaltare av tysk egendom - en slags bulvan. Konstruktionen upptäcktes efter krigsslutet och kritiserades hårt av USA.²⁶³ Samtal fördes mellan JW och IR om denna affär redan 1940. (1940-01-03) Samma år finns ett PM tillgängligt för Riksbanken med räkenskaper om affären (1940-05-30). Kring årsskiftet 1941-42 finns en rad dokument om Boschaffären i IR-s samling, där tvivel skymtar om bolaget egentligen är svenskt eller inte (1941-12-11, 1942-01-02). Därefter diskuteras inte affären igen i mitt undersökta material förrän 1946 då det sker såväl samtal som PM med anledning av det inträffade. Två liknande affärer där tysk industri försökte skydda tillgångar i utlandet var de s.k. Scheringaffären samt Thorer & Hollenderaffären där SEB i båda fallen fick lämna vittnesmål i USA efter kriget. Vittnesmål och PM kring detta finns

---

Investmentbolag Bankirfirma - Stockholms Enskilda bank 1924-1945 Stockholm 1988.

²⁶³ Lindgen, Håkan, *Bank Investmentbolag Bankirfirma - Stockholms Enskilda bank 1924-1945* s. 382. Stockholm 1988.

redovisat i slutet av 1945 (1945-10-22, 1945-11-14, 1945-12-01) och i fallet med Boschaffären finns vittnesmål från året efter krigsslutet (1945-10-02, 1946-02-18). Strax efter krigsslutet dominerar frågor om olika affärer mellan Sverige och Tyskland under kriget, samt USA:s inställning gentemot SEB, i kontakterna mellan Wallenberg och IR.

Boschaffären är ytterst komplicerad med åtskilliga turer via dotterbolag till SEB-koncernen. Därför har jag, efter samråd med Gertrud Forkman, avstått från att tränga djupare i dess detaljer.

Intressanta kontakter

De flesta av de tidigare uppräknade ärendena hade bara svaga, om några, kopplingar till kärnfrågan; nämligen om svenska banker eller myndigheter befattat sig med nazityskt guld eller nazityska statsobligationer med ursprung i judisk egendom. Det finns emellertid ett fåtal, för utredningens syften, mycket intressanta kontakter mellan Wallenberg och IR där man mer eller mindre öppet diskuterar affärer med tyskt guld eller statsobligationer, under krigsåren (1939-1945). Dessa kontakter har i appendix fått stämpeln "säkert" i kolumnen för intressegrad. Dokumenten har därtill kopierats.

Den första intressanta kontakten är mellan IR och JW finns i form av ett samtal. (1939-04-01) JW berättar då om ett samtal med den tyske ekonomiministern Walter Funk där Funk föreslagit följande:

en uppgörelse beträffande obligationslånen, men att han (Funk förf:s anm.) i första hand ville göra upp med Stillhalte-fordringsägarna....De övriga mer eller mindre infrusna finansiella fordringarna skulle utbytas mot obligationer.²⁶⁴

Detta kan tolkas som om Funk erbjöd svenska banker eller privatpersoner tyska statsobligationer att köpa. JW verkade skeptisk till möjligheten och betonade de svårigheter transaktionen förde med sig.

Den andra intressanta kontakten äger rum 1940-07-01 där IR redogör för en rad samtal med Rolf Calissendorff (RC) och Magnusson?, följande framkommer:

Magnusson nämnde för mig (IR förf.s anm.), att Enskilda banken frågat, om vi ville gå med på att tyskarna lämnade guld i stället för dollar. Detta hade Magnusson

²⁶⁴ Dokumentet kopierat (1939-04-01)

avböjt. Detta samtal hade jag emellertid glömt, då dr. Hartlieb ringde den 5 juli till mig och frågade, om riksbanken medgåve, att Enskilda banken fick ta guld istället för dollar. /Ang samtalet med Hartlieb se bil./ (ej hittat bland de genomsökta dokumenten förf.s anm.)²⁶⁵

Det framgår av dokumentet att svenskarna inbördes diskuterar hur de ska bete sig och huruvida valutakontoret skulle ge SEB tillstånd att ta emot tyskt guld. De två alternativen verkar ha varit att antingen SEB skulle övertaga guldets försäljning eller att riksbanken skulle köpa guldets från Reichsbank. Ytterligare en intressant detalj framkommer senare i anteckningarna.

Calissendorff sade, att tyskarna torde komma att skicka guld till Sverige tämligen snart. Möjligen hade det redan kommit. Jag svarade honom, att vi för ett par dagar sedan helt oväntat fått på oss en stor sändning guld. Calissendorff uppgav, att deras underhandlingar rörde sig om en mindre kvantitet än den riksbanken mottagit.²⁶⁶

Uppenbarligen har alltså en sändning tyskt guld nått Sverige strax före 1/7 1940. Om detta guld härrörde från judar finns dock ingen information om.

Nästa intressanta kontakt utspelar sig 1940-09-16, då IR refererar till flera samtal med bland andra JW, utrikesminister Günther, UD-tjänstemannen Gunnar Häggglöf och den tyske vice riksbankschefen Emil Puhl. Man diskuterar om riksbanken ska överta en större post guld á 67 milj. kr. av tyska Reichsbank mot att tyskarna köper tillbaka tyska Kreugerobligationer från Skandinaviska banken och L.M. Ericsson. Såväl för- som nackdelar verkade finnas med transaktionen. Speciellt oroade svenskarna sig för hur amerikanerna skulle se på saken, och om guldets gick att avyttra senare.

Jag (IR förf.s anm) sökte Puhl den 16 september men träffade honom först den 17 september kl. 9 f.m. jag framhöll då att vi hade samma svårigheter som Reichsbank att byta ut guld mot dollar och att vi därför måste hålla på att få dollar. Puhl ifrågasatte, om vi inte kunde ta en mindre post i guld. Jag svarade, att den saken kunde vi diskutera, om Treue kom hit. Dessutom skulle jag höra med intressenterna, om de var beredda att ta guld.... Dodde Wallenberg var hos mig, då samtalet från Berlin kom. Jag meddelade honom, att Puhl undrat, huruvida intressenterna ville övertaga guld. Wallenberg svarade, att L.M. Ericsson, som hade skulder till bankerna på 18 milj. kr., genom denna transaktion skulle kunna betala sina bankkulder. L.M. Ericsson var därför mycket intresserat av att transaktionen

²⁶⁵ Dokumentet kopierat (1940-07-01)

²⁶⁶ Dokumentet kopierat (1940-07-01)

kommer till stånd och ville därför gärna överväga att ta guld som likvid, under förutsättning att de kunde finna någon utväg att sälja det.²⁶⁷

Fortsättning på denna transaktion kommer endast tre dagar senare med en ny intressant kontakt. Denna gång 1940-09-19, med den ovan nämnde tysken Treue som enligt IR framlade två förslag för hur transaktionen skulle genomföras. Förslagen som tyvärr inte har återfunnits i materialet verkar ha diskuterats med JW, Hägglöf samt på riksbankfullmäktige. Av materialet verkar IR ha ställt sig tveksam till affären. Knappa två veckor senare 1940-10-01, skickar riksbanken ett brev till SEB där man bekräftar att:

riksbanken har för avsikt att, om för oss tillfredsställande försäkringar och erforderlig medverkan från utländska förbindelser kunna erhållas, vid första lägliga tillfälle ... sända cirka 1700 kg. Guld från Stockholm till New York via Lissabon eller annan lämplig väg.²⁶⁸

Skeppningen står också i samband med en värdepapperlikvid från Tyskland. Frågan är om det är samma guld som omtalas i de två tidigare kontakterna som nu ska skeppas vidare till USA. I ett senare samtal mellan MW och IR från 1941-02-19 framkommer att MW i sina kontakter med "Fed" och "Treasury" har diskuterat guldfrågan.²⁶⁹ USA skulle enligt MW kunna vägra att köpa "stulet" guld, alltså från länder som blivit ockuperade. IR drar då slutsatsen att den svenska riksbanken måste skilja mellan sådant guld man förvärvat innan kriget och sådant man förvärvat efter krigsutbrottet från europeiska länder.

I ett samtal mellan IR och JW 1941-03-28, visar tyskarna intresse för förvärv av Kreugerobligationer varför underhandlingar pågick. Frågan om betalning för dessa obligationer är intressant, då tyskarna vill betala med guld:

Tyskarna ha förklarat att de endast kunde betala i guld, och frågade, om riksbanken vore beredd att diskutera detta. Jag svarade, att vi i det nuvarande läget icke hade något emot att övertaga guld från Reichsbank. Vi vore även beredda att ta schwfrcs som likvid. Wallenberg förklarade, att han själv skulle kunna övertaga en del guld, under förutsättning att han fick en obegränsad eller mycket lång exportlicens.²⁷⁰

²⁶⁷ Dokumentet kopierat (1940-09-16)

²⁶⁸ Dokumentet kopierat (1940-10-01)

²⁶⁹ Fed syftar troligen på den amerikanska riksbanken Federal Reserve och Treasury på USA:s finansdepartement.

²⁷⁰ Dokumentet kopierat (1941-03-28)

En vecka tidigare 1941-03-22, hade ett samtal ägt rum mellan IR, JW, finansminister Wigforss, handelsminister Herman Eriksson, statssekreterare Hammarskjöld och Hägglöf. Samtalet rörde dels en förestående försäljning av svenska varor emot en likvid av svenska värdepapper som ägdes av Holländare men innehades av tyskarna. Dessutom diskuterades Kreugerobligationerna och: "Alla voro överens om önskvärheten av att en försäljning kommer till stånd" Man ville dock inte vidta några speciella omständigheter för att tändsticksbolaget skulle få sälja obligationerna. Tydligt var man informerade om dessa affärer på allra högsta nivå inom svensk statsförvaltning

Ytterligare en kontakt som berörde guldaffärer är samtalet mellan JW och IR 1944-08-24, där direktör Siedersleben, finansiell direktör i Otto Wolff och god vän med Puhl, hade uppsökt Wallenberg angående en guldförsäljning till Sverige à 20 miljoner kr. JW verkade intresserad av att pengarna skulle användas för att köpa obligationer och därmed stödja Svenska Obligationskreditaktiebolaget men IR var avvisande:

Jag svarade Wallenberg, att vi icke vore intresserade men han bad mig överväga saken särskilt med hänsyn till fördelen för landet att få utbyta tyska obligationer mot guld. Wallenberg uppgav, att han hade det intrycket att Puhl anmodat S. att göra förfrågan, då Puhl själv icke gärna ville göra det därför att han riskerade ett nej. Den 23 augusti meddelade jag Wallenberg att vi icke voro beredda att köpa guld. Jag hänvisade då bl.a. till den amerikanska förklaringen.²⁷¹

Tydligt är detta ett exempel på en utebliven guldaffär. Något som bekräftas av ett brev från JW till IR 1944-10-16 där herr Siedersleben uppenbarligen återkommer med sin förfrågan om guldaffärer. JW ansåg dock att vidare förhandlingar syntes utsiktslösa och undrade i brevet om IR hade något att tillägga till ärendet.

Slutligen finns en intressant uppgift från 1946-01-30, då IR beskriver en del av transaktionerna i Boschaffären från åren 1939-40. Det framgår tydligt av dokumentet att tyskarna hade en återköpsklausul i avtalet från början men det är oklart hur starkt denna ska tolkas. Dessutom hade tyskarna en obligationsskuld till SEB på dollar som man 1940 försöker betala. En ev. guldaffär verkar ha diskuterats bland annat mellan IR och RC. En oklarhet finns här i dokumentet. Å ena sidan förföll den aktuella guldaffären. Å andra sidan fick riksbanken i början av juni sig tillsänd en

---

²⁷¹ Dokumentet kopierat (1944-08-24)

större kvantitet guld från Reichsbank. Troligen rör det sig om samma guld som diskuteras i dokument 1940-07-01.

Sammanfattning

Mitt uppdrag bestod i att personligen undersöka en rad dokument med korrespondens och samtal av olika slag i riksbankens arkiv, mellan medlemmar av familjen Wallenberg och Riksbankschefen Ivar Rooth under åren 1933-1946. Sammantaget har 126 poster blivit exciperade och förtecknats i bifogat appendix 1. I de flesta fall rör det sig om kontakter mellan Ivar Rooth och medlemmar av familjen Wallenberg, men i vissa fall har även andra dokument av intresse förtecknats. De flesta kontakter har inget att göra med affärer i tyskt guld eller med tyska statsobligationer utan berör andra bank- och finansiella frågor. I ett knappt tiotal fall är uppgifterna av större intresse för utredningen. I dessa fall har jag försökt ge en mer uttömmande bild av vad korrespondensen innebar och därtill kopierat dokumenten.

Företckning över kontakter mellan Ivar Rooth och Wallenberg

Datum	Deltagande	Typ av kontakt	Ämne	Intresse	Volym
1931-12-10	MW och IR	Telefonsamtal	Försäljning av finska statsobligationer	inget	F1A:123
1931-12-11	MW och IR	Samtal	Försäljning av finska statsobligationer	inget	F1A:123
1933-02-24	JW och IR	Samtal	Stillhalteavtalet	inget	F1A:69
1933-02-27	JW och IR	Samtal	Rumänska obligationer	inget	F1A:69
1933-06-10	JW och IR	Telefonsamtal	Rumänska obligationer	inget	F1A:70
1933-07-12	MW och IR	Samtal	Uppgörelse med Ty. om Kreugerlånet	inget	F1A:69
1933-10-17	JW och IR	Samtal	Stillhaltefordringarna	inget	F1A:69
1933-11-15	JW och IR	Samtal	Stillhaltefordringar och dollarobligationer	inget	F1A:69
1933-11-27	MW(sr) Knut Dahlberg och IR	Diskussion	Räntediskussioner	inget	F1A:69
1933-11-30	Direktör Hahn SEB och IR	Samtal	Guldförsäljning från SEB	inget	F1A:123
1933-12-11	JW och IR	Samtal	Samtal JW - Schacht	inget	F1A:69
1934-03-21	MW och IR	Telefonsamtal	Kredit från SEB till Frankrike, med guld klausul	möjligt	F1A:123
1934-03-21	MW och IR	Telefonsamtal	Kredit från SEB till Frankrike, med guld klausul	möjligt	F1A:69
1934-06-19	IR till JW	Brev	Vittnesmål i Kreugeraffären	inget	F1A:75
1934-08-21	JW och IR	Telefonsamtal	Tändsticksbolagets lån	inget	F1A:69
1934-08-29	JW och IR	Telefonsamtal	Sondermarkefordringarna Tyska obligationer	inget	F1A:69
1934-08-29	JW och IR	Telefonsamtal	Sondermarkefordringarna Tyska obligationer	inget	F1A:69
1934-08-30	JW och IR	Telefonsamtal	Sondermarkefordringarna Tyska obligationer	inget	F1A:69
1934-09-25	JW och IR	Samtal	Räntesättning samt tysk inrikespolitik	inget	F1A:69

1934-10-11	JW och IR	Telefonsamtal	Obligationslån till Helsingfors och Finland	inget	F1A:69
1934-10-31	MW och IR	Samtal	Obligationslån till Helsingfors	inget	F1A:69
1934-11-16	MW och IR	Telefonsamtal	Emittering av finskt lån	inget	F1A:69
1934-12-14	MW och IR	Samtal	Div. bankärenden	inget	F1A:69
1934-12-17	JW till IR	Brev	Bankaffärer	inget	F1A:75
1935-06-19	JW och IR	Telefonsamtal	Tändsticksbolagets lån i Riksbanken	möjligt	F1A:69
1935-06-19	JW och IR	Telefonsamtal	Tyska obligationsaffärer	möjligt	F1A:69
1935-12-18	JW och IR	Telefonsamtal	Tändsticksbolaget där en stor affär var förestående	inget	F1A:69
1935-12-28	JW och IR	Samtal	Försäljning av Kreuger obligationer till Tyskland	möjligt	F1A:69
1935-12-28	JW och IR	Samtal	Stillhalte Tyska köp av Kreugerobligationer	möjligt	F1A:69
1936-01-02	JW och IR	Samtal	Kreuger/Toll konkursbo	inget	F1A:69
1936-05-06	JW och IR	Telefonsamtal	Danska obligationslån	inget	F1A:69
1936-05-06	JW och IR	Telefonsamtal	Danska obligationsaffärer	inget	F1A:69
1936-07-06	SEB och IR	Samtal	SEB:s affärer	inget	F1A:123
1936-07-21	RC och IR	Telefonsamtal	Stillhalteaffären där SEB fortfarande hade fordringar	inget	F1A:69
1936-09-04	JW och IR samt andra på UD	Diskussion	Tändsticksbolagets polska affärer	inget	F1A:69
1936-09-26	JW och IR	Telefonsamtal	Tändsticksbolagets lån	inget	F1A:69
1936-10-02	JW och IR	Telefonsamtal	Tändsticksbolagets lån	inget	F1A:69
1936-10-14	JW och IR	Samtal	Förhandlingar med tyskarna om obligationer	möjligt	F1A:69
1936-11-24	MW och IR	Telefonsamtal	SEB:s utlåning till Oslo	inget	F1A:69
1936-11-26	MW och IR	Telefonsamtal	SEB:s utlåning till Oslo	inget	F1A:69

1937-01-18	JW och IR	Telefonsamtal	Div. bankärenden och SEB:s försäljning av aktier	inget	F1A:70
1937-02-12	MW och IR	Telefonsamtal	Låneaffärer i Caisse	inget	F1A:70
1937-02-20	JW och IR	Telefonsamtal	Förhandlingar i Tyskland om Lee Higginskrediten	inget	F1A:70
1937-02-27	RC till IR	Brev	Stillhalteavtalet och Lee-Higginssonkrediten	möjligt	F1A:75
1937-06-29	JW och IR	Telefonsamtal	Argentinska obligationer	inget	F1A:70
1937-08-20	MW och IR	Telefonsamtal	Lån till Norsk Hydro	inget	F1A:70
1938-01-03	JW, MW och IR	Samtal	Svensk-tyska förhandlingar om obligationer	möjligt	F1A:70
1938-01-08	Wallenberg till IR	Brev	Stillhalteavtalet	inget	F1A:75
1938-04-05	JW och E.H. Leaver (GB)	Brev	Skuldnedläggning till Ty. genom lägre låneräntor	inget	F1A:70
1938-06-14	MW och IR	Brev	K.A. Wallenberg död	inget	F1A:75
1938-09-05	IR och MW(sr)	Brev	Guldaffärer	inget	F1A:75
1938-09-06	MW(sr) till IR	Brev	Guldaffärer	inget	F1A:75
1938-09-07	IR till MW(sr)	Brev	Guldaffärer	inget	F1A:75
1938-10-17	JW och IR samt div svenska bankmän	Diskussion	Kreugerobligationer och tyskt innehav av dessa	inget	F1A:70
1939-01-18	IR till JW	Brev	Int. guldhandel	inget	F1A:76
1939-01-24	Wallenberg till IR	Brev	Int. guldhandel	inget	F1A:76
1939-01-24	IR till JW	Brev	Int. guldhandel	inget	F1A:76
1939-02-17	IR till JW	Brev	Middag med M. Cochran	inget	F1A:76
1939-04-01	JW och IR	Samtal	Stillhaltefordringarna och tyska obligationer	säkert (kopia)	F1A:71
1939-05-24	IR till Wallenberg	Brev	Middag med Mr R. Aubion	inget	F1A:76
1939-05-25	Wallenberg till IR	Brev	Middag med Mr R. Aubion	inget	F1A:76
1939-09-20	MW och IR	Telefonsamtal	Kreugerobligationer	inget	F1A:71

1939-09-27	JW och IR	Gruppsamtal	Kreditärenden	inget	F1A:71
1939-11-27	UD och IR	Samtal	Utländsk valuta	möjligt	F1A:71
1939-12-13	MW och IR	Telefonsamtal	Div. bankärenden	inget	F1A:71
1940-01-03	JW och IR	Samtal	Boschaffären, inköp av Bosch mot Tyska obligationer	möjligt	F1A:71
1940-01-25	Riksbanken till Rooth	Brev	Div. bankärenden	inget	F1A:76
1940-01-30	JW och IR samt svenska bankmän	Diskussion	Div. bank och utrikeshandelsärenden	möjligt	F1A:71
1940-03-16	SEB och riksbanken	Räkenskaper	SEB:s USA-affärer	inget	F1A:123
1940-05-30	SEB och Valutakontoret	PM-avskrift	Boschaffären och räkenskaper	möjligt	F1A:71
1940-07-01	Bl.a. IR och JW	Olika samtal	Minnesant. om SEB samt guldaffärer med Tyskland	säkert (kopia)	F1A:71
1940-07-04	JW och IR	Samtal	Betalningar till Tyskland	inget	F1A:71
1940-08-28	Wallenberg och IR	Samtal	Lån till Finland	inget	F1A:71
1940-09-02	Wallenberg och IR	Samtal	Köp av finska premieobligationer	inget	F1A:71
1940-09-16	JW och IR	Samtal	Guldtransaktion mellan Reichsbank, SEB och RB	säkert (kopia)	F1A:71
1940-09-19	IR	PM	Möten med tyskar om guldtransaktioner	säkert	F1A:71
1940-10-01	Riksbanken till SEB	Brev	Guldskeppning USA Värdepapperaffärer Tyskland	säkert (kopia)	F1A:76
1940-10-11	JW och IR samt div. bankmän	Diskussion	Utländska inköp av aktier och obligationer	inget	F1A:71
1940-11-30	IR och MW	Telegram	Div. valuta-angelägenheter	inget	F1A:71
1940-12-18	IR	PM	Tyska Kreugerobligationer	möjligt	F1A:71
1941-02-05	JW och IR	Telefonsamtal	Guldinköp Ryssland	möjligt	F1A:72
1941-02-07	Riksbanken	Internmeddelande	SEB valutainköp	inget	F1A:123
1941-02-07	Valutakontoret till IR	Brev	Valutaaffär USA	inget	F1A:72

1941-02-19	MW och IR	Samtal	Guldförhandlingar USA	möjligt	F1A:72
1941-03-22	JW och IR samt Wigfors, Hägglöf m.fl.	Gruppsamtal	Kreugerobligationer och svensk-tysk handel	möjligt	F1A:72
1941-03-28	JW och IR	Samtal	Guldaffärer Tyskland	säkert (kopia)	F1A:72
1941-04-08	MW och IR	Samtal	Div. obligationsaffärer	inget	F1A:72
1941-10-24	IR till MW	Brev	Valutaaffärer	inget	F1A:76
1941-12-11	UD till IR	PM	Boschaffären	möjligt	F1A:146
1942-01-02	SEB	PM	Boschaffären, svar på frågor från SEB	möjligt	F1A:146
1942-01-02	SEB	PM	Boschaffären	möjligt	F1A:146
1942-07-05	JW och IR samt andra	Gruppsamtal	Finska betalningar	inget	F1A:73
1942-07-11	JW och IR	meddelande	Div bankärenden	inget	F1A:73
1942-08-04	SEB till riksbanken	Brev	SEB och Tysklandskrediter	möjligt	F1A:123
1942-08-06	SEB till riksbanken	Brev	SEB och Tysklandskrediter	möjligt	F1A:123
1942-10-09	MW och IR	Samtal	Finska betalningar	inget	F1A:73
1942-11-02	JW till IR	Brev	Krediter Norge	inget	F1A:76
1942-11-03	IR till JW	Brev	Krediter Norge	inget	F1A:76
1942-11-10	oklart troligen IR	Räkenskaper	Tyska obligationer	möjligt (kopia)	F1A:73
1942-12-08	IR till MW	Brev	Finska betalningar	inget	F1A:76
1943-00-00	SEB och riksbanken	Räkenskaper	Div räkenskaper	inget	F1A:123
1943-05-26	Riksbanken till SEB	Brev	Providentias USA-affärer	inget	F1A:76
1943-06-10	Riksbanken till JW	Brev	Kommitté om sv. valutan	inget	F1A:76
1943-07-20	JW och MW till IR	Brev	Marcus Wallenberg(sr) död	inget	F1A:76
1943-08-07	IR till JW	Brev	Marcus Wallenberg(sr) död	inget	F1A:76
1943-08-21	JW och IR	Samtal	Div kreditärenden	inget	F1A:74
1943-08-30	IR till MW	Brev	Handlingar från London	inget	F1A:76
1944-08-24	JW och IR	Telefonsamtal	Guldförsäljning Tyskland	säkert (kopia)	F1A:74
1944-10-16	SEB (JW?) till IR	Brev	Tyska guldaffärer	möjligt	F1A:76
1945-08-09	UD till IR	PM	USA:s blockad mot SEB	inget	F5A:7

1945-10-02	JW, MW och RC	Vittnesmål avskrift	Vittnesmål om Boschaffären	möjligt	F1A:1 46
1945-10-22	IR	PM	PM angående SEB och Thorer & Hollenderaffären	möjligt	F5A:7
1945-11-14	SEB till Treasury	Vittnesmål	Scheringaffären	möjligt	F1A:146
1945-12-01	SEB till Treasury	Vittnesmål	Thorer & Hollenderaffären	möjligt	F1A:146
1946-01-30	IR	PM	Boschaffären Guld från Reichsbank 1940	säkert (kopia)	F1A:146
1946-01-30	IR	PM	Boschaffären	möjligt	F1A:146
1946-02-05	IR	PM	Boschaffären	möjligt	F1A:146
1946-02-18	till Treasury USA	Vittnesmål (avskrift)	Boschaffären vittnesmål från RC, MW och JW	möjligt	F1A:146
1946-03-29	JW och IR	Samtal	Boschaffären	möjligt	F1A:74
1946-03-30	JW till IR	Samtal	Obligationsaffärer i Tyskland av SEB	möjligt	F5A:7
1946-05-22	oklart troligen IR	PM	Boschaffären	möjligt	F1A:146
1946-06-02	IR till JW	Brev	Frågor om Pauldingaffären	möjligt	F1A:76
1946-10-10	MW och IR	Samtal	Deblockerings- förhandlingar	möjligt	F1A:76
1946-10-15	JW och IR	Samtal	Återköp av tändsticksaktier	inget	F1A:76
1947-03-10	UD till IR	PM	Boschaffären deblockering	möjligt	F1A:146

Rapport rörande sådan konst som vid tiden för andra världskriget kan ha kommit till Sverige från Nazityskland och naziöckuperade länder och som kan ha konfiskerats eller plundrats från i första hand judar.

Gunnar Lindqvist

Linköping den 28 september 1998

Undersökningen har på grund av disponibel tid begränsats till tillgängliga offentliga arkiv och enskilda arkiv. Därutöver har vissa intervjuer genomförts. Handlingar under åren 1938-50 har granskats och undersökningen har koncentrerats till ekonomiskt värdefull internationell konst, främst målningar och skulpturer.

Följande arkiv har granskats:

MUSEER: Nationalmuseum, Göteborgs konstmuseum, Malmö museer (Konstmuseet) samt Östergötlands länsmuseum. Samtliga dessa museer har en samlingsinriktning, som omfattar internationell konst, såväl äldre som nutidskonst.

AUKTIONSHUS OCH KONSTHANDEL: Bukowski AB, Svensk-Franska konstgalleriet.

I museernas arkiv har accessionskataloger, åtkomsthandlingar samt viss korrespondens granskats och i auktionshusens arkiv har auktionskataloger, inlämningskvitton, uppgifter om köpare och säljare samt viss korrespondens granskats.

DEN SVENSKA KONSTMARKNADEN

Den svenska konstmarknaden var under 1930-talet tämligen begränsad och antalet konsthandlare och gallerier relativt få. Det var främst svensk konst som dominerade handeln men även internationell konst från 1600- och 1700-talen förekom. Många av dessa verk, som omsattes kom från stora svenska samlingar hopbragta under äldre tid. Den internationella handeln i Sverige var under förkrigsperioden mycket liten. Åren 1935-36 införde firman Pollak från Wien högklassig internationell konst och konsthandverk, men den svenska publiken visade lågt intresse för denna konst. Karl Asplund uppger, att även verk från konsthandeln i Tyskland kom till Sverige under dessa år. "Skälet var säkerligen den politiska utvecklingen där och de skuggor som började lägga sig över Mellaneuropa.", skriver Asplund, som vid denna tid var verkställande direktör för Bukowskis, den ledande auktionsfirman och konsthandeln för äldre konst i Sverige. Den senare direktören Gregor Aronowitsch konstaterar att det var först efter kriget som man på nytt kunde resa ut i Europa och inköpa konst för försäljning i Sverige.

Det fanns också andra konsthandlare, som utbjöd äldre internationell konst i Sverige under den aktuella perioden. Dit hörde bl a den finländske konsthandlaren Gösta Stenman, Rapps konsthandel samt Galleri Lucas i Stockholm, vidare konsthandlaren Christian Faerber och Börjessons konsthandel i Göteborg. Vid vissa tillfällen före kriget anordnade den holländska konsthandlaren P. de Boer försäljningar i Stockholm.

Den moderna internationella konsten företrädades främst av Svensk-Franska konstgalleriet i Stockholm, som anordnade regelbundna auktioner och utställningar. Svensk-Franska konstgalleriet handlade även med äldre internationell konst. Vidare fanns det flera gallerier som Galleri Blanche och efter kriget Galleri Pierre, som var specialist på internationell modern grafik, och Galleri Moderne.

Därtill fanns givetvis en rad antikvitetshandlare med utbud av skilda slag av antikviteter samt konsthandlare, som köpte och sålde bl a genom de stora auktionsföretagen. Den öppna internationella konstmarknaden i Sverige var tämligen begränsad och överskådlig under tiden 1938-50. Det hindrar dock inte att det kan ha funnits en mer dold handel med konst och antikviteter.

MUSEERNA

På museerna har den internationella konst, som förvärvats under åren 1938-50 granskats. Däremot har kulturhistoriska föremålssamlingar endast

i undantagsfall mönstrats. Anledningen är att högklassig konst ofta har proviniensen dokumenterad, dvs att man kan följa konstverkens tidigare ägare tämligen väl, eftersom detta är ett oavvisligt krav för att kunna bestyrka verkets status som original, replik eller kopia. För museerna är denna dokumentation av proviniensen av största vikt. Det innebär att en nogräknad museiman kräver bevis för den ägarkedja, som ett betydande konstverk har haft. Därmed avslöjas oftast eventuella avvikelser från en normal ägarbild.

NATIONALMUSEUM

En genomgång av Nationalmuseums nämndprotokoll under åren 1938-50 visar att under perioden fram till 1947 är inköpen av internationell konst mycket sparsam. Endast några få förvärv göres till högre priser. Däremot erhåller museet gåvor av Nationalmusei vänner och av privatpersoner. Granskningen av nämndprotokollen har kompletterats med genomgång av måleriavdelningens kataloger samt vissa uppgifter i Nationalmusei vänners arkiv. Först från 1949 börjar museet göra regelrätta inköp av internationell nutidskonst. Vid undersökningen har vissa verk särskilt granskats för att utröna deras proviniens. Dessa undersökningar har inte lett till några för undersökningen betydelsefulla noteringar.

År 1940 inköptes genom Nationalmusei vänner i Rom en marmorskulptur av en italiensk mästare, ett porträtt av kardinalen Dazio Azzelino. Skulpturen hade påträffats vid grävningar. Genom den svenska beskickningen erhöll Nationalmuseum den italienska statens utförelsetillstånd. Det är givetvis omöjligt att idag kunna avgöra om skulpturen har annan proviniens än den vid köpet uppgivna.

Nationalmusei vänner inköpte konstverk på Bukowskis auktioner eller genom privatpersoner och överlämnade dessa som gåvor till museet. Det synes inte föreligga några oklarheter rörande dessa verk. 1944 blir museet erbjudna att göra inköp hos Björks konsthandel, som hade konstföremål, som inköpts för cirka 7-8 år sedan "emanerande från Erimitaget". Museet gör av nämndprotokollen att döma inga inköp.

1943 erhåller museet som gåva en målning av Bonnard, Flicka i motljus, av direktören Oscar Stern. Denne handlade med konst i Stockholm under krigsåren. Målningen tillhörde tidigt den välkända konsthandeln Bernheim-Jeune i Paris, såldes till Hessel, ej identifierad, för att senare finnas i Sterns ägo. Det är ett exempel på glapp i den dokumenterade proviniensen. Det bör påpekas att värdet av modern 1900-talskonst var begränsat vid denna tidpunkt. Exempelvis köpte Nationalmuseum en

teckning av Henri Matisse för 40 kronor från Svensk-Franska konstgalleriet.

Stickprov har tagits i museets korrespondens. I september 1944 har museet erhållit skrivelser från utrikes- och ecklesiastikdepartementen angående försök från tysk sida att i Sverige avyttra konstverk tillhörande italienska staten.

Det skall också noteras att överintendenten Erik Wettergren, som tillträtt som chef för museet 1942, nekades visum 1944 för inresa till Danmark. Svenska legationen i Köpenhamn meddelade att det troligen berodde på Wettergrens engelskvänliga inställning.

GÖTEBORGS KONSTMUSEUM

Museets accessionskatalog under åren 1938-1952 har granskats jämte ett dokumentationsarkiv för konstverken.

Vid Göteborgs konstmuseum har under perioden 1938-50 cirka 20 konstverk av internationell karaktär tillförts samlingarna. Av dessa förmedlades ett stort antal av konsthandlaren Christian Faerber, som tillsammans med F. M. Zatsenstein hade konsthandel i Berlin. Då den senare var jude flyttades 1933 verksamheten till London. Faerber var tidvis bosatt i Göteborg och en nära vän till museichefen professor Axel Romdahl. Det synes som om de konstverk, som förmedlades genom Faerber huvudsakligen kom från engelska samlingar, inköpta på konstauktioner i London. Några målningars proveniens kan inte fastställas för krigsåren men hade sålts på konstmarknaden i London under 1930-talet.

Faerber skänkte ett flertal målningar till museet. Likaså erhöll museet gåvor genom Göteborgs konstmuseums vänner, som ofta förvärvat konstverken genom Faerber. 1939 inköptes en betydande målning av Chagall, Blommor och höna, på Svensk-Franska konstgalleriet i Stockholm för 4000 kronor. Målningen hade ägts av konsthandeln Bernheim-Jeune i Paris och hade senare tillhört Oscar Stern.

Stickprov har tagits i museets korrespondens som dels är allmän dels korrespondens till museichefen. I augusti 1939 erbjuds museet från en dansk att köpa målningar och grafik av den tyske expressionistiske målaren Emil Nolde, som är en av de främsta konstnärerna under 1900-talet. Noldes konst betraktades av nazisterna som "entartede Kunst".

Entartede Kunst var enligt nazistisk politik otysk, destruktiv och degenererad och en utrensning gjordes i de tyska museerna och konst beslagtogs från konstnärerna. Cirka 16000 verk konfiskerades och ca 4000 brändes i Berlin 1939. De dyrbaraste verken av exempelvis Chagall, van

Gogh, Munch, Picasso, Matisse och Nolde såldes på auktioner i Schweiz 1939 och 1941.

De utbudna verken hade köpts från det tyska propagandaministeriet och säljaren, vars syster var gift med Emil Nolde, erbjöd nu skandinaviska museer att köpa dem. Göteborgs konstmuseum gjorde inte något inköp. Av korrespondensen framgår att museichefen Axel Romdahl var en klar motståndare till nazismen.

MALMÖ MUSEER

Malmö museer består av fyra olika museer. Ett av dem är Malmö konstmuseum. Accessionskatalogen upptar blandat förvärv av konst med förvärv av kulturhistoriska och arkeologiska föremål. Perioden 1938-1947 har granskats.

Malmö konstmuseums samlingar utökades under perioden i ovanligt stor omfattning genom mycket stora donationer av svenska konstnärer och deras efterlevande familjer.

Av utländsk konst förvärvades några kollektioner av ovanlig karaktär. Den ena, 1939, var en samling av lettisk nutidskonst innefattande ett 40-tal målningar och den andra var en kollektion finsk konst, innefattande många av de mera betydelsefulla finska konstnärerna: Järnefelt, Rissanen, Aaltonen, Gallen-Kallela, Simberg. Den förra kollektionen var en gåva av tullkontrollören Oscar Elmqvist och den andra förmedlades genom konsthandlaren Gösta Stenman och ovannämnde Elmqvist. Stenman kom under perioden att sälja till museet teckningar och akvareller av internationellt betydande konstnärer. Inköpen gjordes ibland med hjälp av Malmö museers vänner. Sålunda förvärvades 1939 verk av Gainsborough, Bassano, Zucarelli, Rubens, Jan van Goyen, Corregio, Carracci. Totalt förmedlade Stenman under åren 1939-44 ett 30-tal teckningar, laveringar och akvareller av betydande internationella konstnärer. Därutöver inköptes en Hieronymusmålning av en okänd nederländsk 1500-talsmästare. Hur dessa ovanliga konstverk kunde förmedlas genom Stenmans konsthandel i Stockholm framgår inte av accessionskatalogen. Stenman hade redan före kriget gjort inköp på kontinenten och i England.

Malmö museer hade under denna tid också kontakt med en turkisk handlare, Hessian Chaberstag, som sålde persisk keramik och fragment av orientaliskt material till museet. Han hade en tid varit bosatt i Malmö. Han förmedlade föremål, som i accessionskatalogen noteras som jordfynd från Istanbul.

ÖSTERGÖTLANDS LÄNSMUSEUM

Museet äger den största samlingen av äldre europeisk konst vid sidan av ovannämnda museer. Samlingen har främst tillkommit genom donationer men även inköp har under hand gjorts. En samling, som senare donerats till museet, tillkom under den nu aktuella perioden. Museets accessionskatalog har granskats under åren 1938-1950.

Inköpen av internationell konst under perioden är obetydliga, men några större donationer förekommer, bl a av en större samling grafik av Honoré Daumier. I den under senare tid donerade samlingen av främst 1600- och 1700-talskonst finns flera verk, som inköptes under perioden dels på Bukowskis auktioner dels även på Galleri Lucas i Stockholm. I senare fallet rör det sig om två holländska 1600-talsmålningar. Några ytterligare uppgifter om deras tidigare provinens har inte kunnat fastställas.

KONSTHANDELN

Två arkiv från konsthandeln har varit tillgängliga, dels Svensk-Franska konstgalleriets, som förvaras i Nationalmuseums arkiv, dels Bukowskis, som förvaras på företaget.

SVENSK-FRANSKA KONSTGALLERIET

Det dominerande företaget för försäljning av internationell 1900-talskonst, främst fransk, var Svensk-Franska konstgalleriet i Stockholm. Företaget höll flera auktioner per år och anordnade också utställningar av såväl internationella som svenska konstnärer. Företagets auktionsdel köptes upp av Bukowskis under 1970-talets första hälft.

Vissa delar av arkivet har granskats, nämligen auktionskataloger med vissa anteckningar om säljare och köpare från mitten av 1930-talet till 1945 samt räkenskaper för auktioner 1939-44.

Under åren 1940-43 förekom nästan uteslutande svensk konst på auktionerna och endast svenska konstnärer ställde ut. Under 1930-talet förmedlade företaget modern fransk konst och från 1944 blir fransk nutidskonst på nytt vanlig. Svensk-Franska sålde även äldre internationell konst på auktionerna. Två konsthandlare sålde kontinuerligt på auktionerna 1939-44, nämligen Christian Faerber och Oscar Stern men även andra handlare lämnade mer sporadiskt verk till försäljning.

BUKOWSKIS

Bukowskis har mycket gamla anor som centrum för handel med konst och antikviteter i Sverige. Företaget har alltid haft mycket gott anseende och hållit hög kvalitet på sina auktioner. Företaget bedrev tidigare också konsthandel.

Vid undersökningen har auktionerna under åren 1938-46 undersökts genom att mottagningskvitton till auktionerna under tiden 31/8 1937 - 13/1 1946 granskats. Dessa innehåller också uppgifter om inlämnade verk för underhandsförsäljning. Vidare har kopieböcker 12/5 1941 - 10/5 1946 genomgått och stickprov tagits i auktionsredovisningar för auktionerna 310 - 334, d v s 1937-45. Företaget handlade under denna tid främst med äldre konst och antikviteter men däremot i mycket liten utsträckning med 1900-talskonst.

Man erhåller en tydlig bild av en mycket sluten svensk handel under åren 1940-45. Den internationella konst, som utbjöds på auktionerna kommer nästan uteslutande från svenska säljare. Verk av hög klass kommer oftast från gamla välkända svenska samlingar, som på grund av generationsväxlingar delvis eller helt skingras. Exempel är verk ur Säfstaholmssamlingen och ur Finspongssamlingen.

Vid enstaka förfrågningar under krigsåren från utlandet om försäljning svaras att valutabestämmelserna lägger hinder i vägen samt att det fordras licens för att föra in konst och antikviteter i landet.

Det förekom vissa konsthandlare som regelbundet lämnade in internationell konst till försäljning men som också köpte sådan. Man kan också finna att vid enstaka tillfälle inlämning av konst från ett visst land förekom. Detta kan tolkas som försäljning från flyktingar i Sverige. Några synnerligen värdefulla konstverk såldes åren 1939 och 1940 av Anton van Dyck samt Paul Gauguin. En närmare undersökning kring dessa försäljningar visar i det förra fallet en svensk säljare och en svensk köpare. Målningen av Paul Gauguin hade uppenbarligen utbjödits på Sothebys auktioner omkring 1930. Säljare var en oidentifierad person. Priset var häpnadsväckande lågt, 2000 kronor. Målningens proveniens under tiden 1930 - 39 kan inte fastställas.

Före 1940 och från 1945 förekom internationell handel. Från 1946 sökte Bukowskis aktivt objekt i London och i viss mån i New York för försäljning i Sverige. Men samtidigt meddelades vid förfrågan att det var svårt att sälja dyra målningar i Sverige och företaget tackade därför nej till sådan försäljning.

ÖVRIG KONSTHANDEL

Bilden av konstmarknaden i Sverige under perioden 1938-45 kan inte göras heltäckande. De båda ovannämnda auktionsföretagens kataloger och arkivhandlingar ger en bra översikt men därutöver fanns en rad konst- och antikvitetshandlare, vars verksamhet är svårare att kartlägga.

Kommissionen har tillskrivit Sveriges konst- och antikhandlarförening i frågan men ännu inte fått svar. Vid telefonkontakt med föreningens sekreterare Claes Moser har denne utlovat att återkomma i frågan.

Vid de begränsade undersökningar som kunnat göras finns inga belägg för att i dokument OSS May 5, 1945 namngivna utländska konsthandlare haft verksamhet i Sverige. Det kan dock inte uteslutas att vissa konstverk från rövade privata samlingar sålts i Sverige men det tycks vara uteslutet att betydande och mycket dyrbara konstverk utbjudits på den öppna svenska konstmarknaden. Det är betydligt svårare att avgöra om möbler och andra antikviteter, rövade av nazisterna, hamnat i Sverige, eftersom dessa föremåls anonymitet är större och dokumentationen om provinien sen inte är så välutvecklad som vad gäller måleri, skulptur och annan bildkonst.

INTERVJUER OCH ÖVRIGA UPPGIFTER

Några intervjuer med personer som haft kontakt med konstmarknaden under perioden har gjorts. En dam som arbetade på gallerier för modern konst från 1938 har givit en bild av handeln med modern konst. Hon har uppgivit vilka seriösa gallerier som fanns i Stockholm. Hon har också uppgivit, att hon aldrig kommit i kontakt med nutidskonst, som skulle kunna ha beslagtagits av nazisterna och känner inte heller till något galleri, som sysslade med sådana affärer.

En dam som följt auktioner och konsthandel i Stockholm från 1930 och tillsammans med sin make skapade en betydande samling av äldre konst, som i stor utsträckning tillfaller ett museum, har berättat om konsthandeln under kriget ur köparens synpunkt. Hon har uppgivit att merparten av samlingen köptes på Bukowskis auktioner men även i konsthandeln i Schweiz och England efter krigsslutet. Vissa verk köptes också hos konsthandlare i Stockholm. Hon nämner Rapps konsthandel, som före 1946 hade buntar av målningar liggande i Stockholms frihamn, ur vilka köpare kunde välja. Hon uppger också, att det inte är uteslutet att någon målning i samlingen kan ha kommit i handeln på orätta vägar och visar på en målning, som skurits ut ur en ursprungligen större målning. Det

förekom dock aldrig några diskussioner om nazistisk konst på konstmarknaden, uppger hon.

En museiintendent har vid intervjun uppgivit att museimännen med något undantag var motståndare till nazismen. Hon menar att det fanns en stor vaksamhet vid museerna rörande av nazisterna konfiskerade samlingar av konst och kulturhistoriska föremål. Vid ett tillfälle 1945 erbjöd en svensk konstnär det museum, där hon var anställd, en värdefull målning inköpt i Paris. Det visade sig att målningen hade tillhört Louvren och uppenbarligen tagits av nazisterna och senare kommit ut i handeln. Genom museichefens försorg återställdes målningen till Louvren.

Förutom dessa intervjuer har också vissa memoarer gett en bild av konstmarknaden. Särskilt gäller det Karl Asplund, Konst kännare köpmän. Stockholm 1962, Gregor Aronowitsch Bukowskis - mitt öde. Stockholm 1988 samt Karl Asplund, Bukowskis Ett konsthandelshus i Stockholm. Stockholm 1945.

SAMMANFATTNING

Utredningen visar att med utgångspunkt från de arkiv, som varit tillgängliga, att rövad konst inte förekom i den öppna handeln eller förvärvades till museerna. Det har dock inte gått att fastställa, om sådan konst ändå har hamnat i offentliga samlingar, eftersom ägarbilderna i några fall är oklar. Det framgår dock tydligt att medvetenheten om problematiken var stor på museerna.

Däremot förekommer det tecken på att vissa uppgifter rörande Sverige i dokument OSS May 5, 1945 kan vara riktiga. Det gäller uppgiften om stora mängder konst i Stockholms frihamn, vilket bestyrkes av uppgiften rörande Rapps konsthandel. Sådana större lager av konst förekom dock på kontinenten, vilket framgår bl a av ovannämnda böcker om konsthandeln, och behöver inte vara förknippad med rövad konst. Även uppgiften i ovannämnda dokument om Galleri Lucas bekräftas av utredningen. Därtill skall läggas att en tjänsteman vid Nationalmuseum sökte förhindra, att en konservator (och ägare?) vid galleriet skulle få svenskt medborgarskap. På grund av uppdragets begränsning har vidare forskning tills vidare fått anstå.

I ovannämnda dokument omtalas vissa lådor med konst hos Bukowskis i början av 1943. Någon försäljning av betydande internationell konst ägde inte rum under detta år och inte heller finns det uppgifter därom i korrespondensen.

Under utredningen har påträffats ett brev, daterat 11 augusti 1944, från professor Johnny Roosval till chefen för Nationalmuseum Erik Wettergren, i vilket denne ombedes att lämna upplysningar om konstverks införande till Sverige under kriget från Tyskland eller av Tyskland ockuperade länder antingen endast för att förvaras här eller för att säljas. Roosval uppger, att han är sysselsatt med en undersökning. Efterforskning har gjorts för att spåra material från denna undersökning, men i förteckningen av Roosvals arkiv, som förvaras på ATA (Antikvarisk-Topografiska arkivet) har inga handlingar kunnat spåras. En grundlig arkivforskning har dock måst anstå. Möjligen är det Roosvals undersökning som ligger till grund för uppgifterna rörande Sverige i dokumentet OSS May 5, 1945, och bör därför kunna återfinnas i UD:s arkiv.

Sammanfattningsvis kan sålunda sägas att kartläggningen inte givit några konkreta exempel på rövad konst i Sverige och inte heller att mycket värdefulla internationella konstverk varit till försäljning i Sverige under perioden 1938-46. Däremot finns det tecken på en perifer handel med internationell konst, vars ursprung inte kan dokumenteras. Inte heller kan det uteslutas, att konst illegalt utan importlicens togs in till Sverige och förvarades här under krigsåren.

Bilagor:

1. Brev 16/8 1939 till Konstgalleriet, Göteborg rörande konst av Nolde
2. Brev 11/8 1944 från Johnny Roosval till Nationalmuseum
3. Skrivelse 13/9 1944 från italienska legationen, vidarebefordrad från UD till Nationalmuseum
4. Brev 24/10 1946 från Flytkapitalbyrån till överintendenten Erik Wettergren

Rapport rörande sådan konst som vid tiden för andra världskriget kan ha kommit till Sverige från Nazityskland och naziöckerade länder och som kan ha konfiskerats eller plundrats från i första hand judar. Rapporten är inriktad på enskild konsthandel och kompletterar rapporten 1998-09-28.

Gunnar Lindqvist

Linköping den 16 januari 1999

Den fortsatta kartläggningen av eventuell handel i Sverige med av nazisterna rövad konst har varit inriktad på konsthandeln i Sverige, främst Stockholm, samt på de försäljningsutställningar som ägde rum från 1930-talets senare del fram till 1946. Därvid har särskilt de uppgifter, som finns i dokument OSS, May 5 1945, granskats genom uppspårande av olika källor. Härmed redovisas de uppgifter som framkommit vid undersökningen.

Som källor har i första hand använts tillgängliga auktionskataloger och utställningskataloger samt intervjuer.

KONSTHANDELN

Konsthandeln i Sverige var tämligen begränsad under 1930- och 1940-talen. Dess omfattning har i stort redovisats i rapporten 1998-09-28. I denna del av undersökningen har främst ett antal företag nämnda i

dokumentet OSS, May 5, 1945 granskats samt ytterligare företag, vilka påträffats under arbetet och som faller inom ramen för undersökningen.

Galleri S:t Lucas.

I ovannämnda dokument från 1945 omtalas Galleri S:t Lucas som en möjlig plats för försäljning av rövad konst. Galleriet ordnade under åren 1941 till 1945 ett flertal utställningar med internationell konst. Dessa var såväl utställningar med inlånade verk som rena försäljningsutställningar. I dokumentet uppges att direktören för galleriet nekat att omtala, varifrån de kom, men att ett antal erhållits från "fattiga judiska flyktingar".

1941 ordnades utställningen Italienskt måleri 1300-1600 med inlånade verk, främst från generalkonsul Karl Bergsten, en välkänd konstsamlare, som stod Nationalmuseum nära. Även konungen hade lånat ut konstverk till utställningen.

År 1942 anordnades en utställning med engelskt måleri 1530-1850 med inlånade verk.

April-maj 1944 ordnades en utställning med flamländskt-holländskt måleri. Samtliga konstverk var till salu. Ännu en utställning anordnades med delvis samma målningar 1945. Utställningen 1944 innehöll många målningar av hög kvalitet. Katalogen innehåller endast undantagsvis verk med provinien. Samtidigt kan konstateras att katalogen innehåller felaktiga uppgifter om mästare till konstverk. Exempelvis upptas ett självporträtt av Rembrandt, som i själva verket är en kopia efter ett självporträtt i Walker Art Gallery i Liverpool och en målning av Joachim Patinir är en svag efterapning av en målning av Patinir i Louvren. Kataloguppgifterna måste sålunda ifrågasättas. Bland utställda verk fanns några triptyker, attribuerade till Ambrosius Benson, Bernard van Orley och en Antwerpenmanierist, vilka är av särskilt värde vad beträffar fastställande av provinien. Av dessa uppges triptyken av Bernard van Orley ha tillhört en ungersk samling. Det går inte att utesluta att en del verk på dessa utställningar 1944 och 1945 härrör från det krigshärjade Europa. Kopia av katalog från 1944 bifogas.

Personer knutna till galleriet var George Lindahl, L Kindgren och konservatorn T. Genal, den senare enligt uppgift ungrare. En tjänsteman vid Nationalmuseum skrev till utlänningskommissionen och avstyrkte svenskt medborgarskap för denne. Anledningen till denna skrivelse är något oklar.

Ingen av de intervjuade konst- och antikvitetshandlarna eller museimännen hade någon kontakt med galleriet och har inte kunnat kommentera uppgifterna.

AB Möbleringskonst

Företaget var en antikhandel belägen vid Blasieholmstorg i Stockholm. I november 1944 anordnades en utställning med internationell konst. Samlingen bestod av främst nederländsk konst. Bland de till försäljning utställda verken fanns enligt katalogen Pieter Brueghel d ä, van Dyck, Avercamp, Ambrosius Benson, Frans Francken, Jan Brueghel, Gerard Dou, sålunda betydande äldre internationella konstnärer. Särskilt målningen av Pieter Brughel d ä kan i detta sammanhang vara av intresse. Den runda målningen anges vara en ordspråksbild, vilket är korrekt, men den är säkerligen, av bild i katalogen att döma, icke av Brueghel, utan av en annan holländsk målare. I dokumentet OSS May 5, 1945 anges att Pieter Brueghels berömda målning En blind leder en blind, som tillhör Neapels museum, skulle ha funnits i Stockholm under den aktuella tidpunkten. Enligt efterforskningar torde så inte ha varit fallet. Enligt ovanstående dokument skulle denna målning tillsammans med ett stort antal konstverk förts av tyskarna till Monte Cassino. Målningen finns fortfarande kvar i Neapels museum. Där finns också en ordspråksbild av Pieter Brughel d. ä. Troligen har den enklare ordspråksbilden, som i Möbleringstjänsts katalog anges som en målning av Brueghel, förväxlat med målningen i Neapels museum och därigenom har en felaktig tolkning gjorts i dokumentet. Den i Stockholm utbudna ordspråksmålningen hade redan 1941 varit till salu på auktion ordnad av Björcks konsthandel i Stockholm.

En del utbudna konstverk kan härledas till äldre svenska samlingar men flertalet konstverk saknar sådan provinens och kan sålunda ha införts till Sveige under andra världskriget. Det skall också konstateras att flera utställda verk senare ingick i utbudet på Bukowskis auktioner.

Rapps konsthandel

Rapps konsthandel var en betydande konsthandel centralt i Stockholm. Vid intervjuer har framkommit, att Rapps konsthandel hade buntar av målningar liggande i Stockholms frihamn. Upprepade försök har gjorts för att kunna få uppgifter därom och om ett eventuellt arkiv är bevarat, men kontakter inom släkten visar att de saknar vetskap om förhållandena vid denna tid. Det är sålunda för närvarande inte möjligt att konstatera, varifrån dessa konstverk kommit eller om de har något samband med uppgiften i dokument OSS, May 5, 1945, om målningar i Stockholms frihamn. Rapps konsthandel anordnade först 1948 och 1949 utställningar med äldre holländsk konst.

Övrig konsthandel

Flera andra försäljningar av internationell konst ägde rum under 1930- och 40-talen. Den välrenommerade konsthandeln P. de Boer i Amsterdam ordnade utställningar och försäljning på Galleri Moderne, bl a hösten 1938, varvid utbjöds en rad högkvalitativa konstverk av exempelvis El Greco, Lucas Cranach, Goya, Guardi, Brueghel, Rembrandt. Målningarna är i katalogen vanligen väl dokumenterade genom uppgifter om provinens.

Ovannämnda Sigge Björcks konsthandel höll auktioner med äldre internationellt måleri 1939 och 1941. Fritzes konsthandel höll auktioner med internationell konst 1938 och 1939. Dessa ger inte anledning till vidare undersökningar. Det skall konstateras att inflödet av särskilt äldre nederländsk konst var stort under 1930-talets slut, eftersom det fanns en stark svensk tradition att ha samlingar av nederländskt måleri.

Gösta Stenmans konsthandel bedrev en omfattande verksamhet med internationell konst och hade under 1930-talet en rad utställningar. Stenman samarbetade med flera svenska museer (se rapporten 1998-09-28) och gjorde 1940 en utställning benämnd Från Tizian till Hubert Robert till förmån för Nationalmusei vänner och med inlån från bland annat konungen. Stenman var finländare och hade också ett utbud av finsk konst.

Intervjuer

I avsikt att erhålla uppgifter om eventuell handel med konst från Nazityskland har intervjuer gjorts med äldre konst- och antikvitetshandlare samt museimän, som var verksamma under kriget eller omedelbart efter 1945. Vidare har kontakter tagits med Judiska museet och Judiska biblioteket för att undersöka om material finns, som kan belysa frågan. Generellt kan sägas att institutionerna saknar uppgifter och att de intervjuade personerna saknar kännedom om en illegal handel med konst från Nazityskland.

Intervjuerna har omfattat ca 15 personer verksamma inom konsthandeln, museer eller samlande. Dessa visar att en handel av illegal konst inte var så allmän, att dessa initierade personer skulle helt ha saknat kännedom därom. Detta hindrar inte att sådan verksamhet ändå bedrevs i mindre skala och inom mycket begränsade kretsar, kanske främst vid sidan av konstkännare och konsthandlare. Det kan också konstateras, att frågan om rövad konst är känslig och att man inte kan bortse från att intervjuerna inte alltid ger alla uppgifter. Det finns en regel inom konsthandeln, att stor diskretion gäller rörande säljare och köpare.

De uppgifter, som framkommit vid intervjuerna, har saknat samband med uppgifter i dokumentet OSS May 5, 1945 .

Övrigt

De konsthandlare och andra personer, nämnda i dokument OSS, May 5, 1945, finns inte bland de personer som köpt eller sålt på auktionerna på Bukowski och Svensk-franska konstgalleriet. Inte heller kan de förknippas med ovannämnda konsthandelsföretag.

Den tyske konsthandlaren Karl Haberstock, som var Hitlers konstagent, erbjöd 1943 via svenska beskickningen i Berlin Nationalmuseum att köpa en målning av den svenske konstnären Georg Desmarées. Något köp genomfördes inte.

Trots strävan att finna uppgifter om Görings kontakter i Sverige och deras eventuella befattning med rövad konst, har sådana inte kunnat spåras.

I Flytkapitalbyråns arkiv finns vissa uppgifter om konst. Sålunda fanns vid Packhuskajen i Göteborg 30 kolli s k flyktinggoods, vars innehåll var okänt för tullavdelningen.

I detta arkiv finns också uppgifter om en person vid namn Rasch, som 1941 haft kontakt med Göring via dr Finke vid tyska legationen, för köp av en målning av Rafael. Lars Herman Rasch hade en omfattande konstsamling, omnämnd redan 1933, med italiensk, fransk och holländsk konst. Det är inte uteslutet att Rasch ägde en målning tillskriven Rafael. Något köp gjordes inte då målningen inte med säkerhet kunde attribueras till den italienske konstnären.

En samling konst, som var placerad i Enskilda bankens bankfack, blev föremål för undersökning genom Allied Art Commission. Konstsamlingen tillhörde Ludvig G. Braathen. Under medverkan av Marcus Wallenberg undersöktes samlingen. Några uppgifter från Allied Art Commission rörande resultatet av undersökningen har inte påträffats. Vid en granskning av målningarna i samlingen kan konstateras att flera av dessa är välkända i konstillitteraturen, exempelvis Bonnards Sittande naken flicka, som 1947 ställdes ut i Stockholm och som ännu på 1960-talet tillhörde Braathen. Denna målning såldes 1936 i Paris och köptes av Hessel. Många målningar av Bonnard kom till Sverige genom direktör Oscar Stern och såldes sedan på Svensk-franska konstgalleriet. Möjligen har denna målning tillhört Sterns kollektion. Jämför rapporten 1998-09-28. I samlingen ingick också ett porträtt av Goya föreställande Comtesse de Haro. Det är säkerligen en helt felaktig uppgift, eftersom porträttet av Comtesse de Haro har helt andra kvaliteter och är väl känt . Möjligen rör det sig om en förfalskning. Några uppgifter i den konstvetenskapliga litteraturen, som ger anledning

att betrakta samlingen eller enskilda konstverk i den som rövade, finns sålunda inte.

SAMMANFATTNING

Undersökningen bekräftar tidigare slutsatser, att ingen omfattande verksamhet med av nazisterna rövad konst förekom i Sverige. Däremot förefaller det troligt att vissa konstverk, som varit till försäljning 1944-45 på ovannämnda utställningar och auktioner kan ha haft direkt eller indirekt samband med rövad konst. Det skall dock konstateras att några mycket betydande konstverk i världsklass inte passerade Sverige. Om Sverige utgjorde ett transitoland kan däremot de uppgifter om kollin med konst och s k flyktinggoods, som finns från Stockholms frihamn och Packhuskajen i Göteborg vara av stort intresse. Särskilt är "de buntar av konst", som omnämns och som skall ha tillhört Rapps konsthandel i Stockholm och under hand förtullats och försålt från Frihamnen, fortfarande av betydelse att lokalisera och identifiera.

Vissa av de verk, som såldes på auktionerna 1944-45 kan med stor sannolikhet identifieras och härledas till ägare genom ytterligare efterforskningar i konstvetenskapliga arkiv på kontinenten. Särskilt bör RKD (Het Rijksbureau vor Kunsthistorische Dokumentatie) i Haag vara aktuellt för sådan forskning.

Undersökningen visar också att vissa uppgifter i dokument OSS, May 5, 1945 grundar sig på felaktigheter och missförstånd, exempelvis rörande Brueghels målning En blind leder en blind.

Bil. Kopia av katalog från Galleri S;t Lucas 1944
Kopia av katalog från Galleri Moderne 1938

Genomgång av Säkerhetspolisens arkiv

Heléne Lööw

Allmänt om arkivet

Arkivet består huvudsakligen av två typer av akter, sk personakter och sakakter. Personakterna är upprättade över enskilda individer och sakakterna över ämnesområden, organisationer, partier och institutioner. Det finns betydande svårigheter att hitta material i arkivet. Dessa beror huvudsakligen på följande skäl; materialet är inte ordnat på ett sådant sätt att det är möjligt att i detta fall söka efter speciella sökord som i detta fallet t ex guld, juveler, guldhandel etc; akterna hänvisar ofta vidare till andra akter. Detta innebär att det för att få en totalöverblick över ett ärende är nödvändigt att följa spåret i botten, dvs beställa fram alla i ärendet relevanta akter. Stundtals behöver materialet även kompletteras med material från andra arkiv.

Ett annat problem rörande arkivet är att de uppgifter som finns i det är av mycket blandad karaktär. I vissa fall är uppgifterna att betrakta som säkra, dvs det finns en omfattande dokumentation som styrker de uppgifter som finns i de olika ärendena. I andra fall så är uppgifterna inte särskilt välunderbyggda utan snarare rykten av olika slag. Det är också i vissa fall svårt att värdera källorna till informationen, eftersom det på grund av att det sk källskyddet är absolut inte finns någon information om vem som lämnat uppgifterna. Ett annat problem är att många akter är helt utgallrade eller kraftigt gallrade. I några fall, när det gäller prominenta personer, visar det sig att akterna förstörts redan på 50-talet, då en större utrensning av materialet företogs, eftersom det, enligt uppgift, ansågs vara integritetskränkande. Detta gäller individer som var såväl nationalsocialister, sk Tysklandsvänner, eller antinazister och sk Englandsvänner. Ett annat problem med arkivet är det speciella språk som används av utredarna. I

säkerhetstjänstens terminologi ingick ett visst moment av hemlighetsmakeri. Det talades om viss trafik, vissa myndigheter och vissa saker utan att det direkt angavs vad som avsågs. Anställda inom säkerhetstjänsten förutsattes på förhand känna till betydelsen av dessa viss och vissa. Säkerhetstjänsten och den militära säkerhets- och underrättelsetjänsten hade en form av underförstått språk som gör materialet extra svårbehandlat, eftersom det i vissa fall är svårt att veta vad som egentligen avsågs. Ofta återfinns även kortfattade noteringar och referenser till material som numera är förstört, vilket än mer försvårar bearbetningen.

I det följande återfinns en förkortad redogörelse över de uppgifter som återfinns i det material som genomgått. Uppgifter som tidigare behandlats i kommissions rapporten har här inte medtagits och olika individer har avidentifierats. De fall som redovisas här är heller inte alla fall som genomgått inom ramen för kommissionens arbete, utan ett urval av typ fall inom varje kategori.

De allierades svarta listor

De allierades sk svarta listor rör sig om två olika typer av listor, sådana upprättade av amerikanerna och sådana upprättade av engelsmännen. I det följande återfinns en redogörelse för vad som framkommit rörande de individer som återfanns på dessa listor och som det även finns uppgifter om i Säpo arkivet.

På de sk svarta listorna hamnade individer, företag, partier och institutioner som på något sätt hade kontakter med Tyskland som bedömdes som diskutabla. Listorna innefattade även tyskar bosatta i Sverige, som uppgavs vara nazister, samt tysk legationspersonal, personal vid olika tyska institutioner i Sverige och deras anhöriga. Legationspersonalen och personalen vid olika tyska institutioner i Sverige kommer här att behandlas i samtliga delar av rapporten. En stor del av materialet rörande dessa berör dock medborgarskapsärenden och förpassningar. Huvuddelen av den tyska legationspersonalen internerades efter den tyska kapitulationen och förpassades tillbaka till Tyskland 1946. Många av dem återvände dock till Sverige kort därpå, och en stor del av dem blev under början av 1950-talet svenska medborgare.

En genomgång av materialet, visar att de uppgifter som återfanns på de allierades listor långt ifrån är tillförlitliga. Detta betyder att det inte är möjligt att ta de uppgifter som kommer från de allierades listor för "sanna" utan noggranna kontroller. I det följande återfinns några exempel på

felaktigheter som återfinns i de svarta listorna och som framgår var somliga av de som fanns uppförda som farliga nazister på listorna av judiskt ursprung!

G jur. dr mosaisk trosbekännare. . G hjälpte en fröken G – en tysk judinna att via skengifte med en svensk "arier" ta sig till Sverige. Varför G hamnat på de allierades listor som nazist framstår som synnerligen oklart.

S journalist f.d. tysk medborgare. S lämnade detaljerade uppgifter om utrotningarna av judar i Baltikum när han arbetade som journalist i Tallin till nyhetsbyrån United press of America. Arbetade för hjälporganisationen hjälp krigets offer efter kriget samt för organisationen Kyrkor under korset under kriget. Var helt uppenbart ej den Gestapo agent som han utpekades som i tidningar efter kriget och på olika listor. Utan snarare tvärtom.

K. Tysk greve. Återfanns på amerikanarnas sk "svarta listor" listor. Han var dock i verkligheten, anti-nazist, dömd till döden i sin frånvaro av nazisterna i oktober 1944, inblandad i 20 juli attentatet, svågern avrättad i samband med uppgörelserna efter 20 juli attentatet.

Enskilda ärenden

E. Under åren 1940 till 1944 gjorde E ett flertal resor Sverige – Tyskland. Var bankir i firman Adolf Becker. Vid samtliga affärsresor angav E i sin ansökan om visum referenser på Enskilda Banken, i Stockholm. Den 6 november 1944 kom E till Bromma och fick förlängt uppehållstillstånd samt kom att betraktas som flykting. E fick ett svenskt främlingspass 1948. E:s historia; Efter studentexamen kom han till banken Hugo Oppenheim & son i Berlin där han arbetade som lärling under 2 ½ år efter detta stannade han i firman t om 1934 då den upphörde p.g.a. att ägarna var judar. Han blev istället delägare i en mindre bank Alf Becker, han stannade där t om 1944. E morföräldrar var judar - men han lyckades undgå upptäckt. E var även självständig kontaktman för Enskilda banken. Han förde över judiska tillgångar först till Schweiz sedan till enskilda banken, en överföring på 40.000 kr finns redovisad. Han vistades ofta i Stockholm då han var inblandad i Enskilda Bankens affärer med den tyska Riksbanken – avseende lån som Tyskland skulle återbetala till Sverige. Hoppade av 1944.

Misstänkta krigsförbrytare, kollaboratörer, samarbetsmän

Under 1944 stod det alltmer klart för de svenska myndigheterna att Sverige, i och med att krigslutet nu kunde skönjas, skulle komma att få ta emot mycket stora mängder flyktingar. Det skulle komma att röra sig i huvudsak om sex kategorier:

1. *Judar*
2. *Människor som flydde undan det hårdnande trycket i ockuperade länder.*
3. *Människor som flydde undan direkta krigshandlingar.*
4. *Tyskar som tillhörde SS, SD och Gestapo.*
5. *Quislingar, d v s personer från ockuperade länder som antingen tillhört SS, SD och Gestapo eller på annat sätt gått den tyska ockupationsmakten tillhanda.*
6. *Desertörer*

Den fjärde och femte kategorin skapade problem för de svenska myndigheterna. Det var inte så mycket frågan om dessa människor skulle tas emot eller ej, utan hur de skulle skyddas mot angrepp från flyktingar som var motståndare till nazismen och den tyska ockupationen av deras hemländer. Att de skulle tas emot stod klart redan 1943, när de första större grupperna norska och danska samarbetsmännen flydde till Sverige. Våren 1943 öppnades också de första interneringslägren för dessa i Florsberg och Hälsingmo i Gävleborgslän. 1943 hade Socialdepartementet de facto delat in flyktingarna i olika grupper. Några av dessa var;

1. De som flydde undan nazisterna.
2. Samarbetsmän, kollaboratörer och tyskar som flydde undan repressalier.
3. Asociala, alkoholmissbrukare, "bråkstakar", kriminella, prostituerade samt personer som brutit mot föreskrifterna i de ordinarie förläggningarna. De olika kategorierna sattes i skilda läger för att därigenom undvika bråk och oroligheter i flyktingförläggningarna.²⁷²

När det gällde att "sortera" flyktingarna hade de svenska myndigheterna viss hjälp av de norska myndigheterna, främst av den norska legationen i Stockholm. De flyktingar som, enligt denna, föll inom kategorin "onationella" var samarbetsmän, kollaboratörer på olika plan, t ex sådana

²⁷² Heléne Lööw, *Swedens policy towards suspected warcriminals 1945-1987*, manus 1989. Kommer att publiceras i *Scandinavian journal*

som tjänat ekonomiskt på ockupationen, Hirdmän, Schaulenbergare, norska och danska nationalsocialister, Waffen-SS soldater och Gestapo-agenter. Dessa placerades i interneringsläger med begränsad rörelsefrihet. De norska myndigheterna vägrade i sammanhanget att understödja de som bedömdes som "onationella" ekonomiskt, varför det ekonomiska ansvaret för dessa vilade helt på de svenska myndigheterna. Från norsk synpunkt sett var åtgärderna från svensk sida inte alltid tillräckliga. Det var t ex lätt för de internerade att rymma och ta sig tillbaka till Norge. En svårhanterad fråga var också vem som egentligen var att betrakta som förrädare? När det gällde detta skilde sig ibland de svenska myndigheternas uppfattning från de norska. Ole Kristian Grimnes, hävdar att det inom det norska flyktingkollektivet i Sverige p g a denna fråga skapades en intern flyktingrätt som avgjorde vem som var förrädare och vem som inte var det.²⁷³ När det gällde att "sortera" flyktingarna hade de svenska myndigheterna även hjälp av danska flyktingar och den danska legationen.²⁷⁴ Socialdepartementets och regeringens ställningstagande grundade sig inte i något moraliskt ställningstagande i skuldfrågan utan dikterades av omsorgen om svenska intressen. Ledstjärnan för den svenska politiken, på central- och lokal nivå, var att öppna motsättningar mellan olika flyktinggrupper skulle i största möjliga mån undvikas. Flyktingar av vilken grupp de än tillhörde som kunde tänkas skada svenska intressen skulle interneras eller utvisas.

Socialdepartementet började under sommaren 1944 att förbereda för en större svensk insats när det gällde flyktingmottagande. I september 1944 utfärdades en detaljerad instruktion för hur flyktingarna skulle omhändertas. Vid en större flyktingström skulle dessa indelas i två huvudkategorier. Den första var militära flyktingar, d v s sådana som tillhörde stridande makts styrkor och som anlände i uniform och begärde att få bli internerade i Sverige i avvaktan på krigsslutet. Dessa skulle omhändertas och avväpnas av militären. Den andra kategorin var civila flyktingar. Till dessa räknades även förrymda krigsfångar och desertörer oavsett om dessa bar uniform eller ej. För de militärer som flydde gällde det alltså, vilket kom att visa sig i balt-och tyskutlämningen, att i motsats till hur förhållandet varit fram till och med 1942, hävda att han var desertör för att få stanna. De civila flyktingarna skulle omhändertagas av

²⁷³ Ole Kristian Grimnes, Et fluktingsamfunn vokser fram: Nordmenn i Sverige 1940-1945, Oslo 1969, s 174-190.

²⁷⁴ Lödw 1989 II

civila myndigheter.²⁷⁵ I vissa fall, t ex när det gällde Norrland, skulle samtliga flyktingar omhändertagas av militären, eftersom de civila myndigheterna i sk ödemarksområden inte ansågs ha resurser att klara av att ta emot större flyktingmängder. I andra områden t ex Bohuskusten, där stora delar av kustområdet var militärt skyddsområde, skulle flyktingarna först omhändertas av militär och sedan överlämnas till civila myndigheter. Vid sidan av militära och civila myndigheter skulle även frivilligorganisationer som Röda Korset, Rädda Barnen och Lottorna knytas till flyktingmottagandet. Noggranna och detaljerade instruktioner upprättades för hur detta skulle gå till och hur flyktingarna skulle klassificeras. Vid det inledande polisförhøret skulle de, i likhet med den strategi som tidigare nämnts, om möjligt indelas i grupper, med hänsyn tagen till eventuella motsättningar mellan olika flyktinggrupper.²⁷⁶ Varje länsstyrelse gjorde upp egna planer för hur mottagandet skulle organiseras. Dessa var oerhørt detaljerade och innehøll alla tänkbara typer av uppgifter, t ex förteckningar över gårdar, lador, ødestugor och skolor som kunde komma ifråga som uppsamlingsplatser.

De största flyktingtrømmarna under krigets slutskede kom från Finland och baltikum. När de sovjetiska trupperna under sommaren och høsten 1944 besatte de baltiska staterna, flydde stora grupper till Finland, Tyskland och Sverige.

De kategorier som är av störst intresse för kommissionen är misstänkta krigsførbrytare, kollaboratører och samarbetsmän, då det i olika sammanhang inte minst i media debatten vid tiden förekommer uppgifter om att dessa medförde støldgods av olika slag. Detta arbete är långt ifrån avslutat, då det egentligen kräver en större forskningsinsats. Det är inte möjligt att fastställa hur många misstänkta krigsførbrytare och kollaboratører som flydde till Sverige i krigets slutskede. Enligt uppgift utreddes omkring 150 balter, 300 norrmän och danskar och ett okänt antal tyska medborgare av de svenska myndigheterna..

²⁷⁵ Med civila myndigheter avses i detta fall länsstyrelserna samt på central nivå utlänningskommissionen.

²⁷⁶ Landsfogden i Göteborgs och Bohus läns arkiv, volym, Hemliga handlingar, Flyktingars tillvaratagande, DH nr 196/1944 PM angående civila myndigheters uppgifter vid omhändertagande av flyktingar (Landsfogde arkivet återfinns på Göteborgs landsarkiv)

Fall

Det har inte inom ramen för den tid som funnits till förfogande varit möjligt att fullfölja granskningen av livlinorna och balterna, eller att titta på det material som finns kring de som kom via Norge och Danmark. I den mån gods fördes in i Sverige, är det mest sannolikt att det fördes in via de individer som kom från närliggande länder. I det följande återfinns ett exempel på den typ av ärenden det rör sig om.

T. Var ställföreträdande polisintendent i Hapalu kom till Sverige hösten 1944. Mot dessa båda har klagomål inkommit om att de i alltför hög grad gick de tyska ockupationsmyndigheterna tillhanda "varvid T, bl a beskylldes för att ha försökt spåra upp och fasttaga estländare, som stodo i begrepp att fly till Sverige. Å andra sidan saknas icke personer som talade för att Tammjärv varit landsmän behjälplig i vissa hänseenden, och då polismännen ofta ha en utsatt ställning är det icke lätt att avgöra vad som är riktigt. Huruvida Tammjärv varit en god estnisk patriot eller tysk tjänare." Emellertid föreslogs han till intagning på undersökningslägret i Baggå, vilket också skedde. Och sedermera transporterades han till utlänningslägret i Långmora. Det står även följande i ett samlande yttrande. " Jag anser icke beskyllningarna vara av sådan art, att man bör ägna honom någon särskild övervakning. Stockholm den 28 juni 1945. T ansökte om svenskt medborgarskap 1954. De som vittnar tillförmån för honom arbetade själva hos SD.

Tyska Legationen, ariserade företag, ledande nationalsocialister, företag .m.

Det finns även en rad andra spår att följa upp i säkerhetspolisens arkiv och i andra offentliga och privata arkiv. Dessa spår handlar framför allt om det gods som, enligt olika uppgifter, förts in via kurirer knutna till den tyska legationen i Stockholm, de uppgifter som finns rörande hur svenskar inköpt ariserade judiska företags agenturer i Sverige, de kartläggningar som tyskarna gjorde i olika sammanhang över judiskt ägande i Sverige. Spåren är svårbearbetade, dels därför att de uppgifter som förekommer stundtals är svårbedömbara, dels därför att de kräver kompletterande genomgångar av en rad olika typer av arkiv, bl a företags arkiv, som dels inte alltid är tillgängliga för forskning eller utredningsarbete, dels kan vara mycket selektivt bevarade. En rad firmor som figurerar här och i andra sammanhang som rör företag finns dessutom inte längre och det kan

därför vara mycket svårt och tidskrävande att lokalisera eventuellt bevarade arkiv.

Tyska legationen, tyska institutioner

Av naturliga skäl var de anställda vid den tyska legationen i Stockholm, samt de som var anställda vid eller hade kontakter med de olika tyska konsulaten runt om i landet eller tyska institutioner föremål för ett särskilt intresse från säkerhetstjänstens sida. Dessutom internerades legationspersonalen efter den tyska kapitulationen och med få undantag förpassades de senare tillbaka till Tyskland - många återvände dock efter en kort tid till Sverige och av dessa blev många under 1950-talet svenska medborgare. Mycket av materialet rör dock olika former av spionären. (För spionären under kriget se Janne Flygheds - rättstat i kris). Det som framkommit kring den tyska legationen har i huvudsak redovisats i kommissionens betänkande.

Ariserade företag, kartläggning av judiskt ägande i Sverige.

I arkiv materialet finns en rad intressanta uppgifter rörande dels inköp och förfrågningar från svenska företag rörande sk ariserade företags svenska agenturer. Det finns även i detta sammanhang uppgifter om kartläggningar av judiskt ägande i Sverige, för att förhindra att judiskt ägda företag handlade med Tyskland.

M Vice konsul, tyska konsulatet i Malmö. Beställde en kartläggning av firmor i Malmö solvens och dessas innehavares "ariska" respektive judiska härkomst. Anledningen uppges vara att tyska firmor inte fick handla med icke ariska firmor.

L direktör, svensk Har tagit kontakt med den tyska legationens handelsavdelning för att efterhöra möjligheterna att erhålla agenturer i Sverige för tyska firmor. L hade citat " nämligen hört att en del tysk agenturer i Sverige, vilka tidigare innehafts av judar blivit lediga." Han lyckades dock inte skaffa sig några, eftersom han inte lyckades förhandla till sig tillräckligt bra villkor. Fallet rör även att L skrev ett anonymt brev till en person i Tyskland innehållande militära hemligheter i dessa handlingar finns vissa uppgifter rörande judiska företag. L är kraftigt antisemitisk, medlem av Furugårdspartiet. Domen överklagas till hovrätten som ej ändrar den.

Rapport angående gottgörelse av ariserade företag, patent och varumärken.

Sven Nordlund

Min huvudsakliga uppgift har varit att gå igenom Flyktkapitalbyråns aktmaterial rörande företag som på olika sätt haft kopplingar till judiskt ägande och tillgångar som blivit föremål för arisering. Uppdraget har därvid även gällt förekomsten av judiska patent och varumärken som utnyttjats som en följd av ariseringen. Följande framställning är en starkt komprimerad version av en tidigare betydligt större rapport som gjorts för Kommissionens räkning. Jag har försökt inrikta mig på iakttagelser och reflexioner som i möjligaste mån tar fasta på de generella erfarenheter som genomgången av de olika materialen givit mig. För att konkretisera min framställning har jag hämtat exempel från olika fall som jag stött på vid min genomgång. Min utgångspunkt har varit de av Kommissionen angivna tre direktiven:

- 1. en del företag, banktillgångar, patent- och varumärkesärenden och hur de och deras ägare drabbats av ariseringsprocessen och dess konsekvenser.*
- 2. i vad mån och hur de svenska myndigheterna tog hänsyn till de krav på ersättning för förlorade tillgångar och gottgörelse som restes av nazismens offer. I denna frågeställning ligger frågan om tysk-judisk egendom förskingrades eller likviderades genom Flyktkapitalbyråns verksamhet.*
- 3. i vad mån sådana tillgångar förts över till Sverige eller via Sverige till andra länder för att undvika att de beslagtogs av nazisterna eller för att de inte skulle återgå till sina rättmätiga judiska ägare.*

Jag har utöver FKB:s arkivmaterial utnyttjat Restitutionsnämndens aktmaterial. Dessutom har jag på Riksarkivet i Marieberg gått igenom Kommitté nr 1073, den s k Tyskmedelskommitténs arkiv och en del

aktmaterial som ingår i UD:s arkiv 1920 års dossierserie HP och H serierna. Flyktkapitalmaterialet är mycket omfattande. Ariseringsmaterialet finns inte redovisat separat varför man måste gå igenom praktiskt taget hela det stora företagsmaterialet för att kunna identifiera och följa upp de judiska gottgörelsefallen. Samma förhållande gäller även frågor om patent och varumärken. En annan svårighet har varit hur man identifierar vem som är jude eller ej. Utgångspunkten har därvid varit namnet. För att definitivt fastslå i vad mån de verkligen var judar var jag tvungen att gå igenom de delar av företags- och patent/varumärkesmaterialet där namn som föreföll judiska förekom. Om jag skulle uppskatta den kvantitativa omfattningen, i meningen företag, patent, varumärken och individer som jag mer ingående studerat så kanske det kan röra sig om ungefärligen följande: omkring 200 företag, cirka 50-60 fall rörande patent och varumärken samt mellan 150-200 individer som kunnat klassas som judar. Primärmaterial som har att göra med frågor rörande de stora företagen såsom t ex Schering, Vereinigten Stahlwerke och IG Farben är överlägset bäst dokumenterade. En generell erfarenhet är att material och ärenden rörande ariseringen och dess offer och därmed sammanhängande restitutionsfrågor är sämre dokumenterade. Ariseringen har kommit i skymundan för de "stora frågorna". Detta gäller inte minst anspråk på gottgörelse avseende förlust av judiska tillgångar som företag, varumärken och patent. Min uppföljning av restitutionsärendena har ibland upplevts som frustrerande. Det har t ex framgått av FKB:s och Resitutionsnämndens arkiv att de ursprungliga judiska ägarna fått rätt till gottgörelse. I många fall har det emellertid inte gått att verifiera att utbetalningarna verkligen ägt rum. Detta beror på den omfattande gallring av arkivmaterialen som skett efter de bägge myndigheternas avveckling. Detta gäller speciellt det kameralt färgade materialet. Mycket av det material med vilket man skulle kunna göra kontrollundersökningar är borta eller ofullständigt. Detta gäller för de judiska restitutionsärendena viktiga material som t ex reskontra, undantag från skingringsförbud, uppgifter från clearing osv. Samma erfarenheter gör man när det gäller kompletterande material. Det gäller i gottgörelseärendena en hel del korrespondens och uppgifter om banktillgodohavanden. Här skulle man vilja följa upp dessa ärenden i respektive banks arkivmaterial. I mitt fall har detta gällt en del landsortsbanker, däribland Upplands Enskilda Bank. Problemet är att denna bank liksom flertalet av de mindre bankerna med tiden övergått i andra händer varvid allt arkivmaterial från mellankrigstiden, kriget och 1950-talet gallrats bort.

Allmänna erfarenheter och reflexioner.

Vad jag kunnat konstatera verkar de svenska myndigheterna i sin behandling av tyskjudiska gottgörelsekrav ha uppträtt juridiskt korrekt. Det betyder inte att det inte kan ha funnits exempel på motsatsen. Det är möjligt, ja till och med troligt, att man i vissa fall inte tillräckligt energiskt företagit efterforskningar efter t ex arvingar och anhöriga till s k herrelösa judiska tillgodohavanden. Det är emellertid mycket svårt att verifiera mot bakgrund av den kraftiga reducering av ursprungsmaterialet som ägt rum i samband med utgallringen.

Vad jag tycker mig ha funnit är att frågor som haft med gottgörelse till nazismens offer inte intagit någon framskjuten plats i byråns administrativa behandling. Det allt överskuggade målet har varit att se till att så mycket som möjligt av de beslagtagna och likviderade tyska tillgångarna dels behölls inom landet, dels kunde användas för att gälda skulder till de allierade myndigheterna i Tyskland via det svensk-tyska clearingkontot. Detta medförde att mindre uppmärksamhet ägnades tyskjudiska krav på gottgörelse och upprättelse. Sådana ärenden hade en lägre prioritet eller ägnades mindre uppmärksamhet. Det är möjligt att dessa iakttagelser kan ha begränsad generaliserbarhet beroende på vad för slags ariseringsärende det var fråga om.²⁷⁷ Jag tycker att dessa synpunkter äger mest relevans när det gäller fall som har med företag, patent och varumärken att göra. Jag tycker vidare att man i denna typ av ärenden mer tydligt kan se en omsvängning över tiden i myndigheternas attityder och handläggning av ariseringsärenden. Med detta avses en omsvängning från en långsammare och lågprioriterad behandling till en mer prioriterad och effektivare driven behandling av dessa ärenden. Såväl FKB som Restitutionsnämnden intog en mycket byråkratisk och bokstavstrogen tillämpning av de rådande lagarna och föreskrifterna. Detta gällde inte minst ariseringsärendena. Detta var speciellt tydligt under de första åren av myndigheternas administrativa verksamhet d v s åren 1945-1948. Från och med 1949 och framför allt under 1950-talet märker man en mer positiv syn på och behandling av de tyskjudiska kraven på gottgörelse. Det förefaller, som om man nu var mer benägen att utan förbehåll acceptera de judiska kraven, och att driva på och snabbare besluta i dessa ärenden. I de fall som gällt banktillgodohavanden och värdepappersinnehav förefaller det, i jämförelse med företags-, varumärkes- och patentärendena som om man hela tiden varit mer lyhörd.

²⁷⁷ Jag använder denna term, ariseringsärende/fall, synonymt med tysk-judiska gottgörelseanspråk/krav.

Hur skall man förklara dessa hållningar? Vad var det som gjorde att myndigheterna över tiden ändrade inställning? Det går inte att ge några entydiga svar. I en del fall hade det att göra med att nya fakta framkommit. I andra fall handlade omsvängningen hos myndigheterna mer om ordval och en slags anda som genomsyrade behandlingen av ärendena. Vad det handlade om var förändringar i attityderna. Sådana är alltid mindre precisa än siffror om aktiekapital, penningssummor, skuldbelopp och förändringar av bokstaven i lagar och förordningar. Detta betyder inte att förändringar i attityder och mentalitet är mindre viktiga när det gäller att förstå myndigheternas handläggning av gottgörelsekraven i ariseringsärendena. Jag vill mot denna bakgrund peka på några förhållanden som förefaller mig ha spelat roll när det gäller att förklara och förstå myndigheternas handläggning och inställning till de tysk-judiska kraven.

-Den legala kulturen eller traditionen

-Ekonomisk-politiska överväganden.

-Etiska överväganden.²⁷⁸

Den legala kulturen eller traditionen

Washingtonöverenskommelsen och dess beslut innebar för Sveriges del att en administrativ process startades där ämbetsmän och jurister skolade i svensk rättspraxis och byråkratisk tradition på ett synnerligen handgripligt sätt kom att konfronteras med i många fall helt annorlunda administrativa och rättsliga traditioner. Om man skall döma av FBK-materialet, skapade mötet med dessa olikartade institutioner eller spelregler en del svårigheter. Sedan senare delen av 1800-talet och fram till och med andra världskriget fanns starka germanska eller tyska juridiska influenser i svensk administrativt- och rättstänkande. FKB:s handläggare hade ofta en juridisk bakgrund. I sin verksamhet mötte de nu anglosaxiska, främst amerikanska synsätt och rättsliga traditioner i form av de bestämmelser och lagar som utfärdades av de allierade kontrollmyndigheterna i Tyskland. Det är rimligt att anta att mötet mellan anglosaxisk och svensk förvaltnings- och rättstraditioner lämnade vissa spår. Konfrontationen och anpassningen till de nya spelreglerna var en i tiden utdragen process som, direkt eller indirekt, utövade inflytande på såväl den administrativa som rättsliga prövningen av de tysk-judiska restitutionsärendenas behandling. Det är

²⁷⁸ Med etiska överväganden använder jag begreppet etik som t ex när man pratar om yrkesetik och affäretik. Etik i dessa sammanhang har en moralisk innebörd. Vad jag avser är olika moraliska överväganden som speglas i materialet och i vad mån sådana har utövat något inflytande vid behandlingen av ariseringsärendena.

därför möjligt att dessa omständigheter, beroende på vilken tidpunkt man pratar om, kan ha haft en uppbromsande alternativt påskyndande effekt på handläggningen. Det är dessa "klimatförhållanden" vid behandlingen av restitutionsärendena som lett till olika beslut vid olika tidpunkter.

Att dessa förhållanden haft inflytande framgår av ärendet med det svenska företaget Coal Trading Company AB. Företaget hade tidigare varit ett dotterbolag till en kvinna G:s faders firma i Tyskland. I samband med att faderns firma ariserats hade det svenska företaget övergått i andra händer. G krävde nu gottgörelse för ariseringen av det svenska företaget. FKB bestred inte rättmättigheten i G:s krav men ansåg inte att den kunde utbetala pengarna till G ur köpeskillingen för aktierna och anförde följande synpunkter: *"om det funnits disponibla medel för betalning på G:s krav så skulle byrån under alla händelser inte betalat ut dem då ett sådant förfarande stod i strid med byråns administrativa principer"*. Dessutom tillfogade man att det var omöjligt att riva upp detta beslut då medlen redan var expedierade. (FKB vol 241, 364) Ett annat intressant fall där mötet mellan två rättsuppfattningar eller traditioner uppenbarligen skapade en del problem, gällde ärendet handelsbolaget Behrens & Lundin.(Rest N vol 33, FKB vol 254) Vad som komplicerade den tysk-judiske P:s möjligheter till gottgörelse var å ena sidan de olika uppfattningar som fanns dels med avseende på svensk och tysk rättsuppfattning om vad som var juridisk person, dels Washingtonöverenskommelsens bestämmelser. Å andra sidan gällde ärendet de svenska myndigheternas försök att skydda svenska medborgares privata intressen vilket kom i kläm med de rättsregler som efter kriget rådde i Tyskland genom de allierade kontrollmyndigheternas bestämmelser. Ett annat intressant fall var det rörande ariseringsoffret H. (FKB vol 192, 483, Rest N vol 28) I H:s ärende finns ett mycket intressant inlägg av professor Håkan Nial som pekade på att även om de konkreta förhållandena för en viss rättstolkning försvunnit tenderade den att överleva sig själv, medvetet eller omedvetet, i de praktiserade ämbetsmännens och juristernas praxis.

Vad han åsyftade var anpassningen eller socialiseringen till de regler och värderingar som växte fram inom svensk byråkrati och domstolsväsende under den tid då Sverige starkt påverkades av utvecklingen i det nazistiska Tyskland. Nial pekade på att i fallet H, hade det varuparti som konfiskerats genom ariseringen och exporterats till svenska köpare måst erkännas i enlighet med de svenska prejudikat som fanns i Sverige i liknande fall. De svenska köparnas förvärv av dessa varor och inbetalning av köpeskillingen för dessa var rättsgiltiga. Men därefter inträdde, påpekade Nial, en radikalt ny situation. Innan betalningen kommit säljaren tillhanda inträffade det

nazistiska sammanbrottet och efter det kom den svenska tvångslagstiftningen när det gällde tyska tillgångar. Nu fanns det, påpekade Nial, ingen anledning att upprätthålla konflikten mellan det ariserade företaget och de verkliga ägarna. Det fanns inget sådant problem längre. Nazisterna hade förlorat kriget. Det faktum att Nial ansåg sig behöva framhålla detta förhållande så tydligt tyder på att det så sent som i början av 1950-talet, fortfarande i restitutionsfrågor fanns motsättningar mellan olika rättsuppfattningar och traditioner. (FKB vol 192) Ett beslätat fall illustrerar också traditionernas eller praxisens betydelse på restitutionsprocessen. Det är hämtat från ett ärende gällande den tyskjudiske medborgaren N:s patenträttigheter. (FBK vol 450) Det ariserade patentet och licensavtalet hade avvecklats av de svenska myndigheterna. Köpeskillingen på patentet hade inbetalats på clearingkontot. Detta gjorde att Flyktkapitalbyrån, trots att N i Tyskland genom de allierades försorg fått tillbaka sitt företag, icke kunde tänka sig att låta köpeskillingen gå tillbaks. *"Även om N:s företag kan visa att patentet tillhört detta och icke den nazistiske ägaren kan ett friställande av köpeskillingen icke ske enligt byråns praxis i likartade fall"*.

De allierades lagstiftning och regelverk och den successiva svenska anpassningen till dessa nya institutionella förhållanden i Tyskland och visavi Tyskland var om man så vill detsamma som ett accepterande av en ny maktpolitisk ordning. Jag tror att det är viktigt att inte tappa bort denna dimension och dess inverkan på den administrativa processen när man frågar sig varför myndigheterna handlade som de gjorde. Det fanns, som framgår av förhandlingarna och diskussionerna i samband med Washingtonöverenskommelsen ett visst svensk motstånd mot det som skulle komma att bli den framtida tvångslagstiftningen. De amerikanska kraven sågs som en inblandning i vad som betraktades som interna svenska angelägenheter, dvs likvideringen av de tyska tillgångarna. Inte minst gällde detta vad som skulle hända med de tillgångar likvideringen och försäljningen av de tyska tillgångarna inbringade. Övergången från ett internationellt maktsystem och dess värderingar till ett annat, det som varit förhärskade 1933-1945 och det som växte fram under den tidiga efterkrigstiden, utövade i varierande grad inflytande på myndigheternas besluts- och handläggningsprocess. Man kan se det när det gällde de svenska och allierade myndigheternas olikartade syn på vilka tyska judar som ansågs berättigade till gottgörelse. Enligt de allierades syn hade ur restitutionssynpunkt den statslöse f d tyske doktorn F samma rättigheter som tyska medborgare. De svenska myndigheterna menade däremot att denne ej kunde beviljas undantag från skingringsförbud, då *"F icke är*

tysk medborgare utan statslös varför det knappast kan vara fråga om tysk egendom." (FKB vol 239)

Ett intressant exempel på hur FKB tvingades böja sig för de allierades signaler var fallet med AB Wolff. AB Wolff var en svensk firma som från början grundats som dotterbolag till ett f d tyskjudiskt företag som ariserats och därigenom blivit en del av ett av den nazistiska ekonomins storföretag Vereinigten Stahlwerke. Det faktum att AB Wolff verkade sakna tillgångar, ledde till att FKB snabbt likviderade företaget. I Tyskland drog emellertid processen mot de tyska storföretagen ut på tiden. Mycket nytt kom fram om de tyska storföretagens verksamheter med de f d judiska företagen. De militära myndigheterna i Tyskland beslöt 1951 i fallet med koncernen Wolff att de judiska ägarnas, familjen Otmar Strauss, rättigheter på alla fronter skulle erkännas. Detta innebar att även tillgångarna i Sverige omfattades av dessa beslut oavsett den svenska regeringens beslut. FKB ändrade hållning och tillsatte 1952 en ny undersökning rörande AB Wolff. (FBK vol 435,388,128; Rest N vol 21)

Ekonomisk-politiska överväganden.

Intrycket att gottgörelsekraven från ariseringens offer hade en lägre prioritering bygger främst på det förhållandet att de var underordnade andra ambitioner i FKB:s verksamhet. Vad som ansågs som viktigast var att betala de allierade via clearingkontot och i övrigt att se till att så mycket som möjligt av de tyska tillgångarna stannade i Sverige. Att dessa målsättningar prioriterades framgår tydligt i behandlingen av de judiska ärendena. I fallet G gavs, vid förfrågan om det fanns möjligheter att retroaktivt få ersättning, följande besked "*i och med att de är insatta på clearingkontot är de inte tillgängliga*" I fallet G:s gottgörelseanspråk var dessa inte lösta så sent som 1952. Om G fick betalt har inte gått att få fram. Från FKB:s sida bestred man inte G:s fordran. Vad frågan gällde hela tiden var vem som skulle betala, Sverige eller den f d nazistiske ägaren. (FKB vol 241, 364, Rest N vol 20, 24) Ett annat exempel, från 1952, gällande två bröder B illustrerar samma hållning. Bröderna B:s fader hade före 1933 ingått ett licensavtal med ett svenskt företag i Landskrona, Svenska Limämneshuset AB i Landskrona. Faderns företag ariserades 1933 och dennes tillgångar i Sverige övertogs av naziintressen. Vad bröderna B:s krav handlade om var gottgörelse för förluster avseende patenträttigheter och licensavgifter. Från såväl FKB:s som clearingnämndens sida påpekade man att man bekände sig till principen att alla in och utbetalningar gällande kommersiella skulder skulle ske över clearingkontot. Några

undantag från denna regel hade inte gjorts även om den tyske betalningsmottagaren ägts eller stått under bestämmande inflytande av ett icke tyskt rättssubjekt. Detta synsätt ägde en direkt tillämpning, i negativ mening på de tyskjudiska ariseringsoffer som vid tiden för de resta kraven på restitution var t ex amerikanska, brittiska, norska eller kanadensiska medborgare. Flyktkapitalbyrån ansåg sig i bröderna B:s fall "*inte villig att göra något avsteg från denna princip*" (FKB vol 449)

Att den praktiska uttolkningen av lagar och förordningar ofta underordnades ekonomiska hänsynstagande, inte minst när det gällde frågor som hade med grundläggande medborgerliga rättsordningsprinciper var inget nytt. Samma syn och tillvägagångssätt hade varit lika påtagliga på slutet av 1930 talet som de var under det sena 1940-talet eller början av 1950-talet. I rapporten rörande fallet H redogörs för hur svenska domstolar uppträdde under slutet av 1930-talet och under kriget. I denna framhålls att domstolarna såg sig tvungna att i viss utsträckning godtaga de nazistiska konfiskationerna av judars tillgångar trots att detta stred mot svensk rättsordning. Förklaringen till att domstolarna, trots detta, accepterade de ur svensk synpunkt rättsvidriga handlingarna visavi judisk egendom "*torde helt vara att finna i de praktiska svårigheter för hela vårt lands handelsutbyte med Tyskland som skulle ha blivit fallet om man inte godtagit konfiskationerna.*" (FKB vol 484, 192)

Etiska överväganden

Ett antal emigrantorganisationer, och mosaiska församlingen i Stockholm framförde 1947 kritik till regeringen mot att statslösa judiska f d tysk medborgare inte fick ersättning ur clearingmedlen för de skador som naziregimen tillfogat dem.²⁷⁹ De menade att de svenska myndigheterna fortsatte att resonera på samma sätt som om naziregimen fortfarande existerade. En linje som var oetisk då den innebar att de som drabbats värst av nazismen inte kunde få gottgörelse för de lidanden och förluster som denna tillfogat dem. Vad kritikerna var speciellt upprörd över var att man inte gjort något åt det gamla clearingavtalet mellan Sverige och NaziTyskland. Så länge man inte upphävde detta kunde man inte efter

²⁷⁹ Komnr 1073, RA. vol 3, handlingar ang. anmälningar av krav samt olika fordringar.

Emigrantorganisationerna som det här rörde sig om var Emigranternas Självhjälp, Emigranternas Skyddsförening samt Tyska Socialdemokratiska Partistyrelsen i Sverige. I den första organisationens fall var undertecknaren Ernst Baburger, I Skyddsföreningens fall hade Julius Hepner undertecknat. Hepner var advokat och ofta anlitad som ombud för statslösa tyska judar some gottgörelse och upprättelse. Undertecknaren för den tyska socialdemokratiska partistyrelsen var Kurt Heinig. Mosaiska församlingenkrivelse var undeertecknad Kurt Stillschweig.

kriget betala ut socialräntor, underhållsbidrag och pensioner till nazismens offer. Inte heller hade man från svensk sida brytt sig om att driva kravet på gottgörelse till de unga människor vars anförvanter mördats av nazisterna och som nu utan understöd från den tyska staten uppehöll sig i Sverige. Vidare var man djupt kritisk till de svenska myndigheternas ovilja att jämställa statslösa judar med dem med medborgarskap

Var denna moraliskt färgade kritik berättigad? Om så var fallet vad berodde myndigheternas hållning på? Att myndigheterna i många fall visade okänslighet inför etiska argument står klart. Det är troligt att detta till en del hade att göra med rådande legala och förvaltningsmässiga traditioner och kulturer.

När det gällde de judiska gottgörelseärendena verkar de svenska myndigheterna ha sett dessa som mindre intressanta. Behandlingen av dessa präglades av passivitet och i många fall gjorde myndigheterna precis det som lagens bokstav förväntade men inte mer. När de gjorde något därutöver skedde det ofta som en följd av påpekanden eller genom påtryckningar utifrån.

Vad som är slående i myndigheternas behandling av de judiska ärendena är att etiska aspekter praktiskt taget helt saknades. Det är i utomordentligt få fall som handläggande tjänstemän och advokater diskuterade i termer av rätt, upprättelse, skuld och rättvisa. I de PM som författades av myndigheterna rörande principerna för hur man skall hantera administrations-, kvarstads- och restitutions samt fall angående undantag från skingringsförbud letar man förgäves efter resonemang om betydelsen av att åstadkomma upprättelse, rätt och rättvisa för de drabbade tysk-judiska ariseringsoffren.

Detta är med tanke på Washington och Potsdamöverenskommelserna och det allierade kontrollrådets riktlinjer och bestämmelser förvånande. Enligt dessa skulle man eftersträva att i möjligaste mån ge upprättelse och gottgörelse till de som fallit offer för nazismen. I Washingtonöverenskommelsen betonades att vid alla försäljningar och likvidationer skulle icke-tyska intressen och rättsanspråk skyddas i samma utsträckning som svenska medborgares intressen. Samma principer inkluderade även statslösa judar. (FKB vol 254)

I den lag som utfärdades i den amerikanska zonen den 11 november 1947 hette det att de som förlorat sin egendom i NaziTyskland på sin ras skulle betraktas som nazismens offer. De som av denna anledning hade

förlorat sin egendom efter de första Nürnberglagarna 1935 hade förlorat den genom tvång. Bevisbördan för tvånget, enligt lagen i november 1947, vilade inte på den som krävde restitution.²⁸⁰ Att döma av det genomgångna aktmaterialet fäste de svenska myndigheterna lite avseende vid dessa förhållanden och riktlinjer. De av de allierade nya instiftade lagarna och därmed sammanhängande tänkande hade utomordentligt svårt att slå rot i svensk administrativ och juridisk praxis. Man får fram till början av 1950-talet intrycket att de svenska myndigheterna inte automatiskt såg de statslösa ariseringsoffren som självklara subjekt för restitution. Av de genomgångna ärendena drar man snarare slutsatsen att de svenska handläggarna och myndigheterna ansåg att bevisbördan låg på nazismens offer. En talande beskrivning för hur det kunde fungera och upplevas av de av nazismen drabbade judarna finner man i den tysk-judiske F:s ansökan om undantag från skingringsförbud. F hade klart insett vilket klimat som rådde och därför hade han, som han uttryckte det, avhållit sig från all diskussion om rätt och rättvisa. Han hade inriktat sig på "sakfrågan". (FKB vol 239) Det vore fel att enbart svartmåla. Det fanns givitvis undantag. Myndigheterna utgick i sin behandling av de judiska ärendena i en del fall inte bara från formalistiska kriterier utan resonerade och tog hänsyn till moraliska bedömningsgrunder. Ett sådant undantag gällde t ex fallet med de medel som ursprungligen tillhört den tyske juden S. S hade mördats av nazisterna i Dachau 1942. Delar av S:s tillgångar hade genom en tysk medborgare i Schweiz försorg räddats över till Sverige för hans efterlevandes räkning. (FKB vol 281) Handläggningen av ärendet S ger tydliga belägg för såväl empati som artikulerade rättvisekrav från myndigheternas sida.

Kommentarer till de tre utgångspunkterna.

1. *en del företag, banktillgångar, patent- och varumärkesärenden och hur de och deras ägare drabbats av ariseringsprocessen och dess konsekvenser.*

De ariserade tyska företagen hävdade framgångsrikt sina intresser i Sverige under 1930-talet och under kriget. Med detta avses att de företag, licensavtal, patent och varumärken som i Sverige före ariseringen tillhörde tyskjudiska intressen nu övergick i nazikontrollerade händer. De foma tyskjudiska ägarna förlorade i de flesta fall helt sina företagstillgångar i

²⁸⁰ FKB vol 523, Gerhard Simson & L J Wallmark, Rapport rörande restitution av egendom som i Tyskland fräntagits ägarna under nazistregimens tid. Rapporten finns även pulicerad i Svensk Jurttidning 1948.s.469-472.

Sverige. Ariseringsprocessen flyttade med andra ord över till Sverige. Till de som via ariseringsprocessen tillskansade sig en rad patent- och varumärkesrättigheter hörde en del av de tyska storföretagen. Till de mer intressanta i detta sammanhang var kemiföretagen Schering AG och IG Farben. Ett exempel på de tyska storföretagens agerande möter man i fallet rörande kraven på gottgörelse från de efterlevande till det tyskjudiska kosmetikaföretaget Ludwig Scherk. Det är principiellt intressant av två skäl. För det första visar det på hur man från FKB:s sida i det längsta sökte hävda svenska intressen. För det andra illustrerar handläggningen av fallet Scherk hur man i det längsta nonchalerade gottgörelseprocessens rättvisaspekter.

1937 tvangs Scherk i likvidation. Företaget drevs en tid i ägarens eget namn varefter det tvångsåldes till Schering AG 1938. För att undgå koncentrationsläger och komma ur Tyskland tvangs S avträda alla patent och varumärken till Schering. När Scherks efterlevande efter kriget försökte få tillbaka sina varumärken Tarsia och Tarr vägrade FKB att gå med på detta. Anledningen var att ett svenskt företag hade rätten till dessa varumärken som det fått genom Schering i Tyskland. I en rapport från 1949 hävdade FKB att varumärkena ej funnits på marknaden före 1940 och först detta år inarbetats i Sverige. Men hänsyn till detta ansåg FKB att det inte fanns något skäl att gå Scherk till mötes. Året därpå fick Scherk tillbaks sina rättigheter genom ett avtal med Schering i Tyskland. Detta förändrade inte FKB:s hållning i ärendet. I de fortsatta förhandlingarna mellan parterna framkom att Scherks varumärken redan registrerades 1922 och fanns dokumenterade i form annonser i svensk press under första hälften av 1930-talet. Efter dessa diskussioner slog äntligen FKB reträtt 1952. Byrån förordade nu att Scherks varumärken skulle vara undantagna från det av tysk egendom i Sverige gällande skingringsförbudet. Man godkände med andra ord att varumärkena åter registrerades på Scherk och deras företag. (FKB vol 458, Rest N vol 31, Reskontra vol 501, Patent/Reg 25810, 54558)

Ett annat exempel på hur tyska företag och storföretag som IG Farben utnyttjande ariseringsprocessen för att bygga ut sin maktställning på den svenska marknaden var det tidigare nämnda fallet med bröderna B. (FKB vol 449) Efter ariseringen av detta tyskjudiska företag ledde samarbetet mellan de nya nazistiska ägarna och Limfabriken i Landskrona till att IG Farben fick rätt att sälja preparat som tidigare tillhört B. IG Farben fick rätt att producera och saluföra en piratupplaga eller imitation av produkten Impragnol av Limfabriken. I vad mån överenskommelsen mellan det

svenska företaget och IG Farben var frivilligt eller tillkom genom påtryckningar ger källmaterialet inget definitivt svar på.

Bland dem som begärde gottgörelse hörde inte bara de som drabbats av förluster av olika typer av företagstillgångar utan även de som på grund av sin judiska börd förlorat sina inkomstmöjligheter. Hit hörde t ex anställda i f d tyskjudiska dotterbolag i Sverige. Ett exempel på ett sådant fall var den tyskjudiske verkställande direktören B i AB L Heumann Co dotterbolag till Nürnbergföretaget Ludwig Heumann Co.(FKB vol 376, Rest N vol 25:267) B var i denna kapacitet inom företaget från 1928 till 1941 då han av ariseringsskäl tvingades lämna företaget. Myndigheterna fäste inledningsvis inte någon större betydelse vid B:s krav på gottgörelse även om han i slutändan ändå fick detta. Sättet att hantera B:s krav bekräftar intrycket att FKB inte prioriterade ariseringsärendena och att de därför ofta fick vänta länge innan de definitivt avgjordes.

Bland de mer överaskande erfarenheterna är att en del av ariseringsoffren efter 1945 ingick förlikningsavtal med dem som under naziperioden blivit ägare till deras tillgångar. I flera fall rörde det sig om människor som inte kunde vänta hur länge som helst på att återfå de förlorade tillgångarna. Deras ekonomiska situation och kanske också fysiska och psykiska hälsa tillät inte det. De behövde upprättelsen och restitutionen för att överleva eller för att så fort som möjligt komma på fötter igen. Det gällde t ex det tidigare nämnda fallet G. (FKB vol 241, 364) Andra som t ex bröderna B ville inte avvakta en tidsödande rättegång utan godtog den förlikning som återställelsemyndigheterna i Tyskland tillhandahöll. (FKB vol 449) Den fråga man ställer sig är vilken roll de svenska myndigheternas ofta långsamma handläggning av restitutionsfrågorna spelade för de judiska besluten att acceptera förlikningsavtal med de nazistiska ägarna. Detta får naturligtvis inte tolkas som att alla ariseringsärenden drogs i långbänk. Det fanns givetvis exempel på motsatsen d vs där ariseringsoffrens krav på gottgörelse expedierades snabbare.

2. I vad mån och hur de svenska myndigheterna tog hänsyn till de krav på ersättning för förlorade tillgångar och gottgörelse som restes av nazismens offer. I denna frågeställning ligger frågan om tysk-judisk egendom förskingrades eller likviderades genom Flyktkapitalbyråns verksamhet.

En rad aspekter av denna frågeställning har redan kommenterat under rubriken "allmänna erfarenheter och reflexioner." Genomgången av aktmaterialet har inte kunnat belägga några exempel på att direkt juridiskt

felaktiga tillvägagångssätt använts vid handläggandet av ariserings-offrens gottgörelseanspråk. Det finns en del exempel på hur man fattade beslut om att bevisligen judisk egendom skulle likvideras och förskingras. I flera av dessa, t ex AB Otto Wolff tog FKB senare tillbaks sitt beslut. Källmaterialets brister gör att det är svårt att uttala sig med säkerhet om det varit vanligt eller ej att FKB likviderat och skingrat judisk egendom. Det förefaller emellertid inte så. Jag har inte funnit något fall som visar att myndigheterna medvetet stödde de orättmätiga nazistiska ägarnas intressen. Det finns däremot en rad exempel på hur de svenska myndigheterna kraftigt markerade visavi de nazistiska företagens intressen i samband med gottgörelseprocessen (FKB vol 137)

Vad som återkommande skapade problem i kommunikationen mellan ariseringsoffer och myndigheter när de gällde gottgörelsekraven och fastställandet av de verkliga ägarna rörde tillgångarnas proveniens. Detta gällde speciellt företag, patent och varumärken. Ett belysande exempel på detta var förhandlingarna mellan FKB och de f d judiska ägarna till Beiersdorfkoncernen i Hamburg och deras krav på att få tillbaks sina tillgångar i form av företag och varumärken. (FKB vol 471, Rest N vol 29.) Proveniensfrågan var viktig då den blev helt avgörande för vilka åtgärder som kunde vidtagas, när det gällde tillgångarna och ersättningen.

Att döma av det genomgångna FKB-materialet gav ariseringen av tyskjudiska dotterbolag och företagstillgångar i Sverige inte upphov till några reaktioner från myndigheternas sida under perioden 1933-1944. Inte heller den frivilliga arisering som en del svenska företag genomförde gentemot svenskjudiska intressen och anställda väckte några officiella reaktioner (FKB, Hemliga arkivet vol 7)

3. i vad mån sådana tillgångar förts över till Sverige eller via Sverige till andra länder för att undvika att de beslagtogs av nazisterna eller för att de inte skulle återgå till sina rättmätiga judiska ägare.

En av FKB:s viktigaste uppgifter var att spåra nazistisk kapitalöverföring, kapitalflykt av nazistiska och av nazisterna rövade tillgångar. I en del fall kunde emellertid denna typ av fall vara speciellt komplicerade. Detta gällde ärenden där det framgår att tyskar hjälpte ariseringsoffer att rädda tillgångar ur Tyskland och placera dem i Sverige eller t ex Schweiz. Notabelt är att myndigheterna i dessa fall ofta valde att betrakta dessa överföringstransaktioner som tyska, läs nazistiskt inspirerade överföringar. Så tolkades t ex fallet med den tyskjudiske flyktingen H:s försök att via Schweiz och med hjälp av den tyske medborgaren M föra över tillgångar

till Sverige. (FKB vol 431) FKB såg H och M som kollaboratörer och som agenter för nazistisk kapitalöverföring. Denna attityd möter man även i andra fall. t ex i fallet med Fenschel/ Aldag (FKB vol 433) I likhet med strategin för tyska dotterbolags marknadsstrategi på den svenska marknaden under mellankrigstiden använde sig det tyskjudiska flyktkapitalet, däribland AB Sandström-Beiersdorf, av bulvanarrangemang i olika "säkra" länder. Metoderna var olika. Ibland startades företag i Sverige men aktierna ägdes av kontakter i USA. (FKB vol 129, 431) Andra gjorde som, T, den judiske ägaren till Nordiska Kartro AB, placerade aktier och andra tillgångar i Schweiz och Storbritannien.(FKB vol 112) Vad myndigheterna ibland tycks ha bortsett från var möjligheten av att judar samarbetade med tyskar och att detta inte behövde stå i motsättning till att rädda undan tillgångar från nazistisk konfiskation. Det kunde vara nödvändigt för att överhuvudtaget kunna rädda några av tillgångarna. Att de svenska myndigheterna bortsåg eller inte ville se dessa omständigheter förefaller märkliga med dagens glasögon. Var det så att man valde att se på dessa fall utifrån byråkratisk formalistiska kriterier för att därigenom slippa ta itu med besvärliga, kanske tidsödande ärenden? Vad som utöver den komplexa naturen i denna typ av ärenden bidrog att göra fall som t ex Sandström-Beiersdorf till så utdragna affärer var säkert också de svenska myndigheternas bristande kunskaper om och vilja till förståelse för det judiska flyktkapitalets villkor.

Vad beträffar den andra delen av frågeställningen, så är det alldeles uppenbart att de nya nazistiska ägarna av de "ariserade" tyskjudiska företagen, patenten och varumärkena i det längsta sökte behålla och komma undan med sitt rövade byte. De använde sig därvid av de utländska tillgångarna som ariseringen skapat. Ett exempel är när Schering med hjälp av Weydes Tekniska Fabriks AB sökte behålla kontrollen över varumärken som rätteligen tillhörde Scherk. Ett annat exempel är IG Farbens sätt att dölja äganderätt/utnyttjande av patent och varumärken som i fallet med B:s patent Imprägnol. De svenska intressen som skaffade sig fördelar genom ariseringen försökte behålla vad de orättmätigt förvärvat med nazistisk hjälp. Ett sådant exempel var den svenske representanten för de nazistiska ägarna till det ariserade AB Hugo Hartig. (FKB vol 417)

Sammanfattningsvis tycker jag mig ha funnit en både passiv och lågprioriterad strategi i de svenska myndigheterna handläggning av de av ariseringen drabbade judarna och deras krav på gottgörelse och upprättelse. Man höll sig snålt till det formella d v s restitutionens materiella sida men berörde praktiskt taget aldrig den säkert väl så viktiga frågan för de drabbade nämligen att gottgörelsen samtidigt var en

bekräftelse på människovärde, rättvisa och upprättelse efter alla nazismens skändligheter. Det förefaller mig som om dessa sakernas tillstånd till en del haft att göra med bristen på moraliskt engagemang hos myndigheterna. För att citera Håkan Nial i anslutning till hans synpunkter på de svenska myndigheternas hantering av ariseringsärendena fram till och med början av 1950-talet *"ur etiska synpunkter kan väl svaret icke bli mer än ett: att Sverige icke bör välja att fortsätta upprätthålla den nazistiska rasförföljelsens resultat"* (FKB:s arkiv vol 192)

PM om genomgångar av SJ:s centralarkiv

Sven-Olof Olsson

1998-06-20 (Rev. 1999-03-28)

På grundval av min tidigare forskning kring uthyrning av svenska godsvagnar till Tyskland samt mina studier kring det tyska transportarbetet under kriget har jag undersökt, huruvida det från SJ:s sida förekommit någon form av ersättning från Tyskland - ersättning som haft judiskt ursprung (guld eller annat).²⁸¹

Under det andra världskriget, den 11 januari 1940, ingicks ett avtal mellan Sverige genom K. Järnvägsstyrelsen, och Tyskland genom Reichsbahnzentralamt i Berlin. Avtalet grundades på den internationella överenskommelse, som då gällde för vagnsamtrafiken mellan Skandinavien och Tyskland. Denna uppgörelse upphörde att gälla i och med det tyska sammanbrottet. Avtalet innebar, att 500 öppna svenska godsvagnar uthyrdes till Tyskland för att transportera kol och koks i Tyskland till Sverige. Av dessa rekvirerades 300 vagnar från SJ och 200 från de enskilda järnvägarna.²⁸² Deutsche Reichsbahn skulle enligt avtalet betala 1 RM per dag och vagn, och kontraktet löpte till årsskiftet 1940/41. Detta avtal förnyades sedan årligen åren 1942, 1943 och 1944. I en skrivelse till Deutsche Reichsbahn den 14 september 1944 uppsades avtalet ensidigt

²⁸¹ Olsson, Sven-Olof, *German Coal and Swedish Fuel 1939-1945*, Göteborg 1975, s. 176 ff; Olsson, Sven-Olof, "Transportsektorn - en flaskhals i den tyska krigsekonomin." *Ekonomisk-historiska studier tillägnade Artur Attman*, Göteborg 1977, s. 205-224. Andra viktiga arbeten kring har skrivits inom det stockholmska s k SUAV-projektet (Sverige under andra världskriget), bland vilka i detta sammanhang främst bör nämnas Leif Björkman, *Sverige inför operation Barbarossa. Svensk neutralitetspolitik 1940-1941*, 1971 och Rune Karlsson, *Så stoppades tysktågen. Den tyska transiteringstrafiken i svensk politik 1942-1943*, 1974.

²⁸² Olsson 1975, s. 177.

från svensk sida.²⁸³ Vid denna tidpunkt var det 458 vagnar kvar i Tyskland, medan alltså 42 vagnar återkommit, varav en del svårt skadade.

Vid krigets slut i maj 1945 var fortfarande 379 godsvagnar kvar i Tyskland, och ännu den 25 januari 1950 hade 275 godsvagnar ej återkommit till Sverige.²⁸⁴ Ytterligare ett antal vagnar återkom, men i januari 1954 var antalet saknade vagnar fortfarande 257. Uppenbarligen var dessa vagnar att betrakta som förlorade i kriget. För att förekomma och i viss mån utjämna förlusterna utgick därför redan den 25 juni 1945 en skrivelse från Godstrafikbyrån på SJ, innebärande att tyska vagnar som befann sig i Sverige skulle betraktas som svenska. Därför kvarhölls 1947 i juni 151 tyska vagnar samt i september och påföljande år ytterligare 10.²⁸⁵

Avtalet för godsvagnsuthyrning till Tyskland innebar även, att SJ till de enskilda järnvägarna betalade 1,50 kr per dygn och vagn, vilket var något mindre än dåvarande kurs, men i gengäld stod Statens Järnvägar ekonomiskt ansvarig för uppgörelsen. Det innebar i realiteten, att SJ fick vidkännas stora kostnader för skadade och försvunna vagnar utan någon som helst kompensation.²⁸⁶

Förfrågningar och förhandlingar om ytterligare uthyrning av lok och vagnar togs upp från tysk sida i april och maj 1940, men avböjdes och de fullföljdes aldrig.²⁸⁷ Utöver de uthyrda vagnarna befann sig tidvis ett ganska stort antal godsvagnar i Norge och likaså i Danmark. Dessutom fanns kanske hundra andra godsvagnar i Tyskland förutom de direkt utlånade, samtidigt som ett ungefärligen lika stort antal tyska godsvagnar fanns i Sverige. I dessa senare fall handlar det säkerligen om en ganska "normal" trafik trots kriget.

Uthyrningen av godsvagnar under kriget innebar en kraftig åderlätning av den svenska vagnparken, i synnerhet som trafikarbetet ökade exceptionellt vid denna tid. Men denna eftergift bedömdes vara acceptabel med hänsyn till de viktiga transporter av kol och koks som därmed åstadkoms för Sveriges energiförsörjning under kriget.

²⁸³ Brev från A. Thorsell, K. Järnvägsstyrelsen den 20 april 1955 till Likvidationsnämnden, SJ:s Centralarkiv Gbr V5/1940.

²⁸⁴ VPM angående uthyrningen av godsvagnar till Tyska riksbanan. R. Nyhlén den 25 jan. 1950, SJ:s Centralarkiv, Stockholm Gbr V5/1940.

²⁸⁵ Till Konungen Brev den 30 juli 1947 från Tor Emers/Karl Forslind; Brev från Karl Forslind till alla Dc och Ti, Vfd, F Trafikförvaltningen Göteborg-Dalarna-Gävle, SJ:s Centralarkiv, Stockholm Gbr V5/1940.

²⁸⁶ Brev signerat Holvin Tbrg 7 jan. 1954. Gbr V5/1940; Brev från A. Thorsell, K. Järnvägsstyrelsen till Likvidationsnämnden, Stockholm den 20/4 1955, SJ:s Centralarkiv Gbr V5/1940.

²⁸⁷ Förtrolig PM om kommunikationsdepartementets skrivelse den 18 juni 1940 om utlåning till Tyskland av ytterligare 600 godsvagnar. SJ:s Centralarkiv Gbr V5/1940; Olsson 1975, s. 176 ff.

Under mars 1998 undersöktes akter i SJ:s centralarkiv från krigsåren och åren därefter beträffande det transportarbete SJ utfört åt Tyskland under kriget, dvs främst ovannämnda kol- och kokstransporter. Arkivet befanns vara mycket välordnat och lätt att söka i. Där finns mycket av intresse för den som vill undersöka SJ:s transportarbete och transportstrategier under andra världskriget, varav åtskilligt kring den tyska permittenttrafiken, det senare särskilt i akter ur Försvarsbyråns arkiv.

Följande serier i SJ:s centralarkiv genomgicks rörande den aktuella perioden:

Ekonomibyrån (Ekbr);

Försvarsbyrån (Fsbr), både den hemliga och öppna delen:

Godstrafikbyrån (Gbr);

Godstaxebyrån (Gtbr);

Kanslibyrån (Kbr). Dessutom gjordes en del stickprov i andra arkiv i SJ:s centralarkiv.

Ekbr redovisar det ekonomiska utfallet av det ökade trafikarbetet inom järnvägen under kriget, vilket gav kraftigt stegrade utgifter men ännu mer stegrade intäkter, dvs järnvägarna gjorde stora vinster under kriget. Inga handlingar - varken bland protokoll eller andra arkiv-serier - påträffades, som indikerade, att judiska tillgångar tagits i anspråk.

Fbr redovisar såväl permittenttrafiken som transiteringen av Engelbrektsdivisionen förutom att den innehåller uppgifter om uthyrning av öppna godsvagnar till Tyskland. Inga handlingar pekade på att judiska tillgångar tagits i anspråk.

Gbr är den intressantaste delen för studium av uthyrningen av godsvagnar till Tyskland. Den innehåller till och med en förteckning över de nummer och destinationer de olika vagnarna fick, när de kom över i tysk disposition. Uppgifter om skador, reparationer samt återkomst till Sverige fanns bland dessa handlingar.

I Gtbr och i Kbr påträffades inget material alls av intresse för undersökningen.

Det kan alltså konstateras, att bland det undersökta materialet på SJ:s centralarkiv påträffades intet material som tyder på att judiska tillgångar utnyttjats som betalning mellan Tyskland och Sverige. Betalningarna för

det transportarbete som de svenska godsvagnarna gjorde samt för skadade vagnar etc har skötts helt affärsmässigt mellan Statens Järnvägar och Deutsche Reichsbahn, åtminstone fram till år 1944. Därefter blev det svårare att få betalning från Tyskland.

Efter det andra världskriget bildades därför den så kallade Likvidationsnämnden, ett statligt organ, för att bl a bevaka den fordran som SJ ansåg sig ha. Ersättningen beräknades i januari 1954 vara drygt 1,33 miljoner kronor fördelade sålunda: för de 257 till f d Deutsche Reichsbahn uthyrda, sedermera saknade vagnarna 1 023 000 kronor, en hyresfordran för perioden 1 jan. - 30 april 1945 på drygt 76 000 kronor, hyresutlägg till Enskilda Järnvägar från och med den 1 maj 1945 för deras ej återkomna vagnar på drygt 200 000 kronor, samt en extra kostnad för 9 saknade TGOJ-vagnar på drygt 23 000 kronor.²⁸⁸ SJ:s fordran på f d Deutsche Reichsbahn kvarstod oreglerad ännu den 20 april 1955.²⁸⁹

Även andra serier och annat material undersöktes utan att några spår av egendom av judiskt ursprung kunde påträffas. Det kan alltså fastslås, att det bland tillgängligt material i SJ:s Centralarkiv ej påträffats något som haft koppling till judisk egendom, vare sig bland styrelseprotokoll eller korrespondens eller annan dokumentation - och vare sig i den öppna eller hemliga delen.

²⁸⁸ Ernst Jonson, Brev Ekd Fordringar på f d DR. Stockholm 22/1 1954. SJ:s Centralarkiv, Stockholm Gbr V5/1940.

²⁸⁹ Brev A Thorsell, K. Järnvägsstyrelsen, Stockholm till Likvidationsnämnden, Stockholm den 20 april 1955. SJ Centralarkiv Ekbr 30/47, 12/54. Såvitt kan bedömas av det material som granskats i SJ:s Centralarkiv torde denna skuld aldrig ha blivit clearad.

Banketik i Sverige under åren 1933 - 1945

P G Persson

1999-01-25

Bankinspektionens betydelse

Den offentliga tillsyn som bankerna varit underkastade har haft stor betydelse för framväxten av banketiken. En central tillsyn började 1868 och utövades av en särskild befattningshavare inom Finansdepartementet till 1907 då den övertogs av ett särskilt ämbetsverk, Bankinspektionen. Det bör genast framhållas att ändamålet med tillsynen av bankerna huvudsakligen var att kontrollera att bankernas ekonomiska ställning var sund, dvs att de alltid skulle kunna svara för sina förbindelser och att allmänheten alltså inte skulle behöva ha några bekymmer för sina i bankerna insatta medel.

Under den nu ifrågavarande tiden, 1933 - 1945, gällde följande år 1933 reviderade bestämmelse i bankrörelselagen av 1911 angående Bankinspektionens ämbetsplikter:

"230 a §. Bankinspektionen skall övervaka att bankbolagen i sin verksamhet ställa sig till efterrättelse dels denna lag och andra författningar, såvitt de hava särskilt avseende å bankbolag, dels de för bankbolagen gällande bolagsordningar, dels ock de föreskrifter, som med stöd av stadgande i lag eller bolagsordning blivit av bolagsstämma eller styrelse meddelade; dock vare bankinspektionen icke pliktig övervaka iakttagandet av sådana bestämmelser, som avse enskild delägars rättigheter eller skyldigheter i förhållande till bankbolaget eller till annan delägare eller som angå bankbolags inre angelägenheter.

Det åligger vidare bankinspektionen att jämväl i övrigt, såvitt angår förhållanden som kunna inverka på bankbolagens säkerhet, med uppmärksamhet följa dessas verksamhet.

Den tillsyn, som sålunda åligger bankinspektionen, utövas med ledning av handlingar, som jämlikt denna lag insändas till bankinspektionen, ävensom upplysningar, som vid bankundersökning eller annorledes inhämtas.

Bankundersökning skall anställas, så ofta sådan av bankinspektionen anses erforderlig eller av Konungen anbefalles."

I de av finansministern (och riksdagen) godkända motiven till paragrafen vid paragraf-ändringen 1933 anfördes att det under utvecklingens gång hade framvuxit en för tillsynen - utöver tillämpningen av lag och bolagsordning - inte mindre viktig uppgift, nämligen att ur säkerhetssynpunkt granska bankernas verksamhet. En sådan tillsyn bidrog till att bereda sundhet och soliditet åt bankväsendet och innebar ett skydd för insättarna. Inspektionen skulle om det var påkallat med rättelse meddela erforderliga erinringar. Dessa hade karaktär av råd som bankstyrelsen kunde beakta eller lämna utan avseende. Det måste vara till gagn att en bankledning finge sina handlingar bedömda från den vidare synpunkt som tillsynsmyndigheten hade tillfälle att anlägga på bankverksamheten.

Lagstiftarens ambition var alltså att se till att insättarnas rätt inte sattes i fara men det gavs som ovan framgår även en rätt för Bankinspektionen att anlägga andra synpunkter än rent laglydnadsmässiga och ge bankerna råd mot bakgrunden av detta som bankerna sannolikt inte lämnade obeaktade.

De gyllene bankreglerna

Sedan länge har åberopats de i lag inte upptagna men allmänt accepterade s k gyllene bankreglerna som ofta åberopas i lagstiftningsarbetet gällande bankerna. De är följande:

1. Matching av in- och utlåning.
2. Trygghet beträffande utlåningen.
3. Begränsning av enhandskrediter.

Med dessa regler har man som synes i första hand haft i tankarna att trygga bankernas solvens.

Banketik utanför bankrörelselagen

Generaldirektör Sten Walbergs uttalande 1973

I ett föredrag inför ordinarie bankmötet 1973 med rubriken "Juridik, etik och samhällsansvar i bankverksamheten" anförde dåvarande chefen för Bankinspektionen, Sten Walberg, synpunkter angående bankernas etiska handlande och praxis som han uppenbarligen ansåg ha varit gällande under den tid Bankinspektionen existerat. Här några av Walbergs synpunkter:

"Inom snart sagt alla verksamhetsområden finns yrkesetiska regler som är en levande realitet. För domstolarna finns en grundläggande regelsamling i Olaus Petri domarregler (Möjligen tänkte han i detta sammanhang på regel 11 "Lagen gillar icke allt det hon icke straffar - - -" och regel 13 "Den menige mans bästa är den yppersta lagen - - -").

"Vi talar om god advokatsed, god köpmannased, god revisorssed, pressetiska regler, läkaretik, god försäkringssed och god banksed." Walberg synes ha stöd för att kräva iakttagande av god banksed i de ovan anförda bestämmelserna beträffande Bankinspektionen och tillhörande motivuttalanden. Därjämte åberopade han att ett villkor för beviljande av bankoktroj (tillstånd att driva bankrörelse) var sedan 1911 att banken i fråga befanns vara nyttig för det allmänna. (3 § bankrörelselagen). Av förarbetena till detta stadgande framgick att villkoret närmast var tänkt som en spärr mot överetablering. Bakom denna tanke låg i sin tur enligt vad som sades i motiven att en överetablering inte skulle stärka och utveckla ett sunt affärsliv utan verka i motsatt riktning. (Numera gäller enligt 2 kap 3 § bankaktiebolagslagen sedan 1993 som huvudregel att oktroj skall beviljas om den planerade rörelsen kan antas komma att uppfylla kraven på en sund bankverksamhet och att oktroj inte får vägras på den grunden att det inte behövs någon ytterligare bank.)

Utänför denna framställning faller den banketikverksamhet som Bankinspektionen tog upp genom utgivande av banketikmeddelanden fr o m 1974.

Banketik som framgår av Bankföreningens handlingar

Några praktiska uttryck för bankernas etikambition har jag antecknat från en genomgång av Bankföreningens styrelseprotokoll, ett varje månad, årsmötesprotokoll och cirkulärmeddelanden, två i månaden.

Cirkulärmeddelande till bankerna 15 september 1933

Reichsbankspresident Hjalmar Schacht och antisemitismen

Schacht hade blivit intervjuad av en holländsk tidning varvid intervjuaren bl a hade frågat om han inte var rädd för att antisemitismen i Tyskland störde Tysklands utländska relationer. Schacht svarade att Tyskland för närvarande inte sökte några internationella finansiella förbindelser.

Styrelsesammanträde 23 januari 1935

Inrättande av kommittéer i Bankföreningen

Styrelsen beslöt att inrätta följande tre ständiga kommittéer:

- 1 Juristkommitté
- 2 Usancekommitté
- 3 Remburskommitté

allt för underlättande av styrelsens arbete och tydligen även för grundligare beredning av ärenden inom de till kommittéerna hörande ämnesområdena.

Skrivelse 20 februari 1935

Bostadsförsörjningsprogram

I denna skrivelse ställd till regeringen stödde styrelsen främjandet av bostadsförsörjningsprogrammet och anförde: "Tvivelsutan är intet problem för vårt land viktigare än frågan om folkminskningens hejdande genom fruktsamhetens utveckling. Ökad barnalstring är ett livsvillkor för vårt folk."

Styrelsesammanträde 25 oktober 1935

Frivilligt deltagande i sanktioner mot Italien med anledning av det italiensk-abessinska kriget

Bankföreningens medlemsbanker ingick ett avtal om kreditspärr mot Italien enligt regeringens och Nationernas Förbunds önskan med anledning av detta krig. Kredit fick inte lämnas till någon i Italien, varmed förstods den italienska staten och dess myndigheter, offentliga och privata juridiska personer, ävensom fysiska personer i Italien. Emissioner av italienska aktier och obligationer samt andra hänvändelser till kapitalmarknaden till Italiens förmån fick inte ske. En generell lag om kreditspärr mot Italien utfärdades 1936, alltså efter tecknandet av bankernas ovannämnda avtal.

Cirkulärmeddelanden till bankerna 1935

Uttalanden av Hjalmar Schacht

Utförligt referat gavs av Schachts föredrag på Leipziger-mässan i mars med försvar för den nationalsocialistiska ekonomiska politiken. Fri världshandel var naturligtvis ett ideal men Tyskland måste f n handla på clearingbasis av självbevarelsedrift. Man ville i Tyskland köpa från länder som levererade i byte mot tyska varor. (30 mars)

Schacht meddelade vid Ostmesse i Königsberg att sedan Tyskland efter mer än två decennier nu kunde höja sig till ett försvarsdugligt land och inför världens ögon återvinna nationell frihet och ära. Privat övermålning av judiska butiksfönster tog han avstånd ifrån, även om han ansåg att verksamheten i och för sig var tecken på en rättvis kamp. "Judarna måste finna sig i att deras inflytande för alltid försvunnit." Men judarna fick bedriva näringsverksamhet i viss utsträckning. Hänsyn hade därvid tagits till relationerna med utlandet. Förtroendet till Tyskland som rättsstat fick inte rubbas. (31 augusti)

Styrelsesammanträde 25 april 1936

Olämpligt utnyttjande av pant

En person A hade hos en bank diskonterat sina kundväxlar och som säkerhet för växlarna pantförskrivit ett tillgodohavande. Växlarna

betalades av acceptanterna och tillgodohavandet behövde därför inte tagas i anspråk.

En annan person B hade också diskonterat kundväxlar hos banken med A som acceptant. Denne gick i konkurs. Då tog banken i anspråk det av A pantförskrivna tillgodohavandet för infriande av As växlar.

Accordscentralen ansåg detta förfarande felaktigt. As växlar hade ju förvärvats av banken från annan än pantsättaren, dvs från B, varigenom B till skillnad från As övriga oprioriterade fordringsägare fick full likvid för sina på A dragna växlar.

Styrelsen ansåg sig inte kunna fälla något säkert omdöme men ville betona angelägenheten av att bankerna i fall som det åsyftade, liksom även i övrigt, omsorgsfullt eftersträvade att, i den mån så var möjligt, befordra en sakligt rättvis lösning av uppkommande frågor och undvika åtgärder, som kunde antagas bliva uppfattade såsom icke opartiska.

Efter knappt ett år trädde den nu gällande skuldebrevslagen av 1937 i kraft. Den innehöll en generalklausul till gäldenärens skydd mot oskäligen villkor och i förarbetena till lagen uttalades att det i allmänhet inte skulle vara tillåtet att ta i anspråk en generellt ställd pant för förbindelser förvärvade från annan än pantsättaren. Bankföreningen rättade sig efter detta och föreslog en tryckt låneklausul som förbjöd sådant ianspråktagande. Bankerna godtog denna klausul.

Styrelsesammanträde 25 november 1936

Avböjande av förslag om strängare klausuler beträffande banks ansvar vid förfälskning av bankmotbok

Chefsombudsmannen i Skandinaviska Banken hade överlämnat en promemoria angående klausuler till skydd för bankerna mot förluster på grund av utbetalning till obehöriga innehavare av bankmotböcker. Detta grundade sig på ett förslag till skuldebrevslag (som blev lag den 1 januari 1937) i vilket förekom förbud mot förbehåll till bankens skydd vid förfälskning av sparkasseböcker. Detta innebar att utbetalning som en bank trots iakttagen aktsamhet verkställde till en obehörig innehavare av sparkassebok inte blev gällande mot räkningshavaren. Beträffande andra motböcker i affärsbankerna uttalades i förslaget att i regel inga allvarigare betänkligheter torde kunna göras gällande mot klausuler som var

fördelaktigare för bankerna (och därmed strängare för motbokshavarna.) Nu föreslog ombudsmannen att bankerna skulle begagna sig av denna möjlighet och ta med ett strängare men lagligen tillåtet förfalskningsförbehåll. Bankföreningens juristkommitté avstyrkte emellertid detta med följande motivering: "Resultatet av genomförandet av förslaget måste således bli att olika bestämmelser skulle komma att gälla i fråga om de särskilda motboksräkningarna, en, moderat, för sparkasseräkning och en annan, för allmänheten hårdare, för kapitalräkningarna. Det torde bli svårt att bibringa allmänhetens förståelse för dylik olikhet."

Ombudsmannens förslag godtogs inte av styrelsen utan den för allmänheten fördelaktigare klausulen skulle gälla för alla räkningstyper. Långt senare fick styrelsen medhåll av lagstiftaren genom att det år 1968 i lag föreskrevs att den fördelaktigare sparkasseklausulen skulle gälla för alla räkningstyper.

Cirkulärmeddelande till bankerna 1937

Stämpelplikt för utländska värdepapper

Riksdagens revisorer hade påpekat att man kunde befara att utländska värdepapper som släpptes ut i Sverige inte var försedda med vederbörlig stämpel till bevis om erlagd skatt. Revisorerna bad Bankföreningen lämna bankerna information om skyldigheten att stämpelbelägga sådana värdepapper. Bankföreningen svarade att den inte hade anledning att tro att bankerna skulle undandraga sig skyldigheten att stämpelbelägga utländska värdepapper som släpptes ut i Sverige, men kunde ändå åta sig att påminna bankerna om denna skyldighet, även för vidareinformation av kunderna.

Styrelsesammanträde 15 juli 1938

Varning för transaktioner med tyska kommissariska förvaltare i Österrike och Sudetområdena

Ur protokollet: "Verkställande direktören upptog frågan angående den ställning, som bankerna borde intaga till betalningsorder, som de mottog från sådana "kommissarische Verwalter", vilka i förutvarande Österrike erhållit bestämmanderätten i vissa, enkannerligen judiska, affärsföretag.

Överläggning härom hade ägt rum med bankjurister, tillhörande de tre största bankerna. Man hade därvid kommit till uppfattningen, att det icke kunde anses vara utan risk för en bank att ställa sig en dylik förvaltares utbetalningsorder till efterrättelse. Den möjligheten förelåg, att en svensk domstol skulle, därest tvist rörande utbetalningen bleve underställd dess prövning, finna den tyska lagstiftning, varom fråga vore, stridande mot ordre public eller, såsom det i svensk lagstiftning uttrycktes, "uppenbart oförenlig med grunderna för rättsordningen här i riket" och för den skull vägra att erkänna densamma. I så fall skulle banken, därest den redan betalat till förvaltaren, kunna bli nödsakad att betala ytterligare en gång. Då frågan vore av ömtålig beskaffenhet och antagligen ägde intresse endast eller väsentligen för de banker, med vilka samråd skett, hade verkställande direktören icke ansett sig böra i ärendet sätta sig i förbindelse med de övriga bankerna.

Styrelsen tillkännagav sin anslutning till vad verkställande direktören sålunda anfört."

Frågan avgjordes senare i fyra mål i Högsta Domstolen, alla refererade under Nytt Juridiskt Arkiv (NJA) 1941 sid 424 till de landsflyktiga judiska ägarnas fördel. Alla målen anhängiggjordes 1938 och torde ha varit anledning till Bankföreningens ovanstående övervägande samma år. Ett av målen gällde just ett österrikiskt företag.

Styrelsesammanträde 26 januari 1940

Frivilliga valutahandelsbegränsningar

Bankerna anslöt sig till frivilliga valutabestämmelser "i syfte att slå vakt om landets valutareserv och i görligaste mån motverka de ansatser till kapitalflykt som efter krigsutbrottet må hava trätt i dagen". Det var fråga om en begränsning av valutahandeln. Riksbanken anslöt sig till bestämmelserna. Kort därefter, den 25 februari 1940, utfärdade regeringen förordnande om valutareglering.

Gemensamma motboksuttag

Överenskommelse träffades mellan bankerna om gemensam utbetalning på motbokskonton med hänsyn till svårigheterna med uppehållet vid evakuering.

Styrelsesammanträde 27 februari 1940*Dödning av obligationer*

Styrelsen förordade att obligationer skulle kunna dödas, vilket de tidigare inte kunde, eftersom behov av dödning fått en "säregen aktualitet". Överläggningar hade upptagits med justitiedepartementet om att dödning skulle kunna ske när det kunde hållas för visst att obligationen hade blivit förstörd. (1941 utfärdades en lag med vissa bestämmelser om dödande av handlingar som förstörts under krig m m.)

Styrelsesammanträde 15 juli 1940*Välvillig inställning till näringsidkare vid betalningssvårigheter*

Bilhandlarekrediter

Verkställande direktören meddelade att ordföranden i Svenska Automobilhandlareföreningen Ernst Nilsson överlagt med honom om automobilhandelns bekymmer med anledning av en nyligen med stöd av en moratorielag utfärdad förordning om inskränkning i rätten att återta avbetalningsgods. Detta kunde medföra svårigheter för bilhandlarna att fullgöra sin betalningsskyldighet mot bl a bankerna. Verkställande direktören hade sagt att han var övertygad om att bankerna skulle med förståelse och varsamhet bedöma deras läge. Några farhågor för ett bryskt och hänsynslöst framgående från bankernas sida behövde säkerligen inte hysas.

Ernst Nilsson hade vidare meddelat, att en ofrånkomlig följd av moratoriet vore, att automobilhandlarna hädanefter måste avböja att på avbetalning sälja ej endast bilar utan även "de numera eftersökta gengasaggagaten". För dessa senare vore emellertid en utväg beredd genom statslån, som mot borgen kunde erhållas hos Kommerskollegium.

Klädeshandlarekrediter

En skrivelse hade kommit från Sveriges Beklädnads- och Manufakturhandelsförening vari meddelades att omsättningen inom branschen hade gått ned till följd av kriget varför handlarna hade svårt att fullgöra sina förpliktelser och anhöll att tolerans skulle visas dessa handlare av bankerna och hänsyn tagas till de svårigheter som de oförskyllt hade råkat ut för. Bankföreningen delgav bankerna denna skrivelse.

Beslagtagande av nederländsk egendom

Bankföreningen hade fått meddelande om beslagtagande av nederländsk egendom befintlig i utlandet inklusive deponerat guld. Beslagtagandet hade gjorts av den nederländska exilregeringen i London. Verkställande direktören var beredd att diskutera uppkommande fall. Liknande åtgärder hade vidtagits av den norska regeringen medan den ännu befann sig på norsk mark.

Samtidigt kom ett meddelande från den tyska beskickningen i Stockholm om att tyska myndigheter i Nederländerna hade krävt hembud av guld och utländska tillgodohavanden från nederländska medborgare. Beskickningen förklarade att den flydda nederländska regeringens dispositioner enligt ovan var ogiltiga.

Styrelsesammanträde 30 september 1940

Inställning till nazistisk tvångsförvaltning i Polen

Styrelsen behandlade en skrivelse av den 27 september 1940 från Handelsbankens chefsombudsman vari omtalades att tyskarna omedelbart tagit ledningen av den ekonomiska verksamheten i de ockuperade delarna av Polen. Banker, försäkringsbolag och industriföretag hade ställts under tysk kontroll. Företagens brev var undertecknade av en tysk s k Treuhänder. Fråga om förfoganderätten över de polska kundernas och särskilt bankernas svenska konton aktualiserades därför. De svenska bankerna hade såvitt ombudsmannen visste utan undantag avböjt att efterkomma framställningarna om disposition från dessa Treuhänder. Polens annexion hade ju folkrättsligt inte erkänts av Sverige. Fasthöll Treuhändern sitt krav hade den svenska banken ej annat att göra än att

hänvisa honom till svensk domstol för att få kravet i laglig ordning fastställt. Detta borde gälla även om anmäld firmatecknare undertecknade dispositionsordern.

Verkställande direktören anförde att han i väsentliga delar inte kunde ansluta sig till ombudsmannens ståndpunkt och anförde: "Vårt lands historiska och politiska läge gjorde det alldeles nödvändigt för oss att iakttaga stor varsamhet i förhållande till Tyskland och således även gentemot sådana framställningar från tysk sida som vore grundade på eller hade sammanhang med situationer uppkomna genom tyska ockupationer av främmande staters områden." Bankerna borde enligt verkställande direktören i de av ombudsmannen beskrivna fallen såvitt möjligt visa sig tillmötesgående mot de framställningar som gjordes och avvisa dem endast då ett motsatt ställningstagande vore förbundet med en klart påvisbar ekonomisk risk för bankerna. Framställning om kontoutdrag borde icke förvägras även om framställningen endast var undertecknad av Treuhänder. Ej heller borde bankerna i allmänhet vägra att åttlyda order om disposition av konto då dylik order vore undertecknad av vederbörligen anmäld firmatecknare med eller utan tillägg av Trehänders underskrift. I sådana fall då dispositionsordern var underskriven endast av Treuhänder föreföll det tillsvidare skäligt att ordern avböjdes under åberopande av behörighetsfrågans dunkla beskaffenhet och om så funnes lämpligt med hänvisning att söka frågans prövning hos domstol.

Utan att ingå i någon diskussion av uppkommande frågors detaljer beslöt styrelsen uttala sin principiella anslutning till den av verkställande direktören hävdade ståndpunkten.

Tidigare hade som ovan framgår (styrelsesammanträde 15 juli 1938) Bankföreningen i och för sådana situationer varom här talas rekommenderat bankerna att iakttaga försiktighet. Genom rättsfallen NJA 1941 sid 424 klarnade rättsläget då Högsta Domstolen underkände verkan i Sverige av kommissarisk förvaltning i Tyskland och tyskockuperade områden beträffande egendom som fanns i Sverige vid förvaltningens införande. Därigenom fick bankerna underlag för ett mera bestämt uppträdande gentemot Treuhänder och kommissariska förvaltare än vad Bankföreningen enligt ovan gett uttryck för och rättsfallen synes ha gett stöd åt ombudsmannens linje.

Sveriges Riksbanks ställningstagande till tysk tvångsförvaltning i Polen 1939

Det kan i detta sammanhang vara av intresse att ta del av ett ställningstagande som Riksbanken vid samma tid gjorde i ett fall liknande det som ovan redovisats och som finns refererat i Riksbanks-rapporten "Riksbankens guldaffärer med Nazityskland", sid 92, av december 1997. Den norske riksbankschefen Rygg meddelade i brev av den 25 oktober 1939 till den svenske riksbankschefen Ivar Rooth att en dr Zygmunt Karpinski hade blivit bemyndigad av presidenten och direktören för Bank Polski i Paris (tydligt landsflyktig) att disponera över bankens guld och tillgodohavande i utländska korrespondentbanker. Då det vore betydelsefullt att de nordiska centralbankerna uppträdde likartat i denna fråga var det enligt Rygg av intresse att få veta vilken uppfattning Sveriges Riksbank hade.

Ivar Rooth svarade i brev av den 27 oktober 1939:

"När vi mottogo omnämnda (likalydande) brev från dr. Karpinski, underställde vi detsamma vårt utrikesdepartement och närmast dess rättsavdelnings prövning. Efter att ha ingående övervägt angelägenheten meddelades det oss därefter, att man såväl vid beaktandet av hitintills fixerade folkrättsliga regler som av situationen i övrigt icke ansåg hinder föreligga för riksbanken att följa M. Karpinskis instruktioner. Vi ansågo oss därför oförhindrade meddela M. Karpinski den saldouppgift å Bank Polskis tillgodohavande härstädes, som han närmast begärt. Detta meddelades först telegrafiskt, varefter vi i vår brevbekräftelse inskränkte oss till att erkänna emottagandet av hans skrivelse samt telegrammets innehåll. Vi ha sålunda icke direkt besvarat hans instruktion att icke utföra order från Bank Polski, avgivna från de ockuperade områdena av Polen. Vi komma givetvis att göra varje ytterligare krav på Bank Polskis tillgodohavande, varifrån de än må komma oss tillhanda, till föremål för en synnerligen ingående prövning och alltid därvid hålla intim kontakt med icke blott vårt eget utrikesdepartement utan även med de övriga skandinaviska centralbankerna, i den mån detta är oss möjligt."

Bankmöte 25 - 26 oktober 1940

Avgiftsreduktion för garantier på grund av krigsförhållandena

Bankmötet godkände följande tariffändringsförslag av styrelsen:

"Har medlem av bankföreningen tecknat garanti för fullgörande av svenskt företags åtagande i samband med kontrakt om leverans till utlandet och kan på grund av svensk statsmakts åtgärd leveransen icke fullgöras, vare banken berättigad att, sedan provision enligt gällande tariff för tecknande av garanti erlagts under minst ett år, sänka provisionen för återstående tid, varunder leveransen på grund av hindret icke kan fullgöras, till hälften av det lägsta belopp, vartill provisionen skall beräknas enligt gällande tariff."

Cirkulärmeddelande 29 november 1941

Tystnadsplikt under kriget.

Bankföreningen utsände den 29 november 1941 följande cirkulärmeddelande till bankerna:

"Den medborgerliga tystnadsplikten.

Bankernas folk står i vidsträckt och oavlätlig förbindelse med allmänheten. De veta väl, att vad de därvid erfara ej må givas spridning. Förekommer något av säregen beskaffenhet, skall därom göras anmälan till vederbörande förman. Men ännu mera nu än eljest hava bankmännen att besinna den dem alltid åliggande tystnadsplikten. Varken genom prat med yttervärlden eller inbördes samtal må bankernas funktionärer vidarebefordra upplysningar, antaganden eller rykten rörande försvarsberedskap, utrikespolitik eller annat, som därmed har samband. Rättesnöret för bankmannen vare:

Vaksamhet och tystnad."

Styrelsesammanträde 27 november 1942

Förlängning av presentationstid för kuponger

Chefsombudsmannen i Skandinaviska Banken hade föreslagit att svenska bolag som utgivit obligationer och förlagsbevis skulle medge förlängning av den treåriga preskriptionstiden enligt skuldebrevslagen för presentation av kuponger. Presentationen hade ofta hindrats av krigsförhållandena. Ombudsmannens förslag tillstyrktes av Bankföreningen som skulle insamla medgivandena från bolagen i fråga och hålla dem tillgängliga för berörda parter.

Styrelsesammanträde 2 februari 1943*De allierades varning för befattning med konfiskerad egendom i tyskockuperade länder*

UD hade till Bankföreningen översänt handlingar innehållande en gemensam allierad förklaring rörande behandlingen av konfiskerad egendom i länder ockuperade av Tyskland. Bankföreningens medlemmar skulle underrättas om dessa handlingars innehåll. Det var tydligen fråga om de 17 allierades deklaration av den 5 januari 1943 benämnd "Inter-Allied Declaration Against Acts of Dispossession" överlämnad av den brittiska ambassaden i Stockholm. Se Riksbankens utredningsrapport "Riksbankens guldaffärer med Nazityskland" av december 1997, sid 7.

Styrelsesammanträde 26 februari 1943*Behandling av vissa utländska tillgodohavanden i bankerna*

Verkställande direktören redogjorde för vissa handlingar som överlämnats av Stockholms Enskilda Bank angående framställning om överförande av kundmedel till de av Tyskland ockuperade länderna. Tvekan hade uppstått om huruvida dessa framställningar borde efterkommas. Styrelsen beslöt tillsätta en kommitté för utredning av frågan. Kommittén skulle bestå av verkställande direktören samt herrar Brundell, Calissendorff och Brunkman. Senare tillkallades förre verkställande direktören K Dahlberg, utrikesrådet G Engzell samt vice riksbankschefen F Wallberg. Det beslutades också att Valutakontoret skulle ombes på spörsmålet.

Resultatet av utredningen blev följande som strängt konfidentiellt betecknade uttalande av den 21 maj 1943 av Bankföreningen genom verkställande direktören: "Av det sagda (bl a varningen från de allierade) lär framgå, att det för en svensk bank icke är utan risker att på uppdrag av någon i ett ockuperat land vidtaga sådana åtgärder som att verkställa överföring av tillgodohavande eller deponerade värdehandlingar liksom av därav härflytande avkastning till annan utländsk person eller institution.

I flertalet fall torde väl den begärda åtgärden framstå såsom ett naturligt led i en affärstransaktion, vari ockuperande myndighet eller av denna befullmäktigat ombud icke är inblandad. Där så är förhållandet, torde banken finna sig kunna behandla frågan i vanlig ordning, givetvis i

förekommande fall under iakttagande av clearing- eller valutaförfattningarnas föreskrifter.

Framstår åter åtgärden såsom en sakligt icke motiverad finansiell omflyttning eller företer den eljest något drag av misstänkt beskaffenhet, tillrådes banken att delgiva ärendet verkställande direktören i Svenska Bankföreningen, som kommer att i fall av behov efter samråd med vederbörande myndigheter tillhandagå med råd huru banken lämpligast bör förfara.

Självfallet är, att även efter det ett dylikt råd givits banken har att handla på sitt eget ansvar."

Det framgår inte om man inom styrelsen övervägt de viktiga rättsfallen NJA 1941 sid 424 angående verkan i Sverige av kommissarisk förvaltning av ett företag i Tyskland och av Tyskland ockuperade länder. I huvudsak innebar dessa rättsfall att den kommissariska förvaltningen inte tillerkändes verkan beträffande egendom i Sverige som företaget hade ägt före förvaltningens införande.

Styrelsesammanträde 15 april 1943

1941 års befolkningsutredning med förslag till planmässigt sparande för familjebildning och statens bosättningslån

Förslaget diskuterades, kommenterades och tillstyrktes. Följande moraliska uttalande ingick i yttrandet: "Enligt styrelsens uppfattning är det av största vikt, icke minst ur synpunkten av den enskildes ekonomiska välfärd, att det självklara medvetandet att lån måste återbetalas icke genom statens åtgöranden avtrubbas. En låneverksamhet, bakom vilken man kan skönja en tanke, att det icke är så noga med återbetalningen, är direkt ägnad att försvaga ansvarskänslan hos personer med mindre utvecklat ekonomiskt sinne. Det synes vara fara värt, att bosättningslåneverksamheten i sin tillämpning kommit att åtminstone på vissa håll medföra dylika negativa verkningar.

I betraktande av det anförda erfar styrelsen med tillfredsställelse, att utredningen i betänkandet intagit den bestämda ståndpunkten, att vid prövningen av lånebeloppens storlek kreditvärdighetsprincipen bör vara den dominerande och icke behovsprincipen. Enligt styrelsens uppfattning hade det varit lyckligt om denna ståndpunkt fått komma till ett mera klart

uttryck även med avseende på frågan, huruvida ett bosättningslån överhuvud bör beviljas eller ej."

Cirkulärmeddelande 31 augusti 1943

Verkan av rättshandlingar i ockuperade länder

Från UD hade överlämnats avskrift av en den 27 juli 1943 dagtecknad skrivelse från svenska beskickningen i London jämte en därvid fogad utredning framlagd vid The International Law Conference's sammanträde i London den 10 - 12 juli 1943 gällande giltigheten av transaktioner företagna med personer inom de av axelmakterna ockuperade länderna eller mellan sådana personer inbördes. I skrivelsen anfördes bland annat följande:

"Av särskilt intresse ur svensk synpunkt synes följande punkter vara, vilka bl a beröra tredje mans ställning.

Därest en överlåtelse av egendom företagits från ett ockuperat land till ett annat land i strid med internationell rätt eller med det ockuperade landets före ockupationen gällande lagar, eller om egendomen i fråga på ett tidigare stadium varit föremål för en olaglig överlåtelse, är transaktionen i princip ogiltig. Detta är förhållandet ej blott då ond tro förelegat utan även i vissa fall då vederbörande varit i god tro. Presumtionen är sålunda omkastad mot den eljest vanligen gällande. Vid en överlåtelse även i öppna marknaden presumeras sålunda ond tro till dess att motsatsen bevisats med motivering, att när egendom i ett ockuperat land blivit föremål för överlåtelse, en stark misstanke måste ha förelegat att egendomen i fråga kommit i överlåtarens händer på orättmätigt sätt.

Därest överlåtaren själv förvärvat egendomen i god tro, emedan alla privaträttsliga former vid förvärvet iakttagits, anses däremot tredje man, som i sin tur förvärvar egendomen i fråga, böra få åberopa god tro."

Bankföreningen lämnade ingen kommentar till detta meddelande utan menade tydligen att varje bank själv fick dra sina slutsatser.

Styrelsesammanträde 29 mars 1944*Avstående från preskriptionsinvändning*

Sverige-Amerika Stiftelsen hade anfört att det var svårt att avbryta preskription beträffande svensk-amerikaners tillgodohavanden på bankräkning i Sverige och föreslog Bankföreningen att instruera bankerna att inte åberopa preskription när preskriptionsavbrott hindrats av krigsförhållanden. Bankföreningen tillstyrkte detta med tillägg att preskription skulle inträda sedan två år förflutit från det hindret för preskriptionsavbrott hade upphört. Samtliga banker anslöt sig till detta.

Tack för tillmötesgåendet framfördes av Sverige-Amerika Stiftelsen.

Nazismens återspeglning i Svensk Juristtidning 1933 - 1945

P G Persson

1999-01-22

Svensk Juristtidning grundades 1915. Den utkommer med 10 häften per år. Spridningen bland aktiva jurister torde vara i det närmaste 100-procentig. Juris studerande får 50 procent rabatt på tidskriften. Stående rubriker i tidskriften är bl a "Internationell rätt" och "Nordisk och främmande rätt". Redaktionen består av framstående jurister såsom professorer, justitieråd och advokater. Under den ifrågavarande tiden utgjordes redaktionen av Carl Björling, Birger Ekeberg, Thore Engströmer, Alf Lindahl, Karl Schlyter, Birger Wedberg, Carl Ljungholm, Gösta Huselius och Einar Stenbeck.

Som nedan skall framgå förekom ett stort antal redogörelser i Svensk Juristtidning för den rättsliga utvecklingen i Nazityskland i saklig form utan kommentarer men med tydlig ambition att kritiskt skildra denna utveckling. Här följer en redogörelse för artiklar i ämnet år från år. Svenska jurister får anses ha genom tidskriften hållits väl underrättade om rättsutvecklingen i Nazityskland.

1933

De politiska nödförordningarna i Tyskland (sid 73)

Kabinettet von Papen utfärdade följande fyra nödförordningar den 14 juni 1932 (alltså före Hitlers Machtübernahme).

1. Omreglering av den politiska straffrätten. Demonstrationer och folkmöten fick förekomma endast på härför särskilt anordnade områden varjämte särskilda inträdeskort skulle utdelas.
2. Politiska föreningar var skyldiga att tåla alla stadgeändringar som inrikesministern kunde finna erforderliga för upprätthållande av statsauktoriteten. Olydnad i detta avseende från föreningarnas sida medförde deras upplösning.
3. Pressfriheten underkastades långtgående inskränkningar. Periodiska skrifter kunde utan vidare indragas under viss tid om deras innehåll ansågs vara "stats- eller kyrkofientligt".
4. Slutligen skärptes straffet för brott av politisk natur varjämte ett mer summariskt processförfarande anordnades för dess avdömande. (Referent sedermera justitierådet Gunnar Bomgren)

Entledigande av tysk rättslär (sid 298)

Professorn i statsrätt vid universitetet i Köln, Hans Kelsen, hade i mars 1933 hållit föredrag på olika universitet och högskolor i Sverige med rubriker som "Die platonische Gerechtigkeit", "Grundbegriffe und Methode einer reinen Rechtslehre", "Staat und Recht", "Die Verfassungsgerichtbarkeit in Deutschland und Österreich" och "Staatsform und Weltanschauung". Svensk Juristtidnings notis härom avslutas med följande meddelande: "Enligt meddelande i dagspressen har Kelsen numera entledigats från sin professur."

Tysk lagstiftning under kabinettet Hitler (Referent Ernst Leche) (sid 364)

Lagstiftningsfullmaktslag

Den 24 mars införde riksdagen en synnerligen vittgående fullmaktslag, "Gesetz zur Behebung der Not von Volk und Reich". Det överlämnades åt regeringen att besluta lagar vilka t o m kunde avvika från författningen. Allt som kunde vara föremål för lagstiftning underkastades regeringens lagstiftande makt. De tyska delstaterna (länderna) ställdes under enhetlig ledning.

Fullmakt att avskeda statsanställda

En lag vilken såväl inom som utom Tyskland väckte stort uppseende var "Gesetz zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums" av den 7 april varigenom en av huvudpunkterna på det nationalsocialistiska partiets program omsattes i verklighet. Med stöd av lagen kunde befattningshavare i rikets, ländernas, kommunernas, offentliga korporationers och därmed jämförliga inrättningars eller företags tjänst avskedas, förtidspensioneras eller förflyttas till annan tjänst utan att någon grund härtill förelåg enligt gällande rätt. Under lagens bestämmelse föll bl a domare och lärare vid offentliga skolor och högskolor. Att lagen förklarades tillämplig på domare stod i strid med vad rikskanslern tog upp i sitt stora tal den 23 mars om att domarnas oavsättlighet var rättsväsendets grundval. Befattningshavare vilka icke var av arisk härstamning försattes ur tjänstgöring. Även om ingen annan grund för avskedandet förelegat kunde dock den som i tal eller skrift eller på annat sätt uppträtt fientligt mot den nationella rörelsen, skymfat dess ledare m m avskedas.

Förbud för ickearier och kommunister att vara advokater

Rätten att utöva advokatverksamhet kunde före den 30 september 1933 återkallas för den som var av ickearisk härstamning. Den som varit verksam i kommunistisk riktning fick under inga förhållanden vara advokat.

Specialdomstolar

Genom en förordning av den 21 mars tillskapades särskilda domstolar (Sondergerichte) för handläggning av brott av statsfientlig natur. Förenklade straffprocessuella regler skulle gälla. Mot en sådan domstols utslag fick talan icke föras.

Upphävande av medborgerliga rättigheter

Genom en förordning av den 28 februari "till skydd för folk och stat" upphävdes vissa för den enskilde medborgaren garanterade rättigheter. Den egna personens och bostadens oantastbarhet, ävensom post-, telegraf- och telefonhemligheter kunde av myndigheterna göras till föremål för

inskränkningar utöver eljest gällande gränser. Förenings- och församlingsrätten var provisoriskt upphävd, likaså förbudet mot censur. I en annan förordning av den 28 februari lagstiftades mot "förräderi mot det tyska folket och mot högförrädiska stämplingar". Sådana åtgärder kunde bestå av uppmaning i tryckt skrift till omstörtning med våldsamma medel samt till statsfientliga strejker och generalstrejk.

Straffriförklaring av SA- och SS-våldsmän

I en förordning av den 21 mars stadgades amnesti för straffbara handlingar som begåtts i kampen för den nationella resningen eller den tyska torvan (Scholle). Enligt en särskild lag blev strafförfarandet vid tjänsteförseelser begångna av SA och SS förklarade offentlighetsrättsliga, i enlighet med de bestämmelser som rikskanslern i egenskap av högste SA-ledare utfärdat.

De tyska studentduellerna straffria (sid 386)

Dessa, även kallade mensurer, förklarades straffria. Mensurerernas popularitet härrörde enligt myndigheterna ur stridsvilja. De borde icke hämmas utan främjas hos den akademiska ungdomen. Mensurererna stålsatte det personliga modet, krävde självbehärskning och stärkte viljekraften. (Referent professor Ivar Strahl)

Avskedade tyska universitetslärare (sid 386)

Manchester Guardian innehöll enligt en av Svensk Juristtidning återgiven förteckning på inemot 200 tyska universitetslärare vilka blivit nödsakade att lämna sina befattningar. Bland professorerna i juridik på listan märktes Gerhard Anschütz, Heidelberg, känd som kommentator till Weimarförfattningen, en av Tysklands mest ansedda straffrättslärare, Hermann Kantorowicz, Kiel, en av frirättsrörelsens tillskyndare, rättsfilosof, rättshistoriker och straffrättslärare, Hans Kelsen, Köln, grundläggare av den så kallade Wiener-skolan inom rättsteori med allmän statsrättslära och folkrätt, Gustaf Radbruch, Kiel, framstående rättsfilosof och straffrättslärare, förutvarande riksjustitieminister, Walther Schücking, Kiel, berömd folkrättslärare, ledamot av den fasta internationella domstolen i Haag, Emil Lederer, Berlin, framstående nationalekonom och sociolog samt Alfred Manes, Berlin, känd för arbeten inom försäkringsväsendets område. (Referent professor Ivar Strahl)

Lägerliv som led i juristutbildning i Preussen (sid 474)

I Preussen hade bestämts att sex veckors vistelse i gemensamhetsläger skulle fordras av juris studerande. Livet i lägret skulle, under sträng tillämpning av ledarprincipen, fyllas med idrottsliga övningar och undervisning i världsåskådning samt statspolitiska och nationella ämnen. Som motiv för anordnandet av lägerlivet anfördes önskan att återuppväcka lusten för kroppsövningar i naturen och att stärka viljan i syfte att vinna uthållighet, beslutsamhet, punktlighet och plikttröhet. (Referent professor Ivar Strahl)

1933 - 1934**Bondearvsrätten endast för arier (sid 586)**

Denna blev utsträckt från Preussen till hela Tyskland och angav förutsättningar för bondearvsrätt. En förutsättning var att bonden skulle vara av tysk och därmed förenlig härstamning. Den rasrena stamtavlan skulle föras tillbaka ända till år 1800. Bonden fick alltså inte vara jude. (Referent Claes Westring)

Den tyska juristdagen; motto: Nationalsocialismen den främsta rättskällan (sid 588)

Denna ägde rum i Leipzig. I det tyska advokatsamfundets tidning "Juristische Wochenschrift" framhölls att i stället för de ändlösa debatterna på tidigare juristmöten skulle träda föredrag av män som visste hur "Der Führer der Deutschen" tänkte över alla stora problem och hur enligt hans sinne lagstiftningsfrågor och yrkesfrågor skulle lösas. Ett motto som uppställt för mötet var "Durch Nationalsozialismus dem Deutschen Volke das Deutsche Recht". De 12.000 deltagarna avlade inför allt folket eden "att de såsom tyska jurister intill sina sista dagar skulle följa sin ledare Adolf Hitler på hans väg". Ett annat motto var "Höchstes Gesetz sei jetzt der Wille des Führers das sei ein Grundsatz des geltenden Staatsrechts". Svensk Juristtidning innehöll i artikeln en redogörelse för de ämnen som förekom och där grundprincipen genomgående var att nationalsocialismen var den främsta rättskällan. (Referent Kurt Holmgren)

1934

Nationalsocialistiskt strafflagsförslag; rasförräderi (sid 80)

Förslaget var framlagt av justitieminister Kerrl. Den gällande strafflagen sades alltför mycket ha fått sin prägel av strävandet att skydda den materiella, i enskild besittning varande egendomen. Bestämmelser i sådant syfte borde icke få utgöra en strafflags tyngdpunkt. I centrum borde i stället stå stadganden till skydd för rasen, staten och dess bestånd, familjen, äran, den tyske mannens värn- och arbetskraft, den tyska kvinnans förmåga till moderskap och det tyska barnets renhet. Bland bestämmelserna märktes att ingående av äktenskap mellan tyskar och personer som tillhörde en främmande blodsgemenskap (här åsyftades främst judar) eller ras som enligt lag icke fick sammanföras med tyskt blod skulle förbjudas. Som rasförräderi skulle bestraffas också varje form av könsumgänge mellan tyska och dylika personer. Straffbar kränkning av rasäran förelåg om en tysk offentligt umgicks med en färgad på ett sätt som kunde anses såsom skamligt och sårande för en sund folkuppfattning. (Referent Kurt Holmgren)

Ny presslagstiftning; skydd för tyska staten och kulturen (sid 183)

En ny lag för pressfriheten i Tyskland utfärdades den 4 oktober 1933. Rätt att utöva verksamhet som redaktör (Schriftleiter) tillkom endast tyska medborgare av arisk härstamning. Huvudredaktören skulle tillse att den tidning han ledde icke innehöll något som stred mot goda seder eller var ägnat att försvaga det tyska rikets kraft, den tyska viljan till värnkraft, kultur eller näringsliv eller sårade andras religiösa känslor. Varje framställning som förblandade enskilda intressen med allmänna på ett vilseledande sätt var förbjuden. Yrkesdomstolar för pressen skulle finnas. Medlemmarna i dessa domstolar skulle utses av propagandaministern. Lagen syntes bl a innebära att pressverksamheten blivit en offentlighetslig funktion. Vid lagförslagets framläggande förklarade riksdirektör Goebbels att det innehöll den modernaste presslagen i världen och att den om några år skulle komma att utgöra förebild för andra länders lagstiftningsarbete på detta område. "Denn es ist" fortsatte riksdirektören "das einzige mögliche, die Freiheit des Geistes und die Interessen des Staates in Einklang zu bringen". Den svenske artikelförfattaren (sedermera justitierådet Gunnar Bomgren) anmärkte ironiskt: "Det torde vara framtiden förbehållet att yttra sig härom".

Deutsche Juristen-Zeitung; respekterad juridisk tidskrift försvinner (sid 198)

Denna tidskrift grundades 1896 av Otto Liebmann. Den hade mycket högt anseende i Tyskland och utlandet. När Svensk Juristtidning grundades 1915 tjänade tidskriften till föredöme både med artiklar av vetenskaplig art och eljest bestående värden, ävensom allsidigt bedömande av dagens aktualiteter i den mån de ägde juridiskt intresse. Grundaren lämnade tidskriften och även det stora förlag som bar hans namn. 1937 upphörde tidskriften helt. (Referent professor Ivar Strahl)

Den tyska folkdomstolen; dömmande av hög- och landsförräderi (sid 507)

Genom en lag av den 24 april 1934 om ändringar i straffrätten och förfarandet i brottmål skedde avsevärda förändringar i strafflagens bestämmelser om hög- och landsförräderi. Straffen för dylika brott skärptes avsevärt och det straffbara området utvidgades. I samband därmed inrättades en särskild domstol, "der Volksgerichtshof", med uppgift att döma i dylika mål. Åklagare var riksåklagaren. Den tilltalade skulle biträdas av försvarare. Valet av försvarare måste godkännas av domstolens ordförande. Förundersökning behövde inte verkställas om åklagaren fann detta onödigt. Domstolens utslag kunde inte överklagas. (Domstolen blev som bekant senare ett av de värsta terrorredskapen och dömde bl a 20 julimännen 1944 under groteska juridiska former.) (Referent Per Santesson)

Juridiskt godkännande av 30 junihändelserna 1934 (sid 507)

Med anledning av de politiska utrensningarna den 30 juni 1934 och de närmast följande dagarna utfärdades den 3 juli en lag angående åtgärder i "statsnödvärn" vilken återgavs in extenso på originalspråket: "Einzigere Artikel. Die zur Niederschlagung hoch- und landesverräterischer Angriffe am 30. Juni, 1. und 2. Juli 1934 vollzogenen Maßnahmen sind als Staatsnotwehr rechtens."

Detta var alltså det formellt juridiska godkännandet i efterhand av mördandet på Hitlers befallning av hundratals eller tusentals människor nämnda dagar med början av SA-chefen Ernst Röhm.

Juristutbildningen i Tyskland; förtrogenhet med den nationalsocialistiska världsåskådningen (sid 607)

Denna var föremål för fortsatt bearbetning. Juristutbildningens mål var att skapa en i sitt fack grundligt bildad, till karaktären otadlig rättens tjänare som levde bland och med folket och var dess omutliga och målmedvetna tjänare och ledare. Han skulle lära känna det tyska folkets historia och de folks historia som bidragit till den tyska kulturens utveckling, särskilt grekernas och romarnas. Dessutom skulle han göra sig förtrogen med den nationalsocialistiska världsåskådningen och med rasteorierna. (Referent Brynolf Eng)

1935

Blandäktenskap (sid 94)

Blandäktenskap som ingåtts före 1933 behövde inte upplösas men den som var gift med en icke-ariar kunde enligt Reichsgericht inte få behålla sin statstjänst. Om en ariar med ett ariskt barn gifte om sig med en judinna kunde enligt Reichsgericht judinnan få delta i barnets uppfostran. Detta väckte hård kritik i tidskriften Juristische Wochenschrift. (Referent Erik Lund)

Retroaktiv strafflagstillämpning (sid 97)

Holländaren van der Lubbe dömdes av Reichsgericht till döden för Riksdagshus-branden 1933 enligt en lag som förklarades vara retroaktivt tillämplig. Reichsgericht förklarade bl a att "statens intresse kräver att en senare lag, vilken förmodligen härrör ur bättre insikt hos lagstiftaren, genast och i så stor omfattning som möjligt kommer till användning". (Referent professor Ivar Strahl)

Jahrbuch des deutschen Rechts; anpassning till nationalsocialistisk rättsuppfattning (sid 367)

Denna skrift började utkomma 1904 och hade till ändamål att hålla läsarna à jour med lagstiftningens förändringar. En förändring av skriftens innehåll erfordrades nu. "Nationens uppvaknande det historiska året 1933 har skapat ett principiellt nytt läge även för den juridiska litteraturen".

Förordet innehöll bl a följande "Wollte das Jahrbuch nach wie vor die Führerstellung in der juristischen Berichterstattung behalten und wollte es darüber hinaus das juristische Gewissen des Volkes werden, so musste sein Inhalt mit dem Geist nationalsocialistischer Rechtsauffassung erfüllt und seine Form diesem neuen Rechtsgeist angepasst werden". (Referent Hugo Wikander)

1936

Äktenskapsförbudet judar/ariet (sid 131)

Det år 1935 införda förbudet förtydligades och utvidgades väsentligt. Detaljerade bestämmelser gavs om egenskapen av jude och även av Mischling. Den senare fick ingå äktenskap med en ariet endast med riksinrikesministerns och Führerns ställföreträdares tillstånd. Kvartsjudar fick gifta sig med ariet utan tillstånd men icke med personer med två heljudiska far- och morföräldrar och överhuvudtaget icke med personer med större judisk arvs massa. Slutligen jämställde man med judar "zigenare, negrer och mulatter". Redogörelsen omfattar en hel sida i Svensk Juristtidning. (Referent Tage Grönvall)

Tyska rättsvetenskapsmän mot judendomen (sid 652)

Den 3 och 4 oktober 1936 höll Reichsgruppe Hochschullehrer des Nationalsozialistischen Rechtswahrer-Bundes möte i Berlin. Mötet inleddes av justitieminister Frank med ett tal, vari han bl a gjorde följande uttalande: 1. För all framtid är det omöjligt, att judar kan uppträda i den tyska rättens namn. 2. Den tyska rättsvetenskapen är förbehållen tyska män därvid ordet tysk är att förstå allenast i den betydelse det äger i det Tredje rikets raslagstiftning. 3. Det består ej längre något behov att omtrycka på tyska skrivna juridiska arbeten av judiska författare. Alla tyska förläggare skall genast upphöra med att utge nya upplagor av sådana arbeten. 4. Ur alla offentliga eller för studieändamål avsedda bibliotek skall de judiska författarnas arbeten, såvitt överhuvudtaget är möjligt, avlägsnas. Dessa arbeten bör flyttas från avdelningarna för tysk vetenskap till de avdelningar som behandlar judarnas och det judiska folkets liv. Med tysk rättsvetenskap har judiska författares rättsvetenskapliga arbeten icke det minsta att göra. Sådana arbeten utgör allenast utländska iakttagares tankar angående tyska rättsidéer och tyskt rättsförverkligande. Tyska rättsvetenskapsmän skall i framtiden endast i den mån citera judiska

författare som dessa citat är alldeles nödvändiga för att påvisa en typiskt judisk mentalitet och för att skildra denna. Uteslutet är emellertid, att tyska åsikter i framtiden ens till någon del skall uppbyggas på åsikter som företrädes av judiska rättsvetenskapsmän.

Under mötet, som lär ha varit talrikt besökt, gjordes många uttalanden mot det judiska inflytandet i den tyska rättsvetenskapen.

Mötet sände justitieminister Frank ett telegram av innehåll bl a, att mötesdeltagarna gav honom och varandra ett löfte att i sina vetenskapliga arbeten citera judiska författare endast när detta var nödvändigt för att undgå att föröva plagiat och blott med uttryckligt omnämmande, att författaren var jude, samt att de skulle fortsätta det vid mötet påbörjade samarbetet mellan rättsvetenskapsmän och nationalekonomer till utforskande av judendomens historia och kriminalitet ävensom judendomens inträngande i det tyska folkets liv. (Referent professor Ivar Strahl)

1937

Reform av Bürgerliches Gesetzbuch (BGB) (sid 342)

Tyska justitiedepartementet beordrade en lagrevision varigenom vissa delar av privaträtten skulle utbrytas ur BGB och underkastas en ny reglering genom särskilda lagar. Reformens utgångspunkt skulle vara partiprogrammets grundsats "Allmännyttan går före egennytta". BGB är en konstruktionernas och abstraktionernas lagbok skriven för juristerna, ej för folket. Vad som tillhör viss juridisk kategori regleras på samma sätt oavsett dess betydelse ur social synpunkt. "Nyttjanderätt är lika med nyttjanderätt vare sig det gäller en bil för en söndagsutflykt eller familjens hem. Äganderätt är äganderätt vare sig det gäller ägandet av en ask cigarrer eller en del av Tysklands jord. Men folket känner annorlunda och vill se detta komma till uttryck i lagen". Hitler hade bemyndigat justitieministeriet att påbörja förarbetena. (Referent M Hallenborg)

Dödsstraff för "närings sabotage" (sid 343)

Utöver de särskilda straffbestämmelserna i de talrika författningarna till förebyggande av kapitalflykt och valutasmuggling hade tyska regeringen utfärdat en lag av den 1 december 1936, som stadgade dödsstraff för

"närings sabotage" (Wirtschaftssabotage) begånget av tyska medborgare. Närmare bestämt drabbade straffet den som medvetet och samvetslöst, av grov egen nytta eller andra låga bevekelsegrunder, i strid med gällande bestämmelser överförde tillgångar till utlandet och därigenom tillfogade det tyska näringslivet svår skada. Straffet kunde ådömas även om brottet var att anse som begånget i utlandet. Den brottsliga förmögenhet skulle konfiskeras.

Brott emot lagen skulle avdömas av den nya folkdomstolen, "Volksgerichtshof" som inrättades 1934 huvudsakligen för att döma i högförräderimål. (Referent Tage Grönvall)

Ovanstående kan förklara varför det bland de av de svenska bankerna rapporterade herrelösa kontona endast finns ett fåtal med adress i Tyskland. I dessa fall kan det ha varit fråga om flyktingar eller personer som vågat ta risken att inte uppge eller erbjuda sitt tillgodohavande till tysk myndighet.

1938

Rättsstaten Tyskland (sid 670)

Svensk Juristtidning meddelade följande: Svensk Tidskrift, häft. 9, inleder en läsvärd artikel om judepogromerna med följande citat från Runebergs Landshövdingen:

"- - - Att bryter en, all skuld är endast hans, - - -."

Brott och straff (Förbud för judar att köra bil) (sid 731)

"Berlin 3 dec. 1938. TT. Deutsches Nachrichtenbüro meddelar: Skyddsstafetternas (SS) riksledare och chefen för den tyska polisen, Himmler, har utfärdat en preliminär polisförordning om upphävande av körkort och trafik kort för motorfordon som innehas av judar. Det heter bl a i förordningen: Juden Grynspans fega morddåd (i tyska ambassaden i Paris), som riktade sig mot hela det tyska folket, låter judarna framstå som otillförlitliga och olämpliga till att inneha och föra motorfordon."

1939**Repressalier mot judarna i Tyskland med anledning av ambassadmordet i Paris den 7 november 1938 och skador under "kristallnatten" samma månad (sid 91)**

Tidskriften återger i sin helhet förordningarna om

1. böter för alla tyska judar på en miljard RM,
2. skyldighet för de tyska judarna att undanröja alla skador som uppkommit under kristallnatten i november" på grund av folkets upprördhet över den judiska hetsen",
3. skyldighet för butiks- och husägarna att svara för kostnaderna för reparationerna,
4. skyldighet att avstå försäkringsersättningarna för skadorna till riket.

Samma nummer av tidskriften innehåller även "Verordnung zur Ausschaltung der Juden aus dem deutschen Wirtschaftsleben". Enligt denna förbjödes judar att driva Einzelhandelsverkaufsstellen, Versandgeschäften och Bestellkontoren ävensom att självständigt idka hantverk. Vidare förbjödes de att salubjuda varor eller annat på torg, mässor eller utställningar. (Referent professor Ivar Strahl)

1940

De stormiga händelserna 1940 föranledde inga särskilda inlägg i Svensk Jurist-tidning angående tyska rättsliga förhållanden. Händelserna hade mera med historia än med juridik att göra. Däremot innehöll årgången en 15-sidig redogörelse för den folkrättsliga bakgrunden till den rysk-finska konflikten undertecknad av 15 högtstående jurister från de nordiska länderna utom Finland.

1941

"Kommissarisk förvaltning" och därmed besläktade förvaltningsformer enligt tysk rätt (sid 948)

Tidskriften innehöll en niosidig artikel härom av Tage Grönvall.

1942

Arbetet på en ny tysk civillagbok; bidrag till förverkligandet av nationalsocialismen (sid 480)

Bürgerliches Gesetzbuch (BGB) av år 1900 hade varit föremål för bearbetning under mottot "Abschied vom BGB". Arbetet skulle enligt riksminister Frank avslutas och krönas med en Volksgesetzbuch (VGB). Åtskilliga inslag av BGB kunde dock få förekomma. Frank uttalade att Volksgesetzbuch var nära förbunden med tidens stora händelser: "Das Werk des Krieges und der Politik soll durch ein Gesetzbuch für das völkische Leben der neunzig Millionen gekrönt werden - - -". Här ligger enligt Frank en medveten och avsiktlig bekännelse till rättens idé. Som alla revolutioner av världshistorisk ordning kan den nationalsocialistiska icke avstå från att förverkliga innehållet i sitt ideologiska program genom rättsordningen.

Det gällde att genomföra "die Errungenschaften des neuen nationalsocialistischen Rechtserlebens". Framför allt skulle pliktanken komma till sin rätt på ett helt annat sätt än i de tidigare lagböckerna, medan begreppet subjektiv rätt skjutes åt sidan. "Wir sind der Überzeugung dass ein Grossvolk wie das neuerstandene Volk der Deutschen nicht nur einen territorialen Grossraum braucht sondern auch geistige Grossräume. Dazu gehört die Spannweite überragender Gesetze!" (Referent professor Knut Rodhe)

Reform av det tyska rättsväsendet; uppbyggande av ett nationalsocialistiskt rättsväsen (sid 739)

Führern hade genom en förordning av den 20 augusti 1942 bemyndigat riksjustitieministern att enligt Führerns riktlinjer och instruktioner i samråd med chefen för rikskansliet och ledaren för partikansliet uppbygga ett nationalsocialistiskt rättsväsen och vidtaga alla härför erforderliga

åtgärder, varvid riksjustitieministern skulle kunna avvika från bestående rätt. I tidskriften "Deutsche Justiz" uttalades att målet för den pågående nyordningen i Europa för första gången i världshistorien var att icke makten utan rätten skulle segra, dock icke i meningen av lika rätt för alla utan enligt det gamla preussiska ordstävets "Jedem das seine". Führern var icke blott lagstiftare utan även den högste domaren, varför teoretiskt sett han ensam hade befogenhet att skipa rätt. En domare var skyldig att döma uteslutande efter nationalsocialistiska principer enär en domare som står i omedelbart förhållande till Führern även måste döma som Führern (Referent professor Ivar Strahl).

1943

Tysklands högsta förvaltningsdomstol; dömande enligt nationalsocialistisk världsåskådning (sid 81)

Ordinarie medlemmar skulle utses av Führern. De var enligt uttryckligt stadgande inte bundna i sin ämbetsutövning av några anvisningar. "Sie haben ihre Stimme nach ihrer freien, aus dem gesamten Sachstand geschöpften Überzeugung und nach der von nationalsocialistischer Weltanschauung getragenen Rechtsauslegung abzugeben." (Referent Gunnar Weijle)

Utkast till ny tysk civillagbok enligt den nationalsocialistiska tankevärlden (sid 846)

Till sitt innehåll är de flesta reglerna "Satz für Satz durchtränkt von der nationalsocialistischen Gedankenwelt" för att nu använda motivens egna ordalag. Såsom smakprov kan citeras artikel 5 där det heter "Die Eltern sind verpflichtet, ihre Kinder im nationalsocialistischen Geist leiblich und sittlich zum Dienst am Volk zu erziehen. Partei und Staat stehen ihnen mit ihren Erziehungs- und Zuchtmitteln zur Seite" (bistår). (Referent professor Seve Ljungman)

1944

Tysk rättsuppfattning (sid 607)

Professor Ivar Strahl hade från skrifter som utkommit i Tyskland på senare tid noterat några där framförda synpunkter.

1. Rättsordningen har utbyggt med syfte att främja Tysklands och främst ett nationalsocialistiskt Tysklands makt. Riksminister Frick uttalade vid ett juristmöte "Rätt är vad som gagnar det tyska folket, orätt vad som skadar det tyska folket." Himmler yttrade inför Akademien för tysk rätt: "Om en lagparagraf står i vägen för vårt handlande, så är mig detta fullkomligt likgiltigt".
2. Strafflagen för de andra folken, särskilt polackerna, i det "tyska storummet" var strängare än för tyskarna.
3. Werner Best, Tysklands ombud i Danmark, anförde i en festskrift för Himmler att det folk i ett världsrum som är starkast och ledande endast kan förfara så med de svagare folken att dessa antingen totalt förintars eller helt trängs undan ur ledarfolkets område eller inlemmas i dess förvaltning.
4. Professor Carl Schmitt, Akademien för tysk rätt, yttrade följande: Lag är för oss icke en abstrakt, på en viljeyttring i det förflutna beroende regel, utan lag är ledarens plan och vilja. Ledaren har rätten därför att han förkroppsligar idealet enligt ledarprincipen, rasprincipen och partiprincipen.

Asylrätt för flyktingars förmögenhet - uppsats av sedermera professor Folke Schmidt (sid 609)

En uppsats härom på 14 sidor finns i tidskriften. Den behandlar bl a de kommissariska rättsfallen i Högsta Domstolen 1941.

Om begreppet krigsförbrytare - uppsats av Östen Undén (sid 914)

Som underlag för bestämmandet av begreppet krigsförbrytare hänvisar Undén till fjärde artikeln i Haag-konventionen av 1907 om lantkrigets lagar och bruk. På samma ställe finns en artikel av professor Ragnar Bergendahl om problemet krigsförbrytare från svensk synpunkt. Vidare finns där en artikel av Karl Schlyter med kommentarer till Torgny T:son Segerstedts (jr) artikel i oktoberhäftet av Samtid och Framtid med titeln "Krigsförbrytarna och Människovärdet".

1945

Av naturliga skäl har tidskriften detta år föga att redovisa om nazistiskt juridiskt tänkande.

Rapport över iakttagelser vid genomgång av Skandarkiv i Norrköping.

Gunnar Richardsson

1998-01-08

Uppdraget har bestått i

- att undersöka vad som kan finnas bevarat rörande Skandinaviska Bankens rapportering av tyska tillgångar till Flyktkapitalbyrån (1940-talet)
- att granska vad som eventuellt finns bevarat av bankens rapportering till Svenska Bankföreningen av herrelösa konton (1960-talet),
- att granska styrelseprotokoll avseende åren 1933 - 1972 samt
- att bedöma vilka ämnes- korrespondensdossierer som kan vara av särskild relevans för kommissionens uppdrag.

Arkivet, med vilket här avses den del av Skandarkiv som går under benämningen Historiskt arkiv, omfattar enligt arkivförteckningar 3.207 arkivkartonger och ett obestämt antal "böcker" - enligt uppgift omfattande tillsammans 350 hyllmeter.

Materialet emanerar från Stockholmskontoret.

För orientering och sökning finns två arkivförteckningar: en ordnad efter ämnen och en ordnad efter handlingens utfärdare.

Ämnesregistret upptar drygt 3.200 ord eller namn i alfabetisk ordning. Några exempel: ABA-SAS, Exportföreningen, Flyktkapital, Guldaaffärer, Inköpsrätter, Planekonomi, Räntheavtal, Stiftelseurkunder och Överläggningar med regering och näringsliv.

Register ordnat efter utfärdande avdelning eller person är ännu mera omfattande; antalet uppslagsord eller namn uppgår uppskattningsvis till 8-10.000. Några exempel på "utfärdande avdelning": Bolagsbyrån, Företagstjänst, Industrikredit AB, Juristexpeditionen, Sekretariatet

(omfattande 879 kartonger) och Utlandssekretariatet. Exempel på "utfärdande personer": Dir. P Brundell, Dir. E C:son Herslow, Dir. G Rabe, Dir. G. Söderlund och Dir. L E Thunholm

Under arbetets gång visade sig flera luckor finnas.

Genom arkivchefens upplysning fick jag tillgång till ett intressant material som inte finns medtaget i någon av de båda arkiv förteckningarna, nämligen ett kartotek med uppskattningsvis 45-50.000 "kundregisterkort"; mera därom senare i rapporten.

Arbetsbetingelser och tillvägagångssätt

Det är med stor tillfredsställelse som jag konstaterar att arbetsbetingelserna varit de bästa; det av mig önskade materialet har tagits fram snabbt och beredvilligt och jag har på alla sätt hjälpts tillrätta. Jag har under några kvällar kunnat arbeta vidare sedan arkivexpeditionen stängts vilket inneburit att arkivchefen återvänt från sin bostad för att låsa in materialet i larmade utrymmen. Jag har fått material kopierat enligt mina önskemål; kopiorna har försetts med en stämpel - diagonalt över papperet - med denna text: "Copyright. Får endast användas av Kommission om judiska tillgångar i Sverige. (Dir. 1997:31)". Alla kopior har tagits i två exemplar varav jag erhållit det ena. Jag har vid ett par tillfällen frågat juristen vid SE-banken i Stockholm Johan Stålhand till råds.

Arkivstudierna i Norrköping har genomförts under tiden 1-5 och 15-19 dec. 1997. Därutöver har en dag (9/12) ägnats åt SE-bankens arkiv i Göteborg för undersökning av en speciell uppgift; mera därom senare. I sökande efter uppgifter relevanta för Kommissionen har jag utnyttjat de båda arkivförteckningarna. Vad ämnesregistret beträffar visade det sig vara endast ett stickord som direkt ledde till något av intresse, nämligen ordet "flyktkapital". På aktstycket ifråga återfanns emellertid ett annat ord: "flyktkapital"; huruvida den språkliga differensen avspeglar en medveten distinktion låter sig inte så lätt avgöras. Det i registret så lovande ordet "guldfaffärer" visade sig handla om något mindre spännande än vad jag hoppats på: försäljning av guld från Boliden på 50-talet. Bland de handlingar som det synnerligen omfattande "utfärdanderegistret" pekar hän mot har jag botaniserat efter bästa förstånd. Jag har gått igenom åtskilligt av sekretariatets korrespondens och lånedossier samt vissa direktörers handlingar och direktionsprotokoll för några år. Om genomgången av styrelseprotokollen se nedan. Med tanke på mina bristande kunskaper om bankaffärer har jag avstått från att ge mig in på dokument som emaner från bokföringsavdelningen, t. ex. sådant som gäller bokslut och balansräkningar.

Styrelseprotokollen

Bankstyrelsens protokoll föreligger i avskrift i Skandarkiv för perioden 1933 - 1963. (Protokoll för andra hälften av år 1935, vol. 4, saknas). Bankstyrelsen sammanträdde en gång i månaden utom i juli; med vissa få undantag ägde sammanträdena rum i Stockholm, Göteborg eller Malmö.

De ärenden som dominerade gällde för bankens interna frågor, t. ex. inrättandet av nya avdelnings- och expeditjonskontor, personalfrågor - tillsättandet av nya befattningshavare, avgångar vid pensionering eller, för kvinnor, giftermål, löneförmåner för viss personal - parentationer i samband med dödsfall bland personal eller styrelseledamöter, rapporter om förändringar i bankens aktieportfölj, beviljande av krediter åt ledamöter av styrelsen, centralkontorsstyrelser eller kontorsstyrelser samt beviljande av krediter åt företag, i vilka ledamöter av styrelsen, centralkontors-styrelser eller kontorsstyrelser ingick.

Jag har gått igenom protokollen för åren 1933-1953 och inte funnit någon notering om flyktkapital (eller flyktingkapital) eller herrelösa konton. Denna fråga reglerades enligt Torsten Carlssons biografi genom beslut av bankens styrelse den 17 november 1964 att bemyndiga bankens ledning att överföra dessa medel till en föreslagen fond; den aktuella summan kom att utgöra drygt 249.000 kr. Då protokollen fr. o. m. 1964 finns i SE-bankens arkiv i Göteborg, besökte jag detta i förhoppning att finna intressant underlagsmaterial till detta beslut. Något sådant fanns dock inte, endast en PM från justitiedepartementet och cirkulär från Flyktkapitalbyrån. Styrelsens beslut (J 13) har denna lydelse:

”Verkställande direktören Thunholm redogjorde för en i justitiedepartementet uppgjord promemoria innehållande förslag till överföring av preskriberade bankkonton för utländska offer för nazistisk förföljelse o.d. till en statlig stiftelse eller fond för nazistoffrens och jämförliga flyktingars intressen. Därest bankföreningen, som för närvarande hade frågan under behandling, skulle tillstyrka förslaget beträffande dessa ‘herrelösa’ konton, bemyndigades verkställande ledningen verkställa överföringen av medlen ifråga och vidtaga därav föranledda åtgärder (bil.9).”

Vad gäller svensk-tyska penningtransaktioner har jag funnit sammanlagt tre noteringar i protokollen. Vid sammanträde den 19 sept. 1939 lämnade ”herr Herslow” en redogörelse för bankens innehav av tyska och ungerska obligationer och fordringar (J 18). Ett år senare (17/9 1940) redogjorde Herslow för de förhandlingar han fört om försäljning av ”tyska rikets 4 %

obligationer av år 1930" till ett nominellt värde av 29 milj. dollar och erhöll styrelsens bemyndigande att "avyttra dessa obligationer till en kurs av 40 %". Vid följande styrelsesammanträde (22/10) anmäldes att obligationerna ifråga hade sålts och att banken "å Svenska Statens 4 % försvarslån av den 1 maj 1940 tecknat ett belopp av 25.000.000 kr." (Under tiden för dessa förhandlingar pågick enl. uppteckningar av telefonsamtal (förhandlingar om försäljning av tyska obligationer. Dir. E C:son Herslow. Div. handl. S-Ö. 1933 - 1945. V) om tyska förhandlingar med Sv. Riksbank om guldförsäljning. "Tyskarna skicka representant till Stockholm, Riksbanken för förhandlingar Kronor mot guld"). Några uttalanden beträffande policy gentemot ariserade företag i Nazityskland har jag inte påträffat.

De efterlängtrade rapporterna

Någon rapport till Svenska Bankföreningen rörande avvecklingen av herrelösa konton på 1969-talet utöver det ovan nämnda har inte återfunnits; det innebär att jag inte funnit någon rapportering till Svenska Bankföreningen.

Det andra explicit efterfrågade materialet gäller som nämnts Skandinaviska Bankens rapportering av tyska tillgångar till Flyktkapitalbyrån på 1940-talet. (Detta uppdrag har inom parentes förvånat mig, då en sådan rapport rimligtvis borde finnas i Flyktkapitalbyråns arkiv i Riksarkivet). Något definitivt svar kan inte ges. Något material i form av en regelrätt rapport med adressat eller medföljande missivskrivelse har inte påträffats. Däremot har jag funnit förteckningar på s.k. Loro-konton som är av intresse. De ingår i "Sekretariatets korrespondens och lånedossier" Sekr. 568. Mappen är försedd med etikett med följande maskinskrivna text: "Inlåningsräkningar. Utländska kunders inbetalningar. Flyktkapital" samt med blyertsnotering 1937-38.

Materialet består av två olika listor avseende dels privatpersoners, dels firmors konton. Den senare listan upptar tio firmor på sammanlagt 1.290.000 kr. och har följande rubrik: Influtna medel för följande firmor, vilka öppnat konti efter 1/1 1937, kunna ev. anses som flyktkapital".

Den andra listan omfattar 5 maskinskrivna blad i stort format (25x36 cm) och är försedd med överrubriken Saldo å Loro II per den 15/11 1938 Kr. 23.467.857:76. Under den understrukna rubriken finns denna notering: "Influtna medel för följande privatpersoner, vilka öppnat konti efter 1/1

1937, torde kunna anses som flyktkapital (min understykning). Listan upptar sammanlagt 142 konton med uppgifter om kontoinnehavarens namn och bostadsort, kontots saldo samt tidpunkt för dess öppnande. Förteckningen är ordnad efter länder och, i vissa fall, världsdelar.

Inför detta material inställer sig omedelbart en rad frågor, fr. a. tidpunkten för upprättandet av listorna och syftet. Någon datering förekommer inte. det förefaller rimligt att räkna med att bakgrunden finns att söka i Flyktkapitalbyråns arbete; så vitt jag förstår har begreppet "flyktkapital" knappast förekommit före andra världskriget, vilket dock torde ha varit möjligt vad beträffar arkivförteckningens beteckning "flyktingkapital". En fråga som jag inte funnit något svar på är det förhållandet att uppgifterna om kontonas saldo gäller den 15/11 1938. Kan det förhålla sig så att Loro-konton (dvs. "inlåningskonton i svenska kronor för utländska banker/kunder") inte kunde öppnas efter detta datum?

Inför bearbetningen av det material som jag samlat i Skandarkiv ställdes jag inför frågan vad jag kunde eller borde göra med detta material. En möjlighet var att överlämna det till Kommissionens sekretariat i obearbetat skick, som bilaga till min rapport. En annan var att utnyttja det kundregisterarkiv som Skandarkiv förfogar över och söka utröna vad som hänt med dessa konton. Även om det bedömdes vara en arbetskrävande process valde jag det senare alternativet och detta av främst två skäl. Det ena är det faktum att de influtna medlen faktiskt uppges vara flyktkapital och att jag - i enlighet med min tolkning av det givna uppdraget - prioriterat sökandet efter just "herrelösa konton".

Det andra består däri att det rimligtvis är av intresse att se hur en svensk affärsbank hanterat konton av detta slag och dokumenterat vidtagna åtgärder.

Eftersom det omfattande kundregisterarkivet är alfabetiskt ordnat redovisar jag de 142 kontona efter samma princip. Då det emellertid kan vara av intresse att få en överblick över den geografiska fördelningen presenterar jag dock först en förteckning över antalet konton samt den sammanlagda summan för varje land/världsdel:

Tab. 1 Antal privatkonton och summan insatta medel fördelade på stater/världsdelar

Stat/världsdel	Antal konton	Belopp i sv. kr.
Afrika	2	18.900
Amerika (U.S.A.)	6	116.700
Canada	1	1.300
Central- & Sydamerika	3	449.800
Asien	8	80.300
Belgien	1	8.500
Danmark	5	314.100
Danzig	5	126.700
England	15	266.600
Estland	5	35.100
Finland	20	145.800
Frankrike	22	320.900
Grekland	3	46.500
Holland	11	317.700
Italien	2	34.500
Jugoslavien	1	92.400
Lettland	1	19.700
Luxemburg	1	96.900
Norge	3	37.200
Polen	2	16.700
Portugal	2	14.000
Rumänien	2	93.300
Ryssland	1	2.600
Schweiz	7	233.300
Tjeckoslovakiet	4	37.100
Tyskland	2	89.600
Ungern	7	82.500

Totalt	142	3.098.700:-

Som framgår av ovanstående tabell emanerade de flesta kontona från Frankrike, Finland, England och Holland medan påfallande få hörde hemma i Tyskland.

Vid bearbetningen av "142-kontolistan" har jag tillfogat de uppgifter om kontonas avslutande som finns noterade på kundregisterkortet. Enligt uppgift i en av kortlådorna har genomgång av korten skett under perioden 15/10 1948 - 11/10 1949. Varför så skett anges inte och framgår heller inte av något annat material som jag träffat på. Bakgrunden kan möjligen - kanske rent av sannolikt - vara Flyktkapitalbyråns verksamhet. Som framgår av tabell nr 2 förekommer dock ett antal noteringar om avslutade konton efter 1949.

Tab. 2 Förteckning över Loro-konton

Namn	Plats	Belopp	Öppnat	Avslutat	Anm.
Adler, Fritz	Paris	33.500	26.9.38	15.1.40	
Alport, Valerie a/o Erich	London	15.400	5.11.37	3.10.39	
Andrassy, Emerich	Budapest fl.t.Sver.	27.000	27.4.37	28.20.46	disp.
Auber, Vilma	Paris	5.100	25.8.38	19.7.38	a.per.
Auerbach, Herbert	London	11.300	22.2.38	30.11.38	check
Auerbach, Walter	Amsterdam	4.800	4.10.38	28.2.40	a.bank
Bachke, A.H.	Trondheim	19.300	20.9.38	10.3.70	
Bajkitch, Velimir o. Zagorka	Beograd	92.400	4.10.38	5.4.39	a.per.
Bamberger, Louis	Merano(It)	4.500	13.1.38	27.3.39	rem.
Beenhouwer, J.a/o Harold	Amsterdam	162.500	8.6.37	6.2.46	rem.
Bendixsohn, W.a/o E.	Bombay	9.400	13.3.38	18.1.40	a.bank
Berger, Alfred	Prag	1.700	28.6.38	27.1.40	
Björkenheim, Edv.	Helsingfors	2.700	21.3.38	13.8.42	a.bank
Bloch, Martin u/o Hugo Wyler	Zürich	20.200	18.8.38	12.4.39	a.per.
Bomsel, E.a/o S.E.	London	1.200	5.8.38	5.12.38	check
Bonow, Anita	London	2.300	1.10.38	29.9.41	
Braude, Paul	Danzig	3.300	14.11.38	28.1.39	a.bank
Braude, Paula	Tel-Aviv	10.000	6.5.38		
Breuer, Elisabeth	Budapest	27.000	9.7.38	12.11.47	
Buchenau & Cia	Mexico	300.000	22.10.38	16.1.40	
Bunimowitsch, Hans	Paris	5.100	4.5.38	9.12.38	disp.
Büchler, Viliam	Prag	3.900	29.6.38		
Calsen, Jenny Margareta	Chicago	68.200	22.6.37	8.11.39	a.bank
Chovjka, Josef	Köln-Lin.th.	2.700	16.9.38		
Chydenius, C.W.	Helsingf.	17.500	21.3.38	5.8.41	fru C.
Claudot, A.	Helsingf.	14.000	28.9.38	12.10.39	check
Cohen-Beer, Ernst	Amsterdam fl.t.Sthlm	9.600	20.4.38	27.11.39	utbet.
Contodicou, Evdoch.	Athén	7.700	29.3.38		
Coutouzy, Stephan.	Athén	35.000	11.11.37		
Deeley, G.	Köpenhamn	3.300	11.11.37		
Diebold-Ammel, Berthe	Ittenheim Strassbour	b.1.800	24.9.38		Kund-
Eklund, Wilhelmina	Helsingfors	4.000	15.9.38		
Erickson, A.E.	Abo	20.000	30.9.38		register-
Everett, Morris	Cleveland	4.000	28.10.37		
Essen, Georg von	Helsingfors	2.000	11.6.38		
Fahle, Margarethe	Tallin	17.600	18.10.38		kort
Falkner, B.	Paris	45.000	24.9.38		
Felten, Edoard	Moscou	2.600	10.9.38		
Firmenich, Peter u/o Elisabeth	Duala(Ka- merun)	13.500	15.9.38		saknas
Gans J. u/o 13.11.40 Hompes Gens	Amsterdam	75.000	27.5.38		
Geiser, Mimi	Basel	6.700	18.8.38		

Glombik, F.	Osaka	6.800	23.10.37	23.10.37	
Gornitz, Jote	Hels.fors	18.900	27.9.37	29.9.38	rem.
Grave, Beate	Mexico	7.900	31.5.38	15.4.54	
Greiner, Werner	Mössingen b/Tübingen	86.900	29.8.38	3.10.39	
Gumpler, I.B.	Helsingfors	1.200	21.10.38	-----	
Gyenes, Lilly	Budapest	10.500	2.7.38	11.11.42	?
Halik, Franz a/o Halik, Camille	Syracuse (USA)	19.300	21.2.38	28.9.39	
Hansen, Henrik	Durban	5.400	14.12.37	29.12.41	a.bank
Hartog, J.S.	Amsterdam	19.000	31.3.37	10.12.46	a.kont
Hartog, J.u/o Har- tog-Elias, S.H.	Haag	26.600	29.8.38	23.1.39	a.bank
Heeckt, Herbert	London	42.700	27.9.38	7.9.44	disp.
Heilborn, Werner	Zürich	5.200	22.20.38	14.12.40	check
Hekster, S.	Amsterdam	10.800	30.9.38	22.5.39	check
Heller, Ernest e/o Josephine	Billy-Mon- igny (Fr.)	2.200	20.9.38	31.5.52	check
Hess, Emanuel	Aarau (Sch)	1.900	18.2.38	28.8.39	a.kont
Hoffman, J.	Paris	7.600	3.10.38	21.12.49	presk
Hopf, Paul	London	155.100	13.9.38	18.12.46	clear
Horlick, Sonia	Paris	135.600	21.9.38	14.10.39	a.bank
Hydleman, L.J. & Co	London	2.100	12.9.38	13.6.40	a.bank
Jacobsen, Einer	Paris	19.300	27.9.38	13.8.39	rem.
Jacobsen, Jac.	Oslo	6.200	11.2.38	24.3.48	a.kont
Jacoby, Heinz	Lisabon	2.100	13.10.38	-----	
Jaglom, Abraham	Danzig	54.000	2.6.37	7.4.41	a.bank
Jaglom, Simon und Marie	Danzig	47.300	28.6.37	22.11.50	presk
Janacek, L.G.	Paris	5.400	20.6.38	30.1.47	?
Kahn, Adolf	Luxenburg	96.900	15.9.38	5.12.39	a.bank
Kaplan, Abe	Riga	19.700	21.8.38	27.11.40	a.bank
Klein, Ernest u/o Edith	Timisoara	70.100	21.6.38	5.11.56	a.bank
Korn, Nathan	Jerusalem	2.500	22.9.38	13.2.40	
Kuhlmann, Groth y	Mexico	141.900	23.9.38	-----	
Köhler, Margarete u. Maria Donges	Neully (Frankr.)	1.800	28.4.38	11.2.41	check
Köster, E.	Bombay	5.700	30.9.38	23.12.49	flyktb
Lehmann, Louise sen.g.Pollnow	Paris	10.000	28.9.38	????	???
Lepp, Edward fl.t.Sverige	Pärnu	2.500	11.4.38	12.12.45	utbet
Lindblom, John	Abo	3.100	28.9.38	?	?
Luksepe, Karl	Tallinn	4.000	30.6.37	22.11.50	presk
Magyar, Stefan	Budapest	2.200	17.8.38	21.12.49	presk
Marti, Carlos	Marseille	3.900	4.10.38	30.11.38	a.kont
Mayer, Ernst	Clarens (Schw.)	174.400	16.9.38	8.12.39	
Mayer-Weismann A.o Mayer-Weismann M.	Boston	1.700	27.10.37	20.2.39	disp
Meinrath, Rudolf	London	2.100	12.9.38	12.7.39	
Meliki, Leon I.	Teheran	4.100	21.10.38	22.2.39	en son

Merilä, Aino reg.kort:Olga M.	Abo	3.700	11.6.37	18.2.38	a.pers
Merilä, K.E. o/e Aino Merilä	Abo	5.200	22.2.37	25.11.39	a.pers
Mickles, J.B. a/o Edytha Macy Mickl.	Weston (USA)	15.800	25.5.37	29.8.45	a.bank
Mieczkowska, Tekla	Zoppot (Danzig)	19.200	12.11.37	9.2.73	a.kont
Mielewczyk, Paula	Danzig	2.900	9.8.38	12.4.39	rem.
Mirwitz, Rasse	Tallinn	5.000	5.9.38	20.12.39	a.bank
Mittwoch, Manfred	Amsterdam	24.900	27.2.37	24.3.39	rem.
Normann, Johan	Oslo	11.700	21.12.37	23.12.41	disp.
Obstbaum, Koppel	Helsingf.	5.000	15.6.38	22.11.30	presk
Pallos, Steven	Denham (England)	9.600	20.5.38	18.9.39	
Patri, Foukaina N.	Athén	3.800	12.8.37	2.12.39	a.bank
Pick, Rose	Paris	4.200	25.5.38	24.3.48	check
Pillack, Kurt	Helsingf.	5.100	22.3.38	20.9.39	disp.
Platschek, Paul u/o Gertrud	Paris	5.400	15.9.38	1.4.40	a.bank
Plaut, Th.	Hull	6.900	18.3.38	24.11.39	a.bank
Poirot, A.E.	Helsingf.	7.100	8.1.37	8.1.40	check
Pottere, Hans de	Budapest	2.900	4.10.38	1.3.40	a.pers
Prudhomme, Gaston	Paris	1.000	18.10.38	-----	
Ramo, Ida	Amsterdam	2.000	27.4.37	3.4.39	rem.
Rau, Fernando	Lisabon	2.100	13.10.38	4.6.76	
Reif, Paul	Haag	37.500	10.9.38	13.10.39	disp.
Rieger, Ignacz	Krakow	8.700	10.9.38	10.11.58	presk
Roeffs, Felix	Haag	5.000	6.9.38	22.11.50	presk
Rosenwald, Julius	Bournemouth	4.800	13.5.38	14.2.39	a.bank
Sak, Sören	Charlottenl.	5.500	13.9.38	3.2.40	a.pers
Salkind, Simon	Köpenhamn	16.600	5.10.38	8.11.48	disp.
Schenk, Bruno	Zürich	15.300	21.10.38	13.12.38	disp.
Schindler, Maria	Locarno	9.600	9.6.38	9.4.40	rem.
Schlesinger, And- rea u.Georgette	Montreol	1.300	4.11.38	21.5.40	a.bank
Schnickar, Alex- ander	Zifferer;	namnet ändrat t. Andrea Stevens			
	Tallinn	5.000	5.9.38	13.4.48	a.bank
Seeger, H.A.H.	Singapore	33.000	28.9.38	16.12.38	a.bank
Seidlitz, Ernst v.	Helsingf.	23.000	6.5.38	19.2.41	
Sellendorff, Paul	Paris	7.500	13.9.38	21.3.39	a.bank
Selmeczi, Maria	Bukarest	23.200	27.9.38	7.4.41	
Stignitz, Theodor kundregisterkort	Budapest	10.000	30.3.38		
Strassburger, Otto	för Lili Stignitz	utan annan uppg.än adress			
	Merano(It)	30.000	23.8.38	-----	
Stryks, Walter	Neuilly s/s	1.500	27.6.38	14.10.39	a.bank
Stärk, Marcel	Budapest	27.400	1.11.37	29.3.46	
Sundheimer, Willy	London	1.000	9.2.38	11.10.39	a.bank
Tarnowski and/or Helene Tarnowska	London	9.600	29.9.38	24.11.38	a.bank
Tenenbaum, Bruno	Warszawa	8.000	22.4.37	-----	
Thorup, Vald.	Skodsborg	284.700	18.8.37	11.3.40	
Tiesenhausen, Maria	Paris	5.400	3.10.38	17.10.39	a.bank
Tommerup, Frank	Köpenhamn	4.000	5.10.37	30.3.39	a.pers
Törnroos, A.F.	Helsingfors	2.000	29.9.38	13.11.40	disp.

Ullrich, Hugo	Helsingfors	1.100	7.4.38	4.1.39	trass.
Unger, Hubert	Paris	1.500	3.10.38	16.1.40	check
Upiné, Const.	Helsingfors	4.500	27.8.37	7.2.72	presk
Varlet, Jaques	Sclessin-Ou-grée (Belg.)	8.500	4.7.38	17.4.40	a.bank
Walter, Hub. Conrad	Manchester	1.900	14.9.37	30.3.39	a.bank
Warburg, K.S.	London	2.700	5.5.38	-----	-----
Weiser, E.	Paris	5.000	27.5.38	27.11.39	a.bank
Weiskopf, F.C. u/o Grete	Prag	3.900	25.4.38	1.4.41	-----
Weller, K.A.	Singapore	8.800	16.9.38	22.8.39	a.bank
Wihuri, Antti	Brändö	4.700	27.9.38	12.5.44	-----
Wolf, L.B.	Metz	13.100	14.4.38	-----	-----
Zastera, L. Johann	Skutec (Tjeckosl.)	3.200	20.9.38	18.4.39	a.bank
Zetterlund, Olof	Miami Beach	7.700	28.6.38	27.11.51	presk
Östenson, Ebba	Helsingfors	1.000	27.9.38	-----	-----

Förklaringar: I de fall kundregisterkort saknas anges ----- i kolumnerna 4 och 5; uppgiften i kolumn 5 avser formen för kontots avslutande (om sådan uppgift saknas är kolumnen tom): a. pers. = överfört till annan person; a. bank = överfört till annan bank; rem. = remburs; clear = clearing; flyktb. = till flyktkapitalbyrå; presk. = preskriberat; trass. = trasserat.

Kopior över kundregisterkortet överlämnas till Kommissionens sekretariat.

Som framgår av dessa tillfogades successivt nya uppgifter, bl. a. nya adresser. En lekman får gärna det intrycket att registerkortet fördes med stor noggrannhet. Uppgifter om kontonas avslutning föreligger för de flesta. Det kan vidare noteras att detta i flertalet fall skedde före 1945. Nio konton kom senare att preskriberas; med tanke på att summorna i flertalet fall är helt obetydliga kan man gissa att det är restposter efter det att merparten tagits ut. (Preskriptionerna har uppgått till följande summor i sv. kr.: 33:75; 16:66; 54:43; 2.299:83; 12:95; 10:03; 14:65; 2.320:60; 10:11).

Frågor som man naturligen ställer sig inför åsynen av förteckningen över kontoinnehavare är vilka dessa är och med vilka motiv de öppnat konton i en svensk bank. Man kan av namnen sluta sig till att vissa - men långt ifrån alla - varit av judisk börd. Jag har inte gjort något försök att bedöma antalet men har förvissat mig om att inget namn återfinns i National Registry of Jewish Holocaust Survivors. Det kan noteras att någon notering beträffande religiös eller etnisk hemvist inte förekommer på registerkortet utan i stället i vissa fall medborgarskap. Tekla Mieczkowska från Danzig uppges exempelvis vara "polsk, f.d. dansk medborgare".

Man kan vidare förstå att en del kontoinnehavare befunnit sig i en utsatt position: "Ingen korr. enl.tel. 5.5.40" står att läsa på ett registerkort. Och på andra: "Vill ej ha någon korr. av ngt. slag"; "Korr. kvarhålles enl. medd. 29.1.40"; "Hennes adress, dit vi dock ej skola skriva..."; "All korr. kvarhålles".

De många kontoinnehavarna från Finland tyder dock på att motivet till att öppna ett konto i Skandinaviska Banken inte alltid kan ha varit att förbereda en flykt från en svår situation i hemlandet. I brev från banken (29/9 1938) till en av dessa, fru Ebba Östenson, Helsingfors, framförs beklagande att man "på grund av det sedan lång tid tillbaka rådande stora överflöd på härvarande penningmarknad" inte var i tillfälle att förränta

insättningar från utlandet till en högre sats än den som tillämpats för hennes checkkonto. Man kan fråga sig om det i vissa fall kan ha rört sig om att vinna räntefördelar med att öppna ett svenskt bankkonto.

Ett annat problem gäller frågan om hur komplett listan på de 142 kontoinnehavarna är. Varför har just dessa konton och inga andra bedömts vara flyktingkapital? En stickprovskontroll i det stora kundregisterkartoteket visar nämligen att det fanns många andra Loro-konton vid denna tid. Uppgifterna på dessa kort är ofta färre än på listan, ofta inga summor nämnda. Jag ger några exempel:

Ferdinand Oppenheimer. Loro II öppn. 20.3.39 avsl. 23.1.40

Käthe Oppenheimer avsl. 24.1.40

Moses Rosenberg Loro II avsl. 23.9.38

Herren Rosenberg & Herz Loro II avsl. 25.2.44

Ignatz Rosenberg - olika slags konton. Sista notering: "Sfrs.ktot avslutat och motvärdet av Sfrs. 11:46 överfört till specialräkningar preskrib. räkn.kto 15.11.1957"

Herbert Rosenstein Loro II avsl. 20.9.40

Emanuel Rubanowic Loro II avsl. 5.12.34, återöppnat 17.6.38 avsl. 28.9.56 (preskr. kr 376:93)

Det har givetvis varit omöjligt att gå igenom hela kartoteket; jag tror inte heller att det skulle vara meningsfullt. Jag har inte sett några oavslutade konton och har heller inte funnit något anmärkningsvärt utöver detta att den presenterade listan inte förefaller vara komplett. Någon rimlig förklaring har jag inte.

Det finns emellertid två andra listor över konton. Den ena är maskinskriven och försedd med denna rubrik: "Saldouppgift å Ord. £-konton pr 31/7 1940". (Inlåningsräkn. Valutaräkningar. Sekr. 568). Den upptar 47 utländska kunder, både företag (banker) och privatpersoner med noteringar av kontot i pund.

Många sifferuppgifter är överstrukna och följda av noteringar, t. ex. avsl. 16/8 eller enbart ett datum, vilka i många fall är svårtydda. Hela dokumentet ä f.ö. "kladdigt".

Bakgrunden till upprättandet av denna lista var den skärpning av den engelska valutakontrollen som brittiska myndigheter vidtagit i syfte att basera kurserna på pund utomlands på den officiella noteringen i England. Skandinaviska Banken redogjorde i cirkulärskrivelse till kontoinnehavarna (på tyska den 10/8 och på engelska den 12/8 1940) för den nya situation

som därmed uppstått och den distinktion mellan s.k. specialpund och det gamla s.k. internationella pundet som gjorts. Beroende av om kontoinnehavaren bodde i land med vilket England slutit betalningsavtal eller inte kunde pundbeloppet föras över till angiven bank i England eller föras över i svenska kronor till ett spärrat konto.

Utan att ge mig in på någon mera ingående presentation och analys - jag har svårt att bedöma relevansen av detta material - presenterar jag namnen på de kontoinnehavare som erhöll den aktuella skrivelsen och lämnar materialet till Kommissionens sekretariat för ev. vidare analys.

Innehavare av pund-konton (augusti 1940)

Julius Bite, Riga
Stefan Blumberger, Paris
Evdochia P. Contodiacou, Grekland
A C Dardanides, Heliopolis
Beines Epstein, Tallinn
Gustaf Eriksson, Mariehamn
Tfr. Marie Jivatovsky
Wilhelm Konarski
E Köster, Bombay
Max et/ou Lydia Mendel, Le Caire
Juan Almirall Mestres, Barcelona
Vladimirs Olims, Riga
Alice Scheel, Tallinn
Alberto J Vignes
Gordon Freddy Wise, Detroit
Erich Viktor Zobel, Zürich

Inget av dessa namn har återfunnits i National Registry etc.

Den andra förteckningen av kontoinnehavare gäller konton i dollar. Den består av fyra blad med namn på företag och privatpersoner skrivna för hand med blyerts. Någon rubrik förekommer inte men väl ett stort dollartecken. I en kolumn för Kredit finns summor varierande mellan 7 och drygt 73.000 dollar. Totalsumman uppgår till 281.394 dollar. I cirkulärskrivelse till kontoinnehavarna uppgavs att europeiska konton i USA hade spärrats; tillgodohavanden på sådana \$-konton hos svenska banker var därför tills vidare inte disponibla.

Då det övervägande antalet innehavare av sådana konton var svenskar och då dessutom materialet enligt min bedömning inte kan vara av central

betydelse nöjer jag mig med detta påpekande och överlämnar det till Kommissionens sekretariat.

(Inlåningsräkningar. Valutaräkningar. Diverse lånedossier. Portfölj 666 AF. Sekr. 568).

Annat material av intresse

Mitt svar på den i uppdragsavtalet efterfrågade bedömningen av vilka ämnes- och korrespondensdossierer som kan vara av relevans för Kommissionens fortsatta arbete blir - efter ett ganska omfattande sökande i det stora arkivmaterialet, både systematiskt och stickprovsmässigt - att jag inte kan ange något sådant material. För tiden efter 1945 finns material, oftast kopior, som härrör från myndigheter och organ som haft med "uppstädningen" efter kriget att göra - fr. a. Flyktkapitalbyrån, Clearingnämnden och Svenska Bankföreningen - men jag utgår ifrån att dessa handlingar finns i original i dessa organs arkiv. Om arkivbildningen där skötts illa kan det måhända finnas något av intresse i Skandarkiv. (Som exempel återger jag en skrivelse från Skandinaviska Banken till Clearingnämnden den 15 juni 1949:

"Till svar på Eder förfrågan av den 9 dennes (Hwr/N) rörande för tysk räkning inestående belopp får vi meddela, att vi ej kunna finna oss innehava några belopp av den art, att de nu böra inbetalas till Clearingnämnden. Vissa belopp, som utgjorde täckning för rembursar, ha visserligen efter det tyska sammanbrottet kommit att kvarstå hos oss, men dessa hava samtliga belagts med kvarstad av Restitutionsnämnden och till allra största delen utbetalats till ifrågavarande syssloman. Därutöver finnas några få smärre belopp, där det är tveksamt om ägaren är bosatt i Tyskland eller ej och där vi därför anse oss skyldiga tills vidare kvarhålla beloppen hos oss till dess klarhet vunnits i detta avseende. I den mån det i dessa fall rör sig om för tysk räkning inkasserade belopp, komma vi att i sinom tid inbetala dessa till Clearingnämnden".)

Ett annat material, vars proveniens är något oklar, består av "Förteckning å aktier och obligationer samt andelar därav, vilka den 30 juni 1944 av tyska polismyndigheter frånhänts banken R de Lubersac et Cie i Lyon". Det är försedd med denna stämpel: "FLYKTKAPITALBYRÅN. Ink. 17 sept. 1945. D nr B 7." Tre av de uppräknade obligationerna har strukits under

7 % 1924; Young 5½ % 1930 (2243 obligationer). Numren på de sist nämnda är angivna.

De av mig tagna kopiorna överlämnas till Kommissionens sekretariat.

Egna avslutande reflektioner - några på "beställning", andra något självsvåldiga.

I uppdraget ingår att lämna egna reflektioner rörande behovet av ytterligare granskningsarbete i Skandarkiv. Som framgått av det föregående har jag svårt att se något sådant behov; jag har inte funnit något utnyttjande eller undangömmande eller på annat sätt oetiskt hanterande av utländska medborgares bankkonton. Att vissa konton förlorat innehavare under de tragiska och turbulenta förhållanden som rått under denna tid - liksom genom naturens gång över en längre tid - ligger i sakens natur.

Den begränsade tiden - och givetvis en medveten prioritering - ledde till att ingen genomgång skett av styrelseprotokollen för tiden 1954-1963; det har förefallit föga sannolikt att någon för Kommissionen relevant information där står att finna.

Ett material som möjligen skulle förtjäna ytterligare granskning är kundregisterkartoteket. Man bör dock beakta att detta omfattar uppskattningsvis 45-50.000 kort.

Det är givetvis möjligt att iakttagelser i andra arkiv kan motivera ytterligare efterforskningar i Skandarkiv; det är en sak som jag inte kan bedöma. Ännu en reservation gentemot de här framförda reflektionerna bör lämnas, nämligen att de är avgivna av en person, som visserligen har en ganska stor erfarenhet av arkivforskning, men som stundtals känt sig besvärad av bristfälliga kunskaper om bankaffärer.

Utan att veta hur resonemangen gått inom Kommissionen beträffande arbetets uppläggning och formen för resultatets offentliggörande tar jag mig friheten - väl vetande att jag självrådigt överskrider gränsen för mitt uppdrag - att framföra några personliga synpunkter.

Det har slagit mig hur lite jag känt till om de ekonomiska problem på basplanet som följde i spåren efter det tyska sammanbrottet 1945; detta gäller exempelvis skuldregleringen privata företag emellan. En del av dessa problem har skytmats i materialet i Skandarkiv, bl.a. den verksamhet

som bedrevs av Skyddskommittén för utlandsfordringar och Skyddsföreningen för utländska värdepapper.

Då det väl knappast finns skäl att tro att kunskapen bland allmänheten i stort - och framför allt bland en yngre generation - skulle vara större, drar jag den slutsatsen att det här föreligger ett stort "folkbildningsbehov". Jag menar att det skulle vara beklagligt om ett alltför ensidigt "kamrers- och revisorsperspektiv" skulle komma att dominera ett kommande betänkande. Kommissionen har en unik möjlighet - med det starka intresse som den aktualiserade frågan väckt - att genom en brett upplagd och populärt hållen slutrapport sprida ny kunskap om viktiga delar av vår historia, kunskap som inte endast har direkt relevans med Kommissionens uppdrag utan som också är av allmänt intresse - alltifrån krigshandelspolitiken i stort under kriget till de speciella problem som följde efter Nazitysklands fall. Kanske rentav en särskild förlagsprodukt - vid sidan av ett reguljärt SOU-betänkande - skulle kunna ges ut?

Konst och Flytkapitalbyrån. Rapport från genomgångar i Flytkapitalbyråns arkiv

Hans Seyler

1998-10-01

1. Inledning

I Nationalmusei arkiv påträffades ett dokument rörande rövad konst. I en skrivelse daterad den 24 oktober 1946 och ställd till överintendenten Erik Wettergren begär Flytkapitalbyrån upplysningar rörande två tapisserier som enligt uppgift från franska legationen skulle rövats från Vicomtessan de Sèze och bortförts från Frankrike på Hermann Görings order och genom tyska krigsmaktens försorg år 1942. Tapisserierna skulle "möjligen" ha införts i Sverige. Fler dokument i ärendet påträffades ej arkivet.

Syftet med denna genomgång är att undersöka om detta ärende kan följas upp i Flytkapitalbyråns arkiv. Och kan man därigenom få en vidare inblick i hur frågan om rövad konst aktualiserades och hanterades i Sverige efter krigsslutet?

2. Ärendet med de bortrövade tapisserierna

Ärendet kunde identifieras som ärende B 12/46 (doss 144, 147). Beteckningen B anger att det är ett ärende enligt Restitutionslagen. Franska legationen hänvände sig till UD som vidarebefordrade frågan till FKB. Av dokumentationen framgår att skrivelsen till överintendent Wettergren var ett led i en rundskrivelse från FKB till ett flertal muséer och institutioner. Av svaren att döma ingick här bl a Svenska institutet, olika länsmuséer, Göteborgs konstmuseum och musei- och

hembygdsförbund. En del av dessa svar kan också vara en reaktion på ett utskick från Nordiska Muséet (se vidare nedan!).

FKB tillskrev också den 21/9 1946 Poliskammaren i Stockholm - kriminalavdelningen, vilken i sin tur efterlyste tapisserierna tillsammans med fotografier i tidningen Polisunderrättelser den 1 oktober samma år. Vidare spred polisen genom Statens Kriminaltekniska anstalt 115 ex av fotografier i särtryck, vilka sändes till intendent Berg på Nordiska Muséet för vidarebefordran till muséer och större affärer i konstbranschen.

Inga av de tillgängliga dokumenten pekar på att man på detta sätt fick upp några spår av tapisserierna.

Diariet upptar vidare korrespondens med intendent G Berg (22/10-46) och fil dr T I (?) Lenk (19-22/11-46).

Vidare tillskrev FKB Kungl Generaltullstyrelsen den 15/2 1947 med begäran om att undersökning skall verkställas i vad mån tapisserierna var kända för de lokala tullmyndigheterna. För svaret från Generaltullstyrelsen - se ärende B 1/47 nedan!

B 1/47 (doss 147). Ärendet tycks vara en uppföljning av ovanstående ärende. Generaltullstyrelsens svar blev att kännedom om tapisserierna saknades vid samtliga tullmyndigheter. Dock medsändes vissa dokument från tullavdelningen Packhuskajen, Göteborg. För avdelningen var visserligen tapisserierna "fullständigt okända" men man kunde inte underlåta att meddela att 30 kolli s k flyktinggods från Tyskland "kvarligga å transitupplag härstädes praktiskt taget oundersökta". Varuhavaren Fallenius&Leffler hade vägrat att ge intyg på att tapisserierna icke fanns i dessa kolli.

Ytterligare genomgång av material och skrivelser från UD/ambassader mm (dossier 110) gav inget mer material som rörde detta eller andra B-ärenden om rövad konst.

3. Övriga ärenden om rövad konst enligt Resitutionslagen

Genom studier av övriga ärenden enligt Restitutionslagen kan man få en bild av hur många ärenden som rörde rövad konst och hur FKB arbetade med dessa.

B 16/45 (dossier 147). Även detta ärende väcktes genom en hänvändelse från franska legationen (14/12 1945). Denna gång gällde det plafondmålningen "Bagatelle" av Fragonard-Creuzé ur Görings samling. Målningen skulle ha dolts i Sverige. De franska myndigheterna misstänkte att den kunde vara upplagd i Stockholms Frihamn hos Schenker&Co AB Internationella transporter. Detta företag skulle enligt fransmännen varit aktivt när det gällde att föra bort ett betydande antal konstverk från landet.

De franska myndigheterna hade vidare avslöjat förbindelser mellan en person vid namn *Rasch*, boende i Stockholm och den högste konstsamlaren själv: Göring. Till ärendet finns bilagt ett antal hemliga dokument som troligtvis är utskrifter av (kod)meddelanden mellan tyska legationen och Auswärtiges Amt i Berlin. Meddelandena som är från september-oktober 1941 rör sig kring ett av Göring övervägt köp av en Raffaelmålning. Då tavlan efter besiktning ej kunde konstateras härstamma från Raffael avstyrdes köpet. Om *Rasch* inhämtas upplysningar från "överkonstapel Carlsson" vid Stockholmspolisen: *Rasch*, *Hermann Lars*, ing har varit i kontakt med *Dr Finke*, tyska legationen 5/8, 10/8, 12/8 o 21/8 år 1944 samt ordnat sammanträffande *Wohlheimer* o *Rasch-Finke* och därvid sagts "bra att de ej blir fler" eller dylikt.

Beträffande plafondmålningen gav polisens efterforskningar "negativt resultat". FKBs egna undersökningar inskränkte sig till att man lät sin utsedde sakkunnige för *Schenker&Co* ställa frågan till direktör *F Schröder* (jfr "obnoxiouslistan" över av de allierade betecknade icke-önskvärda tyskar! På den finns en *Ernst Schröder*, direktör vid just detta bolag, pronazist enligt de allierade men inte enligt de svenska myndigheterna vid deras senare bedömning) om företaget bortfört denna målning, varvid svaret försäkrades vara ett "nej".

B 3/47 (bl a doss 147). Belgiska beskickningen hänvänder sig med en lång lista med saknade, eventuellt stulna, konstverk och antikviteter. Listan var sammanställd av belgiska ekonomiministeriet den 15/3 1947 i enlighet med en överenskommelse mellan franska, brittiska och amerikanske regeringarna den 8 juli 1946 (OBS!! avskrift av översättning från franska bifogas detta material). Listan anger tillika ägnarnas namn vari ingår ett betydande antal gallerier och privatpersoner.

FKB tillskrev Generaltullstyrelsen den 19/3 och den 28/6 1947 i frågan. Svar inkom den 14/11 efter det att samtliga distriktstullanstalter och gränstullkammaren i Karlstad inkommit med svar. Två avgivna yttranden från tulldirektionen i Göteborg överlämnades i avskrift, övriga "saknade kännedom om ifrågavarande konstföremål". Yttrandena från Göteborg tog

ånyo (Jfr ärende B 1/47!) upp de 30 kolli flyktinggoods som firma Fallenius & Leffler hade upplagt å transitupplag sedan den 9/4 1942. Firman ville ej utfärda något intyg om att de efterlysta föremålen ej fanns i godset.

Ärendet upptog vidare en sändlista med över 100 namn på specialister, museichefer, galleriinnehavare, konsthandlare m fl. (Till ärende B 4/47 finns fogad en kopia av en lista över dessa namn, se bilaga!). Dessutom tycks man använt Skandinaviska museiförbundets stadgar och medlemsförteckning.

B 1/47 (doss 147). I detta ärende finns tillfogad en längre lista över rövade konstverk och antikviteter med angivande av ägare: bl a Rotschild, Edgard Stern m fl! Rundskrivelse till bl a Generaltullstyrelsen, Livrustkammaren, Landsantikvarier, Tekniska Muséet, Nationalmuseum, Etnografiska muséet, Stora Kopparberg AB, Hembygdsmuséer, Historiska Muséet, Röhlska och en rad lokala muséer. Enligt de svar som arkiverats visste ingen av dessa något om de efterfrågade konstverken.

B 14/45 (doss 144). Upplysningar och genomgång av fallet Editha-Leppich-Lundquist som skulle ha sysslat med att prångla ut konst för (egen?) och nazisternas räkning i Sverige. Hon skulle framställt sig själv som expert på kinesiskt konst sedan hon enrollerat sig med nazisterna. Enda meriten vore att hon varit hembiträde åt en konstprofessor med inriktning på kinesisk konst (som sedan kan ha rensats bort av nazisterna). Hon tog sig till Sverige vid krigsslutet och ingick äktenskap med en yngre student från Lund från vilken hon sedan skilde sig, dock sedan arrangemanget hjälpt henne kvar i landet. Fallet uppmärksammades i pressen. Efter förfrågan hos konstexperter och konsthandlare i branschen avskrev FKB ärendet. Allt tycktes vara OK!

B 4/47 (doss 147). En hänvändelse från polska legationen gällande konst som stulits från muséer i Warszawa och Krakow. En skrivelse utgick från FKB till muséer. Av svaren att döma kände ingen till något.

FKB uppmärksammades också (genom en notis i SvD) att tullkammaren i Landskrona den 15 och 16 november 1948 sålt ett antal konfiskerade konstverk. Hänvisande till de franska, belgiska och polska hänvändelserna hemställde byrån om uppgift huruvida några av de på auktionen sålda konstverken vore identiska med några av de av beskickningarna efterlysta verken. Jämförelsen gav inget resultat men en lista över de 15 försålda verken sändes till FKB (OBS! bifogas här!).

B 5/46. Omtalas ett porträtt i gouasche av Paul Gaugin som skulle finnas hos direktör Carl Trygger.

Sammanställning över förfrågningar till svenska bolag med dotterbolag i nazikontrollerade områden

Miska Tarma

15 juli 1998

Fem frågor har ställts till åtta svenska bolag. De tillfrågade koncernerna var ABB, AGA, Alfa Laval, Electrolux, Ericsson, SKF, Swedish Match och Wicanders kork.

Frågor som ställdes

1. Hade koncernen dotterbolag i Tyskland eller ockuperade områden? Om så:
2. Vilket eller vilka dotterbolag fanns det?
3. Finns dotterbolagets arkiv från denna tid bevarat?
4. Förekom det att dotterbolaget övertog tillgångar som naziförföljda personer hade tvingats frånträda?
5. Förekom det att naziförföljda personer tvångsarbetade i dotterbolaget?

AGA

1. Ja
2. 2 dotterbolag: Hanseatische Acetylen-Gasindustrie AG, Hamburg och Autogen Gasaccumulator AG, Berlin.
3. Balansräkningar och registrerings certifikat från handelslagar.
4. Nej
5. Nej

Electrolux

1. Ja
2. dotterbolag: Lux GmbH, Berlin, Electrolux GmbH i Berlin, Breslau, Frankfurt am Main, Hamburg, Hannover, Köln, Leipzig, München, Stettin.
3. Endast i ringa omfattning.
4. Nej
5. Nej

Ericsson

1. Ja men inte i Tyskland under krigsåren.
2. Bl.a. i Danmark, Estland, Finland, Frankrike, Holland, Norge.
3. Företagen är i nuläget samma i Danmark, Finland, Holland och Österrike. Arkiven innehåller styrelseprotokoll, patentdokument och bokföringshandlingar
4. Nej
5. Nej

Alfa Laval

1. Ja
2. 2 dotterbolag: Bergedorfer Eisenwerk AG och Alfa- Laval Separator GmbH i Berlin
3. Ett omfattande material från Bergedorfer Eisenwerk AG har arkiverats av Museum für Hamburger Geschichte Ausensteller Bergedorf.
4. Nej
5. I Alfa Lavals historiska skrift från 1983 framgår att tillgängligt material inte kan påvisa att krigsfångar har använts. I en berättelse från 1945 talas dock om "Hilfskräfte", som anställdes för att kompensera bortfallet av inkallade arbetare.

SKF

1. Ja
2. Dotterbolag i 15 länder, även i Tyskland.
3. Koncernens policy är att rensa bort sådant material som inte av legala skäl måste arkiveras.

4. SKF köpte en fastighet 1940 där ägaren var av judisk härkomst. Efter kriget ville den tidigare ägaren få affären hävd. Fallet prövades i domstol där begäran avvisades.
5. Tyska rustnings-ministeriet placerade ut krigsfångar vid olika företag, så även vid SKF:s anläggning i Schweinfurt.

Swedish Match

1. Ja, den ena delen av nuvarande Swedish Match (Tändsticksbolaget) hade dotterbolag både i Tyskland och i ockuperade områden.
2. DZG.
3. Deutsche Union-Bank hade DZG's arkiv bevarat, men detta har förmodligen förstörts i samband med slutstriden om Berlin. Tändsticksbolaget centrala arkiv, avseende tiden fram till 1990, deponerades av STORA hos Landsarkivet i Vadstena. Styrelseprotokoll för moderbolaget och dess årsredovisningar finns dock alltså hos STORA.
4. Enligt en uppgift skall det ha förekommit att det tyska dotterbolaget övertagit vissa fastigheter som naziförföljda personer tvingades frånträda. Dessa fastigheter skall dock omedelbart efter krigsslutet frångävas företaget av de amerikanska trupperna.
5. Kan inte med säkerhet besvaras. Inga uppgifter finns.

Wicanders kork

Wicanders har blivit uppköpt av ett portugisiskt bolag 1989. Vet ej något om historien.

ABB

1. Ja, men inte i Tyskland under krigsåren
2. Bl.a. i Oslo, Bryssel, Köpenhamn, Paris, Amsterdam, Warszawa, Wien
3. Bl.a. styrelseprotokoll, utredningar, korrespondens och interna rapporter, men inga uppgifter för besvarande av fråga 4 och 5.
4. Finns inga uppgifter i arkiven
5. Finns inga uppgifter i arkiven.

Rapport avseende forskning i Handels- respektive Industrikommissionens arkiv på Riksarkivet oktober 1998

Kersti Ullenhag

Undertecknad, sakkunnig i "Kommissionen om judiska tillgångar i Sverige vid tiden för andra världskriget", har haft uppdraget att:

vid en översiktlig granskning av de statliga Industri- och Handelskommissionernas arkiv söka information om utländska (dvs tyska) intressen i svensk industri samt söka ange vilka ramar dessa kommissioner i sin faktiska verksamhet satte för svenska affärsidkares handelsrelationer med Nazityskland.

Den förra delen av uppdraget knyter an till frågan om de tyska tillgångarnas avveckling efter kriget; Blev tyskägda företag som kunde förutsättas vara ariserade föremål för särskild behandling? Den senare delen av uppdraget är betingad av nödvändigheten att bestämma det privata näringslivets frihetsgrad; I vilken utsträckning kunde enskilda företag på egna villkor bedriva handel med nazityskland under krigsåren och därvid nyttiggöra sig judisk egendom?

Med utgångspunkt i excerpter, som jag, för annat syfte, gjorde under 1970-talet, har sådant material som skulle kunna vara av intresse för givna frågeställningar blivit genomgånet. Materialet avser i huvudsak Handelskommissionens Statistiska avdelning. Det är okatalogiserat. Endast med hjälp av arkivarie Tommy Eriksson på Riksarkivets depå i Arninge har det varit möjligt att lokalisera handlingarna. Han har också bisprungit med nya sökningar som blivit aktuella under hand. Sökningarna i Handelskommissionens arkiv har under arbetets gång utökats med en specialundersökning av material till belysning av den handel med guldkrot

om enligt beviljade licensansökningar var möjlig enligt den rapport Peter Hedberg ingivit till Kommissionen från sin granskning av Valutakontorets arkiv. Vid olika tidpunkter har regler för utgallring av handlingar medgivits. Handelskommissionen medgavs sålunda i juni 1949 rätt att generellt utgallra bl a infordrade uppgifter om export och import samt statistiska sektionen varuregister och sammanställningar över licensutnyttjande²⁹⁰.

Med hjälp av Miska Tarma på Kommissionens kansli har jag gått igenom följande material:

Statens Handelskommission

Statistiska avdelningen

Diverse 1943-1944. D IV, nr 1

Diverse 1943-1944. D IV, nr 2

Diverse 1940-1945. D IV, nr 3. Volymerna 440, 449, 450

Diverse 1942-1946. D IV, nr 5

Diverse 1941-1944. D IV, nr 6

Diverse 1940-1943. D IV, nr 7

Diverse 1941-1946. D IV, nr 15

Statens Industrikommission KA

Handlingar till huvuddiariet

Dnr H (3-300) 1943, Akt nr 11, kartongerna 1 och 7 samt

Akt nr 9, kartong 3

Bakgrund

År 1929 var Tysklands andel av den utländska sektorns tillverkningsvärde i svensk industri 21%. År 1938 hade den sjunkit till 14,3 %. Motsvarande andelar av sektorns sysselsättning var 40,7 % respektive 16,7 %. Endast Norge och USA svarade för större andelar av det utländska företaget i Sverige.²⁹¹

Den svenska utrikeshandeln expanderade under 1930-talet. Tyskland var Sveriges viktigaste handelspartner. Från Tyskland kom mer än 20 % av importen varje år 1936-1939. År 1939 hade siffran stigit till 25 %. Av svensk export gick 16 % till Tyskland år 1936 och 20 % år 1939. Motsvarande siffror för hela varuutbytet var 20 % respektive 23 %. På andra plats kom Storbritannien och Irland, som avarade för 19 % av hela

²⁹⁰ Kungl Handelsdepartementet till Statens Handelskommission den 10 juni 1949.

²⁹¹ Sven Nordlund, *Upptäckten av Sverige. Utländska direktinvesteringar i Sverige 1895-1945*. Umeå 1989, s 326 f.

omsättningen år 1936 och 17 % år 1939. I det samlade svenska varuutbytet - liksom i varuutbytet med Tyskland - dominerade svensk import över svensk export.²⁹²

Med kriget och Skagerrakspärren minskade den svenska utrikeshandeln. Importvolymen sjönk mellan 1939 och 1940 med 40 % och fortsatte sedan sjunka till 1945 då den stannade på 26 % av 1939 års nivå. Den svenska exportvolymen sjönk mellan 1939 och 1940 med 43 % och nådde sitt minimum redan 1944 då den låg på 23 % av 1939 års nivå.²⁹³ Samtidigt som utrikeshandeln minskade, ökade Tyska riket sin andel av svensk utrikeshandel. Dens svenska importen från Tyska riket låg åren 1941 - 1944 på en nivå runt 50 %. Tysklands andel av exporten låg samtidigt mellan 41 och 46 %. Sverige hade under samtliga krigsåren en negativ handelsbalans i relation till Tyskland. Importen från Tyskland hade - liksom under förkrigsåren - ett betydligt högre värde än utförseln dit. Den var sålunda av avgörande betydelse för svensk krigshushållning och föranledde i sig ingen införsel av tyska betalningsmedel. Handeln med Nazityskland - liksom övrig svensk utrikeshandel under kriget - reglerades i handelsavtal. Svensk järnmalm batalades i första hand med tyskt kol och koks. Om man undantar år 1945 var Sveriges handelsbalans, även samlat sett, negativ under krigsåren.²⁹⁴

Tyska intressen i svensk industri under krigsåren

Förekomsten av tyskägda företag i svensk industri under 1930-talet kan ha inneburit att ariseringen drabbade även företag lokaliserade i Sverige. I Tyskland lokaliserade moderbolag som ursprungligen var judisk egendom kan i Tyskland ha överförts på "ariska" händer. Även det i Sverige lokaliserade dotterbolaget blev då "ariserat". Det är också teoretiskt möjligt att sådana ariserade företag övergick i svensk ägo.

I januari 1945 genomfördes inom Handelskommissionen en "Utredning angående utländska finansintressen i svenska affärsföretag". Här identifierades 114 utlandsägda företag med ett sammanlagt aktiekapital om 146 341 000 Kronor. 40 av dessa med ett samlat aktiekapital om 41 680 000 Kronor var tyskägda. Här fanns såväl producerande företag som handelsföretag. Inte mindre än 14 företag låg inom gruppen "Maskiner, apparater och elektrisk materiel", 8 företag inom gruppen "Kemiska produkter och apoteksvaror" samt 7 företag inom "Mineraliska och fossila

²⁹² Kommersiella meddelanden.

²⁹³ Karl Åmark, *Kristidspolitik och kristidshushållning i Sverige under och efter andra världskriget*. Del 1 (SOU 1952:49), s 965 f.

²⁹⁴ Kommersiella meddelanden.

ämnen". Ett nytt inslag under krigsåren var tyska företag "med anmärkningsvärt små kapitalinsatser". Tyska företag som sysslade med handel hade ombildat sina svenska agenturer med hjälp av tysk finansiering eller sammanfört tyska exportörer som sysslade med ett stort antal varor i egna företag. Bland de små tyskägda företagen ingick också två tyska propagandabyråer och en reklambyrå för tyska viner.

Nämnas bör också att det inom gruppen "Ädla metaller, pärlor och ädelstenar" fanns två förädlingsföretag kontrollerade av utländska intressen. Båda var tyska; CG Hallbergs Guldsmedsaktiebolag och Silver AB Plata. Företagens förädlingsverksamhet var "till avsevärd del baserad på importerade halvfabrikat". Dessa firmor liksom förekommande handelsföretag inom gruppen var dotterbolag till tyska guld- och silvvervarufabriker. Deras import bedömdes i stor utsträckning bestå av halvfabrikat; "särskilt till matsilver, som försilvrats och i övrigt bearbetas i svenska fabriker" (jfr nedan under guldhandel).²⁹⁵

De allierade "svartlistade" sådana företag, som enligt deras bedömning företrädde nazistiska intressen. I Handelskommissionens verksamhet ingick att yttra sig över svenska företag och företagare som var aktuella för brittisk svartlistning. I ett yttrande över AB L Hermann & Co Stockholm noteras från Handelskommissionens sida, att företaget efter den tyske huvudintressentens dödsfall i december 1940 övergått i svenska händer. Det drivs av direktör OB Sjögren som förbundet sig "att för en tid av minst 20 år endast försälja firman L Hermann & Co:s Farmaceutiska preparat". Man avslutar:

Kommissionen får därvid vidhålla sin tidigare uttalade mening att skäl för vidtagande av den ifrågasatta åtgärden icke föreligger

I normalfallet saknas i Handelskommissionens yttrande klara rekommendationer. I ett yttrande över Silver AB Plata, Stockholm (jfr ovan) informeras om att bolaget registrerades 1930, att det driver grosshandel i silver- och nysilvvervaror samt en försilvringsfabrik, att det representerar en firma i Sachsen samt att det importerar från tyska och schweiziska firmor. Vidare anges styrelsens sammansättning, verkställande direktörens, tillika ägarens, namn och ursprung; Johannes Harald Ficker i Stockholm, bördig från Tyskland och tysk undersåte. Om AB Ikora i Stockholm får man av Handelskommissionen veta, att bolagsordningen är antagen 1934 och att företaget bedriver handel med guldsmedsarbeten och dylikt. Det ägs av Württembergische Metallenwarenfabrik. Styrelsens sammansättning anges. När det gäller

²⁹⁵ Utredning angående utländska finansintressen i svenska företag.

Handelskommissionens arkiv. Statistiska avdelningen D IV, nr 3. Volym 449.

Skandinavisk Telegram bureau informeras bl a om att det finns skäl att anta att verksamheten subventioneras av tyska intressen och till sist:

I alla händelser är dess förbindelser med den svenska pressen och nyhetsförmedlingen icke inriktade på att tjäna svenska intressen.²⁹⁶

I efterhandsperspektivet är det anmärkningsvärt, att Handelskommissionen icke - vare sig i sin redovisning av tyska finansintressen i svenska företag eller i sina yttranden över enskilda företag - aktualiserar frågan om huruvida företaget är ariserat. Sålunda får man inte veta om den avlidne huvudintressenten i det av Sjögren år 1940 inköpta företaget var av judisk börd, ej heller om företaget före överlåtelsen blivit ariserat.

Inte heller i sina yttranden över frågor om medborgarskap, uppehålls- och arbetstillstånd återoppar Handelskommissionen förekomsten av judisk anknytning (en anknytning speglad i förekomsten av judiska namn) som skäl för sina rekommendationer. Den f.d. leetiske medborgaren A L Benjaminowitsch, exportör av pälsvaror, ansökte i början av år 1943 om svenskt medborgarskap. Med hänsyn till att hans export "ur svensk synpunkt måste betraltas som önskvärd och förtjänt av att i görligaste mån upprätthållas" fann Handelskommissionen "ur de synpunkter" den hade att beakta, att "anledning saaknas att motsätta sig bifall" till Benjaminowitsch ansökan. Satslöse förre tyske medborgarens, Egon Rauch, ansökan från sensommaren 1943 om tillstånd att idka handels- och agenturrörelse vann däremot icke Handelskommissionens bifall. Sökanden som uppbar understöd av mosaiska församlingens hjälpkommitté ville för försäljning på svensk marknad importera bl a glasmästeri- och spegelvaror. Verksamheten ansågs icke önskvärd "ur handelspolitiska och försörjningspolitiska synpunkter". Trots Handelskommissionens negativa yttrande beviljades Rauch i september 1943 tillstånd att bedriva rörelse, tills vidare under tre år.²⁹⁷

Att en judiskanknytning enligt Handelskommissionens uppfattning kunde spela roll för en bedömning av behovet att svarlista skymtar dock i yttranden över Nordiska AB Schering, Stockholm, respektive Arno Felix Meyer, Stockholm. I det förra konstateras lakoniskt som avslutning: "En av styrelsens medlemmar, advokat Felländer, är icke arier" och i det senare: "Meyer är född tysk och s.k. arier, men är numera svensk medborgare".

²⁹⁶ För samtliga yttranden se Statens Handelskommission Statistiska avdelningen D IV, nr 3. Volym 449. Grupp XIII. Avdelning E. XIII. Juridiska frågor. Dr Linders efterlämnade papper.

²⁹⁷ Statens Handelskommission, Statistiska avdelningen D IV, nr 3. Volym 449. Grupp XIII. Avdelning C. Medborgarskapsfrågor och arbetstillstånd mm. 1941-1944.

Kunskap om huruvida judisk egendom i form av tyskägda företag på svensk botten gick förlorad genom arisering förusätter kunskap om i vilken utsträckning sådan arisering förekom. Sådan kunskap har förgäves sökts av Kommissionen. Frågan om eventuell arisering av tyska företag i Sverige torde kunna få sin belysning endast i den mån företagen besitter företagsarkiv med information om sina ägarförhållanden. Utifån kunskap om ägarförhållanden i dessa enskilda företag skulle det också vara möjligt att avgöra huruvida judisk egendom i form av judiskt ägda eller ariserade företag kom i svensk ägo. Ett vetenskapligt projekt med syfte att försöka genomföra en systematisk undersökning av förändrade ägarförhållanden inom tyskägda företag i Sverige under nazitiden skulle vara relevant för Kommissionen men ryms inte inom dess ramar. Kommissionens analys av Flytkapitalbyråns verksamhet ger dock ett visst perspektiv på tyskägda företag i Sverige under nazitiden.

Utrikeshandeln

Organisering

Svenska företag medverkade i krigsårens handel med nazityskland genom såväl export som import av varor. En bedömning av huruvida de i sin varuhandel kunde komma i besittning av judisk egendom förutsätter kunskap om den svenska utrikeshandelns organisering.

Sverige förvandlades under andra världskriget till en planekonomi.²⁹⁸ Produktion och handel ställdes i folkförsörjningens tjänst genom statliga organ. Varor skulle mobiliseras för krigshushållningens behov och för avtalsbunden utrikeshandel. Gör krigshushållningen utarbetades en femårsplan. Inom Industrikommissionen utarbetades detaljerade produktionsplaner för enskilda företag som hade att medverka i krigshushållningen. Som exempel kan nämnas att man inom textilsektionen år 1943 utarbetade en förteckning över 102 företag, som vid mobilisering skulle disponeras av sektionen för tillverkning av lantförsvarets krigsmånadsbehov av textilier (dock ej trikå). Krigsmånadsbehovet avsåg linne, band, bomullsvävnader och ylle samt tågvirke mm. Månadsbehovet fördelades per firma.²⁹⁹

²⁹⁸ För en systematisk genomgång se Karl Åmark, *Kristidspolitik och kristidshushållning i Sverige under och efter andra världskriget* (SOU 1952:49 och 50).

²⁹⁹ Statens Industrikommission KA. Handlingar till huvuddiariet. Akt nr 9. Kartong3.

Handelskommissionen var utrikeshandels centralorgan. Utrikeshandeln reglerades - mot bakgrund av gällande export- och importförbud - via licensgivning. För utförelse av varor fordrades normalt exportlicens och för införelse av varor från utrikes ort en importlicens.³⁰⁰ Handelsströmmarna kom att kanaliseras genom handelsavtal ”och däri stipulerade import- och exportkvoter”. Handelskommissionens exportlicensiering blev därför ”begränsad till kontroll över gjorda åtaganden vunno efterföljd”. Handelsrelationerna mellan Sverige och Tyskland reglerades i nya avtal för ett kalenderår i sänder. Här fastställdes i stora drag omfattningen av import och export samt bestämmelser rörande prissättning (den s k prisvägen) och betalningsförhållanden. Svenska exportlicenser var beroende av det svenska försörjningsläget.³⁰¹

Bevarade handlingar rörande handeln med det ockuperade Danmark kan illustrera Handelskommissionens arbete. Inför förhandlingarna om handelsavtal för första halvåret 1943 fick kommissionen regeringens uppdrag att tillsammans med Statens Inudtrikskommission och Statens Livsmedelkommission inlämna ett yttrande. Av yttrandet skulle framgå i vilken utsträckning ingångna avtal om export och import utnyttjats vid utgången av 1942, önskemål avseende importen från Danmark första halvåret 1943 samt uppgifter om möjligheterna till export. Som underlag för avgivet yttrande av den 2 januari 1943 fanns bl a:

- 1) en utredning från Sveriges Allmänna Exportförening avseende enskilda företags önskemål om export;
- 2) en sammanställning utarbetad av Stockholms Handelskammare efter kontakt med samtliga landets auktoriserade handelskamrar rörande föreningars och enskilda firmors önskemål om import;
- 3) synpunkter och önskemål från Sveriges Grossistförbund samt
- 4) önskemål från ett antal privata firmor

De licenser avseende export till Danmark som blev följden av ingånget avtal hade en utgångspunkt i exportföreningens utredning. Här hade enskilda firmor angivit sin export till Danmark åren 1938, 1941 och 1942 samt sitt önskemål om export dels första avtalperioden 1943, dels hela året. Exporten kunde avse elapparater och valsverk men också hushållsglas och brösttabletter.³⁰²

³⁰⁰ Allmänt exportförbud infördes den 21/3 1941. Vissa varor upptagna i en särskild frilista undantogs. Importregleringen avsåg import av varor enligt särskild lista. Jfr Åmark, aa, ss 926-928 och 930-932.

³⁰¹ Karl Åmark, aa, ss 929f och 936-938. För citat se s 929f.

³⁰² Statens Industrikommission. Dnr H 13. 1943.

I sin avräkning av export kontingenter angav Handelskommissionen varuslag med angivande av statistiskt nr, tidpunkt för licensens beviljande, licensinnehavare, köpare, varans värde och kvantitet samt kvarstående saldo. Vid en redovisning över hur de under 1941 beviljade exportlicenserna för monteringsfärdiga trähus utnyttjats får man sålunda veta, att exportören AB Svenska Trähus inköpt husen från ett flertal namngivna tillverkare och att merparten köpts av Oberkommando des Heeres.³⁰³

Svenska exportörer betalades i svenska pengar över clearingen. För varuhandeln med Tyskland förlåg avtalsbestämda priser. Företagen var i varuutbytet med Tyskland regeringens förlängda arm. Inom ramen för gällande regelsystem fanns för dem ingen möjlighet att genom självständigt agerande komma i besittning av judisk egendom.

Import av guldkrot och guldsmedssopor

Sveriges officiella handelstistik visar, att Sverige åren 1938 t o m 1940 i medeltal importerade 10 394 kilo guldkrot och guldsmedssopor från Norge, Danmark och Tyskland. Importen från dessa länder kulminerade med 21 197 kilo år 1940. Motsvarande siffror för åren 1945 och 1946 var 18 734 respektive 15 375 kilo. År 1944 kom endast 0,35 kilo guldkrot från Tyskland och under krigets sista år saknas Tyskland i importstatistiken.³⁰⁴ Enligt den officiella statistiken låg sålunda importen av guldkrot och guldsmedssopor på samma nivå vid ingången till kriget som under dess slutskede. Då Norge och Danmark var ockuperade kan man dock inte utan vidare utesluta - även om det inte förefaller troligt - att guld från koncentrationslägren kan ha transiterats via dessa länder och ingår i redovisad import 1944 och 1945.

Vid sidan av den i handelsstatistiken redovisade handeln förekom import av varor för förädling och reexport samt import av varor som utförts för förädling. Kommissionen har därför på olika vägar sökt ytterligare information om eventuell import av guldkrot och guldsmedssopor åren 1944 och 1945. Enligt uppgifter i Valutakontorets arkiv hade två affinerier (företag som upparbetar guld till mer koncentrerad form) i betydande omfattning sökt tillstånd för införsel av guldkrot och guldsmedssopor för förädling och reexport under perioden 2 november 1944 t o m 19 december 1945. Ädelmetall AB och Aktiebolaget Nordiska

³⁰³ Statens Handelskommission, Statistiska avdelningen. Diverse 1943. D IV. Nr 3.

³⁰⁴ SOS.Handelsstatistik 1938-1946, tabell 4.

Affineriet ANA ansökte under denna period om licenser för införsel av inte mindre än 39 553,5 kilo gulds-krot (plus en kvantitet som skulle ge 20 kilo finguld), angivet som krätz, skrot, obearbetat guld, guldhaltiga tackor och mynt samt finguld. Ansökningarna ingavs av Rudolf Rophsson respektive W Hallbeck. Importen skulle i första hand avse Danmark men också Norge och England. Valutakontoret beviljade 14 ansökningar avseende 36 553,5 kilo samt en kvantitet, som efter upparbetning skulle räcka till 20 kilo. Fyra leveranser om sammanlagt 16 175 kilo hade - enligt Valutakontorets anteckningar - förtullats av ANA och en femte leverans om råvara till 20 kilo finguld hade förtullats av Ädelmetall AB. Av dessa kvantiteter - som med säkerhet infördes i Sverige för förädling och reexport åren 1944 och 1945 - kom 16 150 kilo från Danmark och Norge.³⁰⁵ Korrespondensen mellan Valutakontoret och AB Ädelmetall illustrerar, att det ovan angivna värdet för önskad import enligt angivna licenser rymmer dubblingar. Sålunda begärde AB Ädelmetall i december 1944 att få förnyad licens på en mängd om 3 000 kilo av vilken endast 558 kilo hittills importerats. Begäran avlogs.³⁰⁶

Inom såväl AB Nordiska Affineriet som Ädelmetall AB ökade det bokförda värdet av varulagret år 1945; inom ANA från drygt 58 000 Kronor till 304 000 Kronor och inom Ädelmetall AB från drygt 127 500 Kronor till drygt 194 000 Kronor. Det senare bolaget hade vid utgången av år 1945 en fordran om knappt 11 000 på Guldsmedsaktiebolaget i Stockholm, G A B, som sålunda var en av bolagets stora kunder.³⁰⁷ Det är alltså uppenbart att delar av den mängd guldsopor och gulds-krot som importerats 1944-1945 fortfarande fanns inom landet vid utgången av år 1945.

Remissinstans för Valutakontoret var Handelskommissionen. En illustration till Handelskommissionens ställning ger behandlingen av en ansökan om införseltillstånd insänd till Valutakontoret av Ädelmetall AB den 8 juni 1945. Bolaget ansökte om - att utan hinder av gällande importförbud för omarbetning och återutförsel - få införa 3 000 kilo guldsmedssopor, guldhaltiga tackor och guldmynt från Danmark. Valutakontoret lät inhämta Handelskommissionens yttrande. Sedan Valutakontoret informerat sig om att Handelskommissionen inte hade något att erinra mot införsel och återutförsel av varorna fick bolaget sitt

³⁰⁵ Peter Hedbergs rapporter till Kommissionen angående licensansökning avseende guldimport.

³⁰⁶ Ädelmetall Aktiebolaget till Valutakontoret 1944-12-28 samt Valutakontoret till Ädelmetall Aktiebolaget 1944-12-30. Valutakontorets arkiv.

³⁰⁷ Styrelsens för AB Nordiska Affineriet och Ädelmetall AB förvaltningsberättelser för åren 1944 och 1945.

tillstånd.³⁰⁸ Eftersom den varuhandel som kom till stånd skulle kanaliseras av Handelskommissionen har jag sökt efter information om guldkrotets och guldsmedssopornas härkomst, förädling och slutliga destination i Handelskommissionens arkiv.

Inom Handelskommissionen fördes avtalsregister samt varu- och länderregister, där mankortförde beviljade licenser, med angivande av ersättning och anteckning om utnyttjande. Fr o m den 1 juli 1943 fick Handelskommissionen i uppdrag att föra ett särskilt förädlingsregister över exporten 1944. Här skulle bl a anges:

varor som inkommit till riket för förädling och därefter återutföras[...] Ett kort upplägges för varje stat. Nr, och å detsamma upptagas dag för bifall, licensnummer, firma, kvantitet, fobvärde (=råvarans värde+förädlingskostnader, frakt och dylikt).³⁰⁹

Arbetet med registret skulle samordnas med Generaltullstyrelsens verksamhet³¹⁰ från vilken inget arkivmaterial finns bevarat. det har icke heller vid sökningar vare sig i Handelskommissionens arkiv eller i den efterföljande Handels- och Industrikommissionens arkiv varit möjligt att lokalisera kortregistren. De finns inte heller kvar inom Handelsdepartementet. Registren har uppenbarligen varit föremål för gallring. Handelskommissionen medgavs beslut i juni 1949 rätt att gallra

statistiska sektionens varuregister omedelbart, rapporter och sammanställningar rörande generella licensers utnyttjande efter 2 år.

samt enligt beslut i maj 1956 firma- respektive länderregister.³¹¹

³⁰⁸ Ädelmetall Aktiebolaget till Valutakontoret 1945-06-08, Valutakontoret till Statens Handelskommission 1945-06-09, Statens Handelskommission till Valutakontoret 1945-06-09 samt Valutakontoret till Ädelmetall Aktiebolaget 1945-06-19. Valutakontorets arkiv.

³⁰⁹ PM angående förädlingregister samt PM angående förädlingsstatistik. Statens Handelskommission 1943-10-18. Statens Handelskommission. Statistiska avdelningen. Diverse 1943. D IV. Nr 3.

³¹⁰ Ibidem

³¹¹ Kungl.Majt till handeldepartementet 1949-06-10 samt Kungl Handelsdepartementet till Statens handels- och industrikommission 1957-05-10. Jfr även Kungliga Folkhushållningsdepartementet till Statens Handelskommission 1947-04-18. Förteckning över Handelskommissionens arkiv (sekretariatets handlingar).

I Handelskommissionens bevarade månadsvisa sammanställningar över exporten jan-april 1943, jan-dec 1944 och jan-mars 1945 (motsvarande sammanställningar för återstående delen av 1945 har icke gått att lokalisera) skymtar guldhandeln endast i två notiser. I den första anges att exporten till Danmark i juni respektive juli månad 1944 innefattade ädelmetall till en mängd av 16 kilo för juni månad och 18 kilo för juli månad. Den avser "guld och silver, som utvunnits ur från Danmark insänt avfall". I Handelskommissionens sammanställning "Exporten under juni månad 1944 av nedanstående varuslag med fördelning på licenser" återfinns nedanstående notering om guldsmedssopor utförda för förädling:

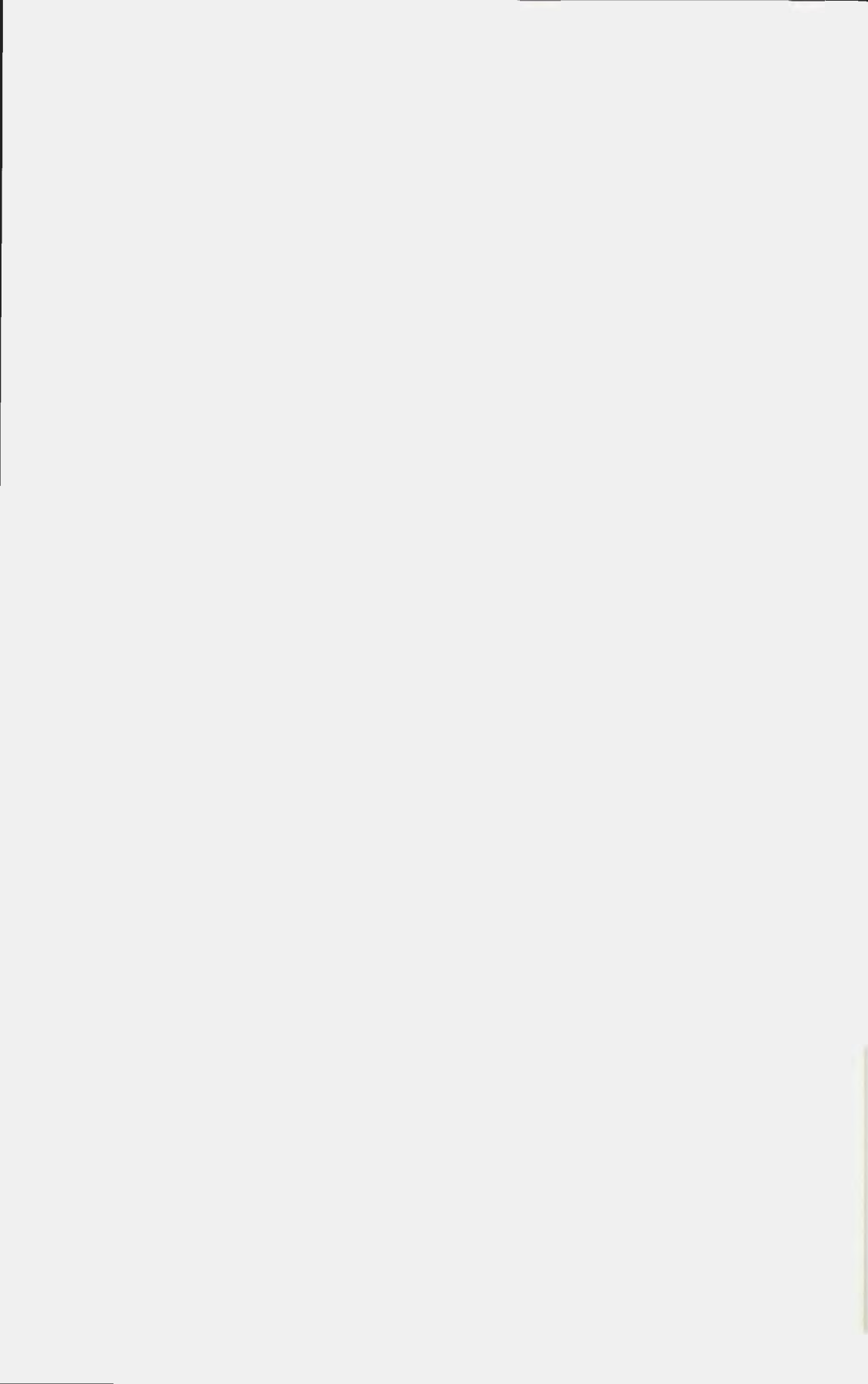
Statnr 1320:1:guldsmedssopor. Tyskland: 186 kg. Lic. B 86577 den 21.12.43 för Ädelmetall AB å 4 000 kg guldsmedssopor, innehållande finsilver men ej guld eller platina. Utfört för raffinering.

I Handelskommissionens sammanställning "Uppgift 29/12 1944 över beviljade exportlicenser av varor som är upptagna å "A-listan" återfinns noteringen:

1320 Platina- guld- och iridiumskrot och -avfall. Lic.nr D 3039.
Exportör K&E Carlson Guldvarufabrik. Land. England. Kvant. Kg
700 gr. Värde Kr. 5 000.³¹²

Förtullning av guldsmedsskrot och guldsmedssopor hade skett i Malmö och Hälsingborg. Även vid dessa lokala tullmyndigheter har aktuella handlingar sökts men befunnits utgallrade. Intervjuer med personer aktiva inom affinerierna eller deras efterträdare kan möjligen fördjupa kunskapen om krigsårens handel med gulds-krot och guldsmedssopor.

³¹² För samtliga citat och övriga informationer se Vissa månatliga exportuppgifter 1942- (Swedner) Statens Handelskommission. Statistiska Avdelningen. D IV, nr 15.

Rapport avseende forskning i Wallenbergsarkivet augusti 1997

Kersti Ullenhag

Undertecknad, sakkunnig i "Kommissionen om judiska tillgångar i Sverige vid tiden för andra världskriget", har haft uppdraget att i Wallenbergsarkivet söka:

handlingar som kompletterar Bankinspektionens information om Enskilda bankens hantering under och efter andra världskriget av s.k.herrelösa konton som kan ha haft judiskt ursprung.

samt att undersöka:

möjligheten att belysa Enskilda Bankens affärer med tyska företag under 1930-talet och andra världskrigets år. Granskningen skall syfta till en kartläggning av Kommissionens möjligheter att belysa Enskilda bankens ekonomiska förbindelser med företag av judiskt ursprung.

Bakgrund

Tyskland var under mellankrigstiden en av Sveriges viktigaste handelspartners. Till Tyskland gick 15,2 % av den svenska exporten 1929 och 20 % 1939. Tysklands andel av den utländska sektorns i Sverige tillverkningsvärde var 21,1 % 1929 och 14,3 % 1938. Motsvarande andel av sektorns sysselsättning var 40,7 respektive 16,7 %. Endast Norge och USA svarade 1938 för större andelar av det utländska företagandet i

Sverige.³¹³ Genom Flyktkapitalbyrån likviderades eller försålades ett hundratal tyska företag under åren 1946-1950. Arton av dessa företag ansågs ha speciell näringspolitisk betydelse och blev föremål för speciella utredningsdirektiv.³¹⁴ Av dessa senare företag finns 11³¹⁵ representerade i Enskilda Bankens arkiv i Wallenbergsarkivet, förvaltad av "Stiftelsen för Ekonomisk Historisk Forskning inom Bank och Företagande".

Wallenbergsarkivet

Wallenbergsarkivet rymmer ca 2 000 löpmetrar arkivmaterial samt 148 kartonger med mikrofilm. Varje kartong innehåller ca 100 rullar, som finns förtecknade i ett särskilt register. Arkivet saknar läsapparat, och det finns därför i ögonblicket ingen möjlighet att ta del av mikrofilmerna.³¹⁶ Inköp av läsapparat planeras. En grov uppskattning visar, att en filmrulle kan rymma 19 500 exponeringar; varje exponering omfattar en sida eller möjligen ett uppslag. Register över filmernas innehåll ger en viss överblick över materialet.

Kärnan i arkivet är Stockholms Enskilda Banks (SEBs) arkiv 1856-1971. Därutöver rymmer Stiftelsens arkiv personarkiv avseende:

A. O. Wallenberg, K.A. Wallenberg, Marcus Wallenberg sr, Jacob Wallenberg, Marcus Wallenberg, Marc Wallenberg jr och Peter Wallenberg; arkiv avseende närstående bolag³¹⁷ såsom Investor och

³¹³ Sven Nordlund, *Upptäckten av Sverige. Utländska direktinvesteringar i Sverige 1895-1945*. Umeå 1989, s 326 f.

³¹⁴ Sven Nordlund, *Skördetid eller maktpolitisk anpassning? De tyska företagen i Sverige efter det andra världskriget*. Umeå 1988, s 31 f.

³¹⁵ Företagens namn 1938; *AEG, Helios-Henkel, Håksbergs Nya Gruv AB, Nordiska AB Schering, AB Osram, AB Robo (Bosch-gruppen), AB Rylander/Asplund, Elektriska AB Siemens, Stora Långviks Gruv AB, AB Stollbergs Gruvor och Ackumulatorfabriks AB Tudor*. För företagens namn se Sven Nordlund, *Skördetid eller maktpolitisk anpassning? De tyska företagen i Sverige efter det andra världskriget*. Umeå 1988, s 31 f.

³¹⁶ På våren 1999, när denna rapport publiceras, finns tillgång till läsapparat på Wallenbergsarkivet.

³¹⁷ För en förteckning över bolag inom Wallenbergsfären se Håkan Lindgren, *Aktivt ägande. Investor under växlande konjunkturer*. Stockholm 1994, s 32.

Förvaltningsaktiebolaget Providentia samt arkiv bildade av vissa stiftelser.

Det innebär att delar av Stiftelsens material ligger vid sidan om SEBs arkiv, vilket varit föremål för min undersökning.

I SEBs arkiv speglas bankens affärsverksamhet; obligationsaffärer, kreditgivning, inlåning och medelsförvaltning. Här belyses också förekomsten av aktier i bankens egen portfölj. Är man intresserad av Wallenberggruppens ägarinflytande - dess aktieinnehav - i bolag lokaliserade till Tyskland eller till av Tyskland ockuperade områden - är man dock i första hand hänvisad till informationer hämtade ur investmentbolagens särskilda arkiv; tillgängliga för Kommissionen i Wallenbergsarkivet.

Vill man belysa den varuhandel, som under kriget bedrevs av Wallenberggruppens företag, måste man gå in i de Wallenbergkontrollerade företagens egna arkivbildningar. Av landets industrisysselsatta arbetade år 1946 tolv procent i denna grupp. Här återfanns ASEA³¹⁸, Electrolux, Ericsson, SAAB, Alfa Laval och Atlas Copco.³¹⁹

Enskilda bankens arkiv

Arbetet i banken var kundorienterat och avsåg primärt kreditgivning. Därav följer att bästa ingången i materialet går via företagsnamn. Genom att söka på företagsnamn i de datoriserade förteckningarna kan man ur olika serier erhålla material, som belyser relationen mellan banken och dess låntagare (för konkretisering jämför nedan.). Någon motsvarande sökmöjlighet, som avser inlåningen, föreligger inte (jämför nedan). Handlingar rörande ett särskilt ärende kan också vara samlade och förtecknade under handläggarens namn, men är sökbara på företagsnamn.

³¹⁸ Inom Wallenbergfären arbetade sålunda Sven Norrman, ASEA-direktör som enligt Jósef Lewandowski (DN 15/6 1997) arbetade som kurir åt den polska motståndsrörelsen.

³¹⁹ Ulf Olsson, *I utvecklingens centrum. Skandinaviska Enskilda Banken och dess föregångare 1856 - 1996*. Stockholm 1997, s 207.

Styrelseprotokollen är i normalfallet hårt formaliserade. Enskilda bankens styrelse höll ett protokollfört sammanträde varje vecka. Protokoll med bilagor - inklusive revisionsrapporter - återfinns i bundna volymer. Materialet innehåller systematisk information om

av styrelsen beviljade krediter;
listor över krediter å belopp över 25 000 kronor som beviljats sedan föregående sammanträde;
listor över inneliggande uppsägningslån å 25 000 kronor och därutöver;
förteckningar över obligationsinnehav;
aktieinnehav;
årliga sammanställningar över engagemang å minst 500 000 kronor; (kredit- och checkräkning och reverslån med angivande av säkerheter per den 31 december. Som exempel kan nämnas att denna bilaga till styrelseprotokollet år 1938 omfattade 153 sidor) samt
notariatavdelningens rapporter (som exempel har för studium inom Kommissionen notariatavdelningens rapport för 1938 kopierats och deponerats på arkivet).

Därutöver förekommer i styrelseprotokollen systematisk information i frågor som avser SEBs personal. Här återfinns också beslut om tillstånd för bankens företrädare att vara styrelseledamöter i företag och organisationer, där SEB hade intressen (för exempel se styrelseprotokoll 16 november 1944, § 5) samt beslut om särskilda bidrag och om styrelsemedlemmars politiska uppdrag och resor. Endast i undantagsfall förekommer protokollförda kommentarer eller diskussioner.³²⁰ Exempel på knapphändigheten ger följande §§:

³²⁰ I anslutning till styrelsen följde normalt en "eftersits". Information om samtalen vid denna eftersits ger Johannes Hellners på Riksarkivet bevarade minnesanteckningar. Jfr Håkan Lindgren, *Bank, investmentbolag, bankirfirma. Stockholms Enskilda Bank 1924-1945*. Stockholm 1997, s 517, not 19.

Det skulle här antecknas att sedan 1 dennes krigstillstånd råder mellan Tyskland och Polen och sedan den 3 dennes mellan Tyskland å ena och England och Frankrike å andra sidan.(Styrelseprotokoll 7/9 1939.)

samt

Det antecknades, att samtliga tyska styrkor i Holland, Nordvästra Tyskland och Danmark kapitulerat kl. 7 svensk tid den 5 maj 1945 samt att Tyska Rikets ledare, Storamiral Dönitz, den 7 maj 1945 beordrat alla stridande tyska trupper att kapitulera.(Styrelseprotokoll 11/5, 1945.)

Styrelseberättelserna ger en något fylligare kommentar till krigsutvecklingen. Två i styrelsen protokollförda diskussioner ger vid handen, att frånvaron av diskussioner i protokollen speglar frånvaron av diskussioner vid styrelsens sammanträden. Båda diskussionerna avser behandlingen av den s k Boschaffären. Den första förleddes av att hr Bonnier, som på sensommaren 1945 återkommit från en utlandsresa "där affären väckt mycket stort uppseende, vilket skadat Sverige och Banken" hävdar, att styrelsen icke

blivit hållen å jour med vad som hänt i saken på sätt som bort ske, särskilt med hänsyn till affärens storleksordning. (Styrelseprotokoll 30/8 1945.)

I februari 1946 återkommer Bonnier till frågan. Han konstaterar, att styrelsen genom inlagor till United States Treasure nu fått

inblick i tre för banken betydelsefulla affärstransaktioner. De styrelseledamöter, som icke tillhöra direktionen ha innan dess haft ganska ofullständig kunskap om dessa affärer.(Styrelseprotokoll 7/2 1946.)

Bonnier finner anledning att ta upp frågan om förhållande mellan direktionen och övriga styrelseledamöter. Han finner, att fördelningen av frågor mellan direktionen och styrelsen "icke är helt riktig". Han hemställer, att medlemmarna i direktionen i ökad utsträckning måtte

hålla Styrelsens ledamöter å jour med de affärer, vilka direkt eller indirekt berör Bankens verksamhet. (Styrelseprotokoll 7/2 1946.)

VD Jacob Wallenberg menar, att man "strävat efter att i Styrelsen föredraga alla viktigare affärer, som Banken själv har gjort" men ansett, att AB Providentia i likvidation "vars affärer ej alltid föredragits" delvis legat utanför styrelsen. Han "intet emot bifall till herr Bonniers yrkande." (Styrelseprotokoll 7/2 1946.)

Diskussionerna illustrerar,

att viktiga frågor handlagts av direktionen, som var styrelsens arbetsutskott. Direktionens arbetet kan icke följas, då man icke haft några protokollförda sammanträden. Kopior av gällande "Arbetsordning" för styrelsen samt "Instruktion" för direktionen har för studium inom Kommissionen kopierats och deponerats på arkivet.

att centrala frågor hänfördes till bolag som låg vid sidan om banken och alltså icke speglas av bankens material.

Korrespondens finns samlad under brevskrivarens namn. Det finns serier förtecknade under namnen Jacob Wallenberg, Marcus Wallenberg sr, Marcus Wallenberg, Göte Engfors, Carl de Geer, Marc Wallenberg jr, Joseph Nachmanson och Rolf Calissendorff. Dessutom finns en serie som avser banken själv (SEB) och en serie som avser Direktionssekretariatet. Serierna har register (icke datoriserade) och är ordnade utifrån den externa brevskrivarens namn. I anslutning till inkommande brev återfinns utgående skrivelser.

Räkenskapsmaterial, i form av huvudböcker ligger på en alltför aggregerad nivå för att vara av intresse för Kommissionen. Möjligen kan underliggande serier, vilka överförts till mikrofilm vara av intresse. Kopior av sådana delar av registret, som möjligen kan vara av intresse, har, för studium inom Kommissionen, deponerats på arkivet.

Herrelösa konton

1960-talets utredning

Bankföreningen verkställande direktör, regeringsrådet Sven Strömberg, skrev den 28 januari 1964 till lagbyråchefen Torwald Hesser på justitiedepartementet med anledning av de uppgifter han inhämtat om "herrelös" utländsk egendom i svenska banker. Bankerna hade, enligt brevet, genomfört undersökningar som avsett inlåningskonton, notariatdepåer och kassafack, registrerade på utlänningar som icke hört av

sig efter den 31 december 1945.³²¹ Det har inte varit möjligt att fastställa huruvida det är "fråga om judiskt eller annat 'flytkapital'". Den 15 januari skriver samme Strömberg till Konungen:

I den mån en närmare granskning av de ifrågavarande inlåningskontona ger skälig anledning till antagande, att fråga är om medel vilkas ägare fallit offer för nazistförföljelse, är emellertid bankerna beredda att frivilligt överföra ett däremot svarande belopp till en humanitär stiftelse...

Kopior av dessa brev har gått till SEB för kännedom. Dessa kopior är de enda handlingar avseende herrelösa konton som varit möjliga att lokalisera i arkivet. Det finns inget svar från banken till Strömberg arkiverat i bankens korrespondens. Wallenbergsarkivet rymmer inte något material, som avser utredningen om herrelös egendom, arkiverat under Bankinspektionen eller Bankföreningen ej heller under begreppen Danaarv, herrelösa konton, inlåningskonton, notariatdepoter, bankfack, insättningar, kassafack, förkomna motböcker eller värdehandlingar.

En systematisk genomgång av samtliga styrelseprotokoll för perioden fr o m maj 1963 t o m 1966 visar att skrivelserna från Bankföreningen med anmodan om en undersökning av herrelösa konton aldrig anmäldes; än mindre diskuterades i styrelsen. En systematisk genomgång av styrelseprotokollen fr o m 1939 t o m februari 1946 visar, att frågan om flytkapital icke heller under denna period aktualiserades i styrelsen protokoll.³²²

Ändå är det uppenbart, att SEB genomförde en utredning. I Bankinspektionens material finns för Enskilda banken sammanställningar dels över "Konton i utländsk valuta på vilka rörelse ej förekommit efter 31.12.1945" dels över "Kassafack avseende Stockholms Enskilda Bank". Materialet inkom till Bankinspektionen i augusti 1966. Här redovisas för SEB 97 konton och 6 kassafack. Totalsiffror i 1966 års undersökning är - enligt Göran Wikells rapport från Arbetsgruppen för Bankinspektionen, s 4 - 618 inlåningskonton; 32, notariatdepåer och 6 bankfack. SEB redovisade alltså en betydande andel av totalsumman. En jämförelse mellan av SEB angivna namn på kontoinnehavare och "National Registry of Jewish Holocaust Survivors" (åberopas nedan under National Registry), som listar

³²¹ Denna redovisning över arbetets omfattning strider mot den av Salomo Berlinger vid Kommissionens sammanträde 1997-08-18 redovisade uppfattningen, att notariatdepåerna lämnades obeaktade av utredningen.

³²² I anslutning till Kommissionens sammanträde 1997-08-18 fick jag, vid ett enskilt samtal med bankdirektör Lars-Erik Thunholm, informationen, att han under krigsåren aldrig upplevde, att frågan om judisk egendom var aktuell.

personer som överlevt förintelsen och nu befinner sig i Canada eller USA, utvisar, att ett betydande antal av de personer, som hade medel på SEB, bar namn, som återfinns i National Registry.

Genom arkivarie Gert Nylander på Wallenbergsarkivet har jag fått information från Bertil G. Bylund, som arbetade på SEBs ombudsmannaexpedition under den aktuella tiden. Bylund som var inkopplad på arbetet med utredningen drar sig till minnes att SEBs internrevision arbetade med att följa aktuella konton. Då inbetalningen av medel till Röda Korset inte ägde rum förrän 1972 drar såväl Gert Nylander som arkivarie Anders Perlinge på Wallenbergsarkivet slutsatsen, att utredningen i samband med samgåendet mellan Stockholms Enskilda Bank och Skandinaviska Banken vid årsskiftet 1971/72 överfördes till Skandinaviska Enskilda Banken. Det innebär, att den nu skall finnas på Skandarkiv i Norrköping.³²³ Tillträde till detta arkiv förutsätter särskilt tillstånd; ett tillstånd som skulle kunna innebära, att Kommissionen får tillgång även till Skandinaviska Bankens utredningsmaterial. Lämplig kontaktman är SE Bankens chefsjurist Johan Stålhånd, som samtidigt är verkställande ledamot i Stiftelsen för Ekonomisk Historisk Forskning inom Bank och Företagande.

Flytkapitalbyrån och enskilda konton

I mitt sökande efter herrelösa konton har jag funnit handlingar, som belyser Flytkapitalbyråns handläggning av tyska medborgares tillgångar i svenska banker. Bankerna skulle till Flytkapitalbyrån redovisa uppkomsten av dessa konton, innehavarens nationalitet, och vistelseort samt egendomens storlek den 1 juni 1949. Tyska medborgares tillgångar skulle betalas in på clearingkonto i Riksbanken. Alla tyska medborgare skulle behandlas lika. Under arkivbeteckningen "Ombudsmannaexpeditionen. Tyska tillgodohavanden/Leijonhufvud" finns utredningar avseende 27 enskilda konton. I den mån innehavarna är av judisk börd bör materialet analyseras av Kommissionen. Bland aktuella kontoinnehavare finns bl a N. Dobrovolsky att språkligt jämföra med Norbert Dobrowolsky i National Registry och Sara Rachlin att jämföra med Rosa Rachlin i National Registry.

I ett brev till Marcus Wallenberg av den 5.10 1951 - förmodligen skrivet av Erik Leijonhufvud - återfinns följande kommentar till Flytkapitalbyråns arbete

³²³ På våren 1999, när denna rapport publiceras, är Skandarkiv i Norrköping nedlagt. Det historiska arkivet kan sökas hos Föreningen Stockholms Företagsminnen.

Det har känts motbjudande med kvarstadsbesluten för att dessa små besparingar 'skola komma till en ändamålsenlig och ur allmän synpunkt lämplig användning'. En snabbundersökning hos oss visar att 22 tyska privatpersoner ha tillgodohavanden under kr 10 000 och till ett sammanlagt belopp av omkring Kr 75 000.

Brevskrivaren funderar över möjligheten, att svenska banker själva skulle låta sina kunder få tillbaka beloppen:

Detta skulle väl i Tyskland åstadkomma en viss goodwill för bankerna. Men hur uppfattas en sådan åtgärd av Undén & Co?

Affärer med tyska företag under 1930-talet och under världskriget

Namnen på tyska företag i Sverige vid krigsslutet återfinns i Flyktkapitalbyråns arkiv. De som bedömdes som näringspolitiskt intressanta har av Sven Nordlunds listats under sina namn 1938 i framställningen "Skördetid eller maktpolitisk anpassning?" (s 32.) Det förefaller som om Flyktkapitalbyrån - även, när det gäller företag - avstått från att försöka särskilja judisk egendom; i detta fall egendom, som annekterades av den nazistiska regimen under 1930-talet. Noteras bör också, att Flyktkapitalbyråns material begränsas till tyska företag. Kanske är företag i ockuperade länder väl så intressanta för Kommissionen.

Namn på SEBs tyska företagskunder med krediter överstigande 50 000 kronor kan exciperas ur bilagorna till styrelseprotokollen (jfr ovan). En datasökning på "Aktiengesellschaft" i arkivets dataregister gav drygt 140 träff. Av dessa listades med nuvarande system de 100 första. Arkivarien Anders Perlinge skall undersöka möjligheten att förbättra systemet så att redovisningen kommer att omfatta hela den population, som berörs av en datasökning.

Förutsättningen för att man i tillgängliga listor över tyska företag på ett systematiskt sätt skall kunna urskilja dem, som kan belysa relationen mellan SEB och judisk egendom, är att man får tillgång till listor över företag, som klassats som judiska och därför skulle ariseras eller hade ariserats. Sådana listor måste ha funnits. Kanske finns de arkiverade i Tyskland; snarare i Potsdam än i Koblenz.

Om man har namnet på ett företag, som väcker intresse kan man via datasökning lokalisera SEBs material avseende dess förbindelser med företaget. Materialets innehåll skall i det följande illustreras med ett exempel. Bland de företag som försåldes av Flyktkapitalbyrån och som ur svensk synvinkel ansågs ha speciell näringspolitisk betydelse var AB

Osram-Elektraverken.³²⁴ En datasökning utifrån namnet ger information om SEBs relation till Osram-Elektraverken. Företaget bedriver glödlampstillverkning. Tillgängligt material är, för Kommissionens studium, kopierat och deponerat på arkivet. Det innehåller information om bolagets ställning och resultat vissa år, styrelseberättelser, protokoll och korrespondens samt systematisk information om beviljade krediter och deras villkor. Krediterna; deras omfattning, karaktär, säkerheter och utveckling kan följas i "en dagbok" under 1930-talet och under krigsåren. I dagbokens sista notering från den 11 december 1947 anges, att Marcus Wallenberg med anledning av att KF förvärvat aktierna av Flyktkapitalbyrån besökt dess verkställande direktör Albin Johansson, "vilken förklarar, att bolaget ej skall flytta sina bankaffärer från SEB".

Även visst material från Håksbergs Nya Gruf AB m fl (ett annat av Flyktkapitalbyråns företag) är kopierat och deponerat på arkivet för studium av Kommissionen. Vid sökandet av material avseende bankens relation till Håksberg råkade jag av en händelse hitta en dossier, som avsåg ett företag, som enligt ett uttalande i dagboken (jfr ovan) ägdes av en tysk jude; Rudolf van der Walde. Han hade - enligt en dagboksanteckning 9 juni 1939 - under 17 år varit representant för Sture Grönwalls fabriker i Tyskland. Van der Walde hade behov av växeldiskontering för sina skeppningar. Den 13 juli 1937 fick han löfte om växeldiskontering och förskott men först sedan Grönwall - utan van der Waldes vetskap - tecknat en personlig borgen som för egen skuld till ett belopp om 50 000 kronor. Rudolf van der Waldes kreditbehov och dess behandling kan i detalj följas t o m den 18 juli 1940. Nedan återges några noteringar.

Den 6 juli 1939 konstaterar Stockholms Enskilda Bank, att den "i princip" är villig att diskontera van der Waldes växlar,

men om det till äventyrs skulle inträffa något störande med firman här eller någon av van der Waldes utländska filialer, så få de finna sig i att vi indraga diskonteringskrediten.

Den 18 september 1939 avböjdes ett förskott, varvid van der Waldes prokurist återkom med begäran om detta förskott mot "att som säkerhet lämnades guldmynt till fulla värdet". Banken vände sig till vice riksbankschefen Ferdinand Wallberg, och fick informationen, att banken var oförhindrad att ta emot guld som säkerhet. Då hade van der Walde ändrat sig och erbjöd i stället personlig borgen av advokat Eliel Löfgren. Förskottet beviljades. Den 12 juli 1940 hade Sture Grönwall anhållit om

³²⁴ Sven Nordlund, *Skördetid eller maktpolitisk anpassning? De tyska företagen i Sverige efter andra världskriget*. Umeå 1988, s 67 f.

att hans borgen skulle skrivas ner till 5 000 kronor, vilket skedde. Den 18 juli 1940 pågår underhandlingar om ett förskott, som skulle finansiera införsel till Sverige av ett parti tenn, som låg i Rotterdam, och som Reservförrådsnämnden var intresserad av. Kontakten tycks ha brutits utan att förhandlingarna slutfördes. Dagboken saknar notering ända fram till den 4 oktober 1948, då van der Walde befinner sig i Canada och återupptar kontakten med SEB.

Övrigt

I anslutning till sökandet efter arkivinformation om herrelösa konton och judiska/ariserade tyska företag har jag gjort några iakttagelser, som möjligen kan vara av intresse för Kommissionen. Dessa iakttagelser listas nedan utan försök till inbördes rangordning.

1. Enligt kontrakt 25/2 1940 har Riksbanken antagit SEB som valutabank. Exempel på transaktioner som belyser betalningsförhållanden har kopierats för Kommissionens ledamöter, men dessa frågor torde få en betydligt fylligare belysning i Riksbankens utredning.
2. Under krigsåren avsåg Bankens affärer i betydande utsträckning statliga obligationsaffärer.
3. I Bankens styrelse ingick under samtliga krigsår två personer av judisk börd; Tor Bonnier, övrig ledamot 1931 - 1958, samt Josef Sachs, övrig ledamot 1911-1949. SEB har haft endast en verkställande direktör utanför familjekretsen; Joseph Nachmanson, som innehade befattningen 1924 -1927. Han var av judisk börd. Hans son Herrman Nachmanson befordrades 1942 från direktörsassistent till direktör i banken. (Styrelseprotokoll 21/12 1942.) Även Rolf Calissendorff, "Jacob Wallenbergs närmaste man under krigsåren"³²⁵ var av judisk börd.
4. Noteringar om bidrag; bidrag till en av Röda Korset planerad barnbespisning i det nyligen ockuperade Frankrike om 5 000 kronor (styrelseprotokoll 26/11 1942); beslut om gåva till Norgehjälpen om 100 000 kronor (styrelseprotokoll 12/10 1944) samt beslut om gåva till Svensk-Nederländska Hjälpkommittén om 5 000 kronor (styrelseprotokoll 21/12 1944).

³²⁵ Håkan Lindgren, *Bank, investmentbolag, bankirfirma. Stockholms Enskilda Bank 1924-1945*. Stockholm 1997, s 78 f.

5. Français de la Libération Nationale Délégation en Suède bildades för att representera de Gaullerörelsen i opposition mot den gamla franska legationen, vilken var Vichyrogen. Delegationen som öppnade checkräkning i SEB 8/5 1943 beviljades övertrasseringar utan skriftliga avtal. (Styrelseprotokoll 27/6 1945.)
6. Noteringar om uppdrag. Meddelades *tt* vice verkställande direktören Marcus Wallenberg fått tjänstledighet för att delta i en handelsdelegation, som skulle förhandla med brittiska regeringen (Styrelseprotokoll 21/9 1939.)
att verkställande direktören Jacob Wallenberg, blivit anmodad att ingå som medlem i 1945 års försvarskommitté (Styrelseprotokoll 14/7 1945.)
samt
att vice verkställande direktören Marcus Wallenberg blivit utsedd till ledamot av Luftfartsstyrelsen. (Styrelseprotokoll 14/7 1945.)
8. Enstaka handlingar avseende "Baltkontona" och individuella bankfack, som kan avse personer av judisk börd är, för Kommissionens studium, kopierade och deponerade på arkivet. I ett brev från advokat Nils Österling till SE-banken den 9 februari 1979 uttrycker Österling indirekt uppfattningen att SEB spelade en viktig roll för balterna. Han skriver med anledning av, att han för Johann Abraham von Jaakobs dödsbo söker ett tillgodohavande bl a följande

Att Maria Volinskaja (arvingen, min anmärkning) skulle ha tagit fel på bank är föga sannolikt, ty för balterna fanns som bekant i Sverige endast en bank att lita på: Stockholms Enskilda bank.

Sammanfattande kommentar

Enskild egendom

Svenska banker har under efterkrigstiden genomfört två utredningar, avseende enskild egendom, av särskilt intresse för Kommissionen. Den första utredningen initierades under sent 1940-tal av Flyktkapitalbyrån, den andra under 1960-talet av IWÖ - Intressengemeinschaft in der Wiedergutmachungsfrage der in Schweden lebenden Österreicher.

Svenska banker skulle vid slutet av 1940-talet till Flyktkapitalbyrån redovisa banktillgodohavanden tillhöriga tyska medborgare. Belopp, som av Restitutionsnämnden belades med kvarstad, betalades av bankerna in på Flyktkapitalbyråns konto. Den utredning, som genomfördes inom SEB

visade, att banken hade ett 40-tal privatkunder, som väckte Flyktkapitalbyråns intresse. För var och en av dem finns i SEBs arkiv ett utredningsmaterial arkiverat under "Ombudsmannaexpedition. Tyska tillgodohavanden/Leijonhufvud". I den mån populationen rymmer privatkunder av judisk börd bör personakterna bli föremål för en systematisk analys.

På 1960-talet genomfördes inom bankerna en motsvarande utredning. Denna gång gällde det att avgränsa banktillgodohavanden, som icke varit föremål för rörelse efter 31.12 1945, och som tillhörde utländska medborgare. SEB anmälde till Bankföreningen 97 konton och sex kassafack. Den internutredning som föregick redovisningen - och som torde innehålla personakter - finns icke arkiverad i Wallenbergarkivet. Den kan sökas på Skandarkiv i Norrköping³²⁶ och göras till föremål för en systematisk analys. Även i detta sammanhang förutsätter arbetet, att man kan identifiera privatkunder av judisk börd.

Det finns ingen tillfredsställande metod, när det gäller att avgränsa den del av bankernas kundkrets, som blev nazismens offer. Utifrån den typ av register, som framtagits av National Registry of Jewish Holocaust Survivors, är det dock möjligt att identifiera namn på personer av judisk börd.

Den utredning, som initierades av Flyktkapitalbyrån har - till skillnad från 1960-talets utredning - den begränsningen, att den avser enbart tyska medborgare. Å andra sidan omfattar den samtliga tyska kunder; inte enbart dem som har innehav liggande orört sedan 31.12 1945.

Det finns inga principiella skäl, som hindrar, att Kommissionen i det mikrofilmade materialet i SEBs arkiv föranstaltar om en egen utredning av den omfattning banken själv genomförde under 1940- och 1960-talen, men det är knappast realistiskt. SEBs 60-talsutredning, genomfördes med stöd av SEBs interrevision och avsåg inlåningskonton, notariatdepåer och kassafack. Aktuellt material är mikrofilm; enbart den serie, som avser "Kvitton mot Notariatavdelningen" omfattar 134 556 exponeringar. Möjligen skulle det kunna vara av intresse att undersöka vilken information remboursavdelningens mikrofilmade Beneficieregister rymmer (två filmer, som kan omfatta inemot 40 000 exponeringar, för perioden 1942 - 1948).

Det förefaller ändamålsenligt, att hos andra svenska banker söka tillstånd att få ta del av de utredningar som genomfördes under 1940- respektive 1960-talen.

³²⁶ På våren 1999, när denna rapport publiceras, är Skandarkiv i Norrköping nedlagt. Det historiska arkivet kan sökas hos Föreningen Stockholms Företagsminnen.

Företag

I den mån det är möjligt att fastställa, vilka företag i SEBs kundkrets som av den nazistiska regimen klassades som judiska och därför frånhändes sina ägare, är det möjligt att analysera kreditförbindelserna mellan SEB och ariserade företag. Fördjupade analyser torde förutsätta att man arbetar med exempel. En utvärdering av de relationer, som här speglas, förutsätter kunskap om gängse affärssed. Möjligheten att jämföra behandlingen av de företag, som rymmer, eller före arisering rymde, judisk egendom, med behandlingen av andra kunder (kanske också med andra bankers policy) bör övervägas.

SEBs rapportering till Flytkapitalbyrån innefattade information om tyska företag med tillgodohavanden i svenska kronor och skulder i riksmark hos SEB den 23 april 1948. Den utredning, som låg till grund för rapporten är en naturlig utgångspunkt för en fördjupad analys (se "Ombudsmännen. Tyska tillgodohavanden./Leijonhufvud " i SEBs arkiv).

En fråga av principiell vikt är givetvis i vilken utsträckning SEBs kreditrelationer med tyska företag - som annekterats från sina judiska ägare - är så relevant för Kommissionens arbete, att den bör göras till föremål för fördjupad analys. Materialet är såväl svåranalyserat som svårtolkat. Bedriver banken "business as usual" kan det innebära nya krediter, men det innebär också krav på återbetalning av gamla lån. Om banken däremot vill bryta kreditförbindelser - överenskomna i avtal - kan det innebära, att man tvingas efterskänka skulder.

I sin framställning "Affärer till varje pris" (1989) driver Gerard Aalders & Cees Wiebes tesen, att Wallenbergarna genom sitt agerande stödde nazismen. Aalders och Wiebes exemplifierar med relationerna till Bosch, I.G.Farben och Norsk Hydro. Författarna beklagar, att de förvägrats att ta del av SEBs arkiv (s 15). Kommissionen är för sin del oförhindrad att studera SEBs arkivmaterial. Vi har möjlighet att analysera transaktionerna med såväl Bosch som I. G. Farben och Norsk Hydro. Material finns tillgängligt under kundföretagens namn.

En genomgång av SEBs styrelseprotokoll aktualiserar vid ett tillfälle den av Aalders & Wiebes kritiserade långivningen till Norsk Hydro (ss 105-106). Inför SEBs styrelse meddelade VD Jacob Wallenberg i september 1943, att Norsk Hydro sökt en kredit om 2 000 000 svenska kronor; avsedd för återuppbyggnadsarbete. Norska exilregeringen i London hade, efter kontakt med engelska myndigheter, förklarat att den inte hade "någon invändning att göra mot kreditens beviljande".(Styrelseprotokoll 30/9 1943.) Motivet måste ha varit, att

exilregeringens ledamöter inte ville återvända till en sönderbombad industri.

En analys av förbindelserna mellan Wallenbergsfären å ena sidan och Bosch, I. G. Farben respektive Norsk Hydro skulle kräva såväl tid som kvalificerad kompetens. Frågan är också, huruvida en sådan undersökning ryms inom Kommissionens direktiv.

Aalders & Wiebes framställning aktualiserar frågan om Wallenbergsfärens aktieinnehav. Håkan Lindgren har i sin framställning "Aktivt ägande. Investor under växlande konjunkturer" analyserat utvecklingen inom Investor, "förvaltningsbolag för familjen Wallenbergs långsiktiga ägande". I en bilaga redovisar Lindgren "Bolag inom Wallenberggruppen". Gruppen "definierad som bolag med funktion att kanalisera familjen Wallenbergs ägande och inflytande i näringslivet" (ss 301 - 313). I gruppen återfinns "Investors dotter- och dotterdotterbolag" (13 bolag), "Investors systerbolag, systerdotterbolag och hälftenägda bolag" (19 bolag) samt "Övriga bolag med en med avseende på ägandet instrumentell funktion" (5 bolag).

En analys av Wallenberggruppens förändrade aktieinnehav under krigsåren och dess eventuella betydelse för judisk egendom skulle kunna vara relevant för Kommissionen men är knappast möjlig inom givna ramar.

Guldhandelns centrala ställning i Kommissionens direktiv reser frågan om huruvida den av Lars-Erik Thunholm vid sammanträdet 1997-08-18 uttalade uppfattningen, att Enskilda Banken under mellankrigstiden handlade med guld i sina obligationsaffärer borde föranleda en analys av bankens handel med obligationer under krigsåren.

Källor och Litteratur

Otryckta källor

Stiftelsen för Ekonomisk Historisk Forskning inom Bank och Företagande

Stockholms Enskilda Bank

Styrelseprotokoll med bilagor, 1933, 1939, 1940, 1941, 1942, 1943, 1944, 1945, 1946, 1963 (2 volymer), 1964 (3 volymer), 1965 (3 volymer) samt 1966 (3 volymer)

Styrelsens föredragningslistor 1963-1967

Direktionens dossier

serie II Osräm-Elektraverken AB
AB Separator 1928-1949

serie III, Svenska Bankföreningen,
Remissyttranden 1965-68
Korrespondens 1964-66
PM 1965-66

Korrespondens

Direktionen 1963, 1966-1967
Direktionssekretariatets 1963, 1966-67

Utländska sekretariatets dossier

Akter 847 D-851

Ombudsmannaexpeditionens dossier,

Balkkontona
Bankföreningen 1-2
Flyktkapitalbyrå
Grenztal Anna - Balkkontona, Reichsbank
Gold-Diskontbank
Tyska tillgodohavanden

Dossier och akter tillhörande Bosch-samlingen

Mapp, dubletter II, IV-V

Tyskmedelsgruppens akter

Ulf Hellners dossier

Bankfack

Richard Julins dossier

AB Elektraverken

Johan Stålhands dossier

Bankfack
Förkomna motböcker

Inre statistiken

AB Osräm-Elektraverken 1922-40
AB Robo

Huvudböcker 1934 och 1942

Yttre statistiken

Håksbergs Nya Gruf AB m fl
Osram-Elektraverken AB
AB Robo
Rudolf van der Walde (AB)

Register, bokföringskort

Balanseextrakt, Bokslutspapper 1929-1947
Bortsatta konton
Bortsatta konton-obligationer

Liggare

över kapitalräkningar

Register

till yttre statistikens kreditdossier
till revers låneböcker
till depositionsböcker
över mikrofilmer

Stockholms Enskilda Bank i likvidation

Huvudbok 1972

Wallenberg, Marc, jr

Korrespondens 1963, S-Ö, 1965 S-Ö, 1966 S-Ö

Tryckta källor

National Registry of Jewish Holocaust Survivors, utgiven av
American Gathering of Jewish Holocaust Survivors in
cooperation with the United States Holocaust Memorial Council
Washington D.C. 1993.

Litteratur

Aalders, Gerard & Wiebes, Cees, *Affärer till varje pris*. Stockholm 1989.

Lindgren, Håkan, *Aktivt ägande. Investorer under växlande konjunkturer*. Institutet för ekonomisk-historisk forskning vid Handelshögskolan i Stockholm, EHF. Stockholm 1994

Bank, investmentbolag, bankirfirma. Stockholms Enskilda Bank 1924-1945. Institutet för ekonomisk-historisk forskning vid Handelshögskolan i Stockholm, EHF. Stockholm 1988.

Nordlund, Sven, *Upptäckten av Sverige. Utländska direktinvesteringar i Sverige 1895-1945*. Umeå Studies in Economic History. Umeå 1989.

Skördetid eller maktpolitisk anpassning? De tyska företagen i Sverige efter det andra världskriget. Umeå Studies in Economic History. Umeå 1988.

Olsson, Ulf, *Bank, familj och företagande. Stockholms Enskilda Bank 1946-1971*. Institutet för ekonomisk-historisk forskning vid Handelshögskolan i Stockholm, EHF. Stockholm 1986.

I utvecklingens centrum. Skandinaviska Enskilda Banken och dess föregångare 1856-1996. Skandinaviska Enskilda Banken. Stockholm 1997.

Referenslitteratur rörande andra världskrigets svenska ekonomi.

Fritz, Martin & Nygren, Ingemar & Olsson, Sven-Olof & Olsson, Ulf, *The Adaptable Nation. Essays in Swedish Economy during the Second World War*. Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet 50. Göteborg 1982.

- Fritz, Martin, German Steel and Swedish Iron Ore 1939-1945. Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet 29. Göteborg 1974.
- Nygren, Ingemar, Riksgäldskontoret 1939-1945. Statens upplåning för beredskap och räntestabilisering. Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet 44. Göteborg 1979.
- Olsson, Sven-Olof, German Coal and Swedish Fuel 1939-1945. Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet 36. Göteborg 1975.
- Olsson, Ulf, Upprustning och verkstadsindustri i Sverige under det andra världskriget. Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet 28. Göteborg 1973.
- Pettersson Jan-Erik, Kristidsekonomi och företagsutveckling. Industrin i Uppsala län 1939-1949. Uppsala Studies in Economic History 24. Uppsala 1980.

Marcus Wallenbergs dagboksanteckningar 1938-1943

Krister Wahlbäck

1999-02-18

I. Allmänt om anteckningarnas karaktär

Anteckningarna är samlade i sex små svarta lösbladspärmar (format 21 x 14 cm) av en besynnerlig engelsk konstruktion som jag inte tidigare sett i Sverige. Varje pärm rymmer ca 250 sidor. Sammanlagt rör det sig om ca 1.430 maskinskrivna sidor, nästan alltid med minsta radavstånd, som regel med text även på baksidan. Den sammanträngda yttre formen är ganska opraktisk, och den förefaller mig svår att förklara på annat sätt än att Wallenberg ville kunna ha de senaste månadernas anteckningar med sig i kavajfickan.

Det är fråga om arbetsanteckningar snarare än en egentlig "dagbok", även om detta tydligen var den benämning som Wallenberg själv använde. Ett typiskt pensum för en dag omfattar ett tiotal separata noteringar, var och en försedd med särskild datering, om samtal som han fört i telefon eller vid besök. Någon sammanbindande text finns inte.

Troligen har Wallenberg gjort egna handskrivna noteringar under dagens lopp efter de samtal han fört och sedan lämnat bunten till sin sekreterare för renskrift. I något enstaka fall har den handskrivna grundtexten kommit att sparas och ligger nu i volymen med renskrivna anteckningar. Wallenbergs dimunitiva men mycket tydliga handstil är alltför vårdad för att anteckningarna skulle kunna ha kastats ner under pågående samtal. Noteringarna är dessutom genomgående så grammatiskt korrekta att de måste ha satts på papper först efter samtalen. Jag har bara funnit ett fall

(den 7 mars 1939) då Wallenberg tycks ha lämnat ut en ofullbordad anteckning som slutar mitt i en mening i den renskrivna texten.

Någon enstaka gång har Wallenberg för hand korrigerat maskinskrivarens misstag vid stavning av namn e.d., men några ändringar i sak har han inte fört in i den renskrift som föreligger. Det enda substantiella tillägg för hand som jag funnit har gjorts i anteckningen om ett relativt oviktigt telefonsamtal (med stadsdirektören i Åbo den 16 september 1938) som knappast kan ha fäst sig i Wallenbergs minne för mer än några dagar. Om vi antar att detta fall är typiskt, tyder det på att renskriften normalt gjordes omgående och att Wallenberg läste den inom ett par dagar, varvid eventuella korrigeringar eller tillägg inte föranledde någon ny renskrift.

För en bedömning av dagbokens källvärde är det naturligtvis av vikt att söka fastställa om delar av den kan ha renskrivits först i efterhand, eller rentav skrivits om med ändrad tendens i ljuset av senare händelser (se t ex Wilhelm Carlgrens iakttagelser i inledningen till sin utgåva av justitieminister K.G. Westmans dagbok 1939-43, även Stig Ekmans inledning till volym 1938-44 av UD-mannen Sven Grafströms dagbok). Jag har inte kunnat finna några liknande indicier som skulle tyda på att detta förekommit ifråga om Wallenbergs anteckningar.

Å andra sidan är det knappast någonsin möjligt att med full säkerhet bevisa att privata dagböcker verkligen återger en samtida och oförändrad text. Det gäller även i detta fall. Wallenbergs anteckningar är dock paginerade och försedda med personregister, vilket försvårar en partiell nyskrift eller en "utrensning" av besvärande partier.

Det är påfallande att anteckningarna inte ger något intryck av att ha skrivits för andra läsare än Wallenberg själv. Det finns inga presentationer eller bakgrundsfakta av det slag som dagboksförfattare brukar ge när de skriver för barn eller eftervärld (se t ex ovannämnda dagboken av Wallenbergs vän och jaktkamrat Sven Grafström). Snarare förutsätts ingående kunskap om de företag och affärer som avhandlas. Anteckningarna är ibland svårförståeliga för en läsare idag, i varje fall för den som inte har mycket god kännedom om Wallenberg-sfärens verksamhet under dessa år. Förkortningar och elliptiska formuleringar är vanliga även i sammanhang där diskretions- eller sekretesshänsyn inte gärna kan ha spelat in.

Karaktären av arbetsanteckningar understryks också av den neutrala och refererande skrivstilen. Anteckningarna är förda på en ekonomisk bruksprosa utan stilistiska ambitioner. Värderande formuleringar är

sällsynta, ironiska referat av andras yttranden förekommer knappast, och komiska episoder som han bevittnat eller som andra relaterat har han bara noterat i en handfull fall.

Särskilt vid industribesök kan dagboken fyllas av detaljinformation och sifferuppställningar som man skulle ha väntat att han snarare antecknat - eller låtit någon medarbetare anteckna - i en separat promemoria. Endast i enstaka fall görs hänvisningar till sådana PM.

Anteckningar om rena bankärenden är sällsynta. Bakgrunden torde vara den arbetsfördelning som utvecklades mellan bröderna: Marcus ägnade sitt huvudintresse åt bankens stora företagskunder, medan Jacob skötte banken, vars vd han ju var 1927-46.

Privatlivet förekommer knappast alls i Marcus Wallenbergs dagbok. Noteringar om tennis eller jakt görs bara om sådant aktualiserats genom besök eller samtal på arbetsrummet. Detsamma gäller familjen och släkten. Ingenting antecknas om umgänge på kvällar eller veckändar annat än under utlandsresorna. Då kan också personintresset ta sig uttryck i notiser om allehanda egenheter hos personer av betydelse i Storbritannien och USA. Miljöskildringar är ytterligt sällsynta, även under utlandsbesöken.

Att Wallenberg inte saknade fallenhet för personligt hållna skildringar framgår av en utförlig uppteckning som han gjorde efter ett besök hos Hermann Göring på Karinhall den 10 januari 1938.³²⁷

I den avhåller han sig varken från politiska värderingar³²⁸ eller sarkastiska beskrivningar av huset och värden.³²⁹ Men den uppteckningen gjorde han

³²⁷ Uppteckningen, som består av 25 sidor blyertsskrift på rutigt skrivblockpapper, påträffades bland Wallenbergs personliga tillhörigheter och återfinns nu bland ett fåtal resterande oordnade dokument som ännu ej förtecknats i bankarkivet.

³²⁸ "Men vilken annan tankevärld av maktpolitik och raspolitik, utan spår av gammal liberal ekonomisk betoning. Den rena tyska intressepolitiken lyste fram, baserad på militärisk makt."

³²⁹ Om Karinhall: "Stilen är förlyxad tysk bondgårdsarkitektur." Om värden: "Med sina feta händer prydda av en smaragdring på babordshanden och en rubinring på styrbordshanden utlade han den tjeckoslovakiska delen som skulle införlivas med Tyskland." "På bordet låg en stor bok inbunden i vitt pergament. Det är vår bibel, sade Wotan om Mein Kampf. Läser Ni den, frågade jag." Om Görings demonstration av en plan över hur Berlin skulle byggas om noterar Wallenberg: "En stor Via triumfal... Mitt på vägen skall en triumfbåge av jättemått uppföras. (När skall den användas?)"

innan han inlett sina dagboksanteckningar, och i dem bestämde han sig uppenbarligen från första början att hålla en lakonisk stil.

Dagboken inleds den 30 augusti 1938 med en längre anteckning om ett besök av överståthållaren Torsten Nothin, en inflytelserik ämbetsman som varit statsråd i flera av Brantings och Hanssons ministärer 1920-33. I egenskap av styrelseordförande i Förenade flygverkstäder ville Nothin ta upp frågan om sammanslagning med ASJ i Linköping. Något särskilt skäl till att Wallenberg inledde sin dagbok vid denna tidpunkt anger han inte; han var då närmare 39 år gammal, och några tidigare dagboksanteckningar av honom är inte kända.

Lika litet anger Wallenberg något skäl till att noteringarna börjar ebba ut under 1943 och sedan i praktiken upphör (för åren 1944-47 finns bara inalles tio sidor). Bristen på kommentarer till de egna dagboksvanorna ligger å andra sidan väl i linje med anteckningarnas allmänna avsaknad av självbespeglning eller självanalys.

Dagboken förs mest disciplinerat under tiden september 1938 till maj 1939, som ensam fyller två volymer på sammanlagt 523 sidor. Under andra halvan av 1939 (volym 3) börjar det emellertid förekomma att en och annan dagboksanteckning ersätts av ett blad på vilket sekretariatet noterat namnen på dem som Wallenberg haft telefonsamtal med eller fått besök av under dagen. Dessa listor, som tydligen varit rutin sen länge, kom nu att användas som en nödlösning för dagboken när tiden inte räckte till för några anteckningar. Listorna blir vanligare under 1940-41 (volym 4) och 1942-43 (volym 6). Däremot görs dagliga utförliga anteckningar under Wallenbergs USA-resa oktober 1940-januari 1941, som ensam fyller volym 5.

Sammantaget innebär detta att anteckningarna under långa perioder bara ger en högst ofullständig bild av Wallenbergs verksamhet. Även under de skeden då han för långa och regelbundna anteckningar bör man givetvis utgå från att det kan finnas tilldragelser som Wallenberg - i likhet med andra dagboksskrivande bankmän eller politiker eller diplomater - av olika skäl underlåtit att fästa på papper.

En mycket grov uppskattning ger vid handen att ca 15% av texten handlar om politik, och då praktiskt taget alltid utrikespolitik, ytterligare ca 10%

---

om handelsförhandlingarna med Storbritannien och USA och samtal i anslutning till dem, medan 75% rör affärer och företag.

Dagboken har inte använts, eller kunnat användas, av tidigare forskning. Enda undantaget gäller Wallenbergs anteckning om ett samtal som han hade med Axel Wenner-Gren den 30 oktober 1940 under sin USA-resa och som Leif Leifland fick tillstånd att läsa för sin bok Svartlistningen av Axel Wenner-Gren (1989, s. 156 ff.). Tidigare var det över huvud inte känt att Wallenberg fört dagbok, men Leifland, som funnit en referens till Wallenbergs anteckning om sitt samtal med Wenner-Gren i brittiskt källmaterial, kunde göra en preciserad hemställan till Peter Wallenberg att få tillgång till anteckningen den 30 oktober 1940, en hemställan som alltså bifölls.

(Det kan här inskjutas att den brittiska underrättelsetjänsten uppenbarligen hade lyckats komma åt att mikrofilma Wallenbergs amerikanska dagbok, sannolikt då han glömt den kvar i hytten eller på hotellrummet under hemresan från USA via Lissabon. Amerikanerna delgavs fyndet i maj 1941, och det papper som Leifland fann i brittiskt källmaterial var en påminnelse till Washington om relevansen av anteckningen den 30 oktober 1940 för bedömningen av Wenner-Gren.)

Som ett allmänt omdöme om Wallenbergs dagbok kan sägas att den i första hand är en utomordentlig källa för belysning av tänkandet och handlandet inom den del av Wallenbergs-sfärens ledning som Marcus Wallenberg ansvarade för, i den mån han fann det möjligt och lämpligt att anteckna vad som förekommit. Ett exempel som redan antytts ovan är förhistorien till den svenska flygindustriens konsolidering och tillkomsten 1939 av det moderna SAAB, som inleddes med Nothins besök och kan följas i en rad senare anteckningar. För specialisterna på Sveriges handelsförhandlingar med Storbritannien och USA 1939-40 torde dagboken också ha åtskilligt nytt att tillföra.

Från historisk-statsvetenskaplig synpunkt ligger dagbokens intresse inte minst i den bild den ger av de vägar som en politiskt intresserad industri- och finansman kunde använda för att skaffa sig informationer och påverkansmöjligheter, i första hand utomlands. Men därtill ger flera av Wallenbergs anteckningar om samtal med brittiska politiker 1939-40 (R.A. Butler, Oliver Stanley m.fl.) nya och värdefulla pusselbitar till belysningen av brittisk utrikespolitik, ingalunda bara i förhållande till Sverige. Hans noteringar om samtal med amerikanska affärsadvokater och politiker (Robert Lovett, Dean Acheson, John Foster Dulles m.fl.)

illustrerar också debatten inom USA:s östkustselit om landets kurs, framför allt på hösten 1940.

Nedan följer en redogörelse för de uppgifter i dagboken som jag funnit vara av betydelse från synpunkten av kommissionens uppdrag. Det behöver knappast sägas att åtskilligt i Wallenbergs dagboksanteckningar säkert kunde ha tolkats och satts in i sitt sammanhang på ett bättre sätt än vad som sker nedan. Men tiden har inte medgett någon systematisk genomgång av den ekonomisk-politiska litteraturen om perioden eller av andra samtida dagboksanteckningar av svenska bank-och finansmän, exempelvis riksbankschefen Ivar Rooths omfattande men svårlästa blyertsnoteringar. Inte heller har jag hunnit systematiskt jämföra Wallenbergs anteckningar med de handlingar om samma ämnen som i vissa fall kan finnas i bankens arkiv.

II. Judiska tillgångar

Wallenbergs anteckningar innehåller såvitt jag kunnat finna noteringar om två affärstransaktioner som skulle kunna ha berört judiska tillgångar.

1. Clementina

Den första transaktionen förs på tal den 8 november 1938 och gäller eventuell likvidation av Plantagengesellschaft Clementina, ett bolag som var registrerat i Tyskland och drev en omfattande plantage i Ecuador. K.A. Wallenberg hade engagerat sig i bolaget långt tidigare. Likvidationen förekommer första gången i dagboken i november 1938, då Marcus Wallenberg diskuterar den med Hamburgfirman Schröder & Boehm.³³⁰

³³⁰ Det fanns dock en förhistoria från januari 1938, dvs. innan dagboken börjat. Wallenberg hade besökt Göring den 10 januari 1938 för att påtala de "övergrepp" som den tyska ledningen för Clementina enligt Wallenbergs mening begått mot den utländska ägarmajoriteten och föreslå ett par tänkbara ändringar i ägandeförhållandena. Samtalet, som blev resultatlöst ifråga om Clementina och snart övergick till utrikespolitiska frågor, beskrivs i den i not 1 ovan nämnda särskilda uppteckningen. Av den framgår det också att Wallenberg inledningsvis erinrat Göring om att det var direktören Sten Rudberg (anställd i SEB 1925-37 och direktör i AB Järnförädling 1937-57) som under ett besök hos Görings svägerska Lily Martin (född Fock och syster till Görings första hustru Carin Fock) "egenmäktigt begärt en audiens för mig och här är jag nu fastän frågan uttryckt i siffror är bra liten men däremot principiellt sett mycket viktig".

Wallenberg åtog sig att undersöka om det fanns någon köpare, "svenska gruppen eller annan", som var intresserad av att förvärva plantagen. "Inget intryck av att hamburgarnas förslag efter påtryckning ovanifrån", noterar han med en formulering som kan antyda att de tyska ägarintressena helt eller delvis var judiska.

Tre veckor senare antecknar Wallenberg: "Schröder & Boehm. Vi överenskommo, att jag skulle komma med förslag, som vi sedan ev. tillsammans skulle förorda hos de tyska myndigheterna." Den 30 januari 1939 sammanträffade Wallenberg med Hermann Göring för diskussion om eventuell likvidation, "enär något tyskt intresse för inköp av plantaget ej förefanns". Tre fjärdedelar av aktierna låg i utländska händer, en fjärdedel i tyska, enligt Wallenbergs notering. För att genomföra likvidationen krävdes myndigheternas tillstånd, särskilt med hänsyn till valutaproblemen. Göring reagerade emellertid med följande utbrott:

"Vi ha inga valutor. Vi få inga valutor med alla dessa barriärer mot vår handel utomlands och dessa verdammten Juden. De ha stängt den amerikanska marknaden för mig. Och förresten Waldenström i Gränges. Han tror han har en slinga om halsen på mig, men jag skall nog vidta åtgärder. Han noterar för höga priser och berövar mig därigenom valutor."

Wallenberg försökte återföra samtalet till den eventuella Clementinalikvidationen, men utan framgång; Göring ville hellre tala utrikespolitik och gav ingenting på hand om Clementina under samtalet, som alltså ägde rum den 30 januari 1939.

Några veckor senare, den 3 mars 1939, noterar Wallenberg en ny kontakt med Schröder & Boehm. "Berättade om min démarche hos Göring. Överenskommo att avvakta." Någon ytterligare notering finns inte i dagboken.

Vi vet att likvidationen aldrig kom till stånd och att bolaget levde kvar ännu efter kriget. Det sannolika är att ärendet fördröjdes av de tyska myndigheterna och sedan förföll genom krigsutbrottet.

I vad mån den planerade likvidationen verkligen involverade judiska ägare, och i vad mån den i så fall var fördelaktig eller ofördelaktig för dem, är oklart. Saken är dock av mindre vikt när transaktionen aldrig blev av. Projektets intresse idag ligger främst i den belysning som det ger av svårigheterna för utlänningar att genomföra affärer i en planekonomi med kroniska valutaproblem som den nationalsocialistiska.

För Wallenbergs del fick Clementina-projektet betydelse genom att det föranledde hans båda samtal med Göring. De i sin tur var sannolikt skälet till att han några dagar före samtalet i januari 1939 fick tillfälle till ett längre sammanträffande med R.A. Butler i London den 26 januari 1939. Denne gav honom bilden av en ganska tuff brittisk hållning som av allt att döma var avsedd att förmedlas till Göring. Så skedde också; Wallenberg underströk för Göring sitt intryck av tilltagande brittisk fasthet, "nästan en krigsvillighet".

Butler, som under efterkrigstiden blev en första rangens politiker, var vid denna tidpunkt formellt bara parlamentarisk understatssekreterare åt lord Halifax i Foreign Office. Men då denne satt i överhuset var Butler regeringens talesman i utrikesfrågor i underhuset och i realiteten en central person i brittisk utrikespolitik. Wallenberg sammanträffade på nytt med Butler den 8 mars 1939 för att rapportera om Görings utrikespolitiska uttalanden. Detta ledde till flera senare samtal och en personlig kontakt som säkerligen underlättade de förbindelser som Wallenberg knöt med andra brittiska regeringsmedlemmar.

2. Witkowitz

Den andra transaktionen avsåg järnverket i Witkowitz (Vitkovice) nära Mährisch-Ostrau (Moravská Ostrava). Staden låg i den del av Tjeckoslovakien som alltjämt var fri efter landets styckning i München i september 1938. Järnverket, som hämtade en del av sin malm från Sverige, ägdes i huvudsak av familjen Rothschild.

Den 28 januari 1939 antecknar Wallenberg från ett samtal i Basel med R. Speich vid Schweizerischer Bankverein och M. Terestchencko vid Société Continentale de Valeurs Bancaires et Industrielles: "Talade om Witkowitz. --- Feder, jude, chefen ville ha 5 milj. pund kontant och belasta bolaget med en hypotekskostnad på 4 milj. pund." Wallenberg skisserar en möjlig ägarfördelning med två andelar i Schweiz (Bankverein), en i Sverige (SEB), en i Holland (van Vlissingen) och en i Tyskland.

Wallenberg antecknar också att Terestchenko uttalat oro för Tysklands makttillväxt och betecknat München som en "förfärlig blunder" av briterna. Terestchenkos hustru hade vidare sagt Wallenberg att hennes man "som slav lidit oerhört av tjeckernas nederlag".

Den 7 mars 1939 sammanträffade Wallenberg ånyo med Terestchenko och Speich i Paris, varvid även Dr. Preiss från Zivnostenka Bank i Prag var närvarande. Preiss var tjeck, trots sitt tyska namn, och Zivnostenka var en av tjeckernas största och mest ansedda banker redan på 1800-talet. "Talade Witkowitz. Preiss anser ingen politisk risk om tyskarna kommo med. Trodde att de ha 20%. Har man 25% av aktierna medför detta vissa rättigheter i ledning och revision som tjeckerna ej önska ge tyskarna."

Av ett brev från Preiss den 17 februari 1939 som ligger i bankarkivets Witkowitz-dossier framgår att denne var angelägen att undvika att tyskarna kom över Rothschilds ägarandel. Den 15 mars 1939 ockuperade och annekterade emellertid Tyskland återstoden av Tjeckien. Den 22 mars antecknar Wallenberg: "Terestchenko ringde från London. Bad mig ringa till Preiss 'to pat him on the back'. Jag sade honom, att affären Witkowitz var dömd, för vårt vidkommande. Vägrade ringa till Preiss."

I Sven Fritz' rapport om genomgång av Jacob och Marcus Wallenbergs brevväxling med tyskspråkiga korrespondenter ges ytterligare informationer om avvecklingen av den planerade affären.

3. Övrigt

Wallenberg noterade ofta andras bedömningar av pundets eller dollarns eller andra valutors sannolika utveckling. Detsamma gäller guldkursen. Några uppgifter om planerade eller genomförda guldtransaktioner finns emellertid inte, med ett möjligt undantag för en svårtolkad notering den 21 februari 1940: "Rooth. Var med på 100 mfcs. och Gernaguld.". Jag har också antecknat en referens till en internationell finansman, greve de Bndern, som "vill placera guld i vår depot i utlandet" (25 oktober 1938).

Noteringar om köp eller försäljning av fastigheter förekommer endast vad gäller Sverige. Inga spår finns av transaktioner med patent- och upphovsrätter, ej heller med konst, smycken e.d.

III. Judiska frågor i allmänhet

Frågan om enskilda svenskers allmänna hållning till judiska frågor faller utanför kommissionens direktiv. Jag har ändå noterat vad Wallenbergs dagbok kan säga om hans inställning.

Några positiva eller negativa omdömen om judar som kollektiv förekommer inte i dagboken, ej heller om enskilda judiska personer. Redan med tanke på dagbokens allmänna återhållsamhet ifråga om värdeomdömen och känslouttryck är detta bara vad man har skäl att vänta.

Däremot avspeglas judeförföljelserna i Tyskland i en rad anteckningar i dagboken, framför allt under de första månaderna.

Den 6 september 1938 antecknar sålunda Wallenberg ett besök av Eric Warburg, son till Max Warburg i den bekanta Hamburgbanken: "Allt klappat och klart till den 7/9. Hade ännu ej bestämt, vad han skulle göra i Amerika... Han visste icke, om hans pappa ville lämna Tyskland, vilket han tyckte var dumt." (Max Warburg hade rest till USA i slutet av augusti men hade då ännu för avsikt att återvända.)

Den 23 september 1938 träffar Wallenberg under besök i Paris en av sina italienska kontakter, bankdirektören Alberto d'Agostino, vars uttalanden han antecknar: "Musse antisemitisk av tre skäl: 1) För att visa samhörighet med Rom-Berlin-axeln, 2) För att visa araberna att M. var på deras sida, 3) För att komma åt en del företag i judehänder, spec. de största försäkringsbolagen Assec. Generale i Trieste/Morpargo/ och Riva Adriatica och därmed deras fonder. Antisemitismen annars tam. Uppbyggde med diverse övergrepp mot judar i Ö/sterrrike/. Tyskarna drev det som en affär att släppa ut judar mot betalning. Louis de Rothschild fångslad hos Gestapo. Begärt lösen Wittkowitz-aktierna och 2 milj. pund. London och Paris sagt nej."

Louis de Rothschild (1882-1955), som ledde firman i Wien, hade fått sina egendomar beslagtagna efter Anschluss i mars 1938 och kunde återvinna friheten i exil först efter ett år.

Den 5 december 1938 noterar Wallenberg följande yttrande av Axel Ax:son Johnson, som var styrelsemedlem i banken och besökt honom: "Judepogromerna var dikterade av behov av pengar. Nästa gång tyskarna behöva något, söka de ett nytt offer. Han trodde västerut. Jag trodde det var österut."

Under samtalet med Göring den 30 januari 1939 försvarade denne regimens judeförföljelser: "Ta bl.a. judefrågan. Vi vidtogo en aktion, som kanske inte genomfördes på ett sådant sätt, som det borde ha gjorts. Det blev hårt och många dogo. Om vi inte vilja ha dem är det väl vår ensak. Nej, inte när de utblottade komma till andra länder, ty då blir det deras sak.

Men vi ha inga valutor. Det är judarnas fel som starkt organiserat bojkotten mot oss. Genom Zusatzexport får det skapas valutor i syfte att hjälpa dem. Mr Rublee varit här och var upprörd. Men jag sa' honom: kom med något positivt förslag. Ni känner vårt läge. Varje allvarligt förslag komma vi att diskutera. I Australien finns ett stort område. Varför få de ej flytta dit. Amerikanarna kunna väl hjälpa dem. Roosevelt är ju direkt judevän, omgiven av judar. Lower California vore väl också bra."

Invändningen om följderna för "andra länder" i Wallenbergs referat var rimligen hans egen, men här som i en del andra samtalsreferat i dagboken har han slarvat med att klart markera vad som är hans egna inlägg. - George Rublee var en amerikansk advokat som i augusti 1938 på förslag av Roosevelt blivit Director i The Inter-Governmental Committee on Refugees (ICR), bildad efter Evian-konferensen sommaren 1938.³³¹

Den 28 mars 1939 antecknar Wallenberg från ett möte på UD om handelspolitiska frågor att Sandvikens vd Fredrik Göransson omnämnde en tysk förfrågan till företaget om judar bland dess aktieägare. "Sandler svarade kategoriskt, att dylika förfrågningar skola ej besvaras."

Den 12 juni 1939 antecknar Wallenberg att han med Bofors vd Sverre Sohlman diskuterat anställning av Österrikes tidigare (intill mars 1938) sändebud i Stockholm, Carl Buchberger, som var gift med en svenska och bodde kvar i Sverige. Tanken var att Buchberger skulle engageras för specialuppdrag för Bofors, Superfosfat, SKF och Atlas Diesel. Sohlman säger sig kunna skaffa stamtavla ang. Buchberger, "som han förklarade vara arier, då hans fäder voro ända sedan 1600-talet kända som arier och på moderns sida allt var klart t.o.m. mor- och farmödrar".

Yttrandet är det enda av denna art som jag funnit återgivet i Wallenbergs dagbok. Bakgrunden till Sohlmans yttrande är förmodligen att man från de svenska företagens sida hade skäl att anta, att det från Berlins synpunkt inte skulle vara välkommet om svenska storföretag rekryterade en diplomat från förutvarande självständiga republiken Österrike. I det perspektivet kan intresset för Buchbergers eventuella judiska förfäder ha berott på farhågor att tyskarna skulle söka efter varje skäl att begränsa Buchbergers användbarhet i affärer på Tyskland eller av Tyskland behärskade områden.

³³¹ Om Rublees samtal med Göring den 23 januari 1939 och om Rublees och andras förhandlingar med Berlin om organiserad judisk emigration, se Yehuda Bauer, *My Brother's Keeper*, Philadelphia 1974, s. 276

Wallenbergs dagbok innehåller inga kommentarer till sammansättningen av bankens styrelse. Tre av de nio ledamöterna företrädde "det 'fria', av Enskilda banken oberoende näringslivet", för att använda Tor Bonniers formulering i memoarboken Längesen (1972, s. 217). Av dessa tre var två av judisk börd: Josef Sachs (invald 1911) och Tor Bonnier själv (invald 1931). Det får förutsättas att invalen inte berodde på några prosemitiska motiv utan på vederbörandes kompetens och ställning i svenskt näringsliv. Samtidigt torde invalen göra klart att det inte heller fanns några antisemitiska fördomar som hindrade en rationell rekrytering av bankens styrelse.

Det förefaller också vittna om en viss lojalitet mot bankens judiska förbindelser att Josef Sachs omvaldes vid bolagsstämmorna 1939 och 1941, efter det han fyllt 67 år och sedan Nazitysklands maktillväxt börjat påverka en del andra svenska företags val av styrelse och direktion.

Tor Bonniers ställning i bankstyrelsen är av särskilt intresse. För tyska och svenska nazister var han den främsta symbolen i Sverige för ett förhatligt judiskt inflytande. Han var samtidigt - huvudsakligen av andra skäl - en måltavla för Kreuger-pressen. Liksom Sachs omvaldes han i bankens styrelse under hela kriget. Att döma av Wallenbergs dagbok var Bonnier och Sachs, jämte Axel Johnson, de enda styrelsekolleger utanför familjen som Wallenberg ganska ofta resonerade med. Tor Bonnier delgav honom upplysningar som förutsatte förtroende, t.ex. om ursprunget till hans konflikt med Torsten Kreuger och om intressenter som ville köpa Dagens Nyheter (den 8 oktober 1938).

Om Tor Bonniers syn på banken och familjen femton år efter det han lämnat styrelsen kan man för övrigt läsa i hans ovannämnda memoarbok. Där sägs bland annat: "Har Wallenbergarna varit antisemiter? Jag har inte märkt det. --- Under mitt förra äktenskap umgicks Tora och jag ganska ofta med Dodde och Marianne: något antijudiskt kom aldrig fram" (s. 217).

Wallenberg varken noterar eller kommenterar den judiska bördens hos framträdande befattningshavare i banken eller dess närhet. Dit hade på 1920-talet hört den ende verkställande direktör som Stockholms enskilda bank hämtade utanför familjen Wallenberg, den i förtid bortgångne Joseph Nachmanson (vd 1920-27). Hans bror August Nachmanson (1878-1946), som var vd för Emissionsinstitutet (ett av bankens viktigaste sidobolag), omnämns mycket ofta som samtalspart i Wallenbergs dagbok. Herrman Nachmanson, son till Joseph, blev direktörsassistent 1937 och direktör

1942. Även Rolf Calissendorff, direktör i banken 1932-46, vd för Emissionsinstitutet 1946-50 och för Investor 1950-57, var av judisk börd.

Av banker i andra länder med judisk ledning hade Enskilda banken traditionellt särskilt nära kontakter med Hambros i London. Dess chef, Sir Charles Hambro (1897-1963), var sedan 1936 gift med Wallenbergs första hustru Dorothy Mackay och alltså styvfar till Wallenbergs barn. Det yngsta av dem, dottern Ann-Mari, växte upp i Hambros hem under kriget, medan en son till Charles Hambro i dennes första gifte gick på Sigtuna-skolan tillsammans med Wallenbergs båda söner Marc och Peter.³³² Att döma av dagboken var Hambro också den av Wallenbergs brittiska kontakter som han träffade oftast under sina Londonbesök. Hambro var en ledande medlem i den brittiska delegationen vid förhandlingarna med Sverige om krigshandelsavtal.

IV. Utrikespolitik i allmänhet

Enskilda svenska politikere eller företagares inställning till konflikten mellan västmakterna och Tyskland eller till svensk utrikespolitik i övrigt har kommissionen inget uppdrag att utreda. Men då också detta kan tänkas ha en viss indirekt betydelse för kommissionens bedömningar har jag antecknat de ledtrådar som Wallenbergs dagbok ger.

Som ovan nämnts innehåller dagboken en mängd referat av utrikespolitiska samtal med ledande politiker och företagare i stormakterna och (fast i mindre utsträckning) i Sverige. Vad samtalen med svenskar beträffar har dock Wallenberg ofta inte gjort mer än en notering på en enda rad om att de ägt rum. Det begränsar tyvärr dagbokens värde för att belysa stämningarna i förhållande till de krigförande bland ledande svenskar.

Ett par exempel! Inför sin resa till London i början av januari 1940 för att söka avstyra engelsmännens planer att lägga ut mineringar på norskt territorialvatten noterar Wallenberg samtal med Boheman och Günther den 27 december 1939 och med kungen, Boheman och försvarsstabschefen Rappe den 28 december, dock utan att nämna mer än ett par ord om ämnet ("talade om allmänna saken och vilka preparationer som voro

³³² Gert Nylander, "Carl Goerdelers fredstrevare via bröderna Wallenberg", *Scandia* 1998:2, s. 257.

nödvändiga", "talade om England och det ut- och inrikespolitiska läget"). Under februarikrisen 1940 är han i kanslihuset den 21 februari och talar med statsråden Sköld, Günther och Domö samt två gånger med Per Albin Hansson, men han antecknar bara knapphändigt vad som avhandlats (beträffande samtalen med statsministern före lunchen "utrikespolitik, hemmapolitik", efter lunchen bara "mera utrikespolitik").

De notiser som återfinns om olika ledande svenskars inställning är därför enligt min mening alltför kortfattade och slumpartade för att vara värda att här återges annat än i undantagsfall.

Vad sedan gäller Wallenbergs egna uppfattningar, låter han dem framgå klart bara vid mycket få tillfällen. Men hans formuleringar kan ibland ge vissa antydningar, trots den vanligen svalt neutrala stilen och tonen i dagboken.

Under Tjeckoslovakien-krisen i september 1938 är Wallenberg i Paris och noterar den 24 september från ett besök på ITT:s franska bolag att några tjänstemän som är reservofficerare blivit inkallade: "Vi togo farväl av dem. Ett sammanbitet lugn präglade dem. På gatorna flockade sig folk om mobiliseringsplakaten. Uniformer voro alltmör representerade. Utanför depån vid Invalides folksamling. Officerare och manskap med hustrur och barn. Kvinnorna gräto. Männerna lugna. Det livliga franska folket visar en storartad kallblodighet." Den 25 september en ny anteckning efter tennis med några affärsvänner: "Fransmännen allvarliga, pessimistiska men kallblodiga. Storartat." - Den akuta krigsriskerna efter Godesberg-mötet 22-24 september avtog den 28, när inbjudan till Muenchen-mötet kungjordes, och försvann den 30 när överenskommelse nåtts om Tjeckoslovakien-styckning.

Den 6 oktober 1938 blir Wallenberg uppringd av en direktör Wahlquist som undrar hur han skall ställa sig till en medarbetare som vill fara till Spanien "i samband med utrymningen av frivilliga". Wallenberg noterar: "Då min politiska åsikt är den, att Sverige och små nationer ej ha i Spanien att göra och lägga sig i de storas gruff, så bad jag..."

Samma dag är Wallenberg på lunch med Sandler, Wigforss, Herman Eriksson m.fl. Han antecknar utan egen kommentar vad Sandler sade om den nyss passerade München-krisen: "Sade att han konstaterat, att Göring hade mycket kraftigt arbetat för freden."

Den 15 december 1938 skriver Wallenberg att Nothin vid ett samtal varit orolig för ett krig mellan Tyskland och Ryssland. "Jag sade, att jag tror ej på världskrig. Hoppades, om det begränsades till krig mellan Tyskland och Ryssland, att i så fall ryssarna skulle kränka oss först och ej tyskarna."

Den 20 mars 1939 diskuterar han utrikespolitik med landshövding Malte Jacobsson i Göteborg, tidigare professor i teoretisk filosofi och framträdande socialdemokratisk kommunalpolitiker i staden: "J. trodde för sin del, att läget inom Tyskland var utomordentligt dåligt och befolkningen missnöjd. Jag varnade honom för att hava alltför sangviniska förhoppningar i den vägen."

Den 27 juni 1939 samtalar Wallenberg om det utrikespolitiska läget med en tysk kontakt vid namn Trendelenburg: "Trodde att engelsmännen återigen skulle ge sig. Jag förklarade för honom engelsmännens mentalitet och uthållighet." Trendelenburg uppgav vidare att den tyska statsskulden inte uppgick till mer än 26 miljarder riksmark. "Jag trodde 60." - Möjligen är det här fråga om Ferdinand Trendelenburg (1896-1973), en fysiker verksam vid Siemens & Halske.

Den 4 juli 1939 besöker Wallenberg House of Commons i London. "Talade med minister Hudson länge om det politiska, om det brittisk-svenska handelsutbytet och om läget efter nästa krig." - Robert Hudson var utrikeshandelsminister.

Den 28 september 1939 noterar Wallenberg från ett samtal med R.A. Butler i London: "Jag påpekade nödvändigheten för England eliminera italienska flottan." Butler svarade emellertid att Storbritannien ej nu ville göra Italien till sin fiende.

Den 30 oktober 1939 har Wallenberg ett långt samtal i London med en kontakt vid namn Kessler. "Diskuterade den ekonomiska planeringen av världen efter krigets slut. Hur vi skulle kunna få igång amerikansk kreditgivning." - Troligen är det här fråga om J.B.A. Kessler (1888-1982), vd för Royal Dutch Shell Subsidiaries 1924-48.

Den 8 november 1939 är Wallenberg på middag hos the Duchess of Westminster och träffar den kände brittiske diplomaten och skribenten Robert Bruce Lockhart, som nu blivit chef för Political Warfare Executive. "Secret Service rapporterade att det tyska militära maskineriet dåligt, officerarna dåliga och det mekaniska dåligt. Moralen dålig. De ville inte

slåss, fega etc. Detta hade de fått in från ett 80-tal håll. Jag sade att det trodde jag inte på."

Den 20 december 1939 är Wallenberg uppe hos Wigforss för att delge honom intryck från sina tio veckor i London för förhandlingar om ett svensk-brittiskt krigshandelsavtal:

"Talade om Skandinavien från engelsk synpunkt, deras försvarsberedskap, om nödvändigheten att renodla vårt förhållande söderut, att göra kraftig non-intervention, att skicka inköpskommission till Amerika, där jag nämnde mina tidigare tre namn, att taga upp kredit i Amerika, antingen kort, lång eller Import- och Exportbank. Talade om nödvändigheten att sätta igång krigsmateriel-tillverkningen. Påvisade flygets långsamhet. Talade om svårigheten att få arbetare. Han talade om att det förut aldrig varit några finansiella hinder för försvarsmaktens stärkande och instämde för övrigt i mina åsikter."

Med uttrycket "kraftig non-intervention" avsågs sannolikt Wallenbergs uppfattning om lämplig svensk hållning efter Sovjetunionens angrepp på Finland, som inletts den 30 november 1939. Wallenbergs syn på den frågan framgår också av en anteckning nästa dag, den 21 december: "Besöktes av Kaj Bonnier. Visade en aktivistisk artikel i 'Nu', vilken jag gendrev som vansinnig. Längre diskussion om finska frågan."

Den 12 januari 1940 talade han med Butler i London om planerade brittiska åtgärder mot Sveriges malmexport.³³³ "Jag underströk kraftigt the spiritual side of the case, de små staternas oberoende, hur de alltid sett upp till England som en försvarare av internationell rätt och ordning. Om detta försvann skulle den moraliska effekten bland de små nationerna bliva oerhörd. Det var inte bara eye-wash. Allting såg då ganska hopplöst ut."

Vid ett nytt samtal senare samma dag sade Butler att "den allmänna opinionen i de små staterna så småningom borde förstå att de även borde lämna ett bidrag till den stora striden för rätt och frihet i deras eget intresse. Det blir därför svårt för t.ex. Sverige att alltid sitta på gärsgården. Jag svarade att det önskemålet givetvis inte kunde uppnås genom de föreslagna åtgärderna."

³³³ Wallenberg har inte gjort någon anteckning i dagboken om sitt samtal med Butlers chef, utrikesminister Halifax, föregående dag, den 11 januari. Det samtalet redovisas i ett telegram till UD den 12 januari som är återgivet i Förspelet till det tyska angreppet på Danmark och Norge den 9 april 1940, Aktstycken utgivna av Kungl. Utrikesdepartementet, Sthlm 1947, s. 27 ff.

I gryningen den 8 april 1940 kränkte engelsmännen det neutrala Norges territorialvatten genom att lägga ut minspärrar. Syftet var att tvinga svenska fartyg, som fraktade LKAB:s järnmalm till Tyskland via Narvik när Bottenhavet var tillfruset, att gå ut på internationellt vatten så att de kunde uppbringas av briterna.

När det tyska angreppet på Norge inleddes den 9 april, var Wallenberg sedan ett par dagar i Paris för förhandlingar om ett svensk-franskt krigshandelsavtal. Från ett besök hos konseljpresidenten Paul Reynauds biträdande kabinettschef noterar han: "Sade mina synpunkter. De skulle framhålla att mineringen gjorts för att förekomma tyskarnas steg. De skulle göra ett ingripande genast."

Den 28 december 1940 träffar han under sitt USA-besök en norsk kontakt. "Samuelsen frågade hur vi skulle hjälpa Norge. Där om vet man intet, men Sverige blir militärt starkare för varje dag och om en gång Tyskland blir svagare och Ryssland gör en framstöt mot Atlanten så är det av största betydelse även för Norge att Sverige är starkt." Troligen är det här fråga om skeppsredaren Erling Helin Samuelsen (1892-1961).

Den 8 och 20 januari 1942 har Wallenberg samtal med en ämbetsman från Forsyningsdepartementet i norska London-regeringen om "vissa inköp för Norska regeringens räkning att levereras efter krigets slut". Av allt att döma gäller det krediter för varuinköp i Sverige som en beredskapsåtgärd inför ett senare tyskt sammanbrott.

Några veckor tidigare, strax före årsskiftet 1941-42, då dagboken blott består av besöks- och telefonlistor, förekommer flera gånger namnen på Finlands minister i Stockholm, Jarl Wasastjerna, och på utrikesminister Günther. Någon dag senare upptar listan även J.K. Paasikivi, sedermera Finlands president 1946-56. Paasikivi hade varit Finlands minister i Stockholm 1936-39 och i Moskva 1940-41 efter en karriär som politiker och ledande bankman (chef för Kansallispankki 1914-34). Paasikivi kände Wallenberg ända sedan dennes första besök i Helsingfors för bankens räkning 1925. I Wallenbergs dagbok finns emellertid inte ett ord om vad som avhandlats vid hans samtal med Paasikivi.

En kontroll i Paasikivis egna dagboksanteckningar för 1941-44 visar att denne däremot gjorde anteckningar om sitt samtal med Wallenberg och att dessa ger en viss inblick i Wallenbergs syn på stormaktskriget vid årsskiftet 1941-42 (J.K. Paasikivis dagböcker 1941-1944, 1991, s. 133 ff). Om bakgrunden skall först sägas att Paasikivi besökte Stockholm som

privatman men uppsöktes av Wallenberg, som frågade om inte Paasikivi kunde tänka sig att träda i kontakt med Mme Kollontay, Sovjetunionens sändebud i Sverige. Hon hade nämligen bett Günther arrangera en kontakt med någon privat finländare för framtida behov. Uppenbarligen för att svenska regeringen formellt skulle stå helt fri hade Günther i sin tur bett Wallenberg tala med Paasikivi.

Samtalet på Paasikivis hotellrum den 31 december 1941 var såvitt känt ett av de första trevande försöken att ta Finland ut ur det nya krig mot Sovjet vid Tysklands sida som inletts på midsommaren 1941 (om samtalets plats i de första fredssonderingarna, se Tuomo Polvinen, J.K. Paasikivi: Valtiomiehen elämäntyö 3, 1939-1944, 1995, s. 305 ff.). Av intresse i detta sammanhang är främst vad Paasikivi antecknar om Wallenbergs syn på stormaktskriget:

"Jag sporde först vad han trodde om Finland och storkriget. Wallenberg berättade att han nyss kommit tillbaka från London, där han varit i sju veckor. Stämningen i England är kategorisk och beslutsam. Alla tror på seger. För egen del har Wallenberg från första början varit övertygad om att Tyskland i längden förlorar kriget. Har hela tiden ansett det, då han strax i början varit övertygad om att USA kommer med i kriget."

Paasikivis referat är inte förvånande med hänsyn till dels Wallenbergs tidiga och väl belagda tro på ett amerikanskt krigsinträde³³⁴, dels den utsagda premissen om en allierad slutseger i Wallenbergs ovan citerade uttalanden till västmaktsföreträdare om vad som borde ske "efter krigets slut"³³⁵. Av större intresse är Paasikivis återgivande av Wallenbergs huvudskäl för sin bedömning:

³³⁴ Vid sitt samtal på Karinhall med Göring den 10 januari 1938 (se not 1 ovan) anmärkte Wallenberg, sedan han fått höra en utläggning om Storbritanniens svagheter: "Ja men Amerika kommer på Englands sida i en världskonflikt." Göring var dock av annan mening. - Vid ett samtal i Washington den 8 november 1940 med Merle Cochran, medarbetare till finansminister Morgenthau och dennes förbindelseman med State Department, berördes USA:s stöd till Storbritannien efter Roosevelts återval: "Jag förmodade att hjälpen skulle lämnas i plan, jagare och handelsfartyg och att sedan var det lätt att förutse att en incident skulle bringa USA i kriget. C. agreed."

³³⁵ Marcus Wallenbergs hållning tidigt under kriget belyses också indirekt i en dagboksanteckning av Gunnar Hägglöf den 27 oktober 1939 som denne återger i sina minnen. Vid ett samtal med Hägglöf lät Jacob Wallenberg framskymta en viss kritik mot Marcus Wallenberg och Erik Boheman för överdriven tro på västmaktsseger: "Det är mycket lätt att som Dodde och Erik Boheman säga att vi

"Tyskland kommer till slut att sakna material och detta krig är ett materialkrig. Tyskland saknar vissa råvaror som behövs i krigsindustrin och kommer i det långa loppet också att sakna olja. Produktionen av syntetisk olja är ca 3-4 miljoner ton om året och hela den årliga oljeproduktionen 11 à 12 miljoner ton och det förslår inte. Det blir också besvärligt för Tyskland att göra Europa till ett självförsörjande område. En svårighet är också att Tyskland har svårt att få de erövrade folken att samarbeta med Tyskland."

Från nästa sammanträffande, den 2 januari 1942, antecknar Paasikivi: "Wallenberg var fortfarande övertygad om Englands och USA:s (och Sovjetunionens) seger och fäste stor vikt också vid Tysklands inre front. Det råder en svår konflikt mellan generalerna och ledaren (Hitler). Generalerna var emot ett anfall på Moskva och sades ha varit emot hela det ryska fälttåget. Emedan allt detta enligt deras uppfattning överstiger Tysklands krafter."

Wallenbergs dagbok innehåller som sagt - utöver telefonlistorna - ingenting om dessa samtal. Det bekräftar att tidsbrist och/eller diskretionsskäl kunde föranleda Wallenberg att med tystnad förbigå även samtal som han måste ha ansett viktiga.

Wallenberg upprepade sin bedömning av krigsläget inför Paasikivi vid ett senare samtal i oktober 1942 som likaså noterats i dennes dagbok (s. 185 ff.). Men vid det laget var Wallenbergs synsätt knappast längre lika ovanligt i hans kretsar i Sverige.

V. Bank- och affärsförbindelser med Tyskland

Sveriges ekonomiska förbindelser med Tyskland ingår i kommissionens utredningsuppdrag endast till den del de innebar överföring av judiska tillgångar till Sverige. Samtidigt utgör de den ram inom vilken judiska tillgångar kan ha förts hit. Jag har därför sökt efter anteckningar som avspeglar diskussioner om Sveriges allmänna bank- och affärsförbindelser med Tyskland och Wallenbergs egen syn på dem.

---

skall satsa på en brittisk seger. Den verkliga frågan är hur vi skola kunna klara oss igenom de närmaste åren utan att komma under tysk dominans." (Möte med Europa, Sthlm 1971, s. 210).

Först bör noteras att Wallenbergs dagbok inte innehåller några tecken på att man under åren före krigsutbrottet från svenska regeringens sida, eller inom bank- och företagsvärlden, skulle ha aktualiserat något slags restriktioner i Sveriges ekonomiska förbindelser med Tyskland som följd av de skärpta judeförföljelserna på 30-talets slut. Man kunde ju exempelvis ha tänkt sig att en viss återhållsamhet hade övervägts i kreditgivning och andra förbindelser med "ariserade" företag, särskilt sådana som avböjde att redovisa hur de tidigare ägarna ersatts. Men något dylikt synes inte ha varit på tal, såvitt framgår av Wallenbergs dagbok.

Det finns ej heller något som helst nedslag av att Wallenberg fått höra uppgifter om sådana diskussioner i London eller New York. På ett sätt är detta inte överraskande, eftersom litteraturen om engelsk-amerikanska reaktioner på judeförföljelserna såvitt jag kunnat finna inte redovisar något som tyder på att man på regeringshåll eller inom affärsvärlden skulle ha övervägt dessa slags restriktioner. Samtidigt kan man möjligen förvånas över denna passivitet hos stormakter som förfogade över betydande ekonomiska påtryckningsmöjligheter mot Tyskland och hyste starka judiska intressegrupper med gamla band till Tysklands judar. Man torde kunna utgå från att Wallenberg antecknat saken, om han uppsnappat några rykten om sådana överväganden hos sina amerikanska eller brittiska affärsbekanta.

Vad gäller handelspolitiken under ett kommande stormaktskrig gjorde Sverige som bekant ingen hemlighet om att man avsåg att införa hårda restriktioner, enligt den samsyn som växt fram inom UD och näringslivet. Men dessa restriktioner skulle då tillämpas endast i syfte att befordra Sveriges egna handelsintressen (se Gunnar Hägglöf, Svensk krigshandelspolitik under andra världskriget, 1957, s. 14 ff.) .

Ett möjligt undantag från denna princip som satt spår i källorna skulle kunna vara de diskussioner som fördes på våren 1939 om att man från svensk sida skulle söka uppmuntra britten till ökade inköp av svensk järnmalm. Om sådana inköp kom att ingå redan i det fredstida handelsmönstret på bekostnad av tyskarnas inköp, skulle de uppenbarligen begränsa Tysklands möjligheter att i händelse av krig göra anspråk på stora svenska järnmalmsleveranser, exempelvis under åberopande av den strävan att om möjligt söka bevara "le courant normal", dvs. de fredstida handelsströmmarna, som neutrala stater ofta fann naturlig.

Dessa diskussioner, som redovisats i Hägglöfs arbete (s. 30 ff.), avspeglas också i Wallenbergs anteckningar. Det framgår att han stödde försöken att animera engelsmännen till större inköp och hade flera samtal om saken med Martin Waldenström, vd för Gränges som drev LKAB (20 mars, 27 april, 10 juli 1939).

Waldenström, vars inställning till regimen i Tyskland var självklar redan med hänsyn till hans hustrus judiska börd, delade Wallenbergs uppfattning. Det är möjligt att man här kan se en i viss mån "politiskt-ideologiskt" bestämd strävan att begränsa exporten av strategiska råvaror till Tyskland.

Samtidigt förefaller det sannolikt att det låg i Sveriges rent affärsmässiga intresse att främja ökad fredstida konkurrens om svenska järnmalmsleveranser. Diskussionerna om en jämnare fördelning Tyskland-Storbritannien av Sveriges järnmalmsexport kan därför också ha legat väl i linje med principen att det svenska folkhushållets intressen skulle avgöra Sveriges utrikeshandel.

Den principen fastlades på nytt när Tyskland i april 1939 försökte få en svensk utfästelse att regeringen skulle "tillse att den normala svenska exporten till Tyskland i händelse av krig icke kommer att lida intrång". Svenska regeringen svarade att det i händelse av ett stormaktskrig skulle ligga i Sveriges "helt uppenbara intresse" att upprätthålla sina handelsförbindelser åt alla håll så mycket som möjligt. Men:

"Omfattningen av dessa förbindelser måste främst bli beroende av Sveriges egna folkförsörjningsbehov och kan icke vara oberoende av det läge som skapas genom de krigförandes åtgärder. --- Rent svenska intressen bli sålunda avgörande för Sveriges handelspolitik under ett krig, däribland givetvis intresset att icke äventyra neutralitetens upprätthållande. Det restriktionssystem beträffande utrikeshandeln som därvid blir nödvändigt skall i det eventuella krigsläge, varom är fråga, icke ensidigt rikta sig mot någon stat, som respekterar Sveriges neutralitet och oberoende" (Hägglöf, a.a., s. 28 ff.).

Denna regeringens politik uppfattades av allt att döma inom näringslivet som en självklar grundval för våra ekonomiska förbindelser med Tyskland. Någon diskussion om den eller något samtal där den ifrågasatts redovisas i varje fall inte i Wallenbergs dagbok.

Att synsättet var ett annat i Storbritannien redan före krigsutbrottet var naturligt. Wallenbergs dagboksanteckningar bekräftar att han blev väl orienterad om hur man från brittisk sida, när handelsminister Hudson besökte Stockholm i april 1939, helt öppet förklarade att man i händelse av ett krig måste ingripa mot den svenska järnmalmsexporten till Tyskland. "I'm afraid we have to destroy your mines", sade en Hudsons medarbetare. Hudson själv markerade missnöje när Sandler förklarade att Sverige inte kunde föra någon annan politik än att i enlighet med landets egna intressen upprätthålla kommersiella förbindelser åt alla håll i händelse av krig. Hudson framhöll att Sverige på detta sätt skulle komma att bidra till att förlänga kriget (Hägglöf, a.a., s. 25 ff.).

Som en de svenska förhandlarna om krigshandelsavtalet med Storbritannien på hösten 1939 utverkade Wallenberg brittiskt medgivande till en betydande svensk malmexport till Tyskland. Men att briterernas egentliga inställning var oförändrad blev klart för Wallenberg genom Butlers uttalanden i januari 1940, ovan citerade efter Wallenbergs dagbok. Det var också lätt att inse att den brittiska inställningen snarast skulle skärpas när Churchill blev premiärminister i maj 1940 och stormaktskriget fick en tydligare ideologisk karaktär. (Det hindrade inte att Churchill i praktiken tog hänsyn till Sveriges beträngda läge så länge Storbritannien självt var försvagat.)

USA:s hållning till Sveriges handelsförbindelser med Tyskland var mindre förutsägbar under 1940-41, då Washington rörde sig bort från den traditionella neutraliteten och mot ett alltmer oförbehållsamt stöd åt Storbritannien men fortfarande ställde sig utanför kriget. Med tanke på USA:s avgörande roll under krigets senare år kan det möjligen vara skäl att notera vad dagboken upplyser om Wallenbergs intryck på denna punkt.

Under sitt USA-besök på regeringens uppdrag hösten 1940 fick Wallenberg klara besked om en allt snävare amerikansk inställning till de neutrala staterna i Europa. Hans främsta ärende var att få loss svenska flygplans- och andra krigsmaterielbeställningar som belagts med embargo, men en rad andra frågor togs också upp under hans samtal.

Från ett möte den 30 oktober 1940 med Merle Cochran, Treasury Assistant to the Secretary och Morgenthau's liason officer med State, antecknar han dennes råd att "om någon skulle fråga mig om de svenska bankernas förhållande till Tyskland så skulle jag inte veil anything":

"Man letade efter misstänkta saker och ansåg att de schweiziska och svenska bankerna voro direkta agenter för tyskarna. Jag frågade honom vad som avsågs med detta. Vi konstaterade att banktransaktioner härrörande ur handeln Sverige-Tyskland var fullt legitima. Att vissa uppdrag för tyska bankers räkning som däremot lågo utanför det normala givetvis ådrog sig uppmärksamhet. C. meddelade att vissa europeiska banker t.ex. legat och köpt upp tyska obligationer för tysk räkning, vilket han kommenterade varvid jag omedelbart inkastade att även vi fått sådana uppdrag och ville veta hur de ställde sig därtill. Han skulle höra sig för och återkomma. Han hade hört om den stora Kreuger obligationstransaktionen och för sin del kunde han blott tillstyrka att dollar användes av tyskarna för import av egna värdepapper som kanske voro värdelösa än att de användes för ändamål som voro skadliga för de allierades krigföring såsom import av viktiga metaller, femte kolonn-aktivitet, propaganda, men skulle höra sig för litet senare hur ställningen var och jag bad honom meddela mig detta."

Något besked på denna punkt synes dock inte ha lämnats, att döma av Wallenbergs dagbok. Vid ett nytt samtal med Cochran den 1 november 1940 berördes däremot en annan fråga, nämligen blockering av utländska konton. Administrationens nuvarande linje var enligt Cochran att "så länge som tyska konton äro oblockerade kan ej konton från det övriga fria Europa blockeras... State Department kan ändra politiken mot Tyskland men f.n. är det ingen fråga om blockering av schweiziska eller svenska bankers tillgodohavanden." Cochran fortsatte:

"Just när man behöver pengarna som bäst skola de ej tillfrysas. Man möter ofta satsen att Schweiz och Sverige äro kringrända av tyskarna och beroende av handeln med Tyskland och att dessa länders banker äro agenter för Tyskland och har inget val. Mot detta har C. anfört att man kan inte begära att de också skola sluta handel med det enda land de kunna handla med. USA som erkänner Schweiz och Sverige som länder med samma ideal och med liknande demokratiska institutioner skall väl icke lägga sten på börda. Och varför äro dessa länder i detta läge, jo, på grund av Englands och Frankrikes bristande insatser. C. meddelade konfidentiellt att rapporterna från Athen tala om grekisk förtvivlan över frånvaron av brittisk hjälp av varje slag."

Den 2 november 1940 samtalar Wallenberg med Howard Sheperd, senior vice president i National City Bank, som uppgav att stora tyska och även mindre italienska dollartillgodohavanden överförts på svenska banker, huvudsakligen Skandinaviska banken. "Han påstod att man genom NCB s

från uppgifter från vederbörande myndigheter i Sverige så skulle beloppet uppgå till betydligt mindre. Vi för vår del hade knappast något och Skandinaviska Banken hade fallit ner till 2 milj dollar."

Den 10 december 1940 noterar Wallenberg ett samtal med Henry Breck, verksam i bankfirman J. & W. Seligman & Co.: "Breck ansåg att guldpriset skulle bli oförändrat under kriget, att någon diskriminering mot bona fide ägare ej komme att inträffa men att äganderätten från misstänkta länder som Tyskland och Japan komma att noga prövas i varje fall."

Detta samtal var av allt att döma den främsta grunden för Wallenbergs varning till Ivar Rooth efter hemkomsten till Stockholm. Enligt Rooths notering den 19 februari 1941 meddelade Wallenberg att amerikanarna möjligen skulle komma att vägra köpa guld som vissa länder kommit i besittning av genom ockupation av andra länder.

VI. Bosch-affären

Jag hoppas att i en annan och senare PM kunna redovisa några iakttagelser om Bosch-affären med utgångspunkt främst i ett par intressanta dagboksanteckningar av Marcus Wallenberg från januari 1942. Men då ingen har gjort gällande att Bosch eller dess amerikanska dotterbolag skulle ha ägts av judar och Bosch-affären sålunda innebära överföring av judisk egendom i svenska händer, har jag inte ansett mig ha anledning att redogöra för iakttagelserna i denna PM.

VII. Sammanfattning

Marcus Wallenbergs dagboksanteckningar 1938-1943 ger information om en enda planerad affär som, om den hade förverkligats, med säkerhet skulle ha inneburit överföring i svenska händer av judiska tillgångar. Överföringen i svenska händer av en ägarandel i Witkowitz-verket skulle i så fall - såvitt kan bedömas i ljuset av de resonemang som hann inledas innan Tjeckien ockuperades av Tyskland - ha skett i enlighet med önskemål från såväl den judiska ägarfamiljen som de lokala tjeckiska intressenterna.

Anteckningarna ger vidare en viss belysning av de förhållanden som inte gjorde det lockande för utländska företagare att investera genom köp av judiska företag i områden som behärskades av den nationalsocialistiska regimen och dess planhushållning i rättslöshetens tecken.

Eftersom dagböcker normalt bara redogör för en del av författarens verksamhet, kan det givetvis inte uteslutas att Wallenberg haft kännedom om affärer av mindre vikt än Witkowitz som innebar överföring av judiska tillgångar i svenska händer men som han inte fann skäl att göra anteckningar om.

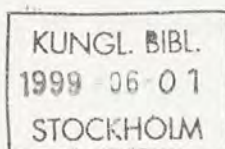
I övrigt tyder anteckningarna på att Wallenberg stod främmande för antisemitiska fördomar, hade förtroliga kontakter med en rad judiska bank- och affärsmän, sympatiserade med västmakterna och utgick från att Tyskland skulle förlora kriget. Vidare bekräftar anteckningarna att Wallenberg stödde svenska regeringens utrikes- och handelspolitik på alla punkter av betydelse. I den politiken ingick att svenska bankers och företags verksamhet på utlandet fortsatt skulle bedrivas på vanliga affärsmässiga grunder inom de ramar som regeringen drog upp.

Statens offentliga utredningar 1999

Kronologisk förteckning

---

1. Nya förmånsrättsregler + Bilagor. Ju.
2. Steriliseringsfrågan i Sverige 1935-1975.
Ekonomisk ersättning. S.
3. Yrkesfiskets konkurrenssituation. Jo.
4. God sed i forskningen. U.
5. Effektiva värme- och miljölösningar. N.
6. Effektivare Totalförsvarsstöd i Östersjöområdet. Fö.
7. Märk väl! Fi.
8. Invandrarskap och medborgarskap.
Demokratiutredningens skriftserie. Ju.
9. Att slakta ett får i Guds namn. Om religionsfrihet
och demokrati. Demokratiutredningens skriftserie.
Ju.
10. Rasism, nynazism och främlingskap.
Demokratiutredningens skriftserie. Ju.
11. Bör demokratin avnationaliseras?
Demokratiutredningens skriftserie. Ju.
12. Elektronisk demokrati. Demokratiutredningens
skriftserie. Ju.
13. Etik och demokratisk statskonst.
Demokratiutredningens skriftserie. Ju.
14. Den framtida kommersiella lokalradion. Ku.
15. Nytt system för prövning av hyres- och
arrendemål. Ju.
16. Ökad rättssäkerhet i asylärenden. UD.
17. Garantipension och Bosättningsstillägg för personer
födda år 1937 eller tidigare. S.
18. Frågor till det industriella samhället. Ku.
19. Artikel 7 i EG:s varumärkesdirektiv.
Ändringar i varumärkeslagen. Ju.
20. Sverige och judarnas tillgångar. + Bilaga. UD.

Statens offentliga utredningar 1999

Systematisk förteckning

Justitiedepartementet

- Nya förmånsrättsregler + Bilagor. [1]
Invandrarskap och medborgarskap. Demokratiutredningens skriftserie. [8]
Att slakta ett får i Guds namn. Om religionsfrihet och demokrati. Demokratiutredningens skriftserie. [9]
Rasism, nynazism och främlingskap. Demokratiutredningens skriftserie. [10]
Bör demokratin avnationaliseras? Demokratiutredningens skriftserie. [11]
Elektronisk demokrati. Demokratiutredningens skriftserie. [12]
Etik och demokratisk statskonst. Demokratiutredningens skriftserie. [13]
Nytt system för prövning av hyres- och arrendemål. [15]
Artikel 7 i EG:s varumärkesdirektiv. Ändringar i varumärkeslagen. [19]
Den skyddade provinsen. En essä om demokratis värde och värdighet. Demokratiutredningens skriftserie [22]
Tillsyn över advokater m. m. [31]
Utvecklingssamarbete på rättsområdet. [32]
Likvidation av aktiebolag. [36]
Demokratin i den offentliga sektorns förändring. Demokratiutredningens skriftserie. [40]
Oberoende, ägande och tillsyn i revisionsverksamhet. [43]
Ekonomisk brottslighet och sekretess. [53]
Globaliseringen och demokratin. Demokratiutredningens skriftserie. [56]

Utrikesdepartementet

- Ökad rättssäkerhet i asylärenden. [16]
Sverige och judarnas tillgångar. + Bilaga. [20]
Följdliveranser i samband med export av krigsmateriel. [38]

Försvarsdepartementet

- Effektivare Totalförsvarsstöd i Östersjöområdet. [6]
Internationell konflikthantering – att förbereda sig tillsammans. [29]
Underrättelsetjänsten – en översyn. [37]

Socialdepartementet

- Steriliseringsfrågan i Sverige 1935-1975. Ekonomisk ersättning. [2]
Garantipension och Bosättningsstillägg för personer födda år 1937 eller tidigare. [17]
Lindqvists nia – nio vägar att utveckla bemötandet av personer med funktionshinder. [21]

- Bo tryggt – Betala rätt. Särskilda boendeformer för äldre samt avgifter för äldre- och handikappomsorg. [33]
Ökade socialbidrag. En studie om inkomster och socialbidrag åren 1990 till 1996. [46]
Smittskydd, samhälle och individ. Del A+B. [51]
Inkomstprövning av bostadstillägg till pensionärer. [52]

Finansdepartementet

- Märk väl! [7]
Införsel av beskattade varor. [26]
Kontantmetod för småföretagare. [28]
Fastighetsmäklarnämnden – effektivare tillsyn. [35]
Mervärdesskatt – Frivillig skattskyldighet. [47]
En ny tullag. [54]

Utbildningsdepartementet

- God sed i forskningen. [4]
Vuxenutbildning för alla? Andra året med Kunskapslyftet. [39]

Jordbruksdepartementet

- Yrkesfiskets konkurrenssituation. [3]
Samerna – ett ursprungsfolk i Sverige. [25]

Kulturdepartementet

- Den framtida kommersiella lokalradion. [14]
Frågor till det industriella samhället. [18]
Yttrandefriheten och konkurrensen – Förslag till mediekoncentrationslag m. m. [30]
Svenskt medborgarskap. [34]
Bevara dokumentärfilmens kulturarv. Åtgärdsförslag samt förslag till ett centrum för dokumentärfilm och en filmvårdscentral. [41]
Invandrare som företagare. [49]
Konvergens och förändring. Samordning av lagstiftningen för medie- och telesektorerna. [55]

Näringsdepartementet

- Effektiva värme- och miljölösningar. [5]
Utveckling av mänskliga resurser i arbetslivet. Förslag till inriktning av nya mål 3 inom EG:s strukturfunder. [23]
EG:s strukturstöd. Ny organisation för de geografiskt avgränsade strukturfondsprogrammen. [24]
Delta – Utredningen om deltidsarbete, tillfälliga jobb och arbetslöshetsersättningen. [27]
Ny luftfartslag. [42]
Öppen elmarknad. [44]
Lära av Estonia. Den andra delrapporten och slutredovisning. [48]
Rikstrafiken – En ny myndighet. [57]
-

Statens offentliga utredningar 1999

Systematisk förteckning

Miljödepartementet

Slutförvaring av kärnavfall. Kommunerna och

platsvalsprocessen. [45]

Skydds jakt på varg. [50]

---

fakta info direkt

Tel 08-587 071 00 Fax 08-587 071 71

Box 6452, 133 82 Stockholm

order@faktainfo.se www.faktainfo.se